

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

2020

1

ELMI ƏSƏRLƏR 87

cild 87, №1, 2020

ISSN 2409-8817

ELMI əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

9 772409 881009

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 87, № 1, 2020

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ 87, № 1, 2020

RESEARCH PAPERS

volume 87, № 1, 2020

Bakı – 2020

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr edilir.*

*Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.*

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir*

Baş redaktor:

Akif Abbasov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Məsul katib:

İlham Cavadov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, ped.ü.f.d., dos. **Ənvər Abbasov**, kimya ü.f.d. **Rəfiq Qəndilov**, ped.ü.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.ü.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.ü.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.ü.e.d. **İntiqam Cəbraylov**, ped.ü.e.d. **Pirahı Əliyev**, ped.ü.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.ü.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.ü.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyasi e.ü.f.d. **Anar Nağıyev**, kimya ü.f.d. **İqrar Nəzərov**

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof., Azərbaycan)

A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)

Y.Ş. Kərimov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük məsləhətçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)

N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)

A.K.Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.ü.e.d., prof., Kiyev)

İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Düşənbə)

V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof. (Nyu-York))

A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)

A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, pe.ü.e.d., prof., Moskva)

N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol.ü.f.d., dosent, Samara)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Dinərə Əsədova, Günəl Quluzadə

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики*

*Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики*

«Научные труды» издается с 1934 года.
Периодичность издания: 6 номеров в год.

*«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением
Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:

Акиф Аббасов – доктор наук по педагогике, профессор

Заместитель главного редактора:

Гумеир Ахмедов – доктор наук по педагогике, профессор

Ответственный секретарь:

Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Эмин Амруллаев, д. ф. по пед., доц. **Энвер Аббасов**, д.ф. по химии, **Рафиг Гандилов**, д.н. по пед., проф. **Видади Халилов**, док.н. по пед., проф. **Фарахим Садыгов**, д.н. по пед., проф. **Фаррух Рустамов**, д.н. по пед., проф. **Хикмет Ализаде**, д.н. по психол., проф. **Рамиз Алиев**, д.н. по пед. **Интигам Джабраилов**, д.н. по пед. **Пирали Алиев**, д.н. по пед., проф. **Шахин Тагиев**, д.н. по пед., проф. **Мубариз Амиров**, д.н. по пед., проф. **Новруз Мусаев**, д. ф. по полит. н. **Анар Нагиев**, д.ф. по химии **Игьрар Назаров**

Редколлегия:

Б.Г. Алиев (зав.кафед. Бакинского Государственного Университета, чл.-корр. НАНА, проф., Азербайджан)

А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, д.н. по пед., проф., Азербайджан)

Я.Ш. Керимов (старший советник Института Образования Азербайджанской Республики, д.н. по пед., проф., Азербайджан)

Н.Д. Никандров (акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)

А.К. Кусайнов (президент Казахстанской АПН, д.н. по пед., проф., Алма-Ата)

О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогики, д.н. по пед., проф., г. Киев)

И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, д.н. по пед., проф., Душанбе)

В. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф. (Нью-Йорк)

С.П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)

А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)

А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, д.н. по пед., проф., Москва)

Н.В. Наумова (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, д.н. по психол., Самара)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Динара Асадова, Гюнель Гулузаде

© ИОАР, 2020

MÜNDƏRİCAT

ÜMUM PEDAQOJİ PROBLEMLƏR

Ənvər Abbasov	Pedaqoji tədqiqatlara yeni yanaşmalar	13
İradə Əmirəliyeva	Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi	19
Sevinc Əliyeva	Ali təhsilin dəyişən pedaqoji paradıqları	23
Günəl Əliyeva	Müəllimlərin pedaqoji və metodik hazırlığına verilən müasir tələblər	29
Tahirə Quliyeva	Şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektləri	33
Ayaz Abuşov	Distant təhsilin inkişaf tarixi	39

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Firəduun İbrahimov, Aysel İmanova	Fəndaxili inteqrasiyanın yaradılmasının müxtəlif aspektləri	43
Gülşən Orucova	Ümumtəhsil məktəblərində təhsil prosesinin humanistləşdirilməsinin mahiyyəti	51
Afina Allahverdiyeva	Müasir təlim texnologiyaları və təhsilin modernləşdirilməsi	56

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Fərqanə İsayeva	Keyfiyyətli idarəetmə təhsilin təməli kimi	59
Zərifə Əliyeva	Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyətin idarə olunmasında innovasiya modelləri	63

TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

İlahə Şıxəliyeva	Ailə münasibətlərinin ibtidai məktəb şagirdlərinin tədrisin keyfiyyətinə təsiri	67
Şəfəq Məmmədova	Uğursuz ailələrdən olan uşaqlarla aparılan tərbiyə işi	73

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Edisson Quliyev	Yeniyyətə dövründə koqnitiv fəaliyyətin inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri	79
Harun Öztaş	Yeniyyətlərin təlimi prosesində psixoloji xidmətlə bağlı aparılan tədqiqatlar	85
Səbinə Aslanova	Pozulmuş dizartriyanın simptom kompleksini	91

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAI TƏHSİL

Ruqiyyə Tağıyeva	Kiçikyaşlı məktəblilərdə tolerantlığın formalaşdırılmasının nəzəri məsələləri	95
Şəhla Kazımbəyli	Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün ailədə inkişafetdirici mühitin təşkili yolları	99
Kifayət Məmmədova	Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranışının didaktik əsaslarla inkişaf etdirilməsi	102

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Rafael Əliyev	İsmayıl Şıxlı hekayələrində nitq janrları və onun daxili harmoniyası	106
----------------------	--	-----

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Əyyub Əzizov, Kamil Haqverdiyev, Nəzakət Məlikyevanova	Müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasında pedaqoji praktikanın rolu	110
---	--	-----

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Rasim Şükürov	Əsas kəmiyyətlər hesabının tədrisində fəndaxili əlaqələrin imkanları	113
Laura Fətullayeva, Nina Fomina, Nəzakət Məmmədova	“Ədədi üsullar” fənnindən kurs işinin verilməsinə metodik yanaşma	119
Müsəllim Hümətov	Dirixle prinsipi	125
Nailə Qarayeva	Şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişafı	130

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Gülşən Məmmədova	İnformatika fənninin təhsilləndirici rolu	133
Günel Novruzova	Məktəbin informatika kursunda “kompüter modelləşdirilməsi”	136

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

Mübariz Əmirov	Ali məktəbdə Azərbaycan tarixinin tədrisində İKT-dən istifadə	140
-----------------------	---	-----

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Təranə İsmayılova	Coğrafiya fənni üzrə tədqiqat xarakterli tapşırıqların hazırlanması	145
İradə Nağıyeva	Coğrafiyanın tədrisi prosesində vətənpərvərlik duyğularının aşılması	1149

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI

Larisa Kolesnikova	Rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində mətnin praqmatizmi	153
---------------------------	---	-----

Fikrət Həsənov	Fransız dili təlimi prosesində kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması	157
Ruqiyyə Səfərova, Nərminə Quliyeva	İngilis dilinin tədrisi prosesində idiomların rolu	162
Nüşabə Quliyeva	Fransız dilinin tədrisində istifadə olunan çalışmalar sistemi	167
<i>TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN TƏDRİSİ METODİKASI</i>		
Təhminə Rüstəмова	Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində təsviri incəsənət fənninin rolu	172
Ayşən Rəsulova	Təsviri incəsənət dərslərində təlimin prinsiplərindən faydalanmaqla yuxarı sinif şagirdlərinin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması	175
<i>MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ</i>		
Akif Abbasov	Fateh Sultan Məhmətin təhsili	181
Kamal Camalov	Məşədi Həbib Zeynalov yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi kamillik və əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği	186
Aytəkin Məmmədova	XX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda ibtidai təhsilin inkişafı	191
<i>MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ</i>		
Fikrət İsayev, Elaza Hüseynova, Dəstə Qasımova	Kobalt-60 γ -kvantları ilə şualandırmanın gas monokristalının rekombinasion xassələrinə təsiri	196
Səidə Hüseynova	Sinonim və dublet frazeologizmlərin semantik növləri: zoofrazeologizmlər	202
<i>NƏRİMAN NƏRİMANOV - 150</i>		
Zəhra Muradova	Nəriman Nərimanovun pedaqoji-maarifçilik fəaliyyəti	207

ОГЛАВЛЕНИЕ

ОБЩИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Анвар Аббасов	Новый подход к педагогическим исследованиям	13
Ирада Амиралиева	Повышение качества образования как требование нового педагогического мышления.	19
Севиндж Алиева	Меняющиеся педагогические парадигмы в высшем образовании	23
Гюнель Алиева	Современные требования, предъявляемые к педагогической и методической подготовке учителей	29
Тахира Гулиева	Исторические, философские и социально-педагогические аспекты формирования национально-духовной культуры личности	33
Аяз Абушов	История развития дистанционного образования	39

МЕТОДИКА: ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

Фирадун Ибрагимов, Айсель Иманова	Различные аспекты создания внутрипредметной интеграции	43
Гюльшан Оруджева	Сущность гуманизации учебного процесса в общеобразовательных школах	51
Афина Аллахвердиева	Модернизация образования и технологии современного обучения	56

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ, ОЦЕНИВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Фергана Исаева	Качественное управление - основа образования	59
Зарифа Алиева	Инновационные модели, используемые в управлении педагогическим персоналом в высших учебных заведениях	63

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ

Илаха Шихалиева	Влияние семейных отношений на качество обучения младших школьников	67
Шафаг Мамедова	Воспитательная работа с детьми из неблагополучных семей	73

ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Эдиссон Кулиев	Психологические особенности развития когнитивной деятельности в подростковом возрасте	79
Харун Озташ	Проведенные исследования психологической службы в процессе обучения подростков	85
Сабина Асланова	Симптомокомплекс стертой дизартрии	91

ДОШКОЛЬНОЕ И НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Ругия Тагиева	Теоретические задачи формирования толерантности у младших школьников	95
Шахла Казимбейли	Способы организации в семье развивающей среды для дошкольников	99
Кифаят Мамедова	Развитие поведения детей на занятиях физической культуры в дошкольных образовательных учреждениях на дидактических основах	102

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Рафаэль Алиев	Речевые жанры и внутренняя гармония в рассказах Исмаила Шыхлы	106
----------------------	---	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

Эйюб Азизов, Камиль Хагвердиев, Назакат Мелик-Еганова	Роль педагогической практики в профессиональной подготовке учителя	110
--	--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ

Расим Шукюров	Возможности внутрипредметных связей в преподавании исчисления основных величин	113
Лаура Фатуллаева, Нина Фомина, Назакет Мамедова	Методический подход к курсовым работам по предмету “численные методы”.	119
Мусаллим Гумматов	Принцип Дирихле	125
Наиля Гараева	Развитие математического мышления у учащихся	130

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ

Гульшан Мамедова	Образовательная роль предмета информатики	133
Гюнель Новрузова	«Компьютерное моделирование» на школьном курсе информатики	136

ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Мубариз Амиров	Использование ИКТ в преподавании истории Азербайджана в высшей школе	140
-----------------------	--	-----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ

Тарана Исмаилова	Разработка заданий по географии исследовательского характера	145
Ирада Нагиева	Привитие патриотических чувств, в процессе преподавания географии	149

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Лариса Колесникова	Прагматичность текста в изучении РКИ	153
Фикрет Гасанов	Формирование коммуникативной компетентности в процессе изучения французского языка	157
Ругия Сафарова, Нармина Гулиева	Роль идиом в процессе обучения английскому языку	162
Нушаба Гулиева	Система упражнений, используемая при преподавании французского языка	167

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Тахмина Рустамова	Роль предмета изобразительного искусства в развитии творческих навыков учащихся	172
Айшан Расулова	Формирование жизненных навыков старшеклассников на уроках изобразительного искусства с использованием принципов обучения	175

ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Акиф Аббасов	Образование Султана Мехмета завоевателя	181
Камал Джамалов	Пропаганда духовно-нравственных и моральных качеств в творчестве Мешади Габиба Зейналова	186
Айтакин Мамедова	Развитие начального образования в Азербайджане в 30-50-х годах XX века	191

САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ

Фикрет Исаев, Элаза Гусейнова, Дада Касымова	Действие γ -квантов кобальта-60 на рекомбинационные свойства монокристалла GaS	196
Саида Гусейнова	Семантические типы синонимичных и дублетных фразеологизмов: зоофразеологизмы	202

НАРИМАН НАРИМАНОВ - 150

Захра Мурадова	Педагогическая и просветительская деятельность Нариман Нариманова	207
-----------------------	---	-----

CONTENTS

GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

Anvar Abbasov	A new approach to pedagogical research	13
Irada Amiraliyeva	Improving education quality as a requirement for new pedagogical thinking	19
Sevinj Aliyeva	Changing pedagogical paradigms in higher education	23
Gunel Aliyeva	Modern requirements for pedagogical and methodical training of teachers	29
Tahira Guliyeva	Historical, philosophical and socio-pedagogical aspects of the formation of the national-spiritual culture of personality	33
Ayaz Abushov	The history of the development of distant education	39

METHOD: GENERAL ISSUES OF TEACHING OBJECTS

Firadin Ibragimov, Aysel Imanova	Various aspects of creation of interdisciplinary integration	43
Gulshan Orujova	The essence of humanization of the educational process in comprehensive schools	51
Afina Allahverdiyeva	Modernization of education and contemporary training technologies	56

ISSUES OF IMPROVEMENT, ASSESSMENT AND MANAGEMENT OF QUALITY OF EDUCATION

Fargana Isayeva	Qualitative management is the foundation of education	59
Zarifa Aliyeva	Innovation models used in the management of pedagogical staff in higher education institutions	63

PROBLEMS OF UPBRINGING

Ilaha Shikhalieva	The influence of family relations on the quality of education of primary school students	67
Shafag Mammadov	Educational work with children from disadvantaged families	73

PROBLEMS OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

Edisson Quliyev	Psychological features of the development of cognitive activity in adolescence	79
Harun Oztas	Studies of the psychological service in the process of teaching adolescents	85
Sabina Aslanova	Symptomocomplex of the erased dysartry	91

PRESCHOOL AND ELEMENTARY EDUCATION

Rugiya Tagiyeva	Theoretical issues of tolerance formation among schoolchildren	95
Shahla Kazimbayli	Organized ways to develop a family in school family	99
Kifayat Mammadova	Development with basis of didactik to behavior of children in preschool enterprise in physical culture trening	102

METHODOLOGY OF TEACHING LITERATURE

Rafael Aliyev	Speech genres and their internal harmony in İsmail Shikhli's stories	106
----------------------	--	-----

METHODOLOGY OF TEACHING CHEMISTRY

Eyyub Azizov, Kamil Hagverdiyev, Nazakat Malikyeqanova	The role of pedagogical practice in professional training teacher	110
---	---	-----

METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS

Rasim Shukurov	Possibilities of in-domain communications in teaching the calculation of major values	113
Laura Fatullayeva, Nina Fomina, Nazaket Mamadova	Methodical approach to course works on the subject "numerical methods"	119
Musallim Gummatov	Principle of dirichlet	125
Naila Garayeva	Developing mathematical ideas for students	130

METHODOLOGY OF TEACHING INFORMATICS

Gulshan Mammadova	The educational role of the subject of informatics	133
Gunel Novruzova	"Computer modeling" in the school informatics course	136

METHODOLOGY OF TEACHING HISTORY

Mubariz Amirov	Use of ICT in teachin Azerbaijani history at high school	140
-----------------------	--	-----

METHODOLOGY OF TEACHING GEOGRAPHY

Tarana Ismayilova	Preparation of research tasks in geography	145
Irada Nagiyeva	Grafting patriotic feelings in the process of teaching geography	149

METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Larisa Kolesnikova	Pragmatism of the text in the study of Russian as a foreign language	153
Fikrat Hasanov	Formation of communicative competence in the process of translating french language	157

Ruqiya Safarova, Narmina Guliyeva	The role of idioms in the process of teaching of the english language	162
Nushaba Guliyeva	Exercise system used for teaching the french language	167
<i>METHODOLOGY OF TEACHING FINE ARTS</i>		
Tahmina Rustamova	The role of the subject explosive art in the development of creative skills of students	172
Aishan Rasulova	The formation of life skills of senior graduates in the lessons of the fine arts using the principles of education	175
<i>HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT</i>		
Akif Abbasov	Education of Sultan Mehmet the conqueror	181
Kamal Jamalov	Propagation of moral perfection and moral qualities in the creativity of Mashadi Habib Zeinalov	186
Aytakin Mammadova	Primary education development in Azerbaijan in the 30-50 years of the XX century	191
<i>TEACHER'S SELF-EDUCATION</i>		
Fikret Isayev, Elaza Huseynova, Dasta Kasumova	Effect of γ - quantum radiated by cobalt 60 on recombination properties of gas monocrystal	196
Saida Huseynova	Semantic types of synonym and doublet idioms: zoophraseologies	202
<i>NARIMAN NARIMANOV - 150</i>		
Zahra Muradova	Pedagogical and enlightening activity of Nariman Narimanov	207

ÜMUMİ PEDAQOJİ PROBLEMLƏR

UOT 37.0

Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini*

PEDAQOJİ TƏDQIQATLARA YENİ YANAŞMALAR

Анвар Магомед оғлу Аббасов

*доктор философии по педагогике, доцент, Заслуженный учитель,
заместитель директора Института Образования Азербайджанской Республики*

НОВЫЙ ПОДХОД К ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ

Anvar Mahammad Abbasov

*deputy director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Honored teacher*

A NEW APPROACH TO PEDAGOGICAL RESEARCH

Xülasə. Məqalədə pedaqoji tədqiqatlara müasir yanaşmalardan bəhs olunur. Müasir pedaqoji tədqiqatların aktuallığı, mobilliyi, qısamüddətli olması kimi xarakterik xüsusiyyətlər şərh edilir. Yeni problemlərin və tematikanın mahiyyəti və məzmunu əsaslandırılır. Məqalədə həmçinin psixopedaqogika, təhsil elmləri və pedaqoji elmlər anlayışlarına aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: *pedaqoji tədqiqatlar, müasir yanaşmalar, tədqiqatın aktuallığı, tədqiqatın mobilliyi, təhsil tədqiqatları, psixopedaqogika*

Резюме. Статья посвящена современным подходам к педагогическим исследованиям. В статье обсуждается актуальность, динамические особенности и применение в краткосрочном периоде современных педагогических исследований. В данной статье также изъясняются суть и содержание новых проблем и темы.

Ключевые слова: *педагогическое исследование, современные подходы, актуальность исследования, мобильность исследования, образовательные исследования, психопедагогика*

Summary. The article is about modern approaches to pedagogical researches. The relevance, dynamic features and application in short-term period of contemporary pedagogical researches are discussed in the article. The main point and the content of new problems and topic are also explained in the current paper.

Key words: *pedagogical research, modern approaches, relevance of research, mobility of research, educational research, psycho-pedagogy*

Təhsil yarandığı vaxtdan bu günə qədər inkişaf edərək özünün cəmiyyət üçün lazımlılığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Sivilizasiyalar özünün fəaliyyət mənbəyini məhz təhsildən götürmüş, onun dəstəyi ilə formalaşmışdır. Bu ənənə indi də davam etməkdədir. İnsanlığın keşiyində duran təhsil özünün əlahəzrət missiyasını həyata keçirməkdədir.

Bu gün təhsil insanların ehtiyacına yönəlməklə yanaşı, həm də yeni əlamətləri ilə maraqlıdır. Cəmiyyətin problemlərinin həll olunmasında iştirak etməklə onun inkişafına təkan verir, yeni bir kontekstdə formalaşmasını təmin edir. Amerika təhsilşünası Ken Robinsunun qeyd etdiyi kimi, "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində sənayeləşmə ehtiyacını ödəmək üçün qu-

rulmuş təhsilə yox, bu gün qarşılaşdığımız çətinliklərə cavab verə biləcək və içimizdə yatan həqiqi istedadları ortaya çıxaracaq yeni təhsil sistemimizə ehtiyacımız var” (1, s. 26).

Bugünkü təhsil XXI əsrə məxsus olan və onun sürətlə dəyişən tələbatlarına cavab verən təhsil sistemidir. Onun beynəlxalq miqyasda müxtəlif səviyyələrdə qəbul olunmuş tələbləri vardır. İnsanın məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürə malik olması, yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlər qazanmaqla zəruri səriştələrə yiyələnməsi həmin tələblərin əsasını təşkil edir. Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatlarının da məqsədi məhz bu istiqamətə yönəlmişdir. Respublikamızın gələcək həyatının qurucuları kimi formalaşan gənc nəslin yetişdirilməsi, onların əvəzsiz insan kapitalına çevrilməsi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulmuş və müasir təhsilin siyasi platformasına çevrilmişdir. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Bilik iqtisadiyyatı”na keçid və ölkənin modernləşdirilməsi üçün həlledici amil kimi insan kapitalının inkişafını təmin edəcək “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın icrasına başlanılmasından keçən müddətdə ölkəmizdə müasir təhsil quruculuğu istiqamətində uğurlu addımlar atılmış və Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası sürətlənmişdir.

Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatları və əldə olunan irəliləyişlər barədə Azərbaycan müəllimlərinin XV qurultayında Təhsil naziri cənab Ceyhun Bayramovun hesabat məruzəsində xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur ki, “son illər təhsil tariximizdə yüksək inkişaf bütün sahələrdə islahatların daha da dərinləşdirilməsi dövrü kimi xarakterizə olunur, təhsil sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi nəzərə alınır” (2, s. 19). Orada göstərildiyi kimi, ölkəmiz təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə əsaslanan “Bacarıqlar” indeksi üzrə ümumilikdə 54-cü, bu kateqoriyanın tərkib hissəsi olan rəqəmsal bacarıqlar üzrə 15-ci, “tədrisdə tənqidi düşüncə” üzrə 27-ci, məzunların bacarığı üzrə 32-ci yerə yüksəlmişdir (2, s. 19). Onların daha da yüksəlməsi təhsilin müasir zamanda daha modern olmasını, informasiya axınının çoxaldığı bir şəraitdə global dünyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmasını mühüm vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Cəmiyyətdəki fəaliyyətlər də o zaman uğurlu hesab edilir ki, bu vəzifələrin

yerinə yetirilməsi istiqamətinə yönəlsin. İlk növbədə, gələcək üçün lazım olan səriştələr, onları şərtləndirən zəruri bilik, bacarıq, münasibət və dəyərlər sistemi öyrənilsin. Məhz Azərbaycan şəraitində onlara olan ehtiyac müəyyən edilsin. Həmçinin Azərbaycan üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aydınlaşdırılsın.

Pedaqoji tədqiqatların xarakteri

Pedaqoji tədqiqatların aparılması sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdır. Hazırda təhsilin uğurlu irəliləyişlərə nail olmasında həmin təcrübənin çox böyük rolu vardır. Bu gün də cəmiyyətin təhsil quruculuğunda klassik pedaqoji tədqiqatçılıq ənənəsinə istinad olunmaqdadır. Fundamental və pedaqoji tədqiqatlardan istifadə edilməkdədir. Lakin müasir zamanda cəmiyyətin sürətlə dəyişməsi, onun yeni təhsil sisteminin qurulması istər-istəməz pedaqoji araşdırmaların da bu çağırışlara cavab verməsini bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bütün bunlar isə pedaqoji tədqiqatların ən yeni tələblərə uyğun aparılmasını dik-tə edir.

Həm tarixi, həm də müasir təcrübələr onu göstərir ki, pedaqoji tədqiqatlar, ilk növbədə, aktual olmalıdır. Zamanın diktəsinə uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Bu tələb indi də özünün vacibliyini saxlamaqdadır. Çünki aktual olmayan hər hansı araşdırma passiv mövqə sərgiləməklə inkişafı qabaqlaya, yaxud dəstəkləyə bilməz, izafi bir əmək nəticəsi kimi kənarda qalar. Ona görə də pedaqoji tədqiqatlar özünün aktuallığı ilə gündəmə gələrək fəaliyyətdə olan təhsil mexanizmlərinin nəzəri əsasına çevrilir və onun obyektiv bir yanaşma olmasını əsaslandırır.

Uzun illər mövcud olan və bu gün də davam edən pedaqoji tədqiqatların uzun müddətə planlaşdırılması informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab vermir. Tədqiqat başa çatana qədər aktuallığını itirir, yaxud əldə olunmuş nəticələr irəliləyişlərdən geridə qalır, onları qabaqlaya bilmir. Odur ki, tədqiqatların, xüsusilə də tətbiqi tədqiqatların müddətinin qısa zaman üçün müəyyən olunması hazırkı dövrün tələbi kimi meydana çıxır.

Müasir pedaqoji tədqiqatların mühüm cəhətlərindən biri də onun rentabilliyidir. Daha doğrusu, iqtisadi baxımdan faydalılığının yüksək olmasıdır. Bir humanitar fəaliyyət sahəsi kimi pedaqoji araşdırmaların təşkili və aparıl-

masında bu cəhət qabarıq ifadə olunmasa da, onun praktik əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Əslində bu tədqiqatlar təhsilin hər hansı bir sahəsi üzrə aparılırsa, keyfiyyətin yüksəldilməsi baxımından onun əhəmiyyəti izah olunmalı və tədqiqatda nəticələrin iqtisadi səmərəliliyə töhfə verməsi öz əksini tapmalıdır.

Müasir pedaqoji tədqiqatlara da bu baxımdan yanaşılmalı, onların keyfiyyət təminatçısı kimi rentabilliliyi dəyərləndirilməlidir. Əks halda tədqiqatdan irəli gələn nəticələr bir müddə kimi öz həllini gözləməklə praktik olaraq əsərləndirilməmiş qalacaqdır.

Pedaqoji tədqiqatlar həmçinin sürətlə dəyişən və yeniləşən təhsil prosesinin dəstəkləyicisi kimi mobil olmalı, özünün aparıcı funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Pedaqoji tədqiqatlar müstəvisində nələr var?

Demək olar ki, cəmiyyətlə, onun inkişafı, xüsusilə insan kapitalı ilə əlaqədar hər şey, o cümlədən insanların inkişaf edərək dəyərlərə sahib olmasında rol oynayan hər bir imkan və vasitə. Bütün bunların içərisində təhsil özünün funksiyaları, oynadığı rola görə xüsusi yer tutur. Cəmiyyətin hər hansı bir sahəsində özünəməxsusluğu ilə boy göstərir, görünür. Heç təsadüfi deyil ki, istər sosioloqlar, istər psixoloqlar, istərsə də pedaqoqlar insan inkişafından danışarkən müxtəlif amillərlə yanaşı, təhsil haqqında, onun həlledici rolunu xüsusi olaraq qeyd edirlər. Təhsili sosial fenomen kimi səciyyələndirməklə onun əhəmiyyətindən söhbət açırlar. Təhsil müəssisələrinin, xüsusən məktəblərin bu işdə əvəzolunmaz xidmətlərini diqqətə çatdırırlar. Cəmiyyətin dəyişən və artmaqda olan tələbatlarının fonunda onların daha dinamik, çevik xarakter daşmasının, müasir tendensiyalara cavab verməsinin zəruriliyini vurğulayırlar.

İndi dünyanın təhsilşünas alimləri, təhsil tədqiqatçıları təhsilin daha geniş anlamda başa düşüldüyünü qeyd edirlər. Bu fikrin müasir baxımdan düz olması inkaredilməz müddəə kimi hər kəsə məlumdur. Həmçinin biz öz fəaliyyətimizdə bu yanaşmanı daha da inkişaf etdirməklə onu cəmiyyətin bir sivil cəmiyyət olaraq formalaşması amili kimi qəbul edirik. Doğrudan da təhsil, hər şeydən öncə, dəyərdir və özünəməxsus keyfiyyətlərinə görə ölçülə bilir. Onun hansı

səviyyədə olmasını meydana çıxartmaq üçün qiymətləndirmək lazım gəlir. Bu qiymətləndirmə yolu ilə onun səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Yaxud təhsil barəsində danışıqlar onun dinamik və dəyişkən xarakterinə istinad etməklə belə qənaətə gəlirlər ki, təhsil, hər şeydən əvvəl, özünün məzmun, forma, vasitə və yolları ilə mövcud olan prosesdir. Çünki o, inkişafda olan insanı müşayiət etməklə istiqamətverici funksiya daşıyır. Eləcə də məktəb mühitində baş verməklə şagird şəxsiyyətinin ehtiyac və tələbatlarına yönələn bir proses olaraq onları öz ağışuna alır.

Müxtəlif struktur və quruluşu, forma və məzmunu olan təhsil həm də bir sistem kimi təzahür edir. Hər hansı bir xalqa məxsus olmaqla milli və dünyəvi xarakter daşıyır. Hər bir millətin və ya xalqın nümayəndəsi ümumi olaraq təhsil meridianından keçsə də, o, milli keyfiyyətləri əxz etməklə xüsusi bir xarakter alır, ümumi dəyərləri ilə var olan cəmiyyət içərisində özünün milli dəyərlərinə görə seçilir və milli varlığını qoruyub saxlayır. Bütün bu müddəələr pedaqoji tədqiqatlardan təşəkkül tapır, yaxud pedaqoji tədqiqatların nəticəsi kimi praktik fəaliyyətlərə gətirilir və reallaşdırılır. Pedaqoji tədqiqatların süzgəcindən keçməyən yanaşmalar müxtəlif şübhələr və suallar doğurur.

Təhsil siyasətimiz pedaqoji tədqiqatlara nəyi diktdə edir?

İqtisadiyyatda innovasiya əsaslı inkişaf baş verir. Ənənəvi iqtisadiyyat mexanizmləri bu inkişafı qarşılıya bilmir. Yeni bir iqtisadiyyatın – “bilik iqtisadiyyatı”nın əsası qoyulur. Bütün bu proseslərdə həlledici rola malik olan insan kapitalının adekvat inkişaf etdirilməsinin zərurəti meydana çıxır. Beləliklə, təhsil fenomeni üçün yeni istiqamətlər yaranır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında (2012) “Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması” başlıca istiqamətlərdən biri kimi göstərilir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (2013) isə bu istiqamət üzrə konkret fəaliyyətlər müəyyən edilir: bütün pillələr üzrə kurikulumların inkişafı; insan resurslarının müasirləşdirilməsi; nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf idarəetmə sisteminin yaradılması; müasir tələblərə uyğun və ömürboyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması; yeni təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulması (2; 3).

Eləcə də “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (2016) və “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyi artırılması üzrə Dövlət Proqramı” nda (2018) təhsilin inkişafı ilə bağlı vəzifələr müəyyənləşdirilir (4; 5).

Bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində fəaliyyətlərə start verilib. Müasir Azərbaycan təhsilinin inkişafını təmin edən və onu dünyanın qabaqcıl ölkələrinin səviyyəsinə qaldıran islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlanılıb.

Bu gün islahatçılıq fəaliyyətində daha uğurlu addımların atılması, təhsil quruculuğunda inamlı irəliləyişlərin təmin olunması üçün pedaqoji araşdırmalara, onların nəticələrinə sөykənmək ən etibarlı yanaşma hesab edilə bilər. Odur ki, respublikamızın təhsil sahəsində özünə xas olan təhsil tədqiqatlarının imkanlarından geniş istifadə edilir. Cəmiyyətdəki dəyişikliklər, təhsil sahəsindəki innovasiyalar artdıqca yeni məzmun və texnologiyaların yaradılması zərurəti meydana çıxır. Hətta təşəbbüslər sayəsində müxtəlif innovativ təcrübələr yaranır. Onların öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, təsdiq olunması, yaxud daha təkmil mexanizmlərlə inkişaf etdirilməsi tələbi ortaya çıxır. Azərbaycan psixopedaqoqlarının qənaətinə görə, “İstər XX yüzilliyin son illərində, istərsə də XXI əsrin ilk illərində dövrün başlıca təhsil prinsipləri (inkişafetdirici, tərbiyəedici və şəxsiyyətyönlü) sahəsində məktəblərdə müəyyən axtarışlar aparılıb, lakin bu ilk önəmli təcrübələr nə təhsilin fəlsəfəsi və sosiologiyasında, nə psixologiyasında, nə də pedaqogikasında ümumiləşdirilməyib” (6, s. 3-4).

Lakin bu gün aparılan islahatların xarakteri təhsil təcrübələrinin öyrənilməsini, dünyanın inkişaf tendensiyalarına uyğunlaşdırılaraq daha da yeniləşdirilməsini və innovativ təcrübələr əsasında təhsil elmlərinin zənginləşdirilməsini tələb edir.

Tədqiqat tələb edən problemlər

Yeni təhsil quruculuğu, öz növbəsində, bir sıra problemlərin təxirə salınmadan həll olunmasını tələb edir. Bu problemlər daha çox ümumi xarakter daşımaqla təhsilin bütün pillə və səviyyələrinə şamil olunur.

Səriştəəsaslı yeni təhsil məzmununun yaradılması bir problem kimi özlüyündə standart

və kurikulumların hazırlanmasını tələb edir. Bunun üçün standart və kurikulumların elmi-pedaqoji əsasları araşdırılmalı, mövcud təcrübələrə istinad etməklə yeni məzmun komponentləri (standartlar, kurikulumlar) hazırlanmalıdır. Təhsilin bütün pillə və səviyyələrində tədris-metodik bazanı möhkəmləndirmək, yeni metodologi-ya hazırlamaq məqsədilə araşdırmalar aparılmalıdır. Xüsusilə ümumtəhsil məktəblərində STEM təhsili, təmayüllü siniflərin təşkili və s. məsələlər pedaqoji tədqiqatların obyektinə çevrilməlidir.

Dərsləklərin hazırlanması Azərbaycanda təhsil islahatlarının bir parametri kimi həyata keçirilir. İntellekt dərsləklərinin, xüsusilə ehtiyat dərsləklərinin hazırlanması ilə bağlı xeyli təcrübə əldə olunmuşdur. Onların tətbiqi vəziyyətinin, psixopedaqoji, metodik əsaslarının öyrənilməsi pedaqoji tədqiqatlar tələb edir.

Məktəb təhsilində innovativ yanaşmalardan biri də təhsildə bərabər şəraitin yaradılmasının, təhsilin hamı üçün əlçatanlığının təmin olunmasıdır. Bu baxımdan təhsil prosesində istedadlı, eləcə də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil şəraitinin təşkili, müvafiq inkişaf və inklüziv təhsil proqramlarının hazırlanmasına, bunun üçün zəruri tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Pedaqoji kadr hazırlığının məzmunu və təşkilinə dair tədqiqatların aparılması əsas istiqamətlərdən biri kimi bu gün daha çox aktuallıq kəsb edir. İstər ilkin müəllim hazırlığının, istər müəllimlərin peşəkarlığının, istərsə də əlavə təhsilin hər hansı bir istiqaməti üzrə araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır. Bu gün həm də müəllim nüfuzunun artırılması, onun karyerasının inkişafı da ciddi pedaqoji problemlərdən hesab edilir.

Müasir məktəbin daha geniş inkişaf imkanlarına malik olması dedikdə, ilk növbədə, onun innovativ təlim və qiymətləndirmə metodologiyasına münasibət bildirilməsi ön plana çəkilir. Təhsilin hər hansı pillə və səviyyəsində uğurlu təlim nəticələrinə nail olmaq üçün zəruri təlim və qiymətləndirmə texnologiyalarına dair müxtəlif resurs bolluğunun yaradılması və müəllimlərin bu baxımdan ehtiyaclarının ödənilməsi diqqət mərkəzində dayanır. Belə bir resurs bazasının yaradılması isə pedaqoji, metodik, eləcə də psixopedaqoji tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Təhsildə yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması da ciddi pedaqoji tədqiqatlar tələb edən müasir məsələlərdən biridir. İlk araşdırmalar da onu göstərir ki, təhsil şöbələrinin infrastrukturunun yeniləşdirilməsi, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə və humanitarlaşdırma prinsipləri əsasında onların səlahiyyət və məsuliyyət dairəsinin yenidən müəyyən olunması, təhsil müəssisələrinin idarəetmə, akademik, maliyyə və təşkilati muxtariyyətə malik olması, idarəetmə və tənzimləmə funksiyalarını daşması, strateji idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması məsələlərini nəzəri və təcrübi əsaslara söykənən pedaqoji tədqiqatlarla həll etmək olar.

Müasir təhsil quruculuğunda ən önəmli məsələlərdən biri də yeni maliyyələşdirmə mexanizmlərinin yaradılmasıdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin iqtisadi cəhətdən qurulması baxımından zəngin təcrübələr vardır. Bu təcrübələrin, eləcə də yerli şəraitin öyrənilməsi və Azərbaycan üçün təhsil sahəsində yeni iqtisadi mexanizmlərin yaradılması da pedaqoji araşdırmaların aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Bu gün Azərbaycan təhsilinin psixoloji, fizioloji, fəlsəfi əsaslarının da tədqiqi onun nəzəri əsaslarının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab edilir. Və təhsilin düzgün, effektiv qurulmasında belə araşdırmalar konseptuallığı ilə fərqlənir.

“Təhsil elmləri” və ya “pedaqoji elmlər”

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində daha çox özünə yer tutmuş “pedaqoji elmlər” ifadəsi özünün semantikasına görə bir sistem olaraq pedaqogika nəzəriyyəsi, məktəbəqədər pedaqogika, məktəb pedaqogikası, ali məktəb pedaqogikası, pedaqogika tarixi, xüsusi metodikalar və s. əhatə edir. Həmçinin özünün tədqiqatçılıq arealında həmin sahələrin, demək olar ki, hamısının problemlərini özündə ümumiləşdirə bilər. Və indi də “pedaqoji elmlər” kimi təsbit olunmaqla işlənməkdə davam edir.

Elmi araşdırmalar sahəsində əldə olunan nəticələr onu göstərir ki, son vaxtlar pedaqoji xarakterli mənbələrdə “təhsil elmləri” (*“Education sciences”*) ifadəsi işlənməyə başlamışdır. Bu ifadənin mənbələrdə təhsil elmlərinin və ya təhsil nəzəriyyəsinin təhsil siyasətini və təcrübəsini müəyyənləşdirməyə, izah etməyə və anlamağa xidmət göstərdiyi qeyd olunur. Onun pedaqogi-

ka, androqogika, kurikulum, didaktika və təhsil siyasəti, təşkilatçılıq və liderlik kimi bir sıra sahələri də özündə birləşdirirdiyi istisna olunmur.

Bu məsələlərdə oxşar və fərqli yanaşmalar olsa da, ilkin qənaət kimi onu demək mümkündür ki, “təhsil elmləri” anlayışı daha geniş mənə daşımaqla özündə pedaqogikanı və ona yaxın olan bir sıra elm sahələrini də ehtiva edir.

Biz daha çox nələri araşdırırıq?

Bu ritorik suala cavab vermək üçün indiyə qədərki pedaqoji araşdırmaların tematikasını nəzərdən keçirmək kifayətdir. İstər gündəmdə dayanan elmi-tədqiqat işləri, istərsə də yazılmış dissertasiyalar olsun, onların tematikasında daha çox nəzərə çarpan prioritet məsələlər tərbiyə nəzəriyyəsi və pedaqoji fikir tarixi ilə bağlıdır.

İndiyə qədərki təlim, tərbiyə ilə bağlı tədqiqatlarımız daha çox nəzəri-konseptual xarakter daşımaqla sistemli pedaqoji fikirlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Əslində bu araşdırmaların sonda daha çox Azərbaycan pedaqogika-sında təlim və tərbiyə nəzəriyyələrinin formalaşdırılmasına təsir göstərə bilməsi, həmçinin praktik əhəmiyyət daşımaları strateji məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. İndiyə qədərki təcrübə onu göstərir ki, bu tədqiqatlarda fundamentalıq onun tətbiqi xarakterini üstələmişdir. Əslində belə tədqiqatlar daha çox praktik əhəmiyyətinə görə aktual hesab edildiyindən təhsil mexanizmlərinə verdiyi töhfələrə görə dəyərləndirilməlidir. Yaxud pedaqogikaya aid tarixi mövzular müəyyən olunarkən onların müasir dövr baxımından əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, müasir təhsil təcrübələrinin və innovasiyaların yaranmasında əhəmiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Psixopedaqoji yanaşmalar nəzəri əsas kimi

Psixopedaqogika bir termin olaraq ötən əsrin 80-ci illərindən işlənməyə başlamışdır. Bu terminə ilk dəfə Edvard Stounsun yaradıcılığında rast gəlinir. O, özünün “Psixopedaqogika. Psixoloji nəzəriyyələr və təlim təcrübəsi” (1984) əsərində bu məsələdən geniş bəhs edərək insan haqqında yaranan elmlərdən biri kimi onun unikallığından və cəmiyyət üçün lazımlı olmasından bəhs etmişdir. O dövrdə bu elm, psixologiya və pedaqogikanın kəsişməsində baş verən hadisələrin tədqiqi ilə məşğul olan bir elm kimi də-

yərləndirilmişdir. Eyni zamanda, xüsusi bir istiqamət kimi dəstəklənmiş və inkişaf etdirilmişdir. Bu araşdırmalar respublikamızda ilk dəfə prof. Əbdül Əlizadənin diqqətini cəlb etmiş və onun tərəfindən təhsil sahəsində psixoloji tədqiqatların əsasına gətirilmişdir. Həmin təşəbbüs hazırda tanınmış alimlərimizdən olan Hikmət Əlizadə, Ramiz Əliyev və başqaları tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Bu gün təhsil sahəsindəki islahatlar onun istər məzmununda, istərsə də texnologiyalar sistemində elə dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir ki, orada ayrıca pedaqogika, eləcə də ayrıca pedaqoji psixologiya özünün yardımını göstərə bilmir. Artıq təhsilin bütün pillə və səviyyələri üzrə standartların yaranması, onların təlim-tərbi-

yə prosesində tətbiqi, eyni zamanda nai-liyyətlərin standartlar əsasında ölçülməsi, qiymətləndirilməsi, ümumilikdə idarə edilməsi yeni bir nəzəri əsasə söykənən sistemin formalaşmasını tələb edir. Bu nəzəri əsas məhz pedaqogika və pedaqoji psixologiyanın qovşağında yaranan psixopedaqogikadır ki, onu təhsil quruculuğunun əsasına gətirmək, yeni metodologiyanın müəyyən olunmasında istifadə mexanizmlərinə çevirmək lazımdır.

Bu məqalədə sadəcə pedaqoji tədqiqatlara yeni yanaşmaların ən ümumi məsələlərindən danışıldı. Fikrimizcə, gələcəkdə onların daha ətraflı öyrənilməsinə və bu sahədə geniş tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Ken Robinson və Lu Aronika. Yaradıcı məktəblər: təhsili dəyişdirən kütləvi inqilab / tərc.: Ə. Əhmədov, E. Hüseynov. - Bakı : Şərq-Qərb, 2018. 277 s.
2. www.president.az/files/future_az.pdf "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası
3. www.president.az/articles/9779 "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası".
4. www.president.az/articles/21993 Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji ...
5. www.e-qanun.az › framework2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali ...
6. Əlizadə Ə.Ə, Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixoloji pedaqogikaya giriş. Bakı, 480 s.
7. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s.
8. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.
9. Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: perspektivlər və vəzifələr. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, 2015, 304 s.
10. Standart və kurikulumlar: nəzəri və praktik məsələlər. Bakı: "Şahin MB" MMC, 2016, 500 s.

E-mail: abbasov_anver@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2020.

UOT 37.0

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜRÜN TƏLƏBİ KİMİ

Ирада Бююкага гызы Амиралиева

доктор философии по педагогике

ведущий научный сотрудник Института Образования

Азербайджанской Республики

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ТРЕБОВАНИЕ НОВОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Ирада Бююкага Амиралиева

doctor of philosophy in pedagogy

leading scientific worker at the

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

IMPROVING EDUCATION QUALITY AS A REQUIREMENT FOR NEW PEDAGOGICAL THINKING

Xülasə. Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Təhsilin keyfiyyətinə nail olmaq üçün lazımdır ki: Birincisi, şagirdlərdə fənnə maraq yansın. Tədris materialının məzmunu elə olmalıdır ki, şagirdlər ondan faydalana bilsinlər. İkincisi, təlimə fərdi-diferensial yanaşma həyata keçirilsin. Üçüncüsü, biliklərə ciddi nəzarət olunsun.

Açar sözlər: *təhsil, təhsilin keyfiyyəti, pedaqoji təfəkkür, pedaqoji təfəkkürün tələbi, interaktiv texnologiyalar*

Резюме. Статья посвящена повышению качества образования как требованию нового педагогического мышления. Для того чтобы достичь качества образования, необходимо: во-первых, чтобы студенты интересовались предметом. Содержание материала курса должно быть таким, чтобы студенты могли извлечь из него пользу. Во-вторых, реализовать индивидуально-дифференциальный подход к обучению. В-третьих, строго контролировать знания.

Ключевые слова: *образование, качество образования, педагогическое мышление, требования педагогического мышления, интерактивные технологии.*

Summary. The article is devoted to improving the quality of education as a requirement of new pedagogical thinking. In order to achieve the quality of education, it is necessary: first, that students are interested in the subject. The content of the course material should be such that students can benefit from it. Second, to implement an individual differential approach to learning. Third, to monitor knowledge closely.

Key words: *education, quality of education, pedagogical thinking, requirements of pedagogical thinking, interactive technologies.*

Hər bir işdə, fəaliyyətdə olduğu kimi təhsildə də keyfiyyətə nail olmaq başlıca məsələlərdən biridir. Lakin bu da nəzərə alınmalıdır ki, təhsil yerində saymır, dəyişir, məzmununda dəyişikliklər, təkmilləşdirmələr aparılır. Təhsil o

zaman keyfiyyətli sayıla bilər ki, yalnız şagirdlər deyil, həm də müəllimlər də müəyyən nailiyyətlərə imza atsınlar.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərtlərindən biri təhsil prosesinin bütün iştirakçıları

nın fəal qarşılıqlı münasibətlərinin tələbata çevrilməsidir.

Məktəb və ailə, pedaqoji kollektivin üzvləri və valideynlər, həmçinin ictimaiyyət nümayəndələri əlbir hərəkət etməli, dövlətin təhsil siyasətinin yerinə yetirilməsində fəallıq göstərməlidirlər.

Təhsilin keyfiyyətinə nail olmaq üçün lazımdır ki:

Birincisi, şagirdlərdə fənnə maraq yaran-sın. Tədris materialının məzmunu elə olmalıdır ki, şagirdlər ondan faydalana bilsinlər.

İkincisi, təlimə fərdi-diferensial yanaşma həyata keçirilsin.

Üçüncüsü, biliklərə ciddi nəzarət olunsun.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi - "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın mühüm tələblərindən biridir.

Təhsilin keyfiyyəti aşağıdakı məsələlərdə öz ifadəsini tapır:

1. Dövlət təhsil standartlarını və variativ bazis tədris planını fəaliyyətə gətirmək

2. Məktəblilərin tədris, psixoloji və fiziki yükünün optimallaşdırılması.

3. Təhsilin differensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsinə nail olmaq.

4. Şagirdin mənəvi inkişafının vasitəsi kimi incəsənətin mənəvi imkanlarından faydalanmaq.

5. Məktəblilərin sosiallaşmasına imkan verən fənlərin rolunun gücləndirilməsi.

6. İstedadlı uşaqlar üçün məktəblərə dövlət qayğısı və himayəsi.

7. Təhsilin keyfiyyətinin qiy-mət-ləndirilməsinin dövlət sistemi.

8. Tədris ədəbiyyatının keyfiyyətinə ekspertiza və nəzarətin dövlət-ictimai sisteminin yaradılması.

9. Distant təhsilin tətbiqi.

10. Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması sistemi.

11. Təlim prosesinin səmərəli idarə olunması sistemi.

12. Keyfiyyətli, səriştəli müəllim hazırlığının təmin olunması.

13. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi və ixtisasının artırılması.

Məktəbdə təhsilin (o cümlədən təlimin) keyfiyyətinin səmərəli şəkildə yüksəldilməsi

üçün zəruri şərait mövcud olmalıdır. Nəzəri səviyyədə:

- keyfiyyətin yüksəldilməsi prosesinin təşkilinə sistemli yanaşma həyata keçirilməlidir;

-təhsil prosesinin keyfiyyətinin meyarlar sistemi və göstəriciləri işlənib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.

Praktik səviyyədə, təhsil prosesinin şərtlərinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün:

-müəllimin peşə hazırlığı, planlaşdırılmış nəticələrə nail olmağa motivasiya;

- müəllimin metodik dəstəyinin mümkünlüyü; müəllimin yeri (kompüter və başqa texnika), şagirdin iş yerinin hazırlığı;

-şagirdlərin dərslər və dərslərdən fəaliyyətinin vəhdəti;

Təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün:

-subyekt-subyekt təlimi: məktəblinin rolu – təlimin subyekt, öz fəaliyyəti ilə;

-müəllimin rolu – şagirdin təlim fəaliyyətinin təşkilatçısı;

Stimullaşdırıcı təhsil mühitinin yaradılması;

-müasir təhsil texnologiyalarından, o cümlədən informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə;

-təlimin problem-axtarıcılıq metodlarının tətbiqi;

-təlim üçün əlverişli şəraitin bərqərar olması (əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım mühiti);

Təlimin nəticələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün:

-təlimin zəruri biliklərə qiymətlənməyə istiqamətlənməsi;

-təlimin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlməsi;

-təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi (monitorinq, pedaqoji ekspertiza, pedaqoji və psixoloji diaqnostika və s.);

Söhbət təhsilin keyfiyyətindən gedir. Elə isə, belə bir suala cavab tapmağa çalışaq: Təhsildə yaxşı keyfiyyət nəyi nəzərdə tutur?

Məktəblilərdən ötrü yaxşı təhsilin keyfiyyəti aşağıdakı cəhətlərlə səciyyələnir:

-təhsil aldığı sinifdə keçilən bütün fənlər üzrə yaxşı biliklərə malik olmaq. Biliklərə əzmlə yiyələnmək əsasında orta təhsilini başa vurduqdan sonra ali məktəbə daxil ola bilmək;

-gələcəkdə nüfuz qazanmaqda, qarşıda da-yanan məqsədə çatmaqda təkidli olmaq;

-ayrı-ayrı fənlər üzrə əlavə biliklərə yiyələnmək cəhdi;

-bütün fənlər üzrə dərin biliklər əldə etmək istəyi;

-təlimə marağın, tələbat və motivasiyanın mövcudluğu və s.

Bəs valideynlərin nöqteyi-nəzərində yaxşı təhsilin keyfiyyəti nələrə yönəlir? Bu suala cavab verməyə çalışaq. Fikrimizcə, valideynlərə görə, təhsilin keyfiyyəti nəzərdə tutur:

-şagird müvafiq biliklərə, həyati bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməklə gələcəkdə həyatda öz yerini müəyyənləşdirə biləcək, fəal həyat və vətəndaşlıq mövqeyi tutacaq;

-müəllimlər peşəkarlığa, peşə səriştəsinə, pedaqoji ustalığa, nəzəri və metodik hazırlığa malik olmalıdırlar;

-məktəb zəruri maddi-texniki bazaya malik olmalı, informasiya kommunikasiya texnologiyaları şagirdlərin xidmətində olmalıdır;

-şagirdlər məktəbdə təhsil aldıkları dövrdə əldə etdikləri bilikləri həyatda tətbiq etməyi bacarmalıdırlar;

-müəllim-şagird münasibətləri düzgün qurulmalıdır;

-müəllimlər şagirdlər arasında ayrı-seçkilik salmamalıdırlar;

-müəllimlər öz məktəblilərdə fənlərinə maraq oyatmalıdırlar və s.

Müəllimlər üçün keyfiyyətli təhsil nədir?

-onlar şagirdləri həyata hazırlamağı bacarmalıdırlar;

-məktəbliləri təhsillərini ali məktəblərdə davam etdirməyə hazırlamaladırlar;

-şagirdləri nəinki əqli, intellektual, həm də mənəvi baxımdan həyata hazırlamaladırlar;

- müstəqil düşünməyi, müstəqil təhlil etməyi, öz mövqeyini müdafiə edə bilməyi məktəblilərə öyrətməlidirlər; tənqid və özünü tənqid təlim və tərbiyəvi fəaliyyətdə başlıca yer tutmalıdır;

-şagirdlərin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onlar arasında iş aparmalıdırlar;

-məktəblilərin tələbatları, qayğıları ilə maraqlanmalıdırlar;

-tərbiyə işində humanizm prinsipini nəzərə almalıdır;

-şagirdlərdə özünütərbiyəyə tələbat formalaşdırmalıdırlar;

-öyrənməyi məktəblilərə öyrətməlidirlər, çalışmalıdırlar ki, təhsilənlər zəruri materialları özləri əldə etməyi bacarsınlar;

Təhsilin keyfiyyətini necə artırmaq olar? Bu suala da cavab vermək lazım gəlir. Təhsilin keyfiyyəti aşağıdakı keyfiyyətlərlə sintezləşdirilir:

-təhsil proqramlarının keyfiyyəti;

-təhsil prosesinin iştirakçıları olan şəxslərin pedaqoji əməkdaşlığının vacibliyi;

-pedaqoji heyətin səriştəlilik səviyyəsi;

-təhsilənlərin imkanlarının keyfiyyətli olması;

-təhsil texnologiyalarının keyfiyyəti;

-təhsil prosesi vasitələrinin keyfiyyəti (maddi-texniki, laborator-eksperimental baza, tədris-metodik təminat, tədris kabinetləri);

-təhsil sistemlərinin və proseslərinin idarə olunmasının keyfiyyəti və s.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin müxtəlif yolları və vasitələri mövcuddur. Həmin vasitələr sırasında innovasiya texnologiyaları özünəməxsus yer tutur. Hər bir müəllim həmin vasitələrdən faydalanmağı bacarmalı, öz yetirmələrinin tərbiyəsi və inkişafı qayğısına qalmalıdır. O, şagirdlərdə informasiya mədəniyyəti formalaşdırmaq üçün özü belə bir mədəniyyətə sahib olmalıdır.

Məktəbdə interaktiv lövhələrdən istifadə olunur. Bu, tədrisə və təlimə yeni çarələr bəxş edir, dərsi səmərəli və maraqlı edir. İnteraktiv texnologiyalarının səmərəliliyi müəllimin interaktiv lövhələrdən necə faydalana bilməsi ilə müəyyən olunur. İnteraktiv lövhələrlə iş həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə əlverişli imkanlar verir.

Müəllimlər üçün yaranan imkanlar:

-müəllim dərstdə materialın əyani izahına, adətən çox vaxt itirir. İnteraktiv lövhələr vaxt itkisinin qarşısını alır;

- yeni materialı sinfin istənilən yerindən, guşəsindən aydınlaşdırmaqda müəllimə yardımçı olur;

-təsvirin lövhədə çəkilməsi, saxlanması və yenidən canlandırılması sahəsində müəllimə kömək göstərir;

-təlimin müxtəlif üslublarından istifadə etməyə imkan yaradır. Müəllim istənilən ehtiyatlara, əlavə materiallara müraciət edə bilər:

-problem situasiyanın yaradılmasına kömək edir və s.

Şagirdlər üçün yaranan imkanlar:

-şagirdləri kollektiv fəaliyyətə qoşur;

-məktəblilərin şəxsi, sosial və kommunikativ vərdişlərə yiyələnmələrini təmin edir;

-məktəbli interaktiv lövhədə nə yazırsa, bu, avtomatik şəkildə lövhənin yaddaşına həkk olur; yazılı cavablar arxivdə saxlanılır, lazım gəldikdə canlandırılı bilər;

-daha yaradıcı işləməkdə şagirdə kömək göstərir, şagirdlərə özünə inam yaradır və s.

Deyilənlərdən görünür ki, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədrisin keyfiyyətindən

asılıdır. Hər bir müəllim bunu bilməlidir. Təhsilin keyfiyyəti anlayışı sinifdə inkişafetdirici mühitin yaradılması problemi ilə sıx surətdə bağlıdır. Müəllimin vəzifəsi sinifdə belə bir mühit yaratmaqdan ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi hər zaman olduğu kim hazırda da aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. İxtisasa giriş: Ali məktəblərin bakalavriat səviyyəsi üçün dərs vəsait / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə. -Bakı: Mütərcim, -2020. -164 s.

2. Сорокина, Е.Б. Педагогические условия повышения качества обучения учащихся в школах нового типа: / диссертация кандидата педагогических наук / -Рязань, 2007. -247 с.

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2020

UOT 37.013.31

Sevinc Sərdar qızı Əliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti

ALİ TƏHSİLİN DƏYİŞƏN PEDAQOJİ PARADİQMALARI

Севиндж Сардар гызы Алиева
доктор философии по педагогике
Бакинский Государственный Университет

МЕНЯЮЩИЕСЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Sevinj Sardar Aliyeva
doctor of philosophy in pedagogy,
Baku State University

CHANGING PEDAGOGICAL PARADIGMS IN HIGHER EDUCATION

Xülasə. Məqalə, bu gün ali və orta məktəblərimizin qarşılaşdığı aktual problemə, metaforanın dili ilə desək, "tələbənin intellektinə işıq tutmağa", başqa sözlə, tələbənin təhsilə cəlb edilməsi, onlarda təhsilə həvəsin və marağın oyadılmasının paradıqmal təhlilinə həsr olunur. Ənənəvi təhsil tələbələri mühazirələrdə onlara verilmiş materialı əzbərləmək və yada salmalarını öyrətməyə yönəlmişdir. Halbuki, apardığımız analitik təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlinir ki, tələbələrdə oxumağa və təhsilə həvəs oyatmaq - onları tələbə və cəmiyyətin üzvləri, vətəndaşları kimi gələcək uğurlara hazırlamağın ayrılmaz hissəsidir. Tələbələrdə "ya-radıcılıq alovu"nu yandırmaq məqsədilə müəllimlər tələbələrin bacarıqlarına, maraqlarına və xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidirlər.

Açar sözlər: *ali təhsil paradıqmaları, poliparadıqmal, əsas təhsil bacarıqları, bilik meneceri, bilik istehsalçısı, biliyin inteqrasiyası*

Резюме. В статье рассматривается актуальная проблема, с которой сегодня сталкиваются наши вузы и средние школы, говоря метафорически, «проливается свет» на интеллект студента, то есть анализируется вовлечение учащегося в образование, проводится парадигмальный анализ их энтузиазма и интереса к образованию. Традиционное образование нацеливает студентов на то, чтобы научить их запоминать и вспоминать материал, данный им в лекциях. Однако, основываясь на нашем аналитическом подходе, мы пришли к выводу, что мотивирование студентов заниматься, пробуждение у них интереса к учебе делает это неотъемлемой частью подготовки их к будущему успеху как членов студенческого коллектива и общества. Чтобы зажечь «творческий огонь» в сердце учеников, учителя должны изучать на навыки, интересы и особенности учеников как личностей.

Ключевые слова: *парадигмы высшего образования, парадигма, навыки базового образования, менеджер знаний, производитель знаний, интеграция знаний.*

Summary: The article focuses on the topical problem facing the higher and high education today. Speaking metaphorically, it describes the changing pedagogical paradigms about how «to light the student's creative intellect and abilities», in other words, attracting students to education by exciting them both in the class and beyond, analyzing their enthusiasm and interests in education. The traditional education or lecture targeted at teaching students to memorize and then recall the material given to them in lectures. However, based on our paradigm analysis, the paper concludes that getting students motivated and interested in learning and education is the indivisible part of preparing them as students and citizens of the given society for future

success. In order to flame creative and inventing thinking abilities and skills teachers should pay special attention to the development and nurturing of educational skills, interests, incentives and abilities of students.

Key words: *higher education paradigms, poliparadigmatic, basic education skills, knowledge manager, knowledge producer, integration of knowledge*

Tələbələrdə “yaradıcılıq alovu”nu yandırmaq məqsədilə müəllimlər tələbələrin bacarıqlarına, maraqlarına və xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidirlər (2, s. 1-3). Əslində, tələbələri təhsilə səmərəli cəlb etmək üçün onlarda təxəyyül və yaradıcılıq alovunu yandırmaq tələb olunur. Bütün biliklər humanist biliklərdir və bütün biliklər insanın ümidlərinin, qorxularının və həvəslərinin məhsuludur. Tələbələrin təfəkküründə bilikləri canlandırmaq üçün müəllimlər bilikləri tələbələrə insanın ümidləri, qorxuları və həvəsləri kontekstində təqdim etməlidirlər. Bunu etməyin ən yaxşı yolu yaradıcı təxəyyüldür.

Tədris və öyrənmənin qiymətləndirmə prosesinə inteqrasiyası, mürəkkəb, yüksək dü-şüncə üçün təhsil, müxtəlifləşən məzmunun yenidən qiymətləndirilməsi – bütün bunlar qiymətləndirmənin səmərəliliyinə töhfə verən strategiyalardır. Bu gün tələbə nailiyyətini və əlavə dəyər vermək məqsədilə edilən qiymətləndirmə bu nailiyyətə səbəb olan bəzi mexanizmləri boğur. Məhz bu paradoksu nəzərə almaqla, diqqətimizi qiymətləndirmənin gələcəyinə və onu formalaşdıran dəyişkən paradigmalara yönləndirməliyik (6, s. 7)

Yeni rəqəmsal intellektual və təhsil mühiti yarandıqca ənənəvi tədris getdikcə köhnəlir. Tədqiq etmək, düşünmək və bilik istehsal etmək bacarıqları olan və davamlı olaraq öyrənən insanlar getdikcə ənənəvi müəllimləri sıxışdırıb meydana çıxaracaq. Müstəqil tələbələrin öz müəllimlərindən asılılığı getdikcə azalacaq. Təhsil məzmunu və prosesi getdikcə daha çox tələbənin seçimi və cəlb olunması əsasında onun nəzarəti altına keçir. Nəyin öyrəniləcəyini və necə öyrəniləcəyini əvvəlcədən demək çox çətinidir, çünki təhsilə təsir göstərən nəzəriyyələr dəyişməkdədir və tələbənin seçimi, onun cəlb olunması təhsili formalaşdıran fəlsəfələri yarıdan epistemoloji və siyasi kontekstlərdən çox asılıdır. Aşağıda biz paradigmalarda baş verən və gözlənilən dəyişiklikləri araşdırıb təsnif edirik. Həmin dəyişikliklər öz növbəsində təhsilin məqsədlərini və proseslərini dəyişir. Bu inkişaf etməkdə olan təhsil paradigmaları, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

Tələbələr bilik menecerləri və bilik istehsalçıları kimi. Biz təhsil prosesində biliyin tələbə tərəfindən passiv qəbul edilməsi ənənəvi fikrindən "tələbə intellektinin işıqlandırılması" fikrinə doğru irəliləyişi artıq müşahidə edə bilirik. Getdikcə təhsilin məqsədləri tələbələrə oxumağı öyrətməyi, bütün ömür boyu oxumağa davam etmələri üçün onları həvəsləndirməyi, bunun üçün onlara imkanların yaradılmasını zəruri addım kimi qiymətləndiririk. Bugünkü tələbə biliklərini yalnız tətbiq etməklə məhdudlaşmayıb, həmçinin bilikləri istehsal və şərh edən məlumatlı şəxslər olmalıdır. Pedaqoji vəzifə daha az faktiki biliklərin ötürülməsinə, daha çox tələbələrin adi və yeni problemlərin həll edilməsi üçün əqli bacarıqlarını öyrənmələrinə və tətbiq etmələrinə istiqamətlənəcəkdir.

Əsas təhsil bacarıqları. Üç səriştə - bacarıq - Oxu, yazı və riyaziyyat - əvvəlki kimi ən mühüm bacarıqlar olaraq qalacaq. Lakin müasir təhsil ekspertləri beş fundamental bacarığın yuxarıda qeyd etdiyimiz üç bacarıqla müxtəlif kombinasiyalarını təhsildə mühüm proseslər kimi nəzərdən keçirir: 1. Yaradıcılıq; 2. Konseptualizasiya (nəzəri təhlil); 3. Əməkdaşlıq; 4. Ünsiyyət və 5. Kompüterləşmə. Tənqidi və yaradıcı düşünməyi, məntiqi əsaslandırma aparmağı, nisbi qaydada şərh etməyi və bilik əldə etməyi və yaratmağı öyrənmək XXI əsrdə gündən-günə daha da çox üstünlük əldə edir. Yeni əsrin işəgötürənləri oxu və danışmaq kimi əsas bacarıqları dəyərləndirir, o cümlədən dinləmə və əməkdaşlıq bacarıqları ilə yanaşı müxtəlif nəzər nöqtələrindən məlumatın emalı vasitələrinə də daha çox diqqət etməyə başlayırlar. Yeni və müqayisə edilməyən məlumatları tanımaq, hətta onlar arasında əlaqə yaratmaq bacarığı yeni əsrdə mükafatlandırılacaq.

XXI əsrdə yalnız oxuya bilməyən və yaxud oxumaq istəməyənlər deyil, həm də rəqəmsal texnologiya dünyasını idarə edə bilməyənlər də savadsız hesab ediləcəklər. Kompüter savadlılığı iqtisadi, təhsil və sosial əlaqələrdə əsas tələb olacaq, lakin savadlılıq mətn məlumatlarının emalı, sosial şəbəkələşmə və elektron oyunlar oynamaq bacarığından daha böyük məna daşıyacaq. Elektron əlaqə kanallarına keçid sənayeləşmə proses-

ləri ilə müqayisədə müasir cəmiyyətin tələblərini, fürsətlərini daha sürətlə və radikal şəkildə dəyişəcək. Nəticə olaraq təhsil prosesləri və qiymətləndirmə ehtiyacları sürətlə dəyişəcək.

Biliyin yenidən inteqrasiyası. XVIII, XIX və XX əsrlərdə ölçülərdə dəqiqliyi və təcrübədə nəzarəti təqib etməklə dekontekstualizasiyaya üstünlük verilmişdir. Mürəkkəb (dinamik, çoxsəviyyəli) hadisələri öyrənmək üçün müxtəlif təhlillərə müraciət edilmişdir. Bu cür təhlil, dinamik və dialektik qarşılıqlı əlaqə anlayışlarını anlamağımıza baxmayaraq, bir neçə komponentli dəyişən vahidlərin hər birinin verdiyi töhfəsinin ardıcıl olaraq aşkar edilməsi məqsədilə aparılmışdır. Bu cür tədqiqatın məqsədi *faktların öyrənilməsi* olduğu halda, tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq müxtəlifliklərin və yaxud komponentlərin ayrılması işi davam edə bilər. Lakin, məqsədimiz dünya fenomenlərini və bu fenomenlər arasında əlaqələri *anlamağa* yönəldikdə, onların inkişaf etdikləri kontekstlərdən kənar məqamlarının təcrübədən keçirilməsi, müşahidə edilməsi və ölçülməsi getdikcə daha da disfunkcional olur.

Təhsil və onun qiymətləndirilməsi bu şərti hadisələrə aid edilən kontekstin aspektlərini, perspektivlərini və atributlarını əhatə etməlidir. Keçmişdə dekontekstualizasiya nəticəsində idrak prosesində əldə edilmiş dəqiqliyi və sərrastlığı, o cümlədən bilik üçün kontekstualizm və perspektivlik tələb olunduğu zaman zəruri situativ və ekzistensial fenomenlər həmin prosesləri sual altına ala bilər. Güman edirik ki, keyfiyyət metodlarının XX əsrin sonlarında bu dərəcədə inkişafı və yayılmasının səbəbi, nəhayət ki, kontekstlər və çoxsaylı səbəb-nəticə əlaqələrinin öhdəsindən kifayət qədər yaxşı gəlməməyimizin nəticəsində baş vermişdir.

Subyektiv perspektivlərin canlandırılması. Qəribə olsa da, biz elmi əsaslandırma və dürüstlük maraqlarımız çərçivəsində ənənəvi olaraq "obyektiv" bilikləri "subyektiv" məlumatlardan daha üstün tuturuq. Affektlərlə və sosial-psixoloji vəziyyətlə əlaqədar ziddiyyətlərə nəzarət etməyi və yaxud onun qabağını necə almağı indilərdə öyrənirik. Biz eynilə koqnitiv funksiyaların nə dərəcədə korlanmasından yaxud sosial mövhumatdan, insani hisslərdən asılı olmayaraq nəzərdən keçirməyə daha çox meyilliyik.

Buna baxmayaraq, müasir sosial, psixoloji və bioloji elmlər insanın fəaliyyətinin bu təsirli, emosional, situativ və sosial proseslərin təsirinə daha böyük əhəmiyyət verməklə nəzərdən keçirməyə məcbur edirlər. Dəlillər bu proseslərin insanın xasiyyətinə və iş keyfiyyətinə təsir göstərdiyini təsdiq edir, lakin insan xarakteristikalarının obyektiv olaraq sənədləşdirildiyi hallar (təsirli, emosional, situativ və sosial halların təsiri olmadan) təhsilin ənənəvi qiymətləndirilməsi üçün məlumat mənbəyidir. Təhsildə hərtərəfli və dürüst qiymətləndirmə gələcəkdə subyektiv hallara qarşı, yəni təsirə, xarakteristikaya, ekzistensial hala, emosiyaya, oxşarlığa, situasiyaya və s., o cümlədən tələbələrin cəlb edildiyi tədris və təhsil əlaqələrinə qarşı daha həssas olmalıdır [3, s. 1 -6].

Qiymətləndirmənin yenidən balanslaşdırılması. Hesabatlılıq yaxud məsuliyyət çərçivəsində öyrənmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi hələ bir qədər davam edəcək, lakin gələcəkdə öyrənmənin və öyrənməyə kömək edən tədris proseslərinin təsiri və inkişaf etdirilməsi məqsədilə qiymətləndirilmə böyük ehtimalla narahatçılıq yaradacaq. Siyasi təzyiq və bəzi sadələşdirilmiş mülahizələr hesabatlılıq məqsədilə, hətta bu cür təcrübə empirik dəlillərlə təsdiq edilmədiyi halda belə, bir çox aparıcı psixometriklər tərəfindən dəstəklənmədiyi halda belə, təhsilin qiymətləndirilməsi üzrə verilən məlumatların, çox ehtimal ki, uyğunsuz tətbiqini dəstəkləməyə davam edirlər və bəzi pedaqoqlar bu təcrübələrin təyin edilmiş məqsədlər üçün qeyri-məhsuldar olduğunu hesab edirlər.

Təzyiq daha yaxşı məlumatlandırma üçün peşə və təhsil təcrübəsinin praktiki bacarıqlarından işi nə dərəcədə yaxşı apardığımızı müəyyən etdiyimiz daha yaxşı məlumat axtarışından əvvəl olan müdaxilə barədə məlumatlandırılmaya doğru qalxır. Bizə yüz ildən çoxdur ki, təhsil sahəsində etdiklərimizin qeyri-müəyyən və qeyri-dəqiq olduğu məlumdur; bu model, əlbəttə, hamısına uyğun deyil. Təhsilə müdaxiləmizin əksər hissəsi təhlil edilməmiş yaxud az öyrənilmiş sınaq və səhvlərdən ibarətdir. Biz inanırıq ki, təhsildə qiymətləndirmə hesabatlılığın əhəmiyyətini nəzərə almaqla, tədrisə, öyrənmə proseslərinə və nəticələrə təsir göstərəcək və onları inkişaf etdirəcək. Bu iki məqsədin eyni vaxtda və eyni qiymətləndirmə alətləri və sistemləri va-

sitəsilə yerinə yetirilə bilib-bilməməsi müasir zamanın cavablandırılmalı olan ən mühüm suallarından biridir.

Öyrənmənin yeni funksiyaları. İnsanlar, böyük ehtimal ki, işlərini asanlaşdıracaq, bacarıqlarını gücləndirən və inkişaf etdirən texnologiyaları yaratmağa davam edəcəklər. Bu yeni texnologiyalardan bəziləri, məsələn, süni intellektin ixtirası, bizim hal-hazırda öyrətdiyimiz səriştələrin əhəmiyyətini dəyişə bilər. Yaxud daha çox ehtimal ki, hazırda mövcud olan digər funksiyalara, yəni agensə (subyektə, fərdə), əhvali-ruhiyyəyə meyl, qərarların nisbiliyinə, ziddiyyətli münasibətlərin uyğunlaşdırılmasına dair daha az bildiyimiz digər funksiyalara olan ehtiyac daha da artacaq. İnsan bacarıqlarını gücləndirən rəqəmsal elektron texnologiyalar təhsilə aid bəzi tapşırıqları asanlaşdırmaqla, lakin onlar eyni zamanda qiymətləndirmə, tədris və öyrənmə üçün məsuliyyətli olan şəxslər üçün böyük problemlər və fürsətlər yarada bilər. Xüsusən, ona görə ki, gənclərin gələcək məşğulluğu onları gələcək işə hazırlamaq üçün yaradılan məktəblər kimi dəyişərək daim hərəkətdə olacaq.

Öyrənmə sosial proses kimi. İnsan intellekti sosial fenomen olmaqla yanaşı, sosial qarşılıqlı əlaqə və konsensus kontekstində həm təcrübədən keçirilir, həm də həmin təcrübə ilə şərtləndiyi kimi, eynilə tədris və öyrənmə prosesi sosial fenomen kimi tanınmağa başlayır. Hətta "təklidə" baş verən öyrənmə prosesi belə ondan əvvəl gələn sosial fəaliyyətlərdən faydalana bilər. Elektron oyunlar, distant tədris və təhsil nisbətən sosial təcrid halında həyata keçirilir, lakin onlar digərlərin kollektiv şəkildə fəaliyyətindən asılı olan tədris və təhsil nümunələridir. Gələcəyin pedaqogikası tədris və öyrənmənin fərdi/sosial paradoksunu və bu paradoksun qiymətləndirmə üçün olan nəticələrini uyğunlaşdırmalı olacaq. Qiymətləndirmə prosesində aşağıda göstərilən problemlər və çətinliklər yaranır:

- Qiymətləndirmənin məqsədləri kimi təcrid edilmiş və ya bircə fəaliyyət (performans);
- Ağılda qalan bilik və bacarıqlar, sosial əlaqələr zamanı əldə edilmiş, yaradılmış bilik və bacarıqlar;
- Kontekstuallığın və perspektivliyin təsdiqi və empirizmin hüdudları;

- Atribusiyalar, kontekstlər, oxşarlıqlar və fəaliyyətlər arasında olan əlaqələrin sistematik qaydada sənədləşdirilməsi [9, s. 2-5].

Təhsil sahəsi daimi olaraq iqtisadi vəziyyətin, demografik məlumatların, texnoloji üstünlüklərin və siyasi debatların dəyişməsinə uyğun olaraq hərəkət edir və dəyişir. Bu hərəkətverici qüvvələr test və imtahan tərtibatçılarının təhsil proqramı və qiymətləndirmə prosesinin konsepsiyasını hazırlamalı olduqları üsulları dəyişirlər. Nəticədə, təhsili dəyişmə yollarının siyahısı bu dəyişikliklərə səbəb olan mexanizmlərin araşdırılması qiymətləndirmə və təhsilin gələcək konsepsiyasının tərtib edilməsi üçün əsas rol oynayacaq. Müasir təhsil təcrübələri gələcək təhsil sistemlərinin kəşifçəkləri, yaxın 50 ildə təhsil konsepsiyalarının həll edilməsinin və yenidən qiymətləndirilməsinin mümkün yollarını nəzərə almalıdır. Biz təhsilə dair düşüncəmizdə və təcrübədə etməli olduğumuz dəyişiklikləri təsvir etməyə çalışdıq. Bu yeni düşüncə tərzinin mümkün gələcək şəraitlərini vurğulayır və qiymətləndirmə prinsipləri ilə yeni reallıqları uyğunlaşdırmaqla təhsil və yoxlama üçün gələcək konsepsiyaları hazırlanmağına imkan yaradır.

Burada haqlı bir sual ortaya çıxır: biz nə üçün təhsil veririk? Təhsil sahəsi bizim gənclərin qarşısına qoyduğumuz məqsədlər əsasında formalaşır. Məqsədlərimizi seçdiyimiz üsul və seçdiyimiz məqsədlər təhsil sistemimizin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, gənclərimizin artıq yetkin insan olduqları üçün onlardan təhsil nəticəsində nələri gözlədiyimizi dəqiq izah etməyimiz çox vacibdir. Təhsil sistemində maraqlı olan şəxslər arasında gənclər üçün təhsilin məqsədinə dair müəyyən razılışma mövcuddur.

Amerikada müəllimlər və valideynlər arasında araşdırma aparılıb. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, hər iki qrupun Amerika məktəb sistemindən nələri istədiklərinə dair konsepsiyaların oxşarlığı aşkar edilmişdi. Onlar, ilk növbədə, əsas bacarıqları və daha sonra tənqidi düşüncəni qiymətləndirmişlər. Daha sonra, üçüncü yerdə təxminən bərabər olan bacarıqlar aşağıdakılardır: sosial bacarıqların inkişafı, gənclərdə iş etikasının inkişaf etdirilməsi, şəxsi məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi, digərləri ilə (xüsusilə də fərqli mənşəyi olan insanlarla) yaxşı münasibət qurmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, gəncləri ixtisaslı işə (kollec dərəcəsinin

tələb edilmədiyi) hazırlayacaq peşə, karyera və texniki təhsil ilə təmin edilməsi, ömürlük fiziki sağlamlıq (yaxşı məşq və qidalanma vərdişləri) üçün əsasın təmin edilməsi, ədəbiyyata sevgi və musiqi, vizual və teatr sənətində iştirak etmək, qiymətləndirmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, nəhayət, özünə əminlik, digərlərinə hörmət və məsuliyyətsiz davranış nümayiş etməkdə həmyaşdqların göstərdiyi təzyiə müqavimət göstərmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi (10, s. 15-17).

Məktəblərdən yaxud universitetlərdən çox şeyi etmək tələb olunur. Bəzi məktəblər həqiqətən də üzərlərinə düşən tələblərin öhdəsindən gəlməyə çalışır. Lakin, aydındır ki, məktəblər cəlb olunduqları fəaliyyət sahələrinin əksər hissəsini doğru və dürüst qiymətləndirə bilmir. Onlar aysberqin yalnız suyun üzündə olan hissəsini dəyərləndirirlər, müvafiq olaraq məktəb sisteminin gözə görünməyən və qiymətləndirilməyən çox sayda məqamlarını nəzərdən qaçıırırlar. Təhsil məqsədlərinin daha geniş konsepsiyaları məktəb proqramlarının məhdud ehtiyatlar şəraitində həddindən artıq yüklənməsinin öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Təhlillərimizə yekun vuraraq, müasir təhsilin beş ümumi məqsədini təklif edirik:

- 1) İnsanın özünü tanımaq, anlamaq və dəyərləndirmək bacarığı və mühit üçün çoxsaylı perspektivlərinin olması;
- 2) Oxu, danışıq, yazı və riyaziyyat, elmi və texnoloji sahələrdə savadlılıq;

Ədəbiyyat:

1. Banning, M. Approaches to teaching: current opinions and related research. *Nurse Education Today*, 2005, 25(7), 502–508.
2. The Gordon Commission. On the Future of Assessment in Education. Pp. 1-31. <https://www.ets.org/Media/Research/>
3. Bridglall, B. L. Research and practice on how people learn. *Pedagogical Inquiry and Praxis* 2001, (1), 1–6.
4. Clark, R. E. How Much and What Type of Guidance is Optimal for Learning form Instruction? *Constructivist Theory Applied to Instruction: Success of Failure?* New York: Routledge, Taylor and Francis 2009, pp.158–183.
5. Karri Holley. *Interdisciplinary Curriculum and Learning in Higher Education*. Online Publication Date: Apr 2017, Pp. 1-24. // file:///C:/Users/Kazim
6. Egan, K. *An Imaginative Approach to Teaching*. San Francisco, CA: Josser-Bass 2005.
7. Egan, K. *The Future of Education: Reimagining Our Schools from the Ground Up*. New Haven, CT: Yale University Press 2008.

3) Biliklər kompleksinə yiyələnmə və yeni biliklər və texnikalar yaratmaq bacarığı;

4) Mürəkkəb məlumatların əldə edilməsi və idarə edilməsi bacarığı, ona meyillilik, məlumatların yeni, həmçinin adi problemlərin həllində tətbiqi;

5) Təcrübə fenomenləri arasındakı əlaqələri tanımaq və həll etmək üçün bilik, dəyər və düşüncədən istifadə etmək bacarıqları və qabiliyyətləri.

Təhsil özünün indiki formatında sadalanmış təhsil məqsədlərinin əksəriyyətinin əsası ola bilməz. Lakin, təhsil məqsədlərinin ideal növləri olaraq onlar tələbələrə verilən təhsilin yüksək keyfiyyətdə olmasına stimula verə bilər.

Problemin aktuallığı. Bu məqalənin əsas məqsədi XXI əsrin ali təhsili sahəsində pedaqogikanın və tədris-təlim proseslərinin tələblərinə cavab verə biləcək təhsil paradqlmalarının və əsas təhsil bacarıqlarının birləşməsini (diffuziyasını) və sintezini mümkün edən dəyişiklikləri və paradqlmaları nəzəri təhlil etməkdən ibarətdir.

Problemin yeniliyi. Apardığımız analitik təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlir ki, ənənəvi təhsil tələbləri mühazirələrdə onlara verilmiş materialı əzbərləmək və yada salmalarını öyrətməyə yönəlmişdir. Halbuki, tələbələrdə oxumağa və təhsilə həvəs oyatmağa - onları tələbə və cəmiyyətin üzvləri, vətəndaşları kimi gələcək uğurlara hazırlamağın ayrılmaz hissəsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Güman edirik ki, araşdırma nəticəsində valideynlərin və müəllimlərin müəyyən edilmiş spesifik tələblərinin əksəriyyəti daha geniş kateqoriyalar daxilində birləşdirilə bilər.

8. Gerlach, J. M. Is this collaboration? *New Directions for Teaching and Learning*, 1994, (59), 5–14.

9. Cynthia Luna Scott. *The Futures of Learning 2: What Kind of Learning for the 21st Century?* UNESCO Education Research and Foresight, Paris. ERF Working Papers Series, 2015, No. 14. pp. 1-14. // <http://unesdoc.unesco.org/>

10. Rothstein, R., Jacobson, R., & Wilder, T. *Grading Education: Getting Accountability Right*. Washington, D.C.: Economic Policy Institute 2008.

E-mail: sevinc-aliyeva-66@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. O. Qafarova*

ped.ü.fəls.dok., dos. Q. Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2020

UOT 37.0

Günəl Məhəmməd qızı Əliyeva

*Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər V. Mürsəlov adına 1 nömrəli tam orta məktəbin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi*

MÜƏLLİMLƏRİN PEDAQOJİ VƏ METODİK HAZIRLIĞINA VERİLƏN MÜASİR TƏLƏBLƏR

Гюнель Магомед гызы Алиева

*учитель Азербайджанского языка и литературы Гейтепинской средней
городской школы номер 1 имени В.Мурсалова Джалилабадского района*

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ

Gunel Mahammad Aliyeva

*teacher of the Azerbaijan language and literature of Geytepa secondary
city school number 1 named after V. Mursalov of the Jalilabad region*

MODERN REQUIREMENTS FOR PEDAGOGICAL AND METHODICAL TRAINING OF TEACHERS

Xülasə: Məqalədə müəllimlərin pedaqoji və metodik hazırlığından və bu hazırlıqlara verilən əsas tələblərdən söhbət açılır. Müəllimin özünün şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətinin olması vacibdir. Bu qabiliyyətlə hər dəfə yeniliklər edə bilər, bu da şagirdin dərslə marağının artması ilə nəticələnir. Müasir tələblərə əsasən şagird-müəllim münasibətlərinin əməkdaşlıq əsasında qurulması və hər bir müəllimin öz fənninə yanaşma taktikası və əsasən həyatla inteqrasiyası əsas şərt olmalıdır. Dərsin şagirdə necə çatdırılması, şagird əhvalının nəzərə alınması ilə keçirilməlidir. Bundan başqa, məqalədə dərslə verilən müasir tələblərdən də söhbət açılır.

Aşar sözlər: *əməkdaşlıq, müəllim-şagird münasibətləri, maraq, tələb, pedaqoji hazırlıq, yenilik*

Резюме: В статье говорится о педагогической и методической подготовке учителей и об основных требованиях, предъявляемых к этой подготовке. Учитель должен обладать индивидуальными творческими способностями, которые позволят ему внести новизну в учебный процесс и тем самым повысить у учащихся интерес к уроку. В статье также говорится о требованиях к современному уроку.

Ключевые слова: *сотрудничество, отношения "учитель - ученик", интерес, требование, педагогическая подготовка, новизна*

Summary: The article refers to the pedagogical and methodological training of teachers and the basic requirements for this training. The teacher should have individual creative abilities that will allow him to bring novelty to the educational process and thereby increase students' interest in the lesson. The article also talks about the requirements for a modern lesson.

Key words: *cooperation, teacher-student relationship, interest, requirement, teacher training, novelty*

Təhsili güclü olan bir dövlətin güclü də inkişafı və möhkəm gələcəyi olar. Möhkəm, qibtəedici, sağlam bir dövlət qurmaq istəyən bu dövlətin sütunlarını və pilləsini təhsildən tikməlidir. Çünki hər bir millətin gələcəyi onun təhsilindən başlayır. Təhsili zəif olan xalqın iqtisadiyyatı da, tibbi də, ümumiyyətlə, mənafeyi, gələcəyi də zəif olar. Məhz bu sahənin də güclü

inkişafı onun güclü aparıcı qüvvəsi olan müəllimlərdən asılıdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev də məhz təhsilə və onun aparıcı qüvvəsi olan müəllimlərə yüksək qiymət verərək demişdir: "Müəllim yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət özünün gələcəyini - uşaqların tərbiyəsini yalnız ona etibar edir".

Təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri deyil, bütün fənn müəllimlərinin özünəməxsus pedaqoji metodikası olmalıdır. Şagirdin öyrənməsi, mənimsəməsi, tətbiq etmə bacarığı bir növ müəllimin metodikasından asılıdır. Müəllim bu bacarığı nə qədər əyləncəli, maraqlı qurarsa, öyrənən də bir o qədər maraqla mənimsəyər. Bu da öyrədənənin bacarığından, səriştəsindən irəli gələn bir işdir. Öyrənəni dərscə cəlb etmək üçün müəllimin öz xüsusi metodikası olmalıdır. Müəllim özü üçün hər bir uşağın xarakter və bacarığına uyğun olaraq metodika seçməlidir. Yenilikçi olmalıdır. Hər dəfə üsulunu dəyişməlidir. Eynilik öyrənəni bezdirər, dərscədən bir növ soyuda bilər. Bu da həttə şagirdə başqa ziyanlı vərdislərə yiyələnmə arzusu və meyli oyadar.

Bəzən yaşlı nəslin nümayəndələri öz dövrlərinin təhsili ilə indiki təhsil sistemini müqayisə edib keçmişdə şagirdin başqa vərdislərdən çox dərscə maraqları olduğunu bildirirlər. Amma gəlin müqayisə edək. İndiki məktəblinin yaşadığı şəraiti o dövrün şəraiti ilə müqayisə edək. İndiki gənclər və yeniyetmələrin sahib olduqları istər şərait, istərsə də texnika baxımından o dövrün gənci və yeniyetməsi ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədədir. İndiki şagirdlərimizin maraqları daha geniş, o maraqları həyata keçirmək istəyi daha da çoxdur. Odur ki, bu gənclərin bünövrəsini, onların gələcək həyata baxışını məhz orta məktəbdə formalaşdırmaq lazımdır. Bu günün məktəblisi, bir neçə ildən sonra həyatın gəncinə çevriləndə artıq o nəyin necə nizamlanacağını bilməlidir. Odur ki, texnika dövrü müəllimin üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyub. Yəni bir gəncin formalaşması artıq müəllimin öhdəsindədir. Odur ki, öyrədənə ona əmanət olunan öyrənəni hər şeyə, təkcə elm deyil, elmlə yanaşı həyatı da öyrətməlidir.

Dərsləklərə fikir versək görürük ki, məhz indiki dərsləklər də təhsillə yanaşı həyatı da şagirdə öyrətməyə yardımçı vasitədir. Bu vasitə, dediyim kimi, yardımçı vasitədir. Müəllim bu vasitənin köməyi ilə öz pedaqoji fəaliyyətini qurmalı, səmərəli şəkildə öyrənənə təbliğ etməlidir.

Müasir dərscə tamamilə yeni, müasir tələblər irəli sürür. Şagirdyönlü, nəticəyönlü təlim praktikasına diqqətin artırılması müasir dövrün əsas tələblərindən birinə çevrilib. Müasir tələbləri iki yerə ayırmaq olar: ümumi və xüsusi.

Xüsusi tələblər birbaşa dərslə bağlı problemlərdir. Odur ki, bu tələblər hər bir pedaqoq tərəfindən tətbiq olunmalıdır və aşağıdakı kimi formalaşdırılıb:

1. Nəzərdə tutulmuş proqram materialını dərscə mənimsətmək. Yəni şagird yeni keçilən mövzunu elə dərscədə anlamalı, ona aid olan tapşırıqları sərbəst həll etməyi bacarmalıdır. Şagird ev tapşırığı ilə yüklənməməlidir.

2. Müəllim şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalıdır. Yəni materialın çətinliyi, həcmi nəzərə alınaraq müəllim peşəkarlığı ilə asan formada şagirdə anladılmalıdır.

3. Şagirdlərin dərscə qabiliyyətini nəzərə alaraq dərsci qurmaq. Yəni dərsci diskussiya şəklində, evristik müsahibə apararaq, problemlə vəziyyət yaradaraq, yaradıcı iş təşkil edərək qurmaq lazımdır.

4. Dərscədə vaxtdan səmərəli istifadə etmək. Az vaxtda yüksək nəticə əldə etmək lazımdır. Bunun üçün dərscin təşkili gözəl olmalıdır. Müəllim şagirdə nəyi və necə öyrədənəyini əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Lakin yaradıcı müəllimlərdə dərscə zamanı yeni ideyalar formalaşır və planlaşdırıldığı dərscədən fərqli bir dərscə ortaya çıxır (Təbii ki, bu həm də şagirdlərin fəallığı və səviyyəsindən də asılıdır).

5. Dərscədə gözəl, müsbət, xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq lazımdır. Bununla şagirdi yorucu bir dərscədən xilas etmiş oluruq. Qorxu, həyəcan mənfi emosiya yaradır və dərscin çox yorucu, səmərəsiz keçməsinə səbəb olur.

Məktəb təcrübəsi, müəllim peşəkarlığı, yenilik axtarışı yeni-yeni məqamların meydana çıxmasına səbəb olur. Bunların bəzilərinin mübahisəli məsələyə çevrilməsi müəllimin öz üzərində çalışmasına, axtarışlar aparmasına, yeniliklər əldə etməsinə gətirib çıxarır.

Həyatda hər insanın müxtəlif sahələrdə müxtəlif üslubu olduğu kimi, hər bir müəllimin də öyrətmə üslubu, metodik və pedaqoji hazırlığı olmalıdır. Xüsusilə də, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəlliminin. Məncə, bu sahənin müəllimi şagirdə daha yaxın olur. Bu sahə bir çox keyfiyyətlərin təbliğini özündə birləşdirir. Bu fənnin müəllimi daha yaradıcı, daha kəşfedici olmalıdır. Bir çox fənlərlə yanaşı həyatı məsələlərə də in-teqrasiya tapan bu fənn şagirdin dünyagörüşünü, onun özünüidarəetmə qabiliyyətini formalaşdıracaq. Bundan başqa, bu müəllimlər həm də bir

psixoloq rolunu oynamalı, şagirdə necə yanaşmanı, öyrədəcəyi materialı ona necə öyrədəcəyini bilməlidir. Bu fənn müəllimləri hər zaman hər bir şəraitdə öyrədəninin hansı vəziyyətdə olmasından asılı olmayaraq, mənimsənilməsi lazım olan materialı bir növ yedirtməlidir.

Müəllim özündə bir çox mənəvi keyfiyyətləri: obyektivliyi, ədalətliyi, əxlaqlılığı, mənəviyyatlılığı, əqidəliliyi, humanistliyi, tələbkərliliyi, səmimiyyəti, səliqəliliyi və başqalarını özündə formalaşdırmalıdır.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi şagirdlərə gözəl nitq bacarığı formalaşdırmaq, düzgün, dəqiq və gözəl danışa bilmələri üçün dil qaydalarını öyrədir. Dil qanunlarını bilmək təkcə bununla kifayətlənmir. Uşağın emosional inkişafında, özünü ifadə etməsində, ətrafdakılarla lazımı münasibətlər qurmasında, yaradıcılığının inkişafında dil önəmli rol oynayır. Odur ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat vəhdət təşkil edir. Yəni Azərbaycan dili fərdə düzgün, ifadəli, təsirli dil bacarığı qazandırır, sözlərin mənasını, qrammatik quruluşunu, işlənmə yerini öyrədir və bu bacarığı həyatı əks etdirməklə, öz "mən"-ini düzgün ifadə etmək, xarakterləri və baş qəhrəmanları aşkara çıxarmaq üçün ədəbiyyatda istifadə edir. Məhz bu sahənin pedaqoqları müxtəlif metodlar fikirləşib tapmalıdır. Dərslilər məlumatları yalnız ümumi şəkildə verə bilər. Amma Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi istənilən bir məlumatı dil qaydalarına riayət etməklə çatdırmanın dilin zənginliyinin təminatı olduğunu bilir. Odur ki, hər dəfə yeni metodlar seçməlidir ki, bu çətin və lazımlı əməliyyatı şagirdlərə yaxşı mənimsətsin.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri daim axtarışda olmalıdır, üzərində işləməlidir, bir növ kəşflər etməlidir. Çünki hər yeni metod kəşfi yeni öyrənən kəşfi deməkdir. Müəllim peşəkərliliyi fəaliyyətindəki yeniliklə birbaşa bağlıdır. Müəllim yenilik etdikcə şagirdlərində də yeni bacarıqlar aşkarlayır. Həm də müəllim, daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi qurduğu, yaratdığı metodla yeni məlumatlar da öyrənir. Təkcə öyrənən öyrədəndən deyil, öyrədən də bir çox hallarda öyrənəndən çox şey öyrənir. Məhz yeni təlim metodunun özəlliyi də budur.

Ədəb-ərkan, qanacaq, qabiliyyət, bir sözlə - bir çox insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan

ədəbiyyatı tədris edən müəllim şagirdlə bir növ dost, lazım gələrsə, həmyaş, onun vəziyyətinə də olmuş bir insan kimi davranmalıdır.

Müəllim dərsinə, yəni keçəcəyi dərse əvvəlcədən hazırlaşmalıdır. Bu hazırlıq onun şagird ilə düzgün ünsiyyət qurmasına, vaxtdan səmərəli istifadə etməsinə, qarşısına qoyduğu məqsədi öyrədənə düzgün və asan yolla mənimsətməsinə kömək edəcək. Mən özüm ədəbiyyat müəllimi olaraq, tədris etdiyim fənnin incəlikləri ilə yanaşı, şagirdin gələcək həyatında hər zaman düzgün mövqe tutduğuna əmin olaraq addımlamağı birbaşa olmasa da, dolay yolla, dərsin mövqeyi ilə çıxış edərək başa salıram. Yuxarı siniflərdə dərslər deməyimə baxmayaraq, bəzən onlarla uşaqlaşırım, bəzən onları da böyüdülməyə həmyaşım edir, bəzən də maraqlı həmsöhbət oluram. Mövzunun qarşımıza qoyduğu ideyanı və məzmunu şagirdlərə onların həmin günü onu necə anlamaq istədiyi formada, yəni onun hansı vəziyyətdə olduğunu anlayaraq mənimsədirəm. Əgər hansısa bir şagirdimin əhvalının yaxşı olmadığını və ya yorulduğunu hiss edirəmsə, o şagirdin psixologiyasını əsas tutaraq, onun məni hansı formada dinləyə biləcəyini bilirəm və o formada qarşımıza qoyulan dərslər tələbini ona çatdırıram. O dərslər içində də dolay yolla onu rahat edə biləcək problemin həllini tapmaqda da kömək etməyə çalışırım. Anton Çexov demişdir: "Müəllim öz peşəsini məhəbbətlə sevən artist, sənətkar olmalıdır".

Müəllimin vəzifəsi təkcə elm öyrətmək deyil, eyni zamanda, şagirdin xarakterik xüsusiyyətini, ona hansı yöndən yanaşmanı bilməkdir. Mən şagirdlərimin xarakterinə bələdəm. Bir pedaqoq olaraq, onların fərdi xüsusiyyətlərini bildiyim üçün şagirdlərlə qarşılıqlı münasibət qurmaq mənə asan olur. Mən şagirdlərimlə dostam. Əgər valideynlərinə çatdırmaqda bəzən tərəddüd etdikləri məsələni mənə etibar edib mənimlə bölüşürlərsə, deməli, bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə etmişəm. Şagirdlərim mənimsətməyə çalışdığım dərsləri istər elmi cəhətdən nəzəri və praktik olaraq test tapşırıqları üzərində müvəffəqiyyətlə həll edir, istərsə də ondan həyatı baxımdan nəticə çıxarıb bir vətəndaş kimi formalaşmağı bacarırlarsa, mənim pedaqoji və metodik hazırlığım düzgün istiqamət götürüb.

Müəllim öz xasiyyəti, xarakteri ilə şagirdə bir nümunədir. Pedaqoqun nitqi gözəl olmalıdır,

davranışı və əməlləri ilə özünü şagirdə sevdirməlidir, sevgi aşılmalıdır. Şagirdlər müəllimə qorxu ilə yox, sevgi ilə yanaşmalıdır.

Təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi deyil, bütün fənn müəllimləri pedaqoji metodikasını düzgün və şagirdyönlü seçərsə, bütün Azərbaycan vətəndaşları vətənpərvər, savadlı, ölkəsinə, vətəninə layiqli bir vətəndaş kimi yetişəcək. Mustafa Kamal Atatürkün dediyi kimi: "Milləti yalnız və yalnız müəllimləri xilas edə bilər. Bir cəmiyyətin millət ola bilməsi üçün mütləq müəllimlərə ehtiyacı var: onlar cəmiyyəti həqiqi bir millət halına gətirirlər".

Ədəbiyyat:

1. <https://az.m.wikiquote.org.>wiki>müəllim>
2. Pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı: dünya təcrübəsi, 19.01.2019, azedu.az>news -
3. <https://www.academia.edu>
4. M. İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 34-35
5. Can Küçüktepepınar. Təlimdə ana dilinin əhəmiyyəti və beynəlxalq təcrübə // Kurikulum, 2012, № 3, s. 40-43

Problemin aktuallığı. Müəllimlərin pedaqoji və metodik hazırlığına verilən müasir tələblərdən düzgün, şagirdyönlü, səmərəli istifadə şagirdin inkişafında, təlim-tərbiyəsində vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə müəllimin pedaqoji və metodik hazırlığına verilən müasir tələblərin müəllimlər tərəfindən düzgün və özünəməxsus taktika ilə həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müəllimlərin pedaqoji və metodik hazırlığına verilən müasir tələblərdən düzgün istifadə edərək dərslərin quruluşu yeni nəslin təlim-tərbiyəsinə mühüm təsir göstərəcəkdir.

E-mail: aliyeva-gunel-80@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2020

UOT 37.0

Tahirə Ənvər qızı Quliyeva

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu*

ŞƏXSİYYƏTİN MİLLİ-MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TARİXİ, FƏLSƏFİ VƏ SOSIAL-PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ

Тахира Анвар гызы Гулиева

*диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики*

ИСТОРИЧЕСКИЕ, ФИЛОСОФСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Tahira Anvar Guliyeva

*doctoral student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

HISTORICAL, PHILOSOPHICAL AND SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE NATIONAL-SPIRITUAL CULTURE OF PERSONALITY

Xülasə. Şəxsiyyətin istər milli-mənəvi mədəniyyətinin, istərsə də sosiallaşmasının formalaşdırılması problemləri tarixən aktual olmuşdur. Odur ki, ilk növbədə şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi istər-istəməz zərurətə çevrilir.

Ayrı-ayrı fəlsəfi görüşlər müxtəlif əxlaqi nəzəriyyələr, mənəviyyat və mənəvi mədəniyyətlər üçün meydan açmışdır. Cəmiyyətin iqtisadi həyatı dəyişdikcə bir şüur forması olmaq etibarı ilə əxlaq da dəyişərək yeni məzmun daşımağa başlamışdır. Çox əsrlər sonra etika mənəvi davranışların motivini elmi baxımdan əsaslandırmağa müvəffəq olmuş, yeni ictimai münasibətlər yeni əxlaqi keyfiyyətləri yaratmışdır. Zəmanəmizdə əxlaqın saflaşdırılması, milli-mənəvi mədəniyyətin formalaşdırılması mümkün olmuşdur.

Məqalədə şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektlərinə münasibət bildirilir.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, milli-mənəvi mədəniyyət, şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyəti, sosiallaşma, milli-mənəvi mədəniyyətin formalaşdırılması, milli-mənəvi mədəniyyətin tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektləri.*

Резюме. Исторически актуальными являются проблемы формирования национально-духовной культуры и социализации личности. Следовательно, прежде всего, возникает необходимость рассмотрения исторических, философских и социально-педагогических аспектов формирования национально-духовной культуры личности. Отдельные философские встречи проложили путь к различным нравственным теориям, морали и духовным культурам. С изменением экономической жизни общества, нравственность, будучи формой сознания, также меняется и приобретает новое содержание. Спустя столетия этика преуспела в научном обосновании мотивов нравственного поведения, а новые социальные отношения создали новые моральные качества. В наше время удалось улучшить нашу мораль и сформировать национально-духовную культуру.

В статье рассматриваются исторические, философские и социально-педагогические аспекты формирования национально-духовной культуры личности.

Ключевые слова: *личность, национально-нравственная культура, национально-нравственная культура личности, социализация, формирование национально-нравственной культуры, история, философские и социально-педагогические аспекты национально-нравственной культуры*

Summary. Historically relevant are the problems of the formation of national-spiritual culture and socialization of the individual. Therefore, first of all, there is a need to consider the historical, philosophical and socio-pedagogical aspects of the formation of the national-spiritual culture of the individual. Separate philosophical meetings paved the way for various moral theories, moralities, and spiritual cultures. With the change in the economic life of society, morality, as a form of consciousness, also changes and takes on a new content. Centuries later, ethics succeeded in scientifically substantiating the motives of moral behavior, and new social relations created new moral qualities. In our time, we have managed to improve our morality and form a national-spiritual culture.

The article discusses the historical, philosophical and socio-pedagogical aspects of the formation of the national-spiritual culture of the individual.

Keywords: *personality, national-moral culture, national-moral culture of personality, socialization, the formation of national-moral culture, history, philosophical and socio-pedagogical aspects of national-moral culture*

Şəxsiyyətin istər milli-mənəvi mədəniyyətinin, istərsə də sosiallaşmasının formalaşdırılması problemləri tarixən aktual olmuşdur. Odur ki, ilk növbədə şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi istər-istəməz zərurətə çevrilir.

İnsan cəmiyyətinin meydana gəldiyi ilk dövrlərdən adamlar bir-birləri ilə ünsiyyətə girməyə, yaşayış uğrunda mübarizə aparmaq üçün birləşməyə tələbat hiss etmiş, birgəyaşayış qaydalarını yerinə yetirmək üçün müvafiq adət və ənənələr yaratmalı olmuşlar. Onlar aylar, illər, əsrlər boyu tədricən öz davranışlarında yaxşı və pis hərəkətləri seçib ayırmış, xeyrin nə, şərin, xeyirxahlığın nə, bədxahlığın nə olduğunu anlamış, qiymətləndirmişlər. Sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsilə insanlar arasındakı mübarizə və əxlaq normaları da sinfi səciyyəyə malik olmuşdur. Həmin əxlaq normalarından bu və digər sinif nümayəndəsinin mənafeyi baxımından faydalanılırdı. Hakim sinif öz hakimiyyətini, ağalığını məzlum sinfin iradəsinə yeritmək məqsədilə əxlaqdan bəhrələnirdi. Odur ki, hakim sinif özünün fəlsəfi-etik nəzəriyyəsini formalaşdırarkən onun məzmununu özünün mənafeyinə uyğunlaşdırırdı.

Şəxsiyyətin şüurunun inkişaf mərhələlərində əxlaq təlimi, mənəvi mədəniyyət məsələləri, adətən fəlsəfənin tərkib hissələrindən biri kimi aydınlaşdırılmışdır. Ayrı-ayrı fəlsəfi görüşlər müxtəlif əxlaqi nəzəriyyələr, mənəviyyat və mənəvi mədəniyyətlər üçün meydan açmışdır. Cəmiyyətin iqtisadi həyatı dəyişdikcə bir şüur forması olmaq etibarı ilə əxlaq da dəyişərək yeni məzmun daşımağa başlamışdır. Çox əsrlər sonra etika mənəvi davranışların motivini elmi baxımdan əsaslandırmağa müvəffəq olmuş, yeni

ictimai münasibətlər yeni əxlaqi keyfiyyətləri yaratmışdır. Zəmanəmizdə əxlaqın saflaşdırılması, milli-mənəvi mədəniyyətin formalaşdırılması mümkün olmuşdur.

Hakim sinfin ideoloqları tarixən öz sinflərinin mənafeələrini təmin edə biləcək əxlaq təlimlərinə üstünlük vermişlər. Həmin təlimlər hakim və məhkum sinif təmsilçilərinin eyni hüquqlara malik olmadıqlarını sübuta yetirməyə, yaratdıqları əxlaqi məhkum sinfə qəbul etdirməyə can atmışlar. Həmin əxlaq əzilən sinfi əsarət-də saxlamağa yönəlmişdi.

Məlum olduğu kimi, antik yunan filosofu Aristotel quldarlıq sinfinin ideoloqu idi. Onun fikrincə, qulların xoş həyat sürməyə hüquqları yoxdur. Qullar azad olduqları təqdirdə mənalı insan həyatı yaşayacaqlar. Aristotelə görə, mənəviyyatın əsas meyarını var-dövlət təşkil edir. Xeyirxahlıq, ülvilik varlı insana, şöhrət və nüfuz sahibinə aiddir. Yoxsul insanın xeyirxah və şöhrətli olması qeyri-mümkündür.

Beləliklə, hakim sinfin ideoloqları mənəviyyatı, həyatı, insan təbiətini və əqlini Allahla, ümumi xoşbəxtliklə, semantika ilə, proqmatizmlə, pozivitizmlə, alturizmlə əlaqələndirirdilər. Etik təlimlər tarixən filosofların ictimai və siyasi görüşləri ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Ona görə də həmin təlimlər hakimiyyətdə olan zümrənin arzularını, mənafe və maraqlarını özündə birləşdirmiş, ictimai şüurun bu və ya digər formalarına təsir etmiş, beləliklə də, cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Mütəfəkkirlər, filosoflar mənəvi mədəniyyətin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. Konfutsinin (b.e.ə. 551-479) nöqtəyi-nəzərincə, mənəvi mədəniyyətin əsasında humanizm dayanmalıdır. Qədim Çin filosofuna görə, huma-

nizm çox dəyərli və mühüm mənəvi prinsip olub ailədə və eyni zamanda cəmiyyətdə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edir, cəmiyyətdə vəzifə daşıyanlara, ailədə də ailə başçılarına hörməti nəzərdə tutur. Konfutsinin tələbə belə idi ki, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir şəxs mənəvi mədəniyyətə yiyələnmiş, elə davranmalıdır ki, vəzifəsi ilə əməlləri arasında uyğunsuzluq halları özünü göstərməsin. Böyük Çin mütəfəkkirinə görə, insanlar təbiətə bir-birinə son dərəcə yaxındırlar, sadəcə, onların tərbiyəlilik səviyyəsi fərqlidir, daha doğrusu tərbiyəvi təsirlərə hərəsi bir cür reaksiya verir.

Konfutsinin ardıcıl Xan Fey (b.e.ə.280-230) belə təsəvvürdə idi ki, hər bir şəxs dünyaya xudbin olaraq gəlir. Bu, o demək idi ki, hamının içində bir şeytan var. Pislilik toxumu səpmək, tor qurmaq, şər işlər görmək insanın təbiətindədir. Kəsib kənd adamı torpağı əkib biçdiyinə görə torpaq yiyəsi zəhməti müqabilində ona nə isə verirsə, bu, o demək deyildir ki, bunu onu çox sevdiyinə görə verir. Xeyr, onların hər biri öz mənafeyindən çıxış edirdi. Sahibkar torpağın da, yoxsul kəndlinin də ağası idi. Kəndlini həmişə özündən asılı vəziyyətdə saxlayırdı.

Sokrat (b.e.ə.469-399) düzlük və doğruluqsevər, həqiqət tərəfdarı olmuşdu. İnsanların qüsurlarını çəkinmədən üzlərinə deyirdi. Odur ki, bir çoxları onu xoşlamırdı.

Sokrat mənəvi mədəniyyətə yiyələnmişdə "Özünü tanı" kəlamına öncül yer verirdi. Dahi filosofa görə, xeyir bilik öz ifadəsini tapırsa, şər cəhalətin nəticəsi kimi meydana gəlir. Var-dövlətə gəldikdə isə, sərvət, ümumiyyətlə, xeyir gətirmir. Sokratın qənaəti belə idi ki, adamlar əxlaqsız hərəkətlərin nə olduğunu aydın təsəvvür etsəydilər, pis hərəkətlərə yol verməzdilər. Nöqsanları doğuran bilməməzlikdir. Naqis əməl insanın səhvi kimi meydana gəlir.

Bəzi şəxslər biliklərinin çox olduğunu deyərək bihudə yerə öyünürlər. Belələrini tənqid edən Sokrat deyirdi: "Bircə onu bilirəm ki, mən heç nə bilmirəm". Bu, təvazökarlığın bariz nümunəsidir. Mənəvi mədəniyyətə yiyələnmiş insanlar, o cümlədən tələbələr lovgalıqdan, xudpəsəndlikdən uzaq dururlar.

Platon (b.e.ə.428/427-348/347) Sokratın şagirdi idi. Platonun fikri belə idi ki, "bizim yaşadığımız və duyduğumuz dünya gerçək deyil, çünki dəyişkəndir. Bütün şeylərin əsl mahiyyəti

onların görüntülərində yox, səbəblərində və ya ideyalardadır" [1., s. 246-248].

Platon insanları üç təbəqəyə ayırırdı. Birinci təbəqəyə *ağıl sahibləri* olan insanları; ikinci təbəqəyə *emosional insanları*; üçüncü təbəqəyə *dünyaya bağlı insanları* aid edirdi.

Antik yunan filosofu Aristotel (b.e.ə. 384-322) Platondan dərslər almışdı. Aristotel Platonun bəzi ideyalarını qəbul etmirdi. Xüsusən özünün "Etika" əsərində onun "rahatlıq" ideyasını pisləyir və göstərirdi ki, bu ideyanın həyatla heç bir əlaqəsi yoxdur. Aristotel bildirirdi ki, "*Platon və həqiqət mənə çox əzizdir, fəqət müqəddəs borcum həqiqətin tərəfində durmağı məndən tələb edir*".

Aristotelin qənaətinə, *cəmiyyət üzvlərinin mənəviyyəti ictimai həyatın gerçəkliyini diqqət mərkəzinə gətirir*.

Aristotelin fikrincə, təfəkkür əqlə dəyər verir. Təfəkkür - məqsədlə sıx surətdə bağlı olan hərəkət deməkdir. Əgər mənəviyyət - təfəkkürdürsə, deməli, mənəviyyət - həm də hərəkətdir. Belə görünür ki, mənəviyyət hərəkət və əməlin daxili mənbəyini və məqsədin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edirsə, bu, mənəvi fenomenin əbədililiyi və yoxa çıxması barədə danışmağa əsas verir. Odur ki, mənəviyyəti formalaşdırmaq üçün heç tək cə mənəvi mahiyyətə dair biliklər deyil, həm də praktik müdriklik və düşüncə tələb olunur. Bütün bunlar da çoxsaylı mənəvi dəyərlər arasından həqiqi, əsl mənəvi dəyərləri seçməyə imkan verir.

Mənəvi mədəniyyətlə bağlı qədim yunan filosofu Demokritin (b.e.ə. 460-?70) fikirləri son dərəcə mütərəqqi və hətta deyərək ki, müasirdir. Həyatsevərlik onun etikasının əsasında dayanırdı. Demokrit öz sələflərindən və xələflərindən fərqli olaraq dindar deyildi, din əleyhinə idi. Demokrit belə bir ideyanın tərəfdarı idi ki, Yer üzündə bütün şeylər qanunauyğun surətdə baş verir. Allah-taalanın bu sahədə rolu yoxdur. "Mənəviyyətin başlıca meyarı var-dövlət, sərvətdir" deyən Aristoteldən fərqli olaraq Demokritin etikasının əsasında insanları əzab-əziyyətdən qurtarmaq kimi humanist bir prinsip dayanırdı. Dahi filosofa görə, etika, hər bir şəxsə həyatda mövcud olmağı, yaşamağı öyrətməli, həyatdan zövq almağı, əziyyət, məhrumiyyət, zülm və dərd-sərdən uzaq durmağı başa salmalıdır. Cəmiyyət elə qurulmalıdır ki, Yer üzünün əşrəfi olan insanlar öz tələbatlarını ödəməlidirlər. Həyatda vacib olan tələblər öncül yer tutmalı-

dır. Təkcə bədənin tələbləri barəsində yox, eyni zamanda hissi tələblər haqqında düşünülməlidir.

Demokrit bu fikirdə idi ki, əsl rahatlıq şəxsiyyətə o vaxt müyəssərdir ki, insan orqanizmindəki odlu atomlar nizamlı və bərabər şəkildə hərəkətdə olsun. Bu mənada insan qəlbini elə hala gətirməlidir ki, arzusunda olduğu məqsədə yetsin. Şəxsiyyətin qəlbinin və xarakterinin nizamlanması əsasında ağıllı hərəkət təşəkkül tapır.

O zamanlar Abder şəhərində bir-birinə zidd iki etik təlim meydana gəlmişdi - Demokrit və Protaqor təlimi. Protaqor mənəviyyəti cəmiyyətin marağına tabe edərək, ona ictimai hadisə kimi yanaşırdı. Demokrit isə, əksinə, mənəviyyətin cəmiyyətdən və fərdiyyətdən asılı olmadığını bəyan edirdi. Beləliklə, o, etikanı, mənəviyyəti, mənəvi mədəniyyəti şəxsin, şəxsiyyətin daxili aləmi ilə əlaqələndirir, fərdiyyəti cəmiyyətdən ayırırdı. Təbii ki, Demokrit öz fikirlərində haqlı idi. Onun qənaəti belə idi ki, etika şəxsiyyətin mənəvi idealını fərdiyyətin daxili ahəngdarlığına, ruhi sadlığına, qəlbindəki atomların hərəkətindəki müntəzəmliyə, öz xarakterini tənziqləməyə gətirib çıxarır, şüur da adamların ehtirasının ağası kimi özünü göstərərək, xeyir və şərin, yaxşılıq və pisliliyin meyarları kimi çıxış edir.

Mənəvi mədəniyyətlə bağlı Demokritin görüşlərindəki başlıca məsələlərdən biri aşağıda qeyd edəcəklərimizdir: “Bilmək lazımdır ki, insan həyatı mənasız və qısa müddətli, özü də bu həyat çoxlu bədbəxtliklərlə, çətinliklərlə bağlıdır; odur ki, yalnız müəyyən miqdar maddi nemət əldə etmək lazımdır ki, o, insanın istəklərini zəruri işlər görməyə yönəlsin” [2, s. 149]

Mənəviyyətin əsaslarından, mənəvi mədəniyyətdən danışarkən aşağıdakı məsələlər Demokritin diqqət mərkəzində dayanırdı. Qəlb rahatlığı, dinclik, daxili aləmin sakitliyi, xoş əhval şəxsiyyətin sağlamlığı, güzəranı və həyatı üçün xüsusi önəm daşıyır. Şəxsiyyət məhz belə normal mühitdə inamlı olur, o, ölümdən, cəza alacağından ehtiyatlanmayıb, Allah qarşısında titrəməkdən qorxmur. Dahi filosof qəlbini bu halını külək-siz, fırtınasız, günəş işığından parlayan sakit dəniz səthinə oxşadırdı.

Mənəvi mədəniyyətdən, əxlaqın saflaşdırılması məsələsindən danışılarkən istər-istəməz Demokritin qənaətləri yada düşür. O, xeyirsiz şeylərdən zövq almamağı məsləhət görürdü. Bildirirdi ki, müəyyən əndazədə hərəkət etmək

həyatını şən, mənalı və məzmunlu, firavan edər. İfratı aşan hər şey insanı bezdirər.

Antik yunan filosofunun qənaətinə, xoşbəxtlik səninin malik olduğu qoyun sürüsündə və qızılta deyildir. Xoşbəxtliyi başqa bir şeydə axtarıb-aramaq faydasızdır. Demokritə görə, hər bir şəxsin xoşbəxtliyi, firavanlığı, xoş günləri onun özündən asılıdır.

Demokritin mənəvi mədəniyyətlə sıx bağlı olan aşağıdakı fikirlərini diqqət mərkəzinə gətirək: “Yaxşı adam o şəxs deyil ki, yalnız pislilik etməsin; o gərək heç bir pislilik barədə düşünməsin də. düşməni səni təhqir edən adam deyil, buna qəsdən sövq edəndir. Əsil xeyirxah adam elədiyi yaxşılığı aldığı maddə üçün etməz, o həmişə xeyirxah iş görür. düz və əyri adam yalnız elədikləri işlər üçün deyil, həmçinin nə barədə düşündükləri üçün də tanınır. Biabırçı iş görən adam, hər şeydən əvvəl özü-özündən utanmalıdır. Tək başına qaldıqda belə, nalayiq hərəkət etmə. Özgələrindən daha çox özündən utanmağı bacar. Layiq olmayan işi tutma. Pis işlərdən qorxu üçün deyil, öz borcunu başa düşdüün üçün çəkinməlisən. Doğruculuq, borcu yerinə yetirmək deməkdir” [2, 149].

Mənəvi mədəniyyətlə bağlı antik yunan filosoflarından heç birisi Demokrit qədər doğruduzgün və çoxsaylı fikirlər irəli sürməmişdir. Odur ki, istər-istəməz onun qənaətlərinə dissertasiyada daha çox yer veririk.

Böyük filosof insanlara azla kifayətlənməyi məsləhət bilirdi. Deyirdi ki, çox şeyin dalınca düşən şəxs “Ezop iti”nin gününə düşər (həmin itin ağzında bir parça ət varmış. Şəklini suda görüb elə bilir ki, orada başqa bir it də var, o da ağzında ət tutub. Açıq gözlük edərək həmin ətə də yiyələnmək həvəsinə düşür və özünü suya atır. Nəticədə ağzındakı ət suya düşür və axar çat ətə götürüb aparır. Beləliklə, ətsiz qalır).

Göründüyü kimi, Demokrit artıqtamahkarlığı pisləyir.

Demokritin fikrincə, düzgün davranış – yaxşı fikirləşmək, yaxşı danışmaq və yaxşı fəaliyyət göstərməkdir.

O, düzlük və doğruculuğu mənəvi mədəniyyətdə mühüm keyfiyyətlər kimi nəzərdən keçirirdi. Ona görə də həqiqəti deməyi çox yaxşı bir əlamət sayır, doğrunu deməyi - azadlığa, yalan danışmağı - qul olmağa bərabər tuturdu. Sözü bir sıra hallarda qılıncdan daha iti kəsərə ma-

lik olduğu qənaətinə gəlirdi. Bir işi görməzdən əvvəl düşünüb-daşınmağı vacib bilirdi. Özgəsinin paxılı olanları, başqasının uğuruna sevinməyənləri, onları gözügötürməyənləri öz-özlərinə düşmən hesab edirdi. Əldə edilməsi mümkün olmayan şeylər barədə fikirləşən, özünü bu yolda oda-közə vuranları qınayır, onlara acıyır, nahaq yerə özlərinə əzab-əziyyət verdiklərini söyləyirdi.

Demokritin mühüm önəm verdiyi məsələlərdən biri də şəxsiyyətin özündə dözümlülük, mətanət və mərdlik kimi mühüm keyfiyyətləri tərbiyə etməsi idi. Onun qənaətinə, mərdlik – taleyin qəfil zərbələrinə dözməyə şərait yaradır.

Demokritin etik görüşləri, mənəvi mədəniyyətə yiyələnməyin zəruriliyi ilə bağlı fikirlərini diqqət mərkəzinə gətirməklə belə qənaətə gəldik ki, böyük filosof zəngin həyat təcrübəsinə, dərin müşahidəçilik qabiliyyətinə, iti təfəkkürə və ağıllı, heyrətamiz məntiqə malik olmuşdur. Odur ki, o, şəxsiyyətin rəftar və davranışına dair, mənəvi aləmini, mənəviyyatını və mənəvi mədəniyyətini təşkil edən bir mükəmməl, bitkin təlim yarada bilmişdir.

Con Lokkin (1632-1704) qənaətinə görə, hər bir şəxs nəfsin deyil, aqlın tələb etdiyi şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Hər bir yaxşılıq və xeyirxahlığın əvvəli və əsası öz istəklərinə qələbə çalmağı, öz meyllərini təzyiqlə altında saxlamağı bacara bilməkdən ibarətdir.

Niderland filosofu Benedikt Spinoza (1632-1677) şəxsiyyətin təəssüratının 3 başlıca affektə malik olduğuna diqqəti yönəldirdi: 1) rahatlıq (və ya şadlıq); 2) narahatlıq (və ya qəm-qüssə) və 3) istək (və ya arzu). B. Spinozaya görə, rahatlıq şəxsiyyətin azdan çox, böyüyə sarı təkmilləşməsindən yaranır; narahatlıq da onun çox təkmilləşmədən aza keçməsində təzahür edir. Rahatlıq tapan şəxs özünün hərəkət və əməllərində nəyəyə nail olur, öz arzusuna bu və ya digər dərəcədə çatır.

Spinoza paxıllığı tənqid edir, gözü götürməməzliyi pisləyir, nifrəti çox yaramaz iş sayır. Qayğı göstərməyi təqdir edir.

Alman filosofu İmanuel Kant (1724-1804) əxlaqi dəyərlərin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Onun qənaəti belə idi ki, əxlaqi sərəvətlər insanın borc hissi ilə sıx surətdə bağlı olub fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə mövcud olur. Eyni zamanda borcu tələb etdiyi səviyyədə olan fəaliyyət hələ kifayət etmir. Əxlaqın mahiyyəti qanun anlayışından irəli gəlməlidir.

Kant əxlaqi qanunun mövcudluğunu lazım bilirdi. Onun fikrinə görə, "yalan danışma" öyüd-nəsihəti, yalnız insanlar üçün gerçəklik deyil, ümumiyyətlə, bütün ağıllı canlılardan ötrü zəruridir.

Alman filosofu Hegelin (1770-1831) qənaətinə, ədalət və xeyirxahlıq şəxsiyyətin həyatının özünü dərk etmə ideyasında məqsəd və mənağa önəm verir. İnsan davranışları, mənəvi keyfiyyətləri mütləq ideyanın təzahürü kimi meydana çıxır. Lakin Hegelin əxlaqi görüşləri heç də birmənalı deyildir, bir sıra hallarda mübahisə doğuran, qəbul edilməz nəticələrə gəlirdi. Belə ki, o, alman millətini başqa millətlərdən üstün tuturdu. Bu, təbii ki, etik normalara zidd baxışdır, mənəvi mədəniyyətlə, xüsusən milli-mənəvi mədəniyyətlə bir araya sığmaz bir ideyadır. Və yaxud, göstərirdi ki, xalqın fərdi şəxsiyyət olması mümkünsüzdür, ona görə ki, o özü barədə təmiz bilik və təfəkkürə malik deyildir.

Alman filosofu Feyerbax (1804-1872) Hegelin idealist sistemini tənqid atəşinə tutsa da, öz təsəvvüründə canlandırıdığı əxlaq, mənəviyyət, mənəvi mədəniyyət və humanizm də mücərrəd və seyirçi səciyyəyə malik idi.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) öz əsərlərində zəlliliyə, köləliyə, məkri, hiyləni, qorxaqlığı, yaltaqlığı, riyakarlığı, ikiüzlülüüyü pisləyirdi. Həmin mənfi keyfiyyətlər, təbii ki, mənəvi mədəniyyətlə bir araya sığmır.

Görkəmli əxlaq nəzəriyyəçisi Cons Lebbok göstərirdi: "Yaşamaq ancaq mövcud olmaq demək deyildir, həyat zəkaya müvafiq ömür sürmək deməkdir. Bəzi adamlar həyatda heç bir məqsəd güdmədən yaşayırlar. Onların ömrü çay üzərində küləyin ora-bura qovduğu saman çöpünə bənzəyir. Onlar həqiqi yolu keçmirlər, onları külək istədiyi səmtə doğru qovur". Tələbələr arasında mənəvi mədəniyyətin, xüsusən milli-mənəvi mədəniyyətin, sosiallaşmanın formalaşdırılması məqsədilə bu kimi fikirlərdən faydalanmaq məqsədəuyğundur.

Mənəvi mədəniyyətin mühüm cəhətlərindən biri əxlaqi borcun yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Tarixən elə filosoflar və əxlaq nəzəriyyəçilər olmuşdur ki, onlar qəbul olunması, sadəcə, mümkün olmayan bir müddəanı irəli sürərək, onun müdafiəsində dayanmışlar. Həmin müddəə nədən ibarətdir? Haqqında danışılan müddəaya görə, insanın bu və ya digər borcu, o cümlədən mənəvi borcu yerinə yetirməsi ondan

ötrü cəzadır. Qədim filosoflar və əxlaq nəzəriyyəçilərinin nöqtəyi-nəzərinə, istənilən borc şəxsiyyətə xaricdən edilən təzyiqdən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən də bu və ya digər borcun yerinə yetirilməsi guya ayrı-ayrı şəxslərin məcburən dözməli olduqları iztirabdır.

Borcun, o cümlədən mənəvi borc hissini bu şəkildə izah edilməsinin heç bir əsası yoxdur. Problemə səhv yanaşılır. Əslində isə, mənəvi borc xaricdən insana zor gücünə qəbul etdirilən bir şey deyil. Borc, o cümlədən mənəvi borc şəxsiyyətə daxilən xas olan əxlaqi şüurun təcəssümüdür. Mənəvi borcu düzgün anlamaq hər bir şəxsi fəzilətli əxlaqi davranış, rəftar və hərəkətlərə yönəldən daxili motivlərdir. Şəxsiyyətin digərlərinə münasibəti onun mənəvi borcunda öz əksini tapır. Elə isə, mənəvi borc nədir? Mənəvi borc dedikdə, şəxsiyyətin (*bizim tədqiqatda tələbələrin - T.Q.*) özünə, ailəsinə, kəndinə, şəhərinə, ölkəsinə, xalqına, insanlığa münasibəti anlaşılmalıdır.

Məhz bu səbəbdən də hər hansı bir şəxsin xoşbəxtlik arzusu təbii və eyni zamanda mühüm bir haldırsa, bu və ya digər insanın digərlərinin səadətinə say göstərməsi də vacibdir. İnsan özünü insanlıq üçün daxilən hazırlamalı, xeyirxah əməllər carçısı olmalıdır. Hər bir şəxs öz hərəkət və əməllərinin nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan bilməli, naqis əməllərdən uzaq durmalı, öz hisslərini idarə etməyi bacarmalıdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov öz əsərlərində yaxşılıq şəxsiyyətin çox dəyərlı keyfiyyəti, ən gözəl xasiyyəti kimi təqdim edirdi. O, "Təhzi-bi-əxlaq" əsərində yazırdı: "insan gərək öz həmcinsinə - insana "həmişə yaxşılıq etməyə çalışsın və bilsin ki, əxlaqi təmizləyib islah etməkdən məqsəd yaxşılıqdır. Çünki onsuz əməl meyvəsiz ağac kimi əhəmiyyətsiz olur" [3, s. 30].

A. Bakıxanov bədxahlığı pis əməllərin və eyni zamanda alçaq əxlaqi sifətlərin məcmusu kimi yanaşdı. Belə hesab edirdi ki, bədbəxt,

zülmkar adam heç zaman xoşbəxt ola bilməz. Böyük mütəfəkkir insanlara həmişə yaşılıq edən xeyirxah şəxslə, insanlara həmişə pislik edən bədbəxt adamın müqayisəsini apararaq göstərdi: "İnsan etdiyi yaxşılıq yadına saldıqca elə bir zövq alır ki, heç bir dövlət ona çatmaz, lakin pis iş tutmuş adam pis əməlini düşündükdə xəcalət çəkər. Pis işin sahibi əməlini bürüzə verməzsə də, batində onun cəzasının qorxusundan asudə olmaz" [3, s. 32-33].

Beləliklə, əxlaqi borca əməl edilməsi bəzilərinin düşündükləri kimi iztirab deyil, xalis həzz mənbəyidir. İnsan təkcə özünü deyil, digərlərinin də mənafeyini düşünməlidir. Mənəvi borcu yerinə yetirmədən həqiqi xoşbəxtliyin olmasa mümkün deyildir.

Tələbələr arasında tərbiyə işləri aparılarkən onlara başa salınmalıdır ki, mənalı həyat ən böyük sərvətdir. İnsan digər canlılarla müqayisədə eyni zamanda ictimai varlıqdır. Odur ki, o, kor-koranə ömür sürmür, şüurlu şəkildə öz həyatının mənası barədə fikirləşir. Elə bu səbəbdən də əxlaq nəzəriyyəsində xüsusi problem – insan həyatının mənası problemi mövcuddur. Sağlam düşüncəyə yiyələnmiş elə şəxs olmaz ki, həyatın mənasının nə olması ilə bağlı özünə sual verməsin. İnsanlar nə üçün mövcuddurlar, həyatın mənası olarmı, olursa nədədir, hansı həyat tərzini seçmək məqsədəuyğundur?

Problemın aktuallığı. Şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektləri respublikamızda tədqiqat obyektinə çevrilmədiyindən aktualdır.

Problemın yeniliyi. Şəxsiyyətin milli-mənəvi mədəniyyətinin formalaşdırılmasının tarixi, fəlsəfi və sosial-pedaqoji aspektləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Məqalə magistrantlar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Тимей / Перевод С. Аверинцева // Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 3.: Мысль, 1994, с. 246-248.
2. Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. –Баку: изв.-во АН Азербайджанской ССР, 1946, с. 145-149.
3. Bakıxanov A. Təhzi-bi-əxlaq. bax: Sezilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya, 2015, s. 17-65.

E-mail: tahiraztu@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2020

UOT 37.0

Ayaz Ümüdvar oğlu Abuşov
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

DİSTANT TƏHSİLİN İNKİŞAF TARİXİ

Аяз Умудвар оглы Абушов
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ayaz Umudvar oglu Abushov
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF DISTANT EDUCATION

Xülasə. Məqalədə dünyada distant təhsil ideyasının yaranması, inkişafı məsələləri qeyd olunmuş, inkişaf etmiş ölkələrin bu təhsilalma formasından istifadə göstəriciləri verilmişdir. Eyni zamanda, dünyada distant təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin ilbəl artımı diaqramla əks olunmuş, distant və ənənəvi təhsilə cəlb olunmanın müqayisəli təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: *distant təhsil, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları, tarix, inkişaf*

Резюме: В статье освещается формирование и развитие идеи дистанционного образования в мире, а также показано использование этой формы образования развитыми странами. В то же время, ежегодное увеличение финансирования дистанционного обучения в мире иллюстрируется на диаграмме, и дается сравнительный анализ участия дистанционного и традиционного образования.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, информационные и коммуникационные технологии, история, развитие*

Summary: The article highlights the emergence and development of the idea of distant education in the world, and gives an indication of the use of this form of education by developed countries. At the same time, the annual increase in funds allocated to distant education in the world is illustrated in the diagram, and a comparative analysis of the involvement of distance and traditional education is given.

Key words: *distance learning, information and communication technologies, history, development*

Qloballaşan müasir dünyada ənənəvi təhsil və distant təhsil arasındakı xəttin yoxa çıxması tendensiyası mövcuddur, çünki insanların çoxu təlim prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edirlər. Hazırda texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, elektron təhsil texnologiyaları, xüsusən distant təhsil yüksək tempə inkişaf etməkdədir. Distant təhsil cəmiyyətin virtualizasiyası prosesinin təzahürü hesab olunur.

Distant təhsilin ilk ideyasını 1962-ci ildə lord Mixael Yanq "Where" adlı jurnalda "Açıq

universitet" in yaranması haqqında məqaləsində yazmışdır. Bu ideyaya əsasən distant təhsil işləyən, ancaq təkmilləşmək üçün vaxtı olmayan insanların əhatə edəcəkdir. İşləyən və öz peşəkarlıqlarının artırılmasını istəyən insanlar iş yerlərini tərk etmədən bu universitetin xidmətlərindən istifadə edə bilərdilər.

1963-cü ildə isə Qorald Vilson "Efir - tv universiteti" ideyasını irəli sürdü. İdeyaya əsasən universitetin tədris proqramının televiziya və radio ilə birləşdirilərək yaradılmasını təklif edirdi. O, Böyük Britaniyanın baş nazir vəzifəsinə tə-

yin olunduqdan sonra bu məsələni mədəniyyət naziri Djenni Liyə həvalə etdi. 1969-cu ildə Böyük Britaniya Kraliçasının göstərişi ilə digər universitetlərlə bərabər səviyyədə olan açıq universitet yaradıldı. Bu universitet ömür boyu təhsili əhatə edirdi. Təhsilin yeni forması formal təhsil kimi təşkil olunmuşdur, lakin müəyyən zaman və məkanı yox, bütün ömür boyu təhsili əhatə edirdi. Qorald Vilsonun iştirakı ilə tədris planı, program, metodik vəsaitlər və tədris texnologiyaları hazırlanmışdır. Universitetin təsisçisi isə Britaniya Kraliçasının özü olmuşdur. [5]

Hazırda Böyük Britaniya distant təhsil daha çox xarici tələbələrin cəlb edilməsinə istiqamətlənib. Distant təhsilə ölkə vətəndaşlarının cəlb edilməsi məsələsi bir qədər zəifdir.

Distant təhsilin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2003-cü ildə "UkeU" veb-layihəsi tətbiq olunmağa başladı. Bu sistemin 80 faizini xarici tələbələr təşkil edirdi və sözügedən universitet hazırda dünyanın ən qabaqcıl distant təhsil universitetidir.

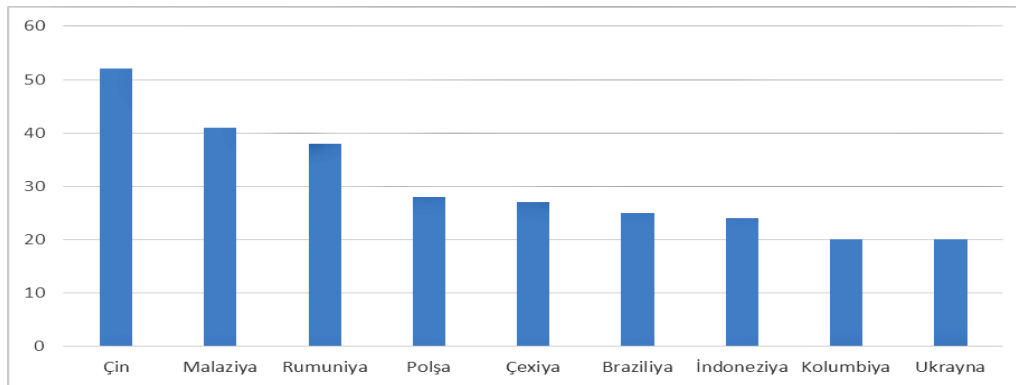
Avropanın digər ölkəsi Fransada isə 1969-cu ildə distant təhsil mərkəzi yaradılmışdır (CEND).

ABŞ-da distant təhsilin tətbiqi işinə keçən əsrin 60-cı illərindən başlayıb. 1984-cü ildə isə "National Technological University" (NTU) bu fəaliyyətləri mərkəzləşdirərək distant təhsilin tədrisinin əsasını qoyub. Keçən əsr, 90-cı illərin əvvəllərində NTU ABŞ-ın 40 universitetini öz fəaliyyətinə birləşdirmişdir. ABŞ-da tətbiq olunan distant təhsilin əsas fərqli xüsusiyyəti biznesin bu istiqamətə yatırım qoymasındadır. Şirkətlərin əsas marağı işçilərinin iş prosesini tərk etmədən şəxsi peşəkarlıqlarının artırılmasıdır. [5]

Hazırda distant təhsil istiqaməti üzrə dünyada birinci yeri ABŞ tutur. Onların Kanada ilə birlikdə distant təhsil bazarında olan payı 50 faizdir. [1-2,4]. Ancaq qeyd olunan liderlik çox uzun sürməyə bilər. Belə ki, hazırda cənub-şərqi Asiya ölkələrinin, xüsusən də Çinin onlayn təhsil xidmətlərinin göstərilməsində üstünlüyünün inkişafını görməmək mümkün deyildir. İnkişaf dinamikasına əsasən, hazırda Çin dünyada lider ölkədir. Belə ki, dünya üzrə onlayn təhsil xidmətlərinin 52 faizi Çinin payına düşür. [1, 4]

Diaqram 1.

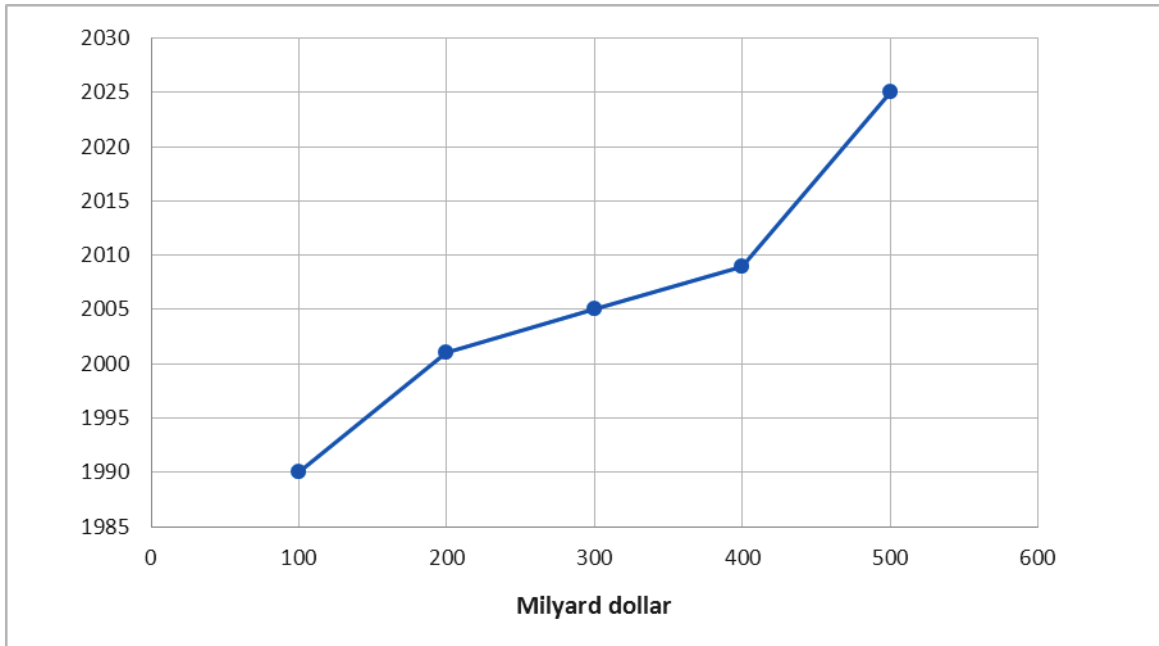
Dünya ölkələrində distant təhsildən istifadənin faiz göstəriciləri:

2015-ci ilin proqnozlarına əsasən, distant təhsilin ümumi bazarda həcmi 107 milyard dollar təşkil edir, 2025-ci ilədək isə bu məbləğin 215 milyard dollara qalxacağı proqnozlaşdırılır. [1-2, 4]

Diaqram 2.

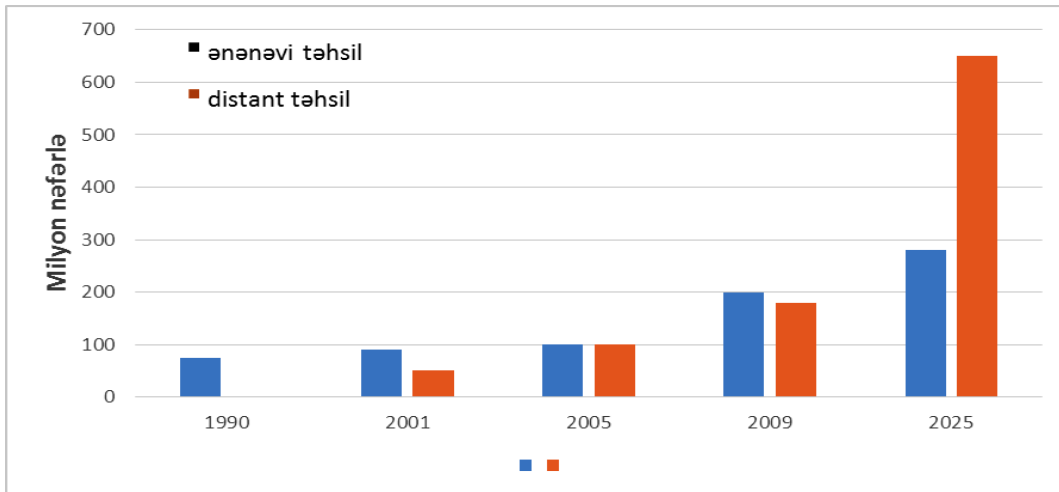
Dünya ölkələrində distant təhsilə ayrılan vəsait

Dünyada distant təhsilin inkişafı o səviyyəyə çatıb ki, hazırda distant təhsil üzrə təhsilalanların sayı ənənəvi formada təhsilalanların sayından çoxdur. Proqnozlara əsasən, 2025-ci ilədək distant təhsil forması ilə təhsilalanların sayı 650 milyon nəfərə çata bilər [1- 3,4].

Diaqram 3

Dünyada distant və ənənəvi təhsilə cəlb olunmanın müqayisəsi

Distant təhsilin inkişaf dinamikasına əsasən, aşağıda qeyd olunan nəticələrə gəlmək olar:
- elektron təhsil forması dünya inkişaf tempinə əsasən tez inkişaf edir. Hazırda bu sahə üzrə liderliyi Şimali Amerika və Qərbi Avropa ölkələri təşkil edir.

- Elektron təhsilin inkişaf dinamikasına əsasən, Asiya ölkələri Avropa və Amerikanı 3 dəfə qabaqlayıb. Yaxın gələcəkdə Asiya ölkələrinin Şimali Amerika ölkələrini qabaqlaması proqnozlaşdırılır.

Proqnozlara əsasən, dünyada 2025-ci ilədək distant formada təhsil alan tələbələrin sayı

2,5 dəfəyə qədər artacaqdır. Qeyd olunan səbəblərdən ölkəmizin bu sahədə təhsilin inkişafına diqqətin yönəlməsinə ehtiyac vardır. Bununla yanaşı distant təhsil bazarında bu sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə hüquqi baza və aidiyyəti qurumlar və şirkətlər tərəfindən biznes motivasiyaları yaradılmalıdır. Eyni zamanda, qeyd edilən məsələlərlə yanaşı distant təhsil formasından gələcəkdə ola biləcək sui-istifadə hallarının yaranmasının riskləri də nəzərə alınmalıdır.

Problemin aktuallığı. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi müa-

sir dövrdə təhsilin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri də distant təhsilin tətbiqi texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasıdır. Bu mənada inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və yerli şərait nəzərə alınmaqla həmin təcrübədən bəhrələnməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə təhsilin təşkilinin əsas formalarından biri olan distant təhsilin inkişaf tarixi araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Distant təhsildən istifadə dövrümüzün problemlərini həll etmək üçün alternativ yoldur.

Ədəbiyyat:

1. Batayev A.V. Qlobal distant təhsil bazarının təhlili. // Gənc alim. 2015-№20. - С. 205-208. - URL <https://moluch.ru/archive/100/22587/>
2. Olayn-təhsil. [http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Онлайн-образование_\(мировой_рынок\)](http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Онлайн-образование_(мировой_рынок))
3. Volkova V.N., Şirikova S.V. Tədris komplekslərinin innovasiya meyarlarının inkişafı. İqtisadiyyat, statistika və informatika. Вестник УМО. 2008. №2, с. 24–29.
4. Dünya bazarının ali təhsil sahəsində e-təhsil proqnozu. <http://webinform.ru/digitolog/analytics/2007/09/27/e-learning.html>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Distance_education

E-mail: ayaz.abushov@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü. fəls. dok., dos. İ.A. Cavadov*
ped.ü. fəls. dok., dos. Ə.Ə. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2020.

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 373.3/.5

Firədun Nadir oğlu İbrahimov

*pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filiali*

Aysel Beybala qızı İmanova

*riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filiali*

FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN YARADILMASININ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİ

Фирадун Надир оғлу Ибрагимов

*доктор наук по педагогике, профессор
Шекинский филиал Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

Айсель Бейбала гызы Иманова

*доктор философии по математике, старший преподаватель
Шекинский филиал Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ ВНУТРИПРЕДМЕТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Firadin Nadir Ibrahimov

*doctor of pedagogical sciences, professor
Sheki branch of the Azerbaijan State Pedagogical University*

Aysel Beybala Imanova

*doctor of philosophy in mathematics, senior lecturer
Sheki branch of the Azerbaijan State Pedagogical University*

VARIOUS ASPECTS OF CREATION OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION

Xülasə. Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır. Fəndaxili inteqrasiyanın riyaziyyatın bütün sahələri üzrə səmərəli nəticələrin əldə olunmasının vacib şərtlərindən biri olduğu göstərilir. Fəndaxili inteqrasiyanın təmin olunması üçün öyrənmə təərəfindən hər hansı anlayışın xüsusiyyətlərinin daha dərindən və geniş tətbiq olunma imkanlarının mənimsənilməsinə hədəfləyən idrak məsələlərindən istifadə etməyin gərəkliyi vurğulanır. Göstərilir ki, öyrənci yaradıcı axtarış sayəsində məchul biliyin müəyyən edilməsinin optimal yolunu tapmaq təcrübəsinə yiyələnir, onun mümkün alqoritminin, möhkəm qaydalar sisteminin formulə olunması kimi bacarıqların subyekt səviyyəsinə yüksəlir və o, məchul axtarışı prosesində əqlinin analitik və evristik məntiqlərini vahidin təərəfləri kimi sintez edə bilir.

Açar sözlər: *fəndaxili inteqrasiya, əqlin analitik və evristik məntiqləri, anlayış, bacarıq, idrak məsələsi, təcrübə, metodik sistem, komponent, dialektik vəhdət, matris*

Резюме. В статье обоснована актуальность темы. Показано, что внутрипредметная интеграция является одним из важнейших условий достижения эффективных результатов во всех областях математики. Для обеспечения внутрипредметной интеграции подчеркивается необходимость использования когнитивных проблем, которые направлены на овладение учащимся возможностями более глубокого и широкого применения особенностей любого понятия. Показано, что учащийся приобретает опыт поиска оптимального способа выявления дефектных знаний посредством творческого поиска, повышается до субъективного уровня навыков, таких как формирование его возможного алгоритма и

системы жестких правил, и он способен синтезировать аналитическую и эвристическую логику разума в процессе поиска как стороны единицы.

Ключевые слова: *внутрипредметная интеграция, аналитическая и эвристическая логика разума, понятие, навык, когнитивная проблема, практика, методическая система, компонент, диалектическое единство, матрица*

Summary. The article justified the relevance of the topic. It is shown that interdisciplinary integration is one of the most important conditions for achieving effective results in all areas of mathematics. For to provide interdisciplinary integration it emphasizes the need to use cognitive issues that it is aimed to assimilate deeper and broader application features of any concept by the learner. It is shown that the learner acquires the experience of finding the optimal way to identify defective knowledge through creative search, it increases to the subject of skills level for the formulation of a system of rigid rules and its possible algorithm and he is able to synthesis analytical and heuristic logic of mind as the sides of the unit in the search process.

Key words: *interdisciplinary integration, analytical and heuristic logic of mind, definition, skills, cognitive issues, practice, methodology, component, dialectical unity, matrix*

İnteqrasiyanın tətbiqi təlim və tərbiyənin effektivliyini yüksəltməyə imkan verir, bilik, bacarıq və vərdişlərin hərtərəfli tətbiqini və möhkəmləndirilməsini təmin edir, təhsilalanın əməyinin effektivliyini yüksəldir. İnteqrasiya təlim prinsipləri kateqoriyasına aiddir. [3] Təhsil sahəsində inteqrasiyanın fəndaxili, fənlərarası və fənlərustü kimi növlərindən istifadə olunur.

Fəndaxili inteqrasiya hər bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Bu növ inteqrasiya tədris materialını ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirməklə, fənnin məzmun strukturunu müəyyən edir. Bununla da, məzmunun informasiya cəhətdən tutumlu olması, təhsilalanlarda daha əhatəli bacarıqların formalaşdırılması təmin olunur. Bütün təhsil pillələrində riyazi fənlərin tədrisində fəndaxili inteqrasiya geniş tətbiq edilir və konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluşa malikdir. Fəndaxili inteqrasiya həm üfüqi, həm də şaquli olur. Üfüqi inteqrasiya fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Şaquli inteqrasiya tədris illəri, pillələri üzrə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. [3]

Fəndaxili əlaqənin yaradılmasının yolları müxtəlifdir. Bütün yollar metodik sistemin komponentləri arasında yaradılan dialektik vəhdətlə şərtlənir. Burada gözlənilməli olan müxtəlif yanaşmalarda vardır. Həmin yanaşmalar sırasından fərqləndirmək olar:

1) Öyrənən tərəfindən hər hansı bir anlayışın xüsusiyyətlərinin daha dərinlən və geniş tətbiq olunma imkanlarının mənimsənilməsini hə-

dəfləyən idrak məsələlərinin həllindən istifadə olunması; bu, eyni zamanda digər əlamət və münasibətlərin öyrənilməsinə əsas yaradır;

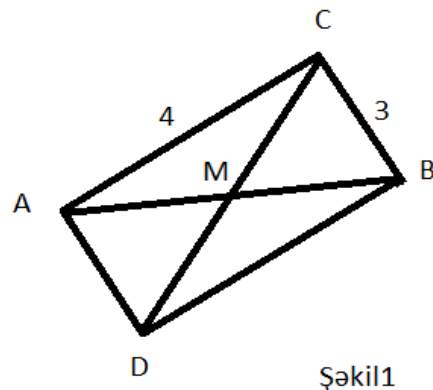
2) Öyrənənin öz təcrübəsində məkan etmiş biliyin bir obyekt üzərindən digər obyekt üzərinə keçirməyin mümkünlüyünü araşdırmaqla həmin obyektin əsas əlamət və digər xassələrini daha dərinlən öyrənməsi;

3) Yaradıcı axtarış sayəsində tapılmış məhul biliyin müəyyən edilməsinin optimal yolunun mənimsənilməsi, mümkün alqoritminin, möhkəm qaydalar sisteminin formulə olunması;

4) Əqlin analitik və evristik məntiqlərinin vahidin tərəfləri kimi sintez olunması.

Eksperimental tədqiqat prosesindən götürülmüş materiallarla fikirlərimizi əyaniləşdirək.

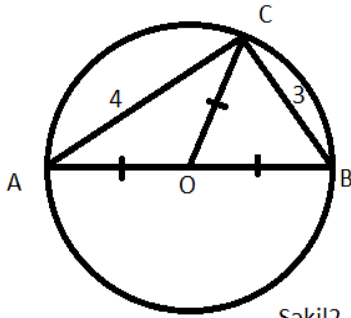
Tədqiqat fraqmentlərinə görə, “üçbucağın medianı” anlayışının xüsusiyyətlərinin aşkarlanması məqsədi ilə öncə şagirdlər üçün çətinlik törətməyən belə bir məsələnin həllini təklif etmək məqsədəuyğundur.

Şəkil1

Məsələ: Düzbucaqlı üçbucağın tərəfləri 3 sm və 4 sm-dir. Hipotonuza çəkilmiş medianın uzunluğunu tapın.

Burada şagirdlərə iki üsul təqdim olunur.

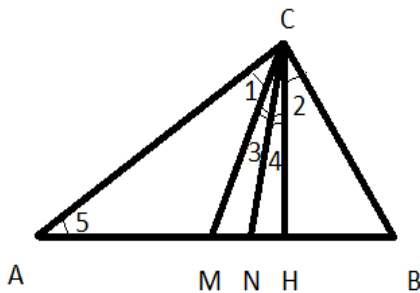
Şəkil 2

Birinci üsul (şəkil 1).

$|AB| = \sqrt{9+16} = 5$ (sm) Üçbucaq düzbucaqlıya tamamlanır. Düzbucaqlının diaqonalları konqruentdir və kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünür. $|CM| = 2,5$ (sm).

İkinci üsul (şəkil 2).

$|AB| = \sqrt{9+16} = 5$ (sm) M nöqtəsi xaricə çəkilmiş çevrənin mərkəzidir. $|CM| = \frac{1}{2}|AB| = 2,5$ (sm); $|CM|$ - çevrənin radiusudur, $|AB|$ - onun diametridir.

Şəkil 3

Müəllim hər iki həll üsulunu şagirdlərlə müqayisə edir və onlar qarşısında sual qoyulur:

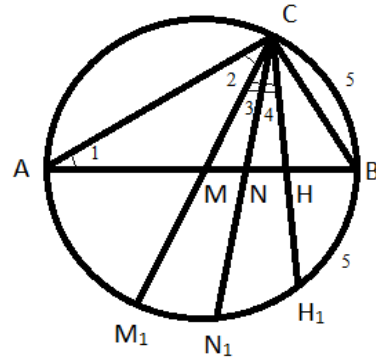
- Məsələni necə ümumiləşdirmək olar ?

İsbat olunur ki, düzbucaqlı üçbucağın düz bucaq tərəsindən çəkilmiş median hipotenuzun yarısına bərabərdir. Düzbucaqlı üçbucağın düz bucaq tərəsindən çəkilmiş medianın bu xassəsi

şagirdlərin nəzəri biliklərinin genişlənməsinə əsas yaradır, idraki fəaliyyət bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir edir.

Müəllimin aşağıdakı məsələ ilə prosesə davam etməsi məqbul sayılır.

Məsələ: İsbat edin ki, düzbucaqlı üçbucağın düz bucaq tərəsindən keçirilən tən böləni hipotonuza çəkilmiş hündürlüklə median arasındakı bucağı yarıya bölür.

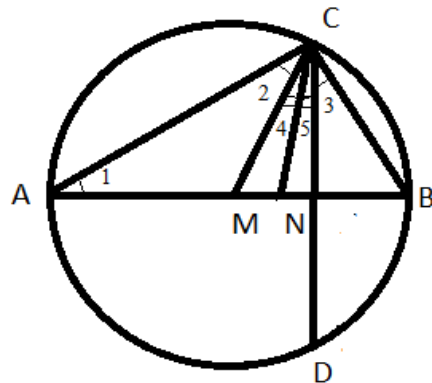

Şəkil 4

Məsələnin müxtəlif üsullarla həlli şagirdlərin evristik fəaliyyətini üstün mövqeyə çıxarır.

Birinci və ən sadə üsul belədir (şəkil 3). $|AM| = |MC|$ (yuxarıdakı məsələnin həllindən bu şagirdlərə bəllidir), $\angle 1 \cong \angle 5$ Beləliklə, $\triangle ABC \sim \triangle CHB$, $\angle 5 \cong \angle 2$. Onda $\angle 1 \cong \angle 2$, $\angle ACN \cong \angle NCB$, hansı ki, $|CN|$ tən böləndir. Deməli, $\angle 3 \cong \angle 4$.

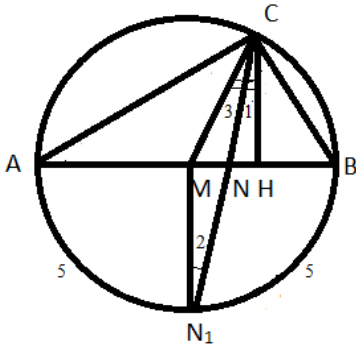
Tələb isbat edilmiş olur.

Şəkil 5

İkinci üsul (şəkil 4). ABC üçbucağının xaricinə çevrə çəkilir. Şagirdlərə məlumdur ki, $\angle 1 \cong \angle 2$ -dir. Onda $\sphericalangle AM_1 \cong \sphericalangle CB$, $\sphericalangle CB \cong$

$\sphericalangle BH_1$ (diametrə perpendikulyar olan kəsən haqqında teoremə görə). $\sphericalangle AN_1 \cong \sphericalangle N_1B$ (çünki $|CN|$ tən böləndir). Onda $\sphericalangle M_1N_1 \cong \sphericalangle N_1H_1$ $\sphericalangle 3 \cong \sphericalangle 4$. Əslində bu üsulda şagirdlər sadəcə olaraq məsələnin tələbinə uyğun nəticəni əldə etməirlər, onlar, eyni zamanda, üçbucağın xaricinə çəkilmiş çevrə ilə bağlı həqiqətlərə dayanmağı, bunlardan faydalanmağı öyrənmiş olurlar.

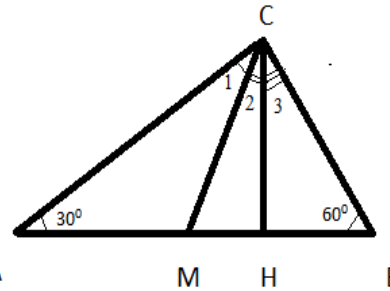
Şəkil 6

Üçüncü üsulda (şəkil 5) əvvəlki halda olduğu kimi, ABC üçbucağının xaricinə çevrə çəkilir. Şagirdlərə məlumdur ki, $\sphericalangle 1 \cong \sphericalangle 2$, $\sphericalangle CB \cong \sphericalangle BD$ (diametrə perpendikulyar olan kəsənin xassəsinə görə). Onda $\sphericalangle 4 \cong \sphericalangle 5$ (bərabər bucaqlara tamamlanma). Məsələnin həlli başa çatmış olur.

Nəhayət, belə bir üsulla şagirdlər tanış olmuş olurlar.

Dördüncü üsul (şəkil 6). $\sphericalangle AN_1 \cong \sphericalangle N_1B$ (belə ki, $|CN|$ tən böləndir və N_1 nöqtəsi $|CN|$ -nin davamının çevrə ilə kəsişməsindən alınmışdır). $|N_1M|$ perpendikulyardır, $|CH|$ və $|N_1M|$ paraleldir ($|AB|$ -yə iki perpendikulyardır); $\sphericalangle 1 \cong \sphericalangle 2$ (iki paralel düz xəttin üçüncü xətlə kəsişməsindən alınan uyğun bucaqlardır); $\sphericalangle 2 \cong \sphericalangle 3$ (bərabər yanlı N_1MC üçbucağının oturacağına bitişik bucaqlardır). Onda $\sphericalangle 1 \cong \sphericalangle 3$.

Bu üsullar üzərində işləməklə şagirdlər zəruri əlavə qurmaların aparılması bacarıqlarının formalaşması üçün münasib şəraitlə əhatə olunurlar. Onlar nəzəri materialları əməli fəaliyyətlərinə tətbiq edirlər. Şəkil-çertiyoya müxtəlif tərəflərdən yanaşmağı öyrənirlər.

Şəkil 7

Onlar tən bölənin daha bir maraqlı doğuran xassəsinə öyrənmiş olurlar. Onlarda hətta belə bir sualda yaranır: *Katetlərin əmələ gətirdiyi bucağı hipotenuza çəkilmiş median və hündürlük üç bərabər hissəyə bölürmü?*

Müəllim şagirdlərin diqqətini bu halın yalnız düzbucaqlı üçbucağın iti bucaqlarının 30° və 60° olduqda baş verdiyini bildirir və müvafiq çertiyoj üzrə mülahizəsini arqumentləşdirir (şəkil 7).

Tərs məsələnin irəli sürülməsi məqsədə uyğun sayılır. Bir tərəfdən çıxan median və hündürlük bucağı üç bərabər hissəyə bölürsə, onda həmin üçbucaq düzbucaqlı üçbucaqdır. Bu məsələni şagirdlər müxtəlif üsullarla həll edə bilərlər. Bunlardan biri belədir (şəkil 8).

Verilir: ABC üçbucağında $|CH|$ hündürlükdür, $|CM|$ mediandır və $\sphericalangle 1 \cong \sphericalangle 2 \cong \sphericalangle 3$.

İsbat etməli: $\sphericalangle C = 90^\circ$

İsbatı: M nöqtəsinin çevrənin mərkəzi olduğunu göstərməliyik. Onda ABC üçbucağı düzbucaqlı olur. $\sphericalangle AM_1 \cong \sphericalangle M_1H_1 \cong \sphericalangle H_1B$. Çünki $\sphericalangle CHA = 90^\circ$, $\sphericalangle AC + \sphericalangle AM_1 = 180^\circ$. Başqa sözlə, çevrənin mərkəzi $|M_1C|$ parçası üzərindədir ($|M_1C|$ diametrdir). Eyni zamanda M mərkəz nöqtəsi $|AB|$ perpendikulyarın üzərində olmalıdır. $|M_1C|$ həmin perpendikulyarı yalnız M nöqtəsində kəsir. Deməli, $\sphericalangle C = 90^\circ$.

Qeyd edək ki, təqdim olunan bu fraqmentlər tədqiqat prosesində eksperimentator kimi seçilmiş, Şəki şəhər Fizika, riyaziyyat və humanitar təmayüllü liseyin müəllimi, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi M.M. Əhmədovanın reallaşdırdığı prosesdən (layihəsi elmi

mənbələrə [6] istinad olunmaqla bizimlə birgə hazırlanmış) götürülmüşdür.

İndi də yuxarıda təqdim edilmiş yanaşmaları əyaniləşdirən başqa bir nümunəni bu sətirlərin müəlliflərindən birinin tədris təcrübəsindən götürülmüş fraqment əsasında təqdim edək. Qeyd edək ki, “Ali cəbr-1” kursunu tədris edən bu müəllim fəndaxili inteqrativliyi daha yüksək səviyyədə təmin etmək, tələbələrin müstəqil düşünmə imkanlarını artırmaq, “Təhsil strategiyası”nın tələblərinə əməl etmək məqsədilə “Matrislərin vurulması” üzrə ənənəvi tədris etmə mövqeyini, aşağıdakı məzmun və sistemli reproduktiv informasiya təqdim etmə yanaşmasını dəyişmişdir:

- $A = (a_1, a_2, \dots, a_n)$ sətir matrisi və

$$B = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \vdots \\ b_n \end{pmatrix} \text{ sütun matrisi təqdim olunur;}$$

- $a_1 b_1 + a_2 b_2 + \dots + a_n b_n$ cəminin A sətir və B sütun matrislərinin hasili olduğuna diqqət yönəldilir;

- İki matrisin hasili anlayışı verilir:

$$c_{ij} = \sum_{k=1}^n a_{ik} b_{kj} = a_{i1} b_{1j} + a_{i2} b_{2j} + \dots + a_{in} b_{nj};$$

- Vurulması tələb olunan matrislərin sətir və sütunlarının eyni ölçülü olmasına diqqət yönəldilməklə hasilin tapılmasına aid nümunələr üzərində iş aparılır. (Ətraflı məlumat üçün bax: [5;13-24])

Matrislərin vurulması qaydasının tələbələr tərəfindən idraki fəallıqla mənimsənilməsi məqsədi ilə onlardan “Determinantların vurulma qaydası haqqında teorem”in yada salınması tələb olunur. Sonrakı bilik və bacarıqların formalaşmasında əsas rolunu oynayacaq sözügedən aşağıda özünə yer alan teoremi tələbələr o qədər də çətinlik çəkmədən yada salmağı bacarırlar və teoremdə ifadəsini tapan qayda onların aktiv (fəallaşmış) idrak zonasına daxil edilmiş olur.

Teorem. n -tərtibli D_1 və D_2 determinantlarının hasili elə bir n -tərtibli D determinantına bərabərdir ki, D -nin ixtiyari c_{ij} elementi D_1 -in i -ci sətir elementləri ilə D_2 -nin j -ci sütununun uyğun elementlərinin hasilləri cəmindən ibarətdir, yəni

$$c_{ij} = a_{i1} b_{1j} + a_{i2} b_{2j} + \dots + a_{in} b_{nj}, \quad (i, j = 1, 2, \dots, n) \quad (1)$$

Burada c_{ij} elementi D determinantının ixtiyari elementidir.

Zəruri bilik və bacarıqların aktualaşdırılması işinin davamı olaraq xatırlanır ki, determinant ədəd olduğundan hasildə vuruqların yerini dəyişmək olar. Digər tərəfdən də məlumdur ki, determinantın sətirləri ilə sütunları eynihüquqludur. Bunu nəzərə alaraq hasil determinantın ixtiyari c_{ij} elementini verilən determinantların müvafiq elementlərindən dörd üsulla: sətiri sətirə vurmaqla, sətiri sətirə vurmaqla, sütunu sətirə vurmaqla, sütunu sətirə vurmaqla almaq olar. Bunlardan birincisi əsas, qalanları isə bundan nəticə kimi alınan üsullardır.

Problemin qoyuluşu. Görəsən, matrislərin vurulmasında bu üsulları tətbiq etmək olarmı?

Tələbələrə tapşırıqlar ki, araşdırma apararaq qarşıya çıxmış bu problemi həll etsinlər.

Araşdırma prosesi tələbələrə şərti olaraq üç qrupa ayırmış olur:

1) Tələbələrin böyük bir qrupu determinantla matrisin mahiyyətinə varmadan determinantların vurulması ilə bağlı mümkün dörd üsulun hər birini tətbiq edir və dörd müxtəlif nəticə almış olurlar, bu isə alınmış nəticələrin hansının doğru, hansıların yanlış olmasını müəyyənləşdirmək çətinliyini yaradır (Məntiqi olaraq qənaət hasil olunur ki, bu nəticələrin ya hamısı yanlıştır, ya da yalnız biri düzgün nəticədir!);

2) Tələbələrin azsaylı bir qrupu belə bir qənaətə gəlir ki, determinantın matrislə elə bir oxşarlığı yoxdur ki, determinantların vurulmasına istifadə olunan dörd qaydanı tətbiq etmək doğru olsun;

3) Bir neçə tələbə qənaətə gəlir ki, matrislərin vurulmasında determinantların vurulmasında tətbiq olunan üsullardan birindən istifadə etmək mümkün olsa da digərini nəticə kimi qəbul etmək olmaz, matrislərin sətir və sütunları eynihüquqlu deyildir.

Aydın olur ki, tələbələrin hər hansı bir qrupu matrislərin vurulmasını müəyyən etməyi və həmin qaydanın doğruluğunu əsaslandırmağı bacarmamışdır.

Səriştəli müəllim matrislərin vurulması anlayışını şərh etməmişdən öncə, onun məchulların xətti çevrilməsi məsələsi ilə bağlılığına diqqət yönəldir. O, tədris bu məqsədlə tədris prosesinə aşağıdakı kimi metodik sistemə uyğun davam verir.

$$\begin{aligned}
 & + a_{i2}(b_{21}z_1 + \dots + b_{2j}z_j + \dots + b_{2n}z_n) + \dots + a_{in}(b_{n1}z_1 + \dots + b_{nj}z_j + \dots + b_{nn}z_n) = \\
 & = \underbrace{(a_{i1}b_{11} + a_{i2}b_{21} + \dots + a_{in}b_{n1})}_{c_{i1}}z_1 + \dots + \underbrace{(a_{i1}b_{1j} + a_{i2}b_{2j} + \dots + a_{in}b_{nj})}_{c_{ij}}z_j + \dots + \\
 & \underbrace{(a_{i1}b_{1n} + a_{i2}b_{2n} + \dots + a_{in}b_{nn})}_{c_{in}}z_n = \\
 & c_{i1}z_1 + c_{i2}z_2 + \dots + c_{ij}z_j + \dots + c_{in}z_n.
 \end{aligned}$$

Göründüyü kimi, ixtiyari c_{ij} əmsalı (2) və (3) – nin əmsalları ilə $c_{ij} = a_{i1}b_{1j} + a_{i2}b_{2j} + \dots + a_{in}b_{nj}$ (5) şəklində ifadə olunur. Σ simvolundan istifadə edərək, (2) və (3) ifadələrini qısaca yazaq:

$$\begin{aligned}
 x_i &= \sum_{k=1}^n a_{ik}y_k, \quad (i = 1, 2, \dots, n); \quad y_k = \\
 &: \sum_{j=1}^n b_{kj}z_j, \quad (k = 1, 2, \dots, n).
 \end{aligned}$$

Bu ifadələrdən:

$$x_i = \sum_{k=1}^n a_{ik} \left(\sum_{j=1}^n b_{kj}z_j \right) = \sum_{j=1}^n \left(\sum_{k=1}^n a_{ik}b_{kj} \right) z_j, \quad i = 1, 2, \dots, n.$$

Burada da yenə z_j – nin əmsalı:

$$c_{ij} = \sum_{k=1}^n a_{ik}b_{kj} = a_{i1}b_{1j} + a_{i2}b_{2j} + \dots + a_{in}b_{nj}$$

olur.

Biz burada C matrisinin ixtiyari c_{ij} elementinin A və B matrislərinin elementləri ilə ifadəsini alırıq.

Tərif. i – ci sətirlə j – ci sütunun kəsişməsindəki c_{ij} ($1 \leq i \leq n$, $1 \leq j \leq n$) elementi A matrisinin i – ci sətiri və B matrisinin j – ci sütununun uyğun elementlərinin hasiləri cəmi kimi təyin edilən C matrisinə A matrisinin B matrisi ilə hasil deyilir.

Tərifdən aydın görünür ki, tərtibləri bərabər olan kvadrat matrislərin vurulma qaydası

tərtibləri eyni olan determinantların vurulmasında əsas üsulun (“sətiri sütuna vurma” qaydasının) eynidir.

Bu tərifdən bilavasitə aşağıdakı iki nəticə alınır :

1. İki kvadrat matrisin hasilinin determinantı bunların determinantları hasilinə bərabərdir. (bunu istənilən sonlu sayda matrislər hasilini üçün ümumiləşdirmək olar).

2. (2) və (3) xətti çevirmələrinin hasilinin matrisi bunların matrislərinin hasilidir.

Burada iki matrisin hasilinin alqoritmik yazılışının “İFNO qaydasının” formulə olunması faydalı olar. Qaydanın üçtərtibli matrislər üzrə formalaşdırılması məqsədə uyğun olar. Tutaq ki, matrisləri verilmişdir.

$$A = \begin{vmatrix} 2 & 1 & -1 \\ 0 & 1 & 2 \\ -1 & 2 & 0 \end{vmatrix}, \quad B = \begin{vmatrix} 1 & 0 & -1 \\ 2 & 1 & 8 \\ -1 & 2 & 3 \end{vmatrix}$$

1-ci addım. A matrisinin elementləri tərtibləri sayda təkrar etməklə aşağıdakı qaydada yerləşdirilir:

$$\begin{vmatrix} 2 & 1 & -1 & 2 & 1 & -1 & 2 & 1 & -1 \\ 0 & 1 & 2 & 0 & 1 & 2 & 0 & 1 & 2 \\ -1 & 2 & 0 & -1 & 2 & 0 & -1 & 2 & 0 \end{vmatrix}$$

2-ci addım. İkinci matrisin sütunları 1-ci addımda təsvir olunmuş sütunlar üzərində yerləşdirilir:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 & 0 & 1 & 2 & -1 & 8 & 3 \\ 2 & 1 & -1 & 2 & 1 & -1 & 2 & 1 & -1 \\ 0 & 1 & 2 & 0 & 1 & 2 & 0 & 1 & 2 \\ -1 & 2 & 0 & -1 & 2 & 0 & -1 & 2 & 0 \end{vmatrix}$$

3-cü addım. Birinci sətirin hər bir elementi müvafiq olaraq özündən sonrakı sətir element-

lərinin hər birinə vurulur və hasilər aşağıdakı kimi cəmlənir:

$$\left\| \begin{array}{ccc} 2 \cdot 1 + 1 \cdot 2 + (-1) \cdot (-1) & 2 \cdot 0 + 1 \cdot 1 + (-1) \cdot 2 & 2 \cdot (-1) + 1 \cdot 8 + (-1) \cdot 3 \\ 0 \cdot 1 + 1 \cdot 2 + 2 \cdot (-1) & 0 \cdot 0 + 1 \cdot 1 + 2 \cdot 2 & 0 \cdot (-1) + 1 \cdot 8 + 2 \cdot 3 \\ (-1) \cdot 1 + 2 \cdot 2 + 0 \cdot (-1) & (-1) \cdot 0 + 2 \cdot 1 + 0 \cdot 2 & (-1)(-1) + 2 \cdot 8 + 0 \cdot 3 \end{array} \right\|$$

4-cü addım. Vurma və cəmləmə əməlləri icra olunur.

$$\left\| \begin{array}{ccc} 5 & -1 & 3 \\ 0 & 5 & 14 \\ 3 & 2 & 17 \end{array} \right\|$$

Qayda sözlərlə formulə olunduqdan sonra müxtəlif nümunələr üzərində icra olunur mə mənimsənilir. Vurma prosesinin sətir və sütun ölçüləri bərabər olan matrislər üzərində aparılmasının mümkünlüyü qənaətinə gəlinir.

Problemın aktualığı. Təlim prinsiplərinə əsaslanmanın optimal variantlarının axtarışı həmişə yaşar pədaqoji problemdir. Fəndaxili inteqrasiyanın da optimal variantının işlənilməsi istisnaıq təşkil etmir.

Problemın elmi yeniliyi. Fəndaxili əlaqələrin yaradılması yollarının tədris prosesinin metodik sistemin komponentləri arasında yaradılan dialektik vəhdətlə şərtləndiyi və burada gözlənilməli olan müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu riyaziyyatın tədrisi metodikasını ilə bađlı nəzəriyyəyə element kimi daxil edilir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində fəndaxili əlaqələrin yaradılması məqsədilə tətbiq olunan yanaşmalar fərqləndirilmişdir. Bununla da riyaziyyatın tədrisi texnologiyasının məzmun və prosessualıq baxımından təkmilləşməsinə, tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müəyyən töhfə verilmişdir. Nəticədə praktik pədaqoqun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə bilvasitə metodik yardım edilmiş olur.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Y., Əbdülkərimli L. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi kursu (dərs vəsaiti). Bakı, 2008.
2. Əkbərov M. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi (dərslik). Bakı: "Nurlan NPM", 2005.
3. İbrahimov F. Orta ümumtəhsil məktəblərində riyazi təhsilin fəlsəfəsi, didaktikasını və həyata keçirilmə texnologiyasını (dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2018.
4. İbrahimov F. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın kurikulum modelinə əsaslanan tədrisi metodikasını (dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2016.
5. İbrahimov F., Abdurahmanov V. "Cəbr" fənninin "Matrislər və determinantlar" bölməsinin tədrisi (metodik vəsait) Bakı: Mütərcim, 2018.
6. Колягин Ю., Оганесян В., Луканкин Г., Саннинский В. Методика преподавания математики в средней школе. Общая методика. Учебное пособие для студентов физ-мат. фак. пед. институтов. М.: Просвещение, 1980.

E-mail: fredun.ibrahimov @ mail.ru

E-mail: a.imanova81 @ list.ru

Rəyçilər: riy.ü.elm.dok., dos. **R.A. Rasulov**
riy.ü.fəls.dok., V. Ə. Abdurahmanov

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2020.

UOT 373.3/.5

Gülşən Yasin qızı Orucova

*Bakı şəhəri 6 nömrəli məktəb-liseyin direktoru, Əməkdar müəllim,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏHSİL PROSESİNİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Гюльшан Ясин гызы Оруджева

*директор школы-лицея № 6 г. Баку, Заслуженный учитель
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*

СУЩНОСТЬ ГУМАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Gulshan Yasin Orujova

*director of the lyceum school No. 6 of Baku, Honored teacher
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University*

THE ESSENCE OF HUMANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN COMPREHENSIVE SCHOOLS

Xülasə: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində təhsil prosesinin humanistləşdirilməsinin aşağıdakı istiqamətlərinə aydınlıq gətirilir: 1) müəllim-şagird, şagird-müəllim münasibətlərinin humanistləşdirilməsi; 2) şagirdin bilavasitə təlim prosesində inkişafını təmin etmək məqsədilə onun inkişafına təsir edə bilən əlverişli mühitin yaradılması; 4) təlim və tərbiyənin məzmununun, forma və metodlarının humanistləşdirilməsi, yəni şagirdin fərdiyyətinin, idrak proseslərinin, şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsinin təmin olunması, uşağın yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxuması üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Açar sözlər: *ümumtəhsil məktəbi, humanistlər, təhsil, humanistləşdirmə, sağlam təhsil mühiti*

Резюме: В статье уточняются следующие направления гуманизации образовательного процесса в общеобразовательных школах: 1) гуманизация отношений учитель-ученик, ученик-учитель; 2) создание благоприятной среды, которая может влиять на развитие учащегося, чтобы обеспечить его или ее развитие в процессе обучения; 4) гуманизация содержания, форм и методов обучения и воспитания, то есть обеспечение эффективного развития личности, познавательных процессов и личностных качеств ученика, создание благоприятных условий для того, чтобы ребенок хорошо учился.

Ключевые слова: *общеобразовательная школа, гуманисты, образование, гуманизация, здоровая учебная среда*

Summary: The article clarifies the following areas of humanization of the educational process in comprehensive schools: 1) humanization of teacher-student, student-teacher relations; 2) creating an enabling environment that can influence a student's development in order to ensure that he or she progresses in the learning process; 4) humanization of the content, forms and methods of teaching and education, that is, ensuring effective development of the personality, cognitive processes and personality traits of the student, creating enabling conditions for the child to read well.

Key words: *comprehensive school, humanists, education, humanization, healthy educational environment*

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil-tərbiyə prosesinin humanistləşməsi vacib pedaqoji problemlərdən biridir. Belə ki, bö-yü-yən nəslin həyata hazırlanmasında, onlarda humanist dünyagörüşün formalaşmasında ümumtəhsil məktəbinin mühüm rolu vardır. Ümumi təhsilin məqsədi dövlətin təhsil sahəsindəki məqsədindən irəli gəlir. Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənəvi, sosial, iqtisadi, mədəni inkişafının əsasıdır. Təhsil ailə, cəmiyyət, dövlət qarşısında məsuliyyətini dərk etməklə yanaşı, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil, azad, yaradıcı, mədəni, əxlaqı və intellektual səviyyəsi ilə fərqlənən şəxsiyyətin formalaşması məqsədini güdür. Pedaqoji ədəbiyyatda ümumtəhsil məktəbinin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi şərh edilir: 1) əhalinin təhsilə olan tələbatını ödəmək, fiziki və əxlaqi cəhətdən sağlam nəsil tərbiyə etmək; 2) cəmiyyətin və istehsalatın tələbatları ilə müəyyən olunan biliklər sisteminin mə-nim-sənilməsini təmin etmək; 3) gənc nəsildə elmi dünyagörüşü, siyasi, iqtisadi, hüquqi mədəniyyəti, humanist dəyərləri və idealları, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq; 4) gənclərdə fəal vətəndaşlıq mövqeyi, insani ləyaqət, məsuliyyət hissi, demokratik özünüidarə işində iştirak etmək səyləri aşılamaq (1, s. 122). Bununla yanaşı, hesab edirik ki, ümumtəhsil məktəbi böyüyən nəslin əqli, əxlaqi, etik, estetik, fiziki və multikultural inkişafını təmin etməli, onda yaradıcı imkanlarının üzə çıxmasına, özünə və çevrəsinə humanist münasibətin formalaşmasına, fəaliyyətinin (dəyişdirici, idraki, praktiki, kommunikativ, qiymətləndirmə-oriyentasiya) inkişafı üçün sağlam təhsil mühitinin yaranmasına şərait yaratmalıdır. Şagird ümumtəhsil məktəbində aldığı elmi bilikləri ümumiləşdirməyi və biliyə çevirməyi bacarmalıdır. Təlimdə əsas məqsəd alınmış məlumatı ancaq yadda saxlamaq deyil, həm də onun əvvəlki məlumatla qarşılıqlı əlaqəsini başa düşməkdir. Məlumatların, formul və təriflərin mexaniki əzbərlənməsi biliklərin formal mənimsənilməsinə səbəb olur. Formal mənimsəmə isə insanın əqli inkişafına kömək etmir, yaradıcılığa deyil, doqmatizmə gətirib çıxarır. Biliyi mənimsəmənin səviyyələri (tanışlıq, bilik, bacarıq, vərdiş) təhsil prosesində nəzərə alınmalı, nəticədə onlar dəyərə çevrilməlidir.

Təhsil həm də kütləvilili sayəsində ictimai şüuru formalaşdırır və cəmiyyətdə baş verən pro-

seslərə təsir edir. Təhsil demokratiyaya, bərabərliyə və birgəyaşayışa kömək edən vacib sosial institutdur. Təhsilin köməyi ilə mədəniyyətlər ötürülür və transformasiya olunur, sosial funksiyalar və statuslar yaradılır və yenilənir. Şagirdlərdə elə bacarıqlar formalaşdırılmalıdır ki, istənilən həyat şəraitində və istənilən situasiyalarda qarşısına çıxan çətinliklərdən baş çıxara bilsin, aldığı bilik və bacarıqları digər fəaliyyət sahələrinə transformasiya etməyi bacarsın. Məktəbin məqsədi təhsilin məzmunu da öz əksini tapır. Məktəbin məqsədlər sistemini müəyyənləşdirməli olsaq aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq: oxumağı öyrətmək, hesablamağı öyrətmək, danışmağı öyrətmək, ünsiyyətdə olmağı öyrətmək, ümumi oxuma (öyrənmə) bacarıqlarını öyrətmək, fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişləri öyrətmək, intellektual bacarıqları formalaşdırmaq, emosional sferanı inkişaf etdirmək, moti-vasiya sferasını inkişaf etdirmək, iradə sferasını inkişaf etdirmək, əməkdaşlıq münasibətləri öyrətmək. Qanuna tabe olmağı öyrətmək və s. Məktəbin məqsədləri çoxdur və onların sayını artırmaq da mümkündür. Sadaladığımız bu məqsədləri üç böyük qrupda birləşdirmək olar: təlim məqsədləri, tərbiyə məqsədləri və inkişaf məqsədləri. Deməli, tam pedaqoji prosesdə təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici və nəzarət-korreksiyaedici funksiyalar vəhdətdə həyata keçirilməlidir. Bu aspektdən yanaşanda təhsil-tərbiyə prosesi insanın zəruri ehtiyaclarının reallaşması mühitidir. Belə bir şəraitdə insan özünü təsdiq edir, özünü aktuallaşdırır, ətraf aləmlə tarazlığı qoruyub saxlayır. Davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması pedaqoji prosesin iştirakçılarının seçim hüququnun təminatını və onların daxili potensialının realizə edilməsi üçün pedaqoji şəraitin yaradılmasını vacib hesab edir. Bu məqsədlərin metodoloji əsasını məktəbin müasirləşdirilməsi, yəni humanistləşdirilməsi təşkil edir.

Təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi dedikdə nə başa düşülür? Pedaqoji və metodik ədəbiyyatda pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsi, humanistliyi, humanizmi kimi anlayışlardan istifadə olunur. Bu anlayışlar mahiyyətcə eyni mənəni ifadə edir.

"Ensiklopedik fəlsəfə lüğəti"ndə humanizm (latın sözü olan *humanus* – *insani*) "tarixən dəyişən baxışlar sistemi: insanın şəxsiyyət, onun azadlıq hüququ, xoşbəxtlik kimi dəyərləri-

ni, özünün qabiliyyətlərinin inkişafı və təzahürünü qəbul edən, insanın rifahını sosial institutları qiymətləndirmə meyarı, bərabərliyi, ədalətliyi, insanlığı isə insanlar arasında arzu edilən norma hesab edən; məhdud mənada – intibah dövrünün mədəni irəliləyişi” izah edilir. (2, s. 130) Amerika Humanistlər Assosiasiyası (American Humanist Association) humanizm anlayışını “özünü reallaşdırmaq və bəşəriyyətə daha çox fayda vermək məqsədilə etik həyat tərzi keçirməyə qadir olduğumuzu və buna məcbur olduğumuzu iddia edən mütərəqqi həyat mövqeyi” (3) kimi şərh edir. Humanizm, humanist münasibətlərin tarixi qədim olsa da, o, bir anlayış kimi daha çox İntibah dövründə elmi dövrüyyəyə daxil edilib. Bu dövrün pedaqoji nəzəriyyələri sonrakı dövrlərə güclü təsir edib. İntibah dövrünün pedaqoji fikirdə öz əksini tapan ideyaları “humanism” termini ilə ifadə olunur. İntibah dövrünün zəka sahibləri hələ XV əsrdə yaratdıqları əxlaqi-mənəvi sərvətin adını ifadə etmək üçün “humanitas” ifadəsindən istifadə edirdilər. “Humanitas” sözü elmlilik, özü də dünyəvi elmlilik mənasında işlədilir. İntibah dövründə yaranan pedaqoji nəzəriyyələr dünyəvi xarakteri ilə seçilirdi. Sonralar həmin dövrü səciyyələndirən F. Engels yazırdı: “Bu, bəşəriyyətin o vaxta qədər gördüyü bütün çevrilişlər içərisində ən böyük mütərəqqi bir çevriliş idi, dahilərə ehtiyac olan, təfəkkür və xarakter cəhətdən, kamillik və alimlik cəhətdən dahilər yetirən bir dövr idi” (4, s. 234).

Bu dövrdə pedaqoji nəzəriyyə üçün ən vacib element Allah haqqında təlimdən fərqli olaraq insan haqqında təlim ön plana çəkildi. Təbiətdən, məhəbbətdən, incəsənətdən, insan təfəkkürünün nailiyyətlərindən, ünsiyyətdən zövq almağı bacaran humanist insan modeli yarandı. İnsan zəkasının ecazkar qüdrətinə, əqlinin gücünə inam artdı. Maraqlıdır ki, o dövrdə “təhsil-tərbiyə nəzəriyyəsində humanizmin cüvətiləri milli özünüdərk şəraitində yaranırdı. Humanistlər şəxsiyyətin mükəmməlliyi üçün onun estetik və bədii tərbiyəsinin zəruriliyini başlıca şərt kimi irəli sürür, gözəl və məntiqli danışıqla seçilən, öz yerini bilən, insanları arxasınca aparmaq qabiliyyətinə malik insan yetişdirməyi vacib hesab edirdilər (5, s. 280-281). Kvintilianın pedaqoji ideyalarını əsas kimi götürən İtaliya humanistləri Vitterina de Feltrenin timsalında

humanist məktəb modeli yaratdılar. Məktəblilərin harmonik inkişafı üçün məktəbdə humanist münasibətlər sistemi hakim idi.

Humanizm dünyagörüşü yalnız bir mərkəzdə - insanda birləşir. Humanist hisslər insanın insana, cəmiyyətə münasibətini ifadə edir. “Humanistlik - insanı qəddarlıqdan çəkindirən, uşaqlara, qocalara, xəstələrə, köməyə ehtiyacı olanlara, ümumiyyətlə, bütün adamlara qayğı və nəvaziş, mehriban münasibət bəxş edən ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir” (5, s. 157). Fikrimizcə, məktəbin interyerindən pedaqoji prosesin məzmununa qədər hər şey humanist mahiyyət kəsb etməlidir. Təhsilverənlərlə təhsilalanlar arasında münasibətlə yanaşı, həm də təhsilin məzmunu, mahiyyəti, prinsipləri, metodları, təşkili formaları və nəzarət-korreksiya işi humanistləşdirilməlidir.

Vaxtı ilə böyük çex pedaqoqu Y.A. Komenski məktəbi “humanizm” emalatxanası, “insanlıq emalatxanası” adlandırır (6, s. 324). İndiki dövrdə məktəb, sözün həqiqi mənasında insaniləşdirilməli, “antroposentrik” olmalıdır.

Məktəbdə pedaqoji prosesin mərkəzinə şagird qoyulmalı, təhsilin məzmunu, müəllimlərin fəaliyyəti yüksək dəyər kimi onun şəxsiyyətinin inkişafına istiqamətləndirilməlidir. Təhsilin humanistləşdirilməsi, ilk növbədə, “şagirdin təlim prosesində bilavasitə inkişaf etdirilməsini, özünü bir şəxsiyyət kimi təsdiq etməsi, özünü reallaşdırması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını” (7, s. 749) nəzərdə tutur. Məktəblərdə sağlam və şəffaf təlim mühitinin yaradılması, şagirdlərin oxumağı və öyrənməyi istəməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, onlarda öyrənmə motivlərinin yaranmasını şərtləndirir. Uzunillik məktəb təcrübəsi nəticəsində yəqin etmişəm ki, müasir dövrdə öyrənmə prosesində daxili motiv üstünlük təşkil edir. Şagirdin özü təşəbbüskar olmasa məktəb rəhbərinin, müəllimlərin, valideynlərin təhrikəddi hərəkətləri o qədər də səmərə vermir, bəzi hallarda hətta münaqişəli vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqatçı alimlərin “zor gücünə verilən bilik ağılı boğur” – fikri ilə tamamilə şərikəm. Məktəblilərin (eləcə də bütün insanların) motivasiyasının əsas mənbəyi onun özündədir, daxilindədir. Təlim prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində məktəb rəhbərləri və müəllimlər məktəbin və şagirdlərin nailiyyətlərini obyektiv müəyyən edən real motivləri nəzərə almalıdır. Belə olan halda

pedaqoji prosesdə real motivlərə istinad etməklə daha təsirli və yüksək motivlərin (xəyali motivlərin) yaradılması mümkündür. Məktəbin humanistləşdirilməsi elə bir sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, burada hər bir şagird azad və bərabər təhsil ala bilsin, özünü təhsil, özünüidarə, özünü reallaşdırma yolu ilə potensial imkanlarını üzə çıxartsın, özünü təkmilləşdirsinsin, təsdiq etsin və həm də başqa adamlarla qarşılıqlı əməkdaşlığa hazır olsun.

Ötən əsrin 90-cu illərində Azərbaycan məktəbinin sosial funksiyası dəyişdi. Yeni pedaqoji təfəkkür müasir təhsil nəzəriyyəsində aparıcı mövqə qazandı. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında təhsilin humanistləşdirilməsi vacib hesab olundu. Pedaqoji-psixoloji arsenala “humanistləşdirmə” anlayışı daxil edildi. Bu anlayışın elmi dövrü və praktik fəaliyyətə daxil edilməsində prof. Ə.Ə. Əlizadənin müstəsna xidmətləri oldu. Təhsilin humanistləşdirilməsi şagirdlərdə humanist əxlaqi, etik, estetik hisslərin, keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını, bunun üçün tələb olunan maddi – intellektual və sosial-əxlaqi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Deməli, təhsilin humanistləşdirilməsi, ilk növbədə, müəllimin fəaliyyəti, davranışı, hərəkətləri, ünsiyyəti, rəftarı və münasibətlərinin, eləcə də məktəbdaxili idarəetmənin humanist məzmun kəsb etməsini tələb edir. Prof. Ə.Ə. Əlizadənin fikrincə, “məktəb həyatının humanistləşdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün ana xətti kimi özünü göstərir. İnsan amili ancaq bu yolla məktəb həyatına nüfuz edib önəmli pedaqoji məna kəsb edə bilər” (8, s. 30). Məhz prof. Ə.Ə. Əlizadənin araşdırmaları sübut etdi ki, “Humanist psixologiya şəxsiyyəti nadir bütöv sistem kimi dəyərləndirilir, insanın özündə dünyanı, dünyada özünün yaşamasını başlıca psixoloji reallıq hesab edir” (8, s. 30).

Humanistlik müasir təhsil konsepsiyasının formalaşmasında mühüm rol oynadığından təhsillə bağlı normativ-hüquqi sənədlərdə, həm də elmi-pedaqoji araşdırmalarda mühüm yer tutur. O, məktəb həyatının humanistləşdirilməsində aşağıdakı istiqamətlərin aparıcı olmasını əsaslandırır: 1) məktəbdə təhsil mühitinin “nəfəs aldığımız hava” kimi təmiz (sağlam) olması; 2) müəllim-şagird, şagird-müəllim münasibətlərinin humanistləşdirilməsi; 3) şagirdin bilavasitə təlim prosesində inkişafını təmin etmək məqsə-

dilə onun inkişafına təsir edə bilən əlverişli mühitin yaradılması; 4) təlim və tərbiyənin məzmununun, forma və metodlarının humanistləşdirilməsi, yəni şagirdin fərdiyyətinin, idrak proseslərinin, şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsinin təmin olunması, uşağın yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxuması üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq prof. Ə.Ə. Əlizadə təhsilin humanistləşdirilməsində iki məsələnin vəhdətinə xüsusi diqqət yetirir: humanizm və inkişaf. O, şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsini təhsilin humanistləşdirilməsinin meyarı hesab edirdi.

“Humanistlik” anlayışı həm də insanlara qayğı, hörmət, ehtiram göstərmək, insanpərvərlik nümayiş etdirmək, əməkdaşlıq etdiyi insanlara dəyər vermək kimi başa düşülür. Humanistlik ətraf aləmə insanın gündəlik münasibəti əsasında formalaşır. Prof. R. Əliyev (9) humanistliyi insansevərlik, şəxsiyyətin insani hisslərinə, ləyaqətinə hörmət kimi şərh edir və onun xüsusiyyətlərini təhlil edir. Onun fikrincə, çevrəsində olan insanlara dayanıqlı humanist münasibətin məzmunu sevgiyə ehtiyacla, başqa insanın unikallığını, dəyərliliyini qəbul etməklə, emosional həssaslıqla, yaradıcı özünü təsdiqlə şərtlənir.

“Humanistləşdirmə” anlayışı “humanizm” və “humanistlik” anlayışlarından törəmədir. O, problemin konstruktiv aspektini, dəyərlərin sisteminin yüksək mərhələsini ifadə edir. Humanistlik Azərbaycan dövlətinin təməl prinsiplərindəndir, dövlət siyasətində öz əksini tapır, qanunlarda təsbit olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə “ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq, bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək” (10) niyyətini bəyan edir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsil siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi verilir. Təhsil Qanununda “humanistlik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və

hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması” (11) – kimi şərh edilir. Dövlət siyasətinin humanist mahiyyəti, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə humanist münasibətində və dövlətin cəmiyyətin humanistləşdirilməsinə yönəldilmiş layihələrinin icrasına dəstək verməsində öz əksini tapır. Humanistləşdirmə humanist prinsiplərin hər hansı sahədə yayılması və təsdiqlənməsidir.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda ümumtəhsil məktəbində təlim-tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər vardır. Tədqiqatçıların bəziləri hesab edir ki, təlim və tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsi müəllim tərəfindən “şagird şəxsiyyətinin “unikallığının” qəbul edilməsi, qayğı göstərilməsi, hər kəsdə “şəxsi inkişafın açarının” olmasına

inamla bağlıdır. Bu ideyanın tərəfdarları daha çox K. Rocersin şəxsiyyətyönlü təhsil konsepsiyasına istinad edirlər. Digər bir qrup tədqiqatçı alim isə təhsil-tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsinin əsas yolunu təhsilin humanitarlaşdırılmasında görürdülər. Onların fikrincə, humanitarlaşdırma yolu ilə şagirdin tərbiyəsini, mənəvi aləmini inkişaf etdirmək, həyata münasibətini dəyişmək, mədəni (emosional, mənəvi və estetik) zənginliyə qovuşdurmaq mümkündür. Bu da uşağın insanlara, özünə və işə münasibətinin formalaşmasını təmin edir. Humanitarlaşdırma təhsilin məzmununda ciddi dəyişikliyi tələb edir. Təlim prosesində şagirdlərin əqli, əxlaqi və ruhi inkişafına istiqamətlənmiş humanitar məzmun humanist hisslərin yaranmasını təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Философский энциклопедический словарь. М., 1983.
3. <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/>
4. K. Marks və F. Engels. Seçilmiş əsərləri. cild 3, Bakı, 1983.
5. Qaralov Z. Tərbiyə. I cild. Bakı: Pedaqogika, 2003.
6. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
7. Rüstəmov F. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
8. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
9. Əliyev R. Humanizm tərbiyəsinin sosial-psixoloji problemləri // Azərbaycan məktəbi, 2017, №. 5, s.50
10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <http://www.president.az/azerbaijan/constitution>
11. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
12. Rüstəmov F. Humanist pedaqogika, yoxsa pedaqogikada humanizm // Azərbaycan məktəbi, 2017, №. 5, s. 35-48

E-mail: farrukhrustamov@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. **F.A. Rüstəmov**

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2020

UOT 373.3/5

Afina Bəhrəm qızı Allahverdiyeva
Gəncə Dövlət Universitetinin
Ümumi pedaqogika kafedrasının müəllimi

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI VƏ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Aфина Бахрам гызы Аллаxвердиева
преподаватель кафедры Общей педагогики
Гянджинского Государственного Университета

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ТЕХНОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО ОБУЧЕНИЯ

Aфина Bahram Allahverdiyeva
teacher of department of General pedagogy at
Ganja State University

MODERNIZATION OF EDUCATION AND CONTEMPORARY TRAINING TECHNOLOGIES

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, müasir dövrdə həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədləri içərisində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, onu cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun qurmaq əsas yer tutur. Tədris-təlim prosesinin cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun yenidən qurulması təlimin strategiyasının və şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirmə üsullarının dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur. Başqa sözlə, bu gün bütün tədris-təlim prosesində qarşılıqlı fəaliyyətin üzə çıxarılması və öyrənmələrin şəxsi potensialının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *təhsil sistemində inteqrasiya, təlim texnologiyaları, şəxsiyyətyönlü təhsil, təhsilin modernləşdirilməsi, dövlət müstəqilliyi*

Резюме. В статье наряду с интеграцией в систему образования развитых зарубежных стран, также уделено предпочтение результатам ученика и лично-ориентированному образованию. Лично-ориентированное образование позволяет технологиям образования успешно интегрировать. Он основан на том, что с внедрением новых педагогических технологий в процесс активизации учебного процесса, развитием лидерских способностей у школьников позволяет повысить уровень образования, что является в настоящее время одной из важных предстоящих проблем.

Ключевые слова: *интеграция в систему образования, технологии обучения, лично-ориентированное образование, модернизация образования, государственная независимость*

Summary. Article deals with research of the applied importance of integration to the education system based on the world practice, education technologies and humanities training for the pupils. Because the education technologies, modernization of education on the basis of humanities point of view in useful. Also proved, that introduction of new pedagogical technologies, the development of the pupil's leadership skills, and raising the level of education is one of the challenges ahead.

Key words: *integration to the education system, education technologies, humanities training, modernization of education, public independence*

Bu gün müstəqillik yolunda uğurla addımlayan Azərbaycan təhsil quruculuğu sahəsində qazandığı nailiyyətlər aparılan ardıcıl və davamlı təhsil siyasətinin nəticəsi kimi meydana çıx-

mışdır. Cəmiyyət özünün ən çətin problemlərini həll etmək üçün özünə qayıtmalı, daxili aləmini, milli-mənəvi dünyasını təzələməli olur. İlk növbədə, insan resurslarının təkmilləşdirilməsi üçün

potensial imkanlarını səfərbər edir. Gənc nəslin yetişdirilməsini, geniş mənada vətəndaş tərbiyəsini böyük uğurlarının bünövrəsinə gətirir. Bununla mənəvi təkamülə nail ola bilir.

Azərbaycanda təhsil islahatı uğurla həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması – sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını təşkil edir. Bu şəxsiyyəti yetiştirmək üçün ailə ilə yanaşı, müəllimlərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hazırkı dövrdə rəqabətəqabil keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan şəxsiyyətin formalaşdırılması demokratik cəmiyyətin təhsil sisteminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Təhsil sisteminin məzmunca yeniləşməsi yeni təfəkkürü, yeni keyfiyyətləri özündə cəmləndirən, müasir tələblərə cavab verən bilik, bacarıq və vərdislərə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Müasir dövrdə həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədləri içərisində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, onu cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun qurmaq əsas yer tutur. Tədris-təlim prosesinin cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun yenidən qurulması təlimin strategiyasının və şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirmə üsullarının dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur. Başqa sözlə, bu gün bütün tədris-təlim prosesində qarşılıqlı fəaliyyətin üzə çıxarılması və öyrənlərin şəxsi potensialının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında qeyd olunduğu kimi, “cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir”. Bunun üçün təhsilin məzmunu yeni cəmiyyətin insanını formalaşdırmaq baxımından yeniləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) adlı konseptual sənədinin təsdiq edilməsi haqqında 30 oktyabr 2006-cı tarixli 233 nömrəli qərarında milli və ümumbəşəri dəyərləri, ümumi inkişafı, meyli və maraqları almaqda bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbyönlü-

lük, nəticəyönlülük və integrativlik prinsipləri əsasında qurulması çox mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bu sənəd həm də şagirdlərin idraki imkanlarının üzə çıxarılması, onun inkişaf etdirilməsi üçün real təlim şəraitinin yaradılmasını zəruri edir. Həmin sənəd öz mahiyyəti etibarilə müasir tələblərə cavab verən, yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olan çevik gənclər nəsli yetişdirilməyə istiqamətlənmişdir.”

Təhsilin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi yollarından biri Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında göstəriləni kimi yeni pedaqoji texnologiyalardan, fəal təlim metodlarından istifadədir. Təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda islahatın aktual fazasını yaşayan ümumtəhsil sistemi, eyni zamanda təhsilin bütün strukturları belə yanaşmalardan kənar qala bilməz. Ona görə də həmin yanaşmaların, yeni texnologiyaların pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması təhsil sisteminin ən aktual problemi kimi qiymətləndirilir.

Şagirdi necə öyrətməyimizdən asılı olmayaraq, həyatda o, nəyi, nə üçün və necə öyrənmək üsulları ilə qarşılaşmalı olur. İsveçrəli alim Jan Piajenin “Ağıl özünü yaratmaqla dünyanı yaratdı” kəlamı hazırda Qərbi ölkələrində əsas yer tutan yeni yanaşmaların əsasını təşkil edir. Təhsil sisteminin belə konseptual problemləri, yeni pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların, fəal təlim metodlarının tədris prosesinə gətirilməsini aktuallaşdırır. XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizin təhsil sistemində aparılan geniş spektrli islahatların məzmunu və xarakteri belə elmi-pedaqoji tədqiqatların səmərəliliyini bir daha artırır. Özünütəhsil və özünüqiymətləndirmə üzrə “biliyin verilməsi” prinsipindən “tələb olunan bilik və bacarıqların qazanılması” prinsipinə keçilməsi təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur.

Subyektiv-obyektiv münasibətləri əvvəlki dövrdə bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi şagird və müəllim münasibətlərində də özünü göstərmişdir. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə isə subyektiv-subyekt münasibətləri üzərində qurulur və tərəflərin hər ikisindən aktivlik tələb olunur. Demokratik cəmiyyət üçün şagird

fəal mövqeli vətəndaş, mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirə bilən bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmalıdır. Bu baxımdan yeni pedaqoji tərəkür əsas diqqətini ilk növbədə şagirdin intellektual və yaradıcı inkişafına, mücərrəd tərəkürünün formalaşmasına, təhlil etmə, əqli nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə bacarıq və vərdislərinin tərəkürünə, bu kimi digər mühüm pedaqoji-psixoloji aspektlərə yönəldilməsini tələb edir.

Təhsilin modernləşdirilməsi təhsil sisteminin qanunauyğun prosesi kimi dəyərləndirilir və dinamik proses kimi həyata keçirilir. Modernləşdirmə müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq, yeni tələb və normalara, texnoloji proseslərə uyğunlaşmaqdır. Təhsilin modernləşdirilməsində məqsəd qlobal dəyərlərin və əməkdaşlığın inkişafı naminə rəqabət aparmağa malik intellekt sahiblərinin yetişməsinə təmin etməkdir. Təhsildə məzmunun modernləşdirilməsi za-

manı onun həm pedaqoji-psixoloji tərəfləri, həm də nəzəri və təcrübi paradıqmaları nəzərə alınır.

Hazırda təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ona görə də yeni texnologiyaların pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması, onun yeni məzmunun hazırlanması bu günümüzün tələbidir.

Strategiyanın uğurlu icrası səriştəli müəlim və təhsil menecerlərinə malik təhsil sisteminin yaradılması ilə nəticələnməlidir.

Problemin aktuallığı. Müasir təlim texnologiyalarına istinadən təhsilin modernləşdirilməsinə nail olmaq aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Məqələdə müasir təlim texnologiyalarına əsaslanmaqla təhsilin modernləşdirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqələ doktorant və dissertantlar, magistrantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Ağayev Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, № 1
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr
5. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
6. Cəbrayilov İ.H. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: Mütərcim, 2011.
7. Dadaşzadə D. İnteraktiv təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi təcrübəsindən // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 2002, № 1

E-mail: allahverdiyeva.afina@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. Ş.T. Tağıyev,
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2019

UOT 373.3/.5

Fərqanə Abbas qızı İsayeva
*İ. Əfəndiyev adına Elitar Gimnaziyanın
Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini*

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ KEYFİYYƏTLİ İDARƏETMƏ TƏHSİLİN TƏMƏLİ KİMİ

Фергана Аббас гызы Исаяева
*заместитель директора по учебно-воспитательной работе
Элитарной гимназии им. И. Эфендиева*

КАЧЕСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ – ОСНОВА ОБРАЗОВАНИЯ

Fargana Abbas Isayeva
deputy director for educational work of the Elite Gymnasium named after Ilyas Afandiyeva

QUALITATIVE MANAGEMENT IS THE FOUNDATION OF EDUCATION

Xülasə. Təhsil sosial həyatımızın ən lazımlı sahəsidir. Məhz keyfiyyətli təhsil cəmiyyəti intellektual, mədəni və mənəvi cəhətdən zənginləşdirir. Təhsildə keyfiyyət prinsipi aktual məsələlərdən ən önəmlisidir desək, yanılmırıq. Təhsildə keyfiyyətə maddi-texniki baza, yüksək səviyyəli kadrlar, müasir tələblərə cavab verən məzmun və obyektiv qiymətləndirmə kimi komponentlər daxildir.

Açar sözlər: *keyfiyyət, təhsil, idarəetmə, kurikulum, fəaliyyət planı, obyektiv, qiymətləndirmə, lider*

Резюме. Образование является наиболее важной областью нашей общественной жизни. Именно качественное образование обогащает общество с интеллектуальной, культурной и нравственной точки зрения. Принцип качества в образовании является наиболее актуальной задачей. Качество в образовании включает в себя такие компоненты, как материально-техническая база, высококвалифицированные кадры, содержание, отвечающее современным требованиям и объективное оценивание.

Ключевые слова: *качество, образование, управление, curriculum, план деятельности, объективное оценивание, лидер*

Summary. Education is the most important area of our social life. It is this quality education community that enriches the intellectual, cultural and moral. We are not mistaken to say that the quality principle in education is the most important issue. Quality in education includes components such as material base, high-level staff, up-to-date content and objective evaluation.

Key words: *quality, education, management, curriculum, action plan, objective, evaluation, leader*

Keyfiyyətli idarəetmə - planlaşdırmanın və keyfiyyət yoxlanmasının funksiyalarının icra edilməsi yolu ilə onun keyfiyyətinin təminatı məqsədi ilə məhsulun yaradılmasının prosesinə təsir edən rəhbərlər tərəfindən və müəssisənin personalıyla həyata keçirilən operativ xarakterli fəaliyyətdir.

Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına bir neçə aspektdən yanaşmaq. Əvvəlcə sinfi idarə edən, şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin birbaşa cavabdehi müəllimdən başlayaq.

Müəllim təhsildə keyfiyyətin idarə olunmasında ixtisaslaşmış ekspert rolunu oynayan mütəxəssisdir. Dərs prosesinin humanist idarə olunması mühüm prinsiplərdən biridir. Bu prinsip şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşımıza qoyur. Təhsilin humanistləşdirilmə prinsipi şagirdə münasibətin dəyişdirilməsinin, onun maraqlarının önə çəkilməsinin, humanist şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasının, əqli və

fiziki imkanlarından, qabiliyyətindən asılı olmayaraq şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılmasının, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasıdır.

Sınıfdə müəllimin qarşısında oturan şagirdlər müxtəlif potensiala malikdirlər. Onlar eyni cür düşünməyə, eyni cür qavramağa, eyni cür izah etməyə məcbur deyillər. Lakin, dərs prosesini idarə edən müəllim bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaratmalı və pedaqoji prosesi onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimləməlidir.

Bilirik ki, hər bir fənn üzrə yeni fənn proqramları (kurikulumlar) hazırlanıb və tətbiq olunmaqdadır. Hər bir fənn proqramının (kurikulumun) əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticələri vardır. Müəllim sentyabrın 15-də tədrisə başlayarkən, artıq bilir ki, şagirdlər bu ilin fəaliyyətlərini bu nəticələr üzərində qururlar. Əgər belədirsə, hər bir fənn üzrə müəyyənləşdirilmiş nəticələr təhsilin keyfiyyətinin meyarlarından biri hesab oluna bilər. Müəllim təhsil prosesinin keyfiyyətinin idarə olunmasının mərkəzi subyektini hesab edilir. Məhz onun iradəsi ilə texniki vasitələr, yeni təlim texnologiyaları tətbiq edilir, təhsilin məzmunu həyata keçirilir və qiymətləndirilir. Təlim prosesinin təlim alanların xarakterlərinin şəxsi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması, onların fərdi inkişafı müəllimin metodik səviyyəsindən və ustalıqından asılı olur. Müəllimin pedaqoji mədəniyyətindən, pedaqoji prosesə motivləşməsindən, şagirdlərin subyektiv tələbatlarının nəzərə alınmasından təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması köklü şəkildə asılıdır. Normal şəraitdə müəllim öz fəaliyyətinin nəticələrini görməli, onların qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluğunu başa düşməli, lazım olduqda təlim-tərbiyə prosesinin xarakterini dəyişməyi bacarmalıdır. O, əgər professionallıq baxımından kompetensiyaya malikdirsə, onun şəxsi təcrübəsi öz pedaqoji fəaliyyətini və həmkarların fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində yaradılan fənn metodbirləşmələri də təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına imkan yaradan bir ictimai təşkilatdır. Eyni fənn üzrə 3 və daha artıq müəllim olan məktəblərdə həmin fənn üzrə metodbirləşmə yaradılır. Bu metodbirləşmə il ərzində ən azı 4 dəfə yığıncaq keçirməli, fənn üzrə müəllimlərin problemləri müzakirə olunmalı, nailiyyətləri vurğulanmalıdır. Metodbirləşmənin əsas fəaliyyət sənədi, onun iş planıdır.

Müəllimin şəxsi təhsili, tədris proqramı, yeni normativ sənədlər, elmi-metodik ədəbiyyatın müzakirəsi də metodbirləşmə yığıncağında müzakirə edilir, təhlil və təqdir olunur, təsdiq edilir.

Ayrı-ayrı fənlər üzrə fənn gecələrinin və həftələrinin təşkili, onların ssenarisinin müzakirə olunması, metodbirləşmə bülletenlərinin nəzərdən keçirilməsi, yeni təlim metodlarından istifadə, gənc mütəxəssislərlə iş, elmi-metodiki ədəbiyyatların müəllimlərinin, müzakirəsi və onların tədris prosesində tətbiqi məsələləri metodbirləşmə iclaslarının işi olmalıdır. Yeni tədris proqramları, dərsliklər, dərs vəsaitləri, fənn kurikulumlarının materialları öyrənilməli və dərs prosesində istifadəsi üçün tövsiyə və reseptlər hazırlanmalıdır.

Məktəbin daxilində hər hansı fənn üzrə təhsilin keyfiyyətinə cavabdeh, ilk olaraq, metodbirləşmələr olmalıdır. Metodbirləşmələrin işi elmi-metodiki şura tərəfindən koordinasiya olunmalıdır.

Məktəb direktoru və təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini təlim-tərbiyə prosesini planlaşdırır, onun gedişini və nəticələrini nəzarətdə saxlayır, məktəb işinin keyfiyyət və səmərəliliyini təşkil edir, uşaqların mühafizəsinə cavabdehlik daşıyır, məktəbin pedaqoji işçilərinin yaradıcı imkanlarını, təlim-tərbiyənin qabaqcıl forma və metodlarının tətbiqi və onların həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır, tədris plan və proqramlarının yerinə yetirilməsinə, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyətinə və müəllimlərlə aparılan metodik işə rəhbərlik edir və s.

Məktəb rəhbərlərinin hər biri üçün konkret funksiyaların müəyyənləşdirilməsi heç də o demək deyil ki, onların hər biri yalnız özlərinə aid olan funksiyaları icra etsinlər. Əlbəttə, bu formada idarəetmə effektivliyə gətirib çıxara bilməz. Ona görə də bütün idarəetmə funksiyaları, yəni məktəb qarşısında qoyulan ümumi vəzifələrin məktəb müdiriyyəti tərəfindən əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi zəruridir.

Məktəb direktorunun və təlim-tərbiyə işləri, tərbiiyə üzrə direktor müavininin fəaliyyət planında ən başlıca məqsəd nədən ibarət olmalıdır:

- müəllimlərin gündəlik fəaliyyətinə nəzarət (proqram, dərs planı, əyani vasitələrin olması, texniki vasitələrdən istifadə, yoxlama yazı, laboratoriya və praktiki iş normalarının yerinə yetirilməsi və s.);

- dərşdənkənar və fakültativ məşğələlərin, dərnəklərin keçirilməsinə nəzarət;

- metodik işə rəhbərlik və nəzarət (fənn metodbirləşmə rəhbərlərinin istiqamətləndirilməsi, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və yayılmasının təşkili, məktəb şurası və metodşuranın işinin təşkili və s.);

- sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili (sinif rəhbərlərinin fəaliyyət planlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsinə nəzarət, valideynlərlə işin təşkili, mədəni-kütləvi tədbirlərin vaxtılı-vaxtında keçirilməsinin təşkili, təhlili və s.).

Təlim-tərbiyə prosesinin öyrənilməsinə məhdudlaşdırmaq düzgün nəticəyə gətirib çıxart-

mır. Məktəbsünaslıq işinin ən zəruri məqsədlərindən biri olan şagirdlərin bilik səviyyələrini inkişaf etdirmək və fənlərin tədrisi vəziyyətini artırmaq və qiymətləndirmədə obyektivliyi göz-
ləmək məktəbdaxili nəzarətin düzgün və elmi planlaşdırılmasından asılı olan bir məsələdir.

Məktəb üçün ən vacib əhəmiyyət kəsb edən müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətini, fənnin tədrisi vəziyyətini və şagirdlərin mənimsədikləri bilik səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif üsul və metodlardan istifadə etmək direktor və təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin təcrübəsindən çox asılıdır.

Şərti olaraq aşağıdakı cədvəl şəkildə verilmiş planı nəzərdən keçirək:

	Fənlər	Siniflər	Yoxlamanın məqsədi	Yoxlamanın üsul və vasitələri	İcraçı	Nəticələr müzakirə olunacaq
1	Həyat bilgisi	1-4-cü siniflər	Şagird nailiyyətlərinin dövlət standartlarına uyğunluğu Müəllim fəaliyyəti	Testlər Dərs dinləmələr	Direktor müavini, MB sədrələri	Metodbirləşmə iclaslarında, Pedaqoji Şurada

Bu plana görə müəllimlərin dərşə dinlənilmə, zəif və güclü tərəflər müəyyənləşdirilə və təhsilin keyfiyyətinin düzgün idarə olunması barədə qərarlar verilə bilər.

Məktəblərimizdə şagirdlərin təlim və tərbiyəsinə ölkədə gedən yeni ideyalar və tələblər baxımından demokratik əsaslar üzrə qurmaq məktəb rəhbərliyi qarşısında zəruri bir məsələ kimi durur. Məktəbdaxili idarəetmənin demokratikləşdirilməsi, hər şeydən öncə, məktəb rəhbərliyi ilə müəllim-şagird-valideyn arasında əsas demokratik münasibətlərin inkişaf prosesi kimi başa düşülməlidir. Bu baxımdan da, planlaşdırılmış və qarşıya qoyulmuş vəzifələrə tam nail olmaq üçün məktəb rəhbərliyi pedaqoji kollektivə iş şəraiti, sağlam psixoloji mühit yaratmalıdır.

“Məktəbdaxili nəzarət sahəsində yeniləşdirmənin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: nəzarətin demokratik xarakteri, total inzibati nəzarətdən imtina etmək, səriştəli metodik təhlilə keçmək, nöqsanları aradan qaldırmaqda müəllimlərə kömək etmək”. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, aşağıdakıları məktəbdaxili nəzarətin başlıca vəzifələri kimi qəbul etmək olar:

- müəllimlərin dərşlərə hazırlığını, dərşin keyfiyyətini, tədris plan və proqramların yerinə yetirilməsinə və şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərini müəyyənləşdirmək;

- dərşlərdə İKT-dən istifadədə işin yaradıcı şəkildə təşkili;

- yeni fənn kurikulumlarına uyğun pedaqoji prosesin təşkili;

- metodiki işin elmi prinsiplər əsasında sistemli şəkildə təşkili;

- icbari təhsilin düzgün aparılması;

- fənlərin tədrisi vəziyyətinin vaxtılı-vaxtında öyrənilməsi və ətraflı təhlili;

- təlim strategiyalarından pedaqoji prosesin təşkilində istifadə;

- qiymətləndirmə növlərində (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi – diaqnostik qiymətləndirmə, irəliləyişin monitorinqi - formativ qiymətləndirmə, yekun - summativ qiymətləndirmə) obyektivliyin gözlənilməsi;

- sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin təşkili;

- VMA (Valideyn - Müəllim Assosiasiyası) ilə əməkdaşlıq, məktəbin ailə və ictimaiyyətə apardığı işin təşkilinə nəzarət;

- məktəbin maddi-texniki bazasının təchizatı, bina və avadanlıqların saxlanması, maliyyə-təsərrüfat üzrə işlərə nəzarət.

Problemnin aktuallığı. Keyfiyyətli təhsil, hər şeydən əvvəl, mədəniyyəti zəngin, yüksək mədəniyyətə malik bir şəxsiyyətin, insanda özü-nürealizətmənin və özünüinkışafetdirmənin, özü-özünü tərbiyələndirmənin, nizamlamanın, insanlar arasında sülh və əmin-amanlıqla yaşama kimi bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırır. Keyfiyyətli təhsil şagirdə təbiət və cəmiyyət haqqında müəyyən biliklər verməklə kifayətlənmir, həmçinin insanı cəmiyyət içə-risində layiqli mövqə qurmağa, nəticədə isə yaxşı vətəndaş kimi formalaşmağa kömək edir.

Problemnin elmi yeniliyi. Keyfiyyətli təhsilin məqsədi onun strategiyası ilə sıx bağlıdır. Aydın ifadə edilmiş hədəflərin yoxluğu, nəticələrin cəmiyyətin yeni tələbləri ilə ayaqlaşmaması, ənənəvi strategiyalardan əl çəkə bilməmək təhsilin məhsuldarlığını aşağı salan səbəblərdəndir. Təhsilin ənənəvi strategiyaları inkişaf etmək istəyən insanın ümumi və xüsusi qabiliyyətlərini tormozlayan bir səbəbdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Təhsil müəssisəsinin idarə olunması mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi bu mürəkkəb prosesin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Bu zaman idarəetmə faktiki olaraq özündə iki mühüm istiqaməti birləşdirir. Bunlardan biri idarəetmədə konkret nəticənin əldə edilməsi prosesidirsə, digəri planlaşdırılmış nəticənin əldə edilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. "Təhsil Haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu . Bakı, 2009.
2. R. Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: "Muəllim" nəşriyyatı, 2010.
3. Загвязинский В.И., Гильманов А. Управление качеством образования: Методические рекомендации. Тюмень, 2009, 16 с.
4. Шарова Светлана Михайловна. Мониторинг как средство повышения качества образования. Санкт-Петербург, 2012.
5. Шакиров Р.Х., Буркитова А.А., Дудкина О. И. Оценивание учебных достижений учащихся. Билим, 2012.
6. Жилина Н. В. Администрирование школы, 2012.

E-mail: ferqana@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok .A.X. Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2020.

UOT 373.3/.5

Zərifə Əliqayıb qızı Əliyeva

Xəzər Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ HEYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA İNNOVASIYA MODELLƏRİ

Зарифа Алигаиб гызы Алиева

докторант по программе доктора философии Университета Хазар

ИННОВАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В УПРАВЛЕНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ПЕРСОНАЛОМ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Zarifa Aligaib Aliyeva

*doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Khazar University*

INNOVATION MODELS USED IN THE MANAGEMENT OF PEDAGOGICAL STAFF IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Xülasə: Ali təhsil müəssisəsində pedaqoji heyətin innovasiyalı idarə edilməsi təhsil sisteminin idarə etmə modeli və innovasiyalı kadr siyasəti, xüsusi idarəetmə strategiyası ilə təyin olunur. Pedaqoji heyətin idarə edilməsi zamanı problemlərin həll edilməsi kadr siyasətinin məzmunundan, o cümlədən, rəhbərlik və pedaqoji heyət arasında təşkilati-dəyər tarazlığın pozulması tərəfindən çıxış edərək proqnozlaşdırmaq mümkündür. Məqalədə əsasən, pedaqoji heyətin səmərəli idarə olunmasında istifadə olunan müxtəlif innovativ modellər, onların mahiyyəti, funksiyaları və xüsusiyyətləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: *təhsil, innovasiya, model, ali təhsil müəssisəsi, idarəetmə, pedaqoji heyət*

Резюме: Инновационное управление преподавательским составом в высших учебных заведениях определяется целенаправленной стратегией управления, моделью управления образовательным учреждением и инновационной кадровой политикой. Проблемы в управлении педагогическим коллективом можно предсказать из содержания кадровой политики, в том числе из существующего организационно-ценностного дисбаланса между руководством и педагогическим персоналом. В статье в основном рассматриваются различные инновационные модели, используемые в эффективном управлении педагогическим персоналом, их сущность, функции и особенности.

Ключевые слова: *образование, инновация, модель, высшее учебное заведение предприятие, управление, педагогический персонал*

Summary: Innovation management of the pedagogical staff in higher education institutions is determined by the goal-oriented strategic management, models of management of educational institution and innovative personnel policy. Problems in the management of the pedagogical staff can be predicted from the content of the personnel policy, including the existence of an organizational-value imbalance between the management and the teaching staff. The article mainly discusses various innovative models used in the effective management of teaching staff, their essence, functions and features.

Key words: *education, innovation, model, higher educational organization, management, pedagogical staff*

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji heyəti əmək kollektivinin təşkilatı hissəsi şəklində təyin edilərkən və onlar tərəfindən həyata keçirilən pedaqoji funksiyalar təhsil prosesinə daxil edilərkən, təhsil

sisteminin fəaliyyətinin spesifikasiyası heyətin idarə edilməsində ümumi menecment üçün həm əənəvi yanaşmaların, həm də xüsusi yanaşmaların vəhdətinin mühümlüyünü şərtləndirir. [3, s. 43]

Ali təhsil müəssisəsinin işçi heyəti arasında pedaqoji kadrların üstünlük təşkil etməsi və onların həm xarakteristikasına, həm də davranışına xas olan xüsusiyyətlərinə (öyrətmək, tərbiyə etmək, öz davranışı ilə ideal nümunə göstərmək və s.) görə təhsil müəssisəsinin funksionallığını müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisəsinə qəbul etdiyimiz işçi heyətin (kadrların) idarə edilməsində tələb olunan pedaqoji şərtlərin nəzərdən keçirilməsi tamamilə təbii.

Hazırda ali məktəbin idarə edilməsində həm elmi, həm də təcürbi olaraq idarəetmənin müxtəlif modelləri hazırlanır. Təklif edilən modellərin təhlili, heç də hər zaman təhsilin keyfiyyətinə təsir dərəcəsini və müasir təhsilin tələblərini təmin etmir. Həmçinin idarəetmənin ictimai-psixoloji tərəfinə ziyan vuran ayrı-ayrı idarəetmə, nəzarət və digər funksiyaların yenidən dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli vəziyyətləri əhatə etmir. Bundan başqa, son zamanlar təhsil sistemində və təcürbəsində ali təhsil müəssisəsinin məqsədi, missiyası, funksiyası və s. təkrar nəzərdən keçirilir. Əsas aparıcı yeri təhsilin keyfiyyət problemi tutmağa başlayıb. Bu anlayışın məzmununun xüsusi tamamlanmasından asılı olmayaraq, müəlliflər tərəfindən fikir ayrılıqları yaranır. Təhsil müəssisəsinin rəhbəri təhsilin keyfiyyətinə görə öz üzərinə götürdüyü məsuliyyəti həyata keçirdiyi zaman dərk etməlidir ki, onun ən mühüm öhdəliyi keyfiyyətə nəzarət deyil, keyfiyyət şərtlərinin təminatıdır. Nəzarət əsas faktor kimi deyil, keyfiyyətin idarə edilməsinin vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Təhsilin optimal keyfiyyətinə nail olunması bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillərə, şübhəsiz ki, həm inzibati idarəetmə heyətinin idarəetmə peşəkarlığını, həm pedaqoqların metodiki bacarıqlarını, idarəetmənin özünün keyfiyyətini və digər göstəriciləri aid etmək olar. Təhsil müəssisəsinin pedaqoji işçi heyətinin keyfiyyətli idarəedilməsi şərtləri kompleks şəkildə təmin edildiyi zaman səmərəli ola bilər. Verilən fəaliyyət sahəsi, müxtəlif ali təhsil müəssisəsinin xidmətlərinin və mütəxəssislərinin səmərəli əməkdaşlıq modellərinin yaradılmasında ən böyük əhatə dairəsini təmin edir. Modelin əsasına sistemli, optimallaşdırılmış, ünsiyyət-dialoq, şəxsi yönümlü yanaşmalar daxil olunmuşdur.

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji işçi heyətinin idarəetmə modeli özünə 3 komponenti daxil

edir: təşkilati əsaslı, texnoloji və peşəkar kadr [3, s. 44].

1. *Təşkilati əsaslı*. Fəaliyyətin məqsədləri, nəticələri, məzmunu; səmərəlilik meyarları; idarəetmənin əsas obyektləri.

2. *Texnoloji*. Ali məktəb işçi heyətinin idarəedilməsinin pedaqoji şərtləri (pedaqoji kadrların idarəedilməsində şəxsiyyətyönümlü, humanist, insani yanaşmaların vəhdəti; idarəetmədə pedaqoji əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir prinsipləri; pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji mühitin formalaşdırılması; pedaqoqların peşəkar yüksəlişinin təmin edilməsi şərtləri); kadrlarla iş sistemi; idarəetmənin formaları, üsulları və üsulları [2, s. 3].

3. *Peşəkar kadr*. Ali məktəb idarəedicilərinin (menecerlərinin) peşəkar tərkibi; menecerlərin peşəkar səriştəliliyinə əlavə tələblər (peşəkar keyfiyyətlərin və iddiaların öz dəyərləndirilməsi; peşəkar məqsədəuyğunluğun yaxşı formalaşdırılması; fəaliyyət proqramının hazırlanması bacarığı, onun həyata keçirilməsi, təhlili və düzəlişlər); menecerlərin və pedaqoqların ixtisasartırma imkanları.

İnsan resurslarının idarəedilməsinin müəyyənləşdirilmə strategiyasının həyata keçirilməsi çərçivəsində menecmentin əsas funksiyası, səlahiyyət və öhdəliklərin ötürülməsindən ibarət olub, eyni zamanda pedaqoji heyətin uzunmüddətli planlaşdırılmasını da həyata keçirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əməkdaşların seçimi, onların dəyər istiqamətləri və şəxsi peşəkar potensialına əsasən aparılır, işgüzar dəyərləndirmə isə peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərin inkişafı məqsədilə həyata keçirilir. Peşəkar tərəqqinin və təhsil müəssisəsində pedaqoji işçilərin irəliləməsində fərdi plan sistemi icra edilir.

Nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, təhsil müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən kollektivin idarəedilməsinin xüsusi strategiyasının seçimi rəhbər və pedaqoji heyət arasında əmək münasibətlərinin sistemini təyin edir, həmçinin əmək fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, normalarını və qaydalarını müəyyən edir. Eyniləşdirmə strategiyasına yönəlmiş kadr siyasəti çərçivəsində təhsil müəssisəsinin kollektivinin idarəedilməsi, təşkilati-dəyər disbalansının azaldılması üçün əlverişli şərtlər yaradır və "həmfikirlər kollektivi"-nin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Nəzərə alınmalıdır ki, kollektivin idarə edilməsinin eyniləşdirmə strategiyası və təhsil müəssisəsinin vahid fəlsəfəsi menecmentin aşağıda verilən modelləri ilə həyata keçirilə bilər:

- təlimatlarla idarəetmə (MBI – Management by Instructions);
- məqsədlərlə idarəetmə (MBO – Management by Objectives);
- dəyərlərlə idarəetmə (MBV – Management by Values) [4, s. 89].

“Təlimatlarla idarəetmə” modelində təhsil mərkəzinin prioritet dəyərləri nizam-intizamdan, xarici və daxili nəzarətdən, mövcud standart və etalonlara uyğun təhsil fəaliyyətinin təsir göstəriciləri infrastrukturundan ibarətdir.

Sözgedən modeldə, pedaqoji heyətin cəhdləri təlimatların, əmrlərin və başqa bir sıra normativ protokolların icra edilməsinə yönəldilir, çünki bu peşəkar işin keyfiyyəti baxımından dəyərləndirilməlidir. Cari modeldə təhsil mərkəzinin kollektivinə bir sıra xüsusiyyətlər aiddir: təşəbbüslülük, aşağı yaradıcılıq potensialı, pedaqoji işçilərinə təsdiqlənmiş qarşılıqlı əlaqə proseduru və qaydaları çərçivəsində qarşılıqlı dəstək, davamlı şəxsi və kollektiv hesabatlar və s.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin “Təlimatlarla idarəetmə” modelini seçdiyi hallarda, vahid norma və təşkilati dəyərlər kimi “funksional insan” dəyərləri özünü göstərəcək. Məhz pedaqoji heyətin funksional nəticələri və nailiyyətləri təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi üçün dəyərə malikdir, onlar dəstəklənir və həvəsləndirilir.

“Məqsədlərlə idarəetmə” modeli, özünün strateji inkişaf proqramında təyin edilmiş yüksək göstəricilərə nail olmaq istiqamətində təhsil müəssisəsinin bütün üzvlərinin və inzibati heyətinin fəaliyyət göstərməsinə əsaslanır. Məqsədlər sistemi təhsil müəssisəsinin daxilində müəyyənləşdirilir, məqsədlər icraçılar arasında bölünür və onlara zamanətlə çatmaq, həm rəhbərliyin, həm də pedaqoji heyətin ümumi dəyərini çevrilir. Bir qayda olaraq, təhsil müəssisəsində “məqsədlərlə idarəetmə” dedikdə spesifik məqsədlərə nail olunması üçün işçi qrupların və komandaların yaradılması nəzərdə tutulur. Cari modeldə pedaqoji kollektivə aşağıdakılar xasdır: dinamiklik; hərəkətlilik; yaradıcı fəallıq; sağlam rəqabət; məqsədlərə nail olunmasında şəxsi və kollektiv töhfənin dərk edilməsi; komanda ruhu və s. [4, s. 121].

Əgər ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi kadr siyasətini “məqsədlərlə idarəetmə” modelinə əsasən həyata keçirirsə, o halda kollektivə “iqtisadi” şəxs formasında əmək münasibətləri xas olur. Ali təhsil sistemində iqtisadi insan anlayışı, yerinə yetirilmiş iş üçün tək cə maddi mükafatları nəzərdə tutmur, həmçinin fərdi icraçıların və işçi qrupların göstərdikləri nəticə və nailiyyətlərin ictimai dəyərləndirilməsini və tanınmasını da bildirir.

“Dəyərlərlə idarəetmə” modeli, “məqsədlərlə idarəetmə” modelinə bənzəyir. Özəllik ondan ibarətdir ki, əhəmiyyətli təşkilati məqsədlər kimi ali təhsil müəssisəsinin prioritet dəyərləri konkretləşdirilmişdir, məsələn: pedaqoji kadrların peşəkarlığı; dözümlülük; sağlamlıq; maddi rifah (dəyər, əlavə təhsil xidmətlərinin inkişaf etmiş sistemə malik təhsil müəssisələri üçün xarakterikdir) və s.

Prioritet təşkilati dəyərlər kollektivin bütün üzvlərinin əmək fəaliyyətinin təkanverici qüvvəsidir. Dəyərlərin yetişdirilməsi çərçivəsində nəticələr və nailiyyətlər, ilk növbədə, pedaqoqların dəyərləndirilməsinə və həvəsləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Bu model çərçivəsində ali təhsil müəssisəsinin kollektivinə xasdır: qarşılıqlı dəstək və yardım; əlverişli sosial-psixoloji mühitdə malların kollektiv paylanmasından, zəiflərin dəstəklənməsindən ibarət olan əmək münasibətlərinin “ailə” prinsipləri; təşkilati prosesin bütün iştirakçıları arasında bərabərlik münasibəti və digərləri.

Ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin öz kadr siyasətində dəyərlərə istinad etdiyi hallarda ictimai-psixoloji münasibətlər üstünlük təşkil edir. Bu münasibətlər çərçivəsində kollektiv nəinki qarşısına qoyulmuş hədəflərə nail olur, həmçinin öz ictimai tələbatlarını da təmin edir. Bu münasibətlərin gözlənilmədiyi mühitdə pedaqoqlar, ilk növbədə, özlərinin ünsiyyətə olan şəxsi tələbatlarını məqsəd qoyurlar və ikinci növbədə, ali təhsil müəssisəsinin məqsəd və hədəflərinə nail olunmasına diqqətlərini yönəldirlər.

Pedaqoji heyətin səmərəli idarə edilməsinə aşağıdakı idarəetmə fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində nail olmaq olar:

- ali təhsil müəssisəsinin əsas hədəflərini, dəyərlərini və proseslərini müəyyən etmək və onları kollektiv iclaslar, problemin müzakirəsi

və rəylərin bildirilməsi vasitəsilə pedaqoji kadrların peşəkar fəaliyyətinə tələq etmək;

- ali təhsil ocağında pedaqoji heyətin tələbatlarının ödənilməsi üçün xüsusi zəmin yaratmaq. İdeal halda kollektiv, şəxsi və təşkilati məqsədlərin və qiymətlərin vəhdətinə, korporativ tədbirlərin həyata keçirilməsi və təşkilati ənənələrin formalaşdırılması vasitəsilə nail olmaq;

- səlahiyyətlərin yönləndirilməsi, pedaqoji heyətin idarəçilik qərarları qəbul etməyə cəlb edilməsi, ali təhsil müəssisəsində layihə hədəf qruplarının və komandalarının yaradılması vasitəsilə pedaqoji kadrların özünüdərk prosesinə dəstək olmaq;

- əlverişli sosial-psixoloji mühitin formalaşdırılması, kollektiv əməyin nəticələrinin təşviqi və ruhlandırma vasitəsilə pedaqoqların müştərək kollektiv işə həvəsləndirmə hazırlıqlarını dəstəkləmək;

- ali təhsil müəssisəsində əhəmiyyətsiz dərəcədə bir hakimiyyət məsafəsi qoymaqla təşkilati söz-söhbətlərin təsirini azaltmaq, ali təhsil müəssisəsində baş verən bütün problem və nailiyyətlər barədə pedaqoji kollektivi ictimai şəkkildə məlumatlandırmaq və s. [4, s. 129].

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında siyasi, ictimai və iqtisadi yenilikləri müşayiət edirik. Aparılan islahatlar və kadrların xüsusi hazırlığı dövlətin də əsas uğur təminatlarından biri hesab olunur. Təhsil sisteminin dövlət siyasətinin prinsipləri əsasında idarə edilməsi üçün bu sahədə çalışan hər bir şəxsin təhsil sa-

həsində bu siyasətin mahiyyətini, onun milli-mənəvi tələblərini bilməsi vacibdir [1].

Davamlı olaraq dəyişən bazar iqtisadiyyatı, ictimaiyyət və kadr işçiləri üçün qeyri-sabit tələbatları olan mühitdə pedaqoji kadrların ixtisasartırma sisteminin hədəfləri, lap təsirli idarəetmə və tərəqqi sistemlərinin ərsəyə gətirilməsi-dir. İdarəetmədə iqtisadi yollarla özünümaliyyətləşdirməyə önəm verildiyi bir zamanda, təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinə xüsusilə yanaşılmalı, onların peşəkarlıq dərəcəsinə, təşəbbüs-karlılığına, işə qarşı olan yaradıcı münasibətinə, vəziyyətdən çıxış yollarını tapa bilmək qabiliyyətinə görə dəyər verilməlidir. Qeyd edilən bu keyfiyyətləri avtoritar rejim zamanı yetişdirilmiş kadrlarda axtarmaq düzgün deyil. Bu səbəbdən də günümüzdə pedaqoji kadrların hazırlığını yeni tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdirmək üçün təhsil rəhbərlərinin yetişdirilməsi həyati tələbatdır.

Problemın elmi yeniliyi ali təhsil müəssisələrində pedaqoji heyətin idarə olunması prosesində, eləcə də işçi heyətin idarəedilməsində istifadə olunan innovasiya modellərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Məqalədə pedaqoji heyətin idarəedilməsinə dair verilmiş innovativ yanaşmalar və modellər ali təhsil müəssisəsi rəhbərlərinin idarəetmə strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olacaqdır.

Problemın aktuallığı. Ali təhsil müəssisələri üçün peşəkar rəhbər kadrlarının hazırlanmasına və onların pedaqoji heyətinin idarəedilməsində istifadə etdiyi yanaşma və metodların araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədzadə R, Abdullayev A və b. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: Müəllim, 2018, 238 s.
2. Ageev, B. C. Межгрупповое взаимодействие: социально -- психологические проблемы / В. В. Ageev. М.: Академия, 2015.
3. Мальцева Т. И. Система управления персоналом образовательного учреждения // Проблемы и перспективы развития образования: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Пермь, май 2012 г.). Пермь: Меркурий, 2012, с. 43-44.
4. Трапицын С.Ю. "Менеджмент в образовании. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры". М.: Издательство Юрайт, 2016, 365 с.

E-mail: aliyeva.zarifa79@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2020.

UOT 371

İlahə Vaqif qızı Şıxəliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi

**AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İBTİDAİ MƏKTƏB ŞAĞİRDƏRİNİN TƏDRİSİN
KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ**

Илаха Вагиф гызы Шихалиева
доктор философии по педагогике
старший преподаватель Бакинского Государственного Университета

**ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА КАЧЕСТВО ОБУЧЕНИЯ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Ilaha Vagif Shikhalieva
doctor of philosophy in pedagogy
senior lecturer at Baku State University

**THE INFLUENCE OF FAMILY RELATIONS ON THE QUALITY OF EDUCATION OF
PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

Xülasə. Məqalədə ailədaxili münasibətlərin kiçik məktəblilərin təliminə təsiri xüsusiyyətləri təhlil olunur. Müəllim-valideyn həmrəyliyi uşaqlarda inamı artırır, öz səhvini zamanında aradan qaldırılmasına kömək edir. Hər bir valideyn övladı üçün gözəl gələcək arzulayır, bu arzuların reallaşması üçün səylə çalışır. Söhbət təhsildən getdikdə isə valideynin məsuliyyəti daha da artır. Uşağın akademik göstəricisi davranışı daim valideynin narahat edən amillərdən ən başlıcasıdır. Bütün bunları nəzərdə saxlamaq üçün müəllim ilə fəal əməkdaşlıq valideyn üçün önəmlidir. Uşağının təhsil prosesində iştirak etməklə valideyn, şagirdin nəticələrinin yaxşılaşdırılması, bacarıq və vərdislərinin inkişafı üçün vacibdir.

Açar sözlər: *ailədə ər-arvad münasibətləri, ibtidai məktəb, şagirdlərin tədrisinin keyfiyyəti, təlim və tərbiyə.*

Резюме: В статье анализируется влияние семейных отношений на воспитание и обучение детей младшего школьного возраста. Солидарность учителей и родителей укрепляет солидарность детям и помогает им своевременно исправлять свои ошибки. Каждый родитель мечтает о лучшем будущем для своего ребенка и стремится выполнить эти желания. Когда дело доходит до образования, ответственность родителей возрастает. Академическая успеваемость ребенка является одним из главных факторов, о которых беспокоятся родители. Чтобы это осуществить, необходимо активное сотрудничество с учителем, что имеет важное значение для родителей. Участие родителей в учебном процессе ребенка важно для того, чтобы улучшить результаты учащихся, развить нужные навыки и привычки.

Ключевые слова: *взаимоотношения супругов в семье, начальная школа, качество обучения учащихся, обучение и воспитание.*

Summary. The article analyzes the influence of family relations on the upbringing and education of children of primary school age. The solidarity of teachers and parents strengthens the solidarity of children and helps them correct their mistakes in a timely manner. Each parent dreams of a better future for his child and seeks to fulfill these desires. When it comes to education, parental responsibility increases. The child's academic performance is one of the main factors that parents worry about. To do this, active cooperation with

the teacher is necessary, which is important for parents. The participation of parents in the educational process of the child is important in order to improve the results of students, develop the necessary skills and habits.

Key words: *relationship of spouses in the family, elementary school, quality of student learning, training and education.*

Giriş. Müasir təhsilə təsir edən amillər sırasında ilk növbədə ailəni göstərmək lazımdır. Qeyd edək ki, problemin kifayət qədər aktual olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən bu sahədə sanballı əsərlər hələ işıq üçün görməyib. Problem bu ya başqa səpkidə dərslilərdə müəyyən dərəcədə işıqlandırılıb, ya da ki İnternet səhifələrdə, bəzi saytlarda elmi-populyar şəkildə ictimaiyyətin nəzərinə ümumi müddəalar, çatdırılır, məsləhətlər və tövsiyələr verilir.

Beləliklə, bu məqalədə qarşımıza ailənin tədrisdə rolu barədə məsələni araşdırmaqdır. Bunun üçün 2019/2020-ci tədris ilində biz bir sıra məktəblərin valideynləri ilə söhbət aparmışıq, müəllimlərdən intervyu aldığımız, elmi-nəzəri ədəbiyyatı araşdırdığımız və təhlil etdik.

Əldə edilən nəticələr. İbtidai sinifdə oxuyan uşaqların təlim tərbiyəsində valideynlərin rolu böyükdür. Uşaq ilk məktəbi ailədə keçir. Məhz valideynlərlə təmasda olanda o ilkin şəxsiyyətlərarası əlaqələri mənimsəyir [1]. Valideynin mühüm vəzifələrindən biri övladının məktəb dövründən kollektivdə görmək istəməsidir. Valideynlər düşünməlidirlər ki, uşaqları məhz onların köməkliyi ilə bütün çətinlikləri aradan qaldıra bilərlər. Hər şeyi müəllimlərimizin üzərinə atmaq olmaz. Elə valideynlərimiz var ki, iş gərginliyindən nə uşaqların tərbiyəsi ilə, nə də ki, təhsili ilə məşğul ola bilirlər. Təbii ki, belə uşaqlara müəllimin təkanı valideyndən daha çoxdur. Məktəblə daha yaxından və sıx əlaqədə olan valideynlərin uşaqların təlim nailiyyətləri daha çoxdur. Valideynlər həmişə məktəb və müəllimlərlə daha çox təmasda olmalıdırlar. Təbii ki, hər bir ölkədə olduğu kimi bizim də təhsilimizdə çatışmazlıqlar var. Amma bu o demək deyildir ki, bizim uşaqlar təhsildən geri qalsınlar. Buna görə də valideynlər uşaqlarla daim evdə məşğul olmalıdırlar. Hər bir valideyn öz uşaqlarını savadlı, tərbiyəli, əsl Azərbaycanımıza layiqli vətəndaşlar kimi görmək arzusundadır. Əgər valideynlər uşaqlarımızı düzgün istiqamətləndirməyi bacarırlarsa, gələcə-yimiz etibarlı əllərdədir.

Beləliklə, ibtidai sinifdə oxuyan uşaqların tərbiyəsində və təhsilində hər iki valideynin hədsiz böyük rolu var. Xüsusilə də təhsildə ən

böyük rol ananındır. əldə etdiyimiz məlumatlar göstərir ki, ibtidai sinif uşaq üçün bünövrədir. Onun bünövrəsini necə qoysaq elə də davam edəcək. Əlbəttə ki, fikrimizcə, ən əsas ana savadlı olmalıdır. İndi heç də hamı savadlı olmur. Amma ananın belə başa çıxmırsa da uşaqlardan əvvəl onun dərslərini araşdırmalıdır və əlindən gələni köməkliyi etməlidir. Faktlar göstərir ki, uşaq sual verir anaya, ana qışqırır ki, mənim başım çıxmır, özün elə və özü telefonda vaxt keçirir. Belə valideynlərin uşaqları yazıq olurlar [2].

Uşağının elədiyi hər bir işə qiymət vermək lazımdır. Elə olub ki, uşaq səhv edib, onun üstündən keçirlər, sonra görürlər ki, o yenidən eyni səhvi təkrar etdi. Gərək valideyn onunla oturub ona izah etsin. Belə söhbətlərin tərbiyəedici təsiri olduqca böyükdür.

Uşaqların tərbiyəsində hər iki valideynin rolu böyükdür. Kişik yaşlarından onları zəhmətə öyrətmək lazımdır. Məsələn, bir çox analar öz uşaqlarına gücləri çatdıqları işləri buyururlar. Atalarına həmişə köməklik edirlər və eyni zamanda dərslərini də əla oxuyurlar. Hətta ana xəstələnəndə belə onun uşaqlarına öyrətdikləri ona çox kömək olur. Bütün ev işlərində ona köməklik edirlər, paralel olaraq dərslərini də edirlər. Yoldaşı ilə sözü bir edərək uşaqları tərbiyə edirlər. Belə misalları çox gətirmək olar.

İndi ayrı-ayrı həyatı faktlara müraciət edək. Valideynlərin təcrübəsindən:

1. “3-cü sinifdə oxuyan oğlumun sinfində baş verənlərdən danışmaq istərdim. Müəllimə bir neçə şagirdə məşğələ keçir. Bu şagirdlərin valideynləri özləri müəllimədən çox xahiş etmişdirlər ki, onların uşaqları ilə xüsusi olaraq məşğul olsunlar. Summativ yekunlaşdırma keçiriləndə bir neçə şagird “3” qiymətini alır. “3” alan şagirdlərin valideynlərindən biri buna narazı olaraq niyə uşaq məşğələ keçə-keçə “3” alıb deyərək narazı halda müəllimə müraciət edir. Müəllim valideynə deyir ki, “mən ona yol göstərirəm, əsas işi sən və uşaq evdə etməlisiniz. Onun yerinə mən testi yazmalı deyiləm ki”. Bu müəllimə bütün dərsləri keçirdi. Yəni, musiqini, texnologiyanı, rəsmi. Valideynlərin bəziləri buna narazı idilər. “Nəyə lazımdır bu dərslər”

deyirdilər. Müəllimə deyirdi ki, “bu dərsləri də mütləq oxumaq lazımdır. Burada mətnlər, şeirlər var. Uşaqlarda söz ehtiyatı olur. İndi bu dərsləri oxumasalar yuxarı siniflərdə uşaqlar çox fənlərə ciddi yanaşmayacaqlar”.

2. “Mən üç uşaq anasıyam. Böyük oğlum əlaçidir, dərslərə hədsiz marağı var. 3-cü sinif şagirdidir. Onun dərslərində həvəsi əsasən mənimlə bağlı oldu. Lap körpə yaşlarında çoxlu şəkilli kitablar alırdım. Onu yatızdırarkən həmən şəkilləri izah edərək kiçik nağıllara oxuyurdum. Düzdür, uşaq kitabları cırırdı, amma heyfim gəlmirdi. Bilirdim ki, bu kitabların gələcəkdə çox xeyri olacaq. Doğrudan da belə oldu. Uşağı məktəbə aparanda yolda belə müəllimə diqqətlə qulaq asmağı tapşırırdım. Müəllimlə sözümlü bir edib uşağın bütün qüsurlarını mənə deməsini xahiş edirdim. Uşağa tapşırırdım ki, dərstdə danışma. Müəllim deyəndə ki uşağın fikri yayınıqdır, uşaqdan soruşum niyə müəllimə qulaq asırsan? Deyir: ana yanımdakı məni danışdırır. Uşağa həmişə təhsilli ilə təhsilsizi müqayisə edirdim, deyirdim: bax gör hansı yaxşı yaşayır. İnternetlə bağlı mövzu verildikdə dəfələrlə olub ki uşaq dərslərini yarıda qoyub oyunla oynayır. Ona görə də nəzarət altında verirəm. Uşaq böyüyəndə həkim olacağını deyir, mən də ona başa salıram ki, həkim olmaq üçün çoxlu oxumaq, əlavə kitablar işləmək lazımdır”.

3. “2 oğlum var. Hər ikisi ibtidai sinif şagirdidir və sinfin ən qabaqcıl şagirdləridir. Bunda da şəxsən birinci özümün əməyini görürəm. Çünki, mən uşaqların yanında çalışıram telefon yox, çoxlu kitablar oxuyum. Hətta mənə lazım olmayan kitabı alıb otururam ki, uşaq görsün ki, ana kitabla oturub. Çünki uşağın yanında nə edərsən uşaq onu təkrar edir. Düşünürəm ki, uşağın təhsilində, xüsusilə də ibtidai sinifdə hər iki valideynin böyük rolu var. Ailə tanıyıram, uşaq çox həvəsli olub dərslər oxumağa, amma ata imkan verməyib uşağa ki, o oxusun. Uşağın əlində kitab görəndə onu döyərdi. Uşağa deyərdi ki, oxusan sənə heç nə verməyəcəyəm, amma oxumasan, nəyim varsa hamısını sənə verəcəyəm. Uşaq oxumadı. Böyüdü. Hal-hazırda ailə başçısıdır, amma zülmə ailəsini saxlayır. Heç özünü bağışlamır ki, niyə axı oxumadım”.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai sinifdə uşaqla bərabər valideyn də işləməlidir: “Uşaqlarıma həmişə nümunə gətirirəm.

Gələcəklərini yaxşı qurmaq istəyirsə birinci növbədə dərslərini yaxşı oxumalıdır. Yaxşı olar ki uşaqla ata da işləsin. Bir ailə tanıyıram ananın savadı imkan vermir ki uşaqla məşğul olsun. Ona görə də ata uşaqla hər gün məşğul olur. Çox gözəl də nəticə verir. Hal-hazırda uşaq 3-cü sinifdə oxuyur sinfin əlaçısıdır. Bütün valideynlər uşaqların çantasının ağır olmasından şikayət edir. Kiçik yaşlarından uşaqlarda sümük əyrilikləri olur. Bütün ibtidai sinif şagirdlərin valideynləri uşaqlarının çantalarını daşıyır”.

Bəzən valideynlər övladlarına lazımı qədər vaxt ayıra bilmədikləri üçün, ailədaxili problemlər səbəbindən əlavə məşğələlərə uşaqlarını göndərilir. Demək olar ki, hər üç uşaqdan biri repetitorla məşğul olur. Fikrimizə yaxşı olar ki, uşaqla valideyn məşğul olsun [3]. Bəzən məcburiyyət qarşısında uşaqla repetitor da məşğul ola bilər.

Valideynlərdən birinin dedikləri fikri burada gətirmək istərdik: “birinci sinifdə övladım cavan, təcrübəsi olmayan müəllimim sinfində oxuyurdu. Qiymət verilmirdi. Əvvəllər mən buna razı idim. Fikirləşirdim ki, qiymət qoyulmasın. Əgər qiymət yazılırsa bu uşağın psixikasına pis təsir edər. İkinci sinfin əvvəlində məlum oldu ki, uşaq birinci sinfin proqramını heç qavramayıb. Sonralar bildim ki, hər üç uşaqdan biri repetitorla məşğul olur”.

Məlum olub ki, şagirdlərin yarısı bir neçə fəndən məktəb proqramını mənimsəyə bilmir və əlavə məşğələlərə ehtiyacları yaranır. Nəticədə əgər əvvəllər repetitor yanına 10-11-ci sinfin şagirdləri gedirdisə, indi valideynlər ibtidai sinifdən uşaqlarına repetitor tutmaq məcburiyyətində qalırlar. İbtidai sinifdə oxuyan uşaqlar üçün repetitor tutmaq get-gedə ənənəyə çevrilir. Valideynlərə elə ibtidai sinifdə dərslər deyən müəllimlər əlavə hazırlıq təklif edirlər. Əlbəttə ki, ödənişli əsaslarla.

Valideynin dediklərindən: “Oğlum dördü oxuyanda 9 şagird elə öz müəllimin yanına hazırlığa gedirdilər. Bu uşaqlar 3 və 4 qiymətlərlə oxuyan şagirdlər idi. İlin sonunda həmin uşaqlar əla qiymətlərlə 4-cü sinfi bitirdilər və şərəf lövhəsində həmən 9 şagirdin və iki əsl əlaçılığın şəkli vuruldu. Deməli, ilin sonunda bir sinifdən 11 əlaçı çıxdı. Hətta direktor belə bir sinifdən bu qədər əlaçı çıxmasına narazı idi. Artıq beşinci sinif şagirdləridir. Onlara hər fənni ayrı-ayrı

müəllimlər tədris etdiklərinə görə bu uşaqlarının biliklərinin nə dərəcədə olduqları üzə çıxdı. Bu 9 şagirdlərin hər biri bütün fənlərdən üç qiymətini aldı. Demək belə nəticə çıxdı ki, əslində bu uşaqlara ibtidai sinifdə ancaq zəhmətinə görə “5” verib. Əslində bu uşaqların biliyi “3”-ə idi. Sinifdə 2 əlaçı oldu, hansı ki heç bir müəllim yanına getməyiblər.

Həmən 2 əlaçıdan biri mənim oğlumdur. Onu elə körpə yaşlarından kitaba vərmiş etmişəm. Yatızdıra-yatızdıra çoxlu nağıllar oxuyardım, onun bütün suallarına cavab verərdim. Elə 1-ci sinifdən onunla əlavə kitablar oxuyardım, testlər işlədərdim. Planlı şəkildə gündə 1 saat əlavə məşğul olurdum. İndi beşinci sinifdə oxuyur. Bütün dərslərin öhdəsindən özü gəlir”.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl uşaqların emosiya və hisslərinə təsir edir. Valideynlər uşaqlardan söhbət edərkən hamı bir səsle deyir: “Uşağım mənə əziz, tərbiyəsi ondan da əziz”. Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir. Uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, adi bir sözüənə əməl edirlər, hətta adi bir öhdələrinə düşən çətinlikləri onların əvəzinə edirlər. Artıq böyük oğlandır, lakin ailənin dərdisəri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda düşünür. Tutduğu hərəkətlərindən heç bir cəza almayan, hətta valideynlərin biri tərəfindən müdafiə olunan övladlar da var. Onlarda belə bir fikir yaranır: “belə ki mənə hər şeyə icazə verilir, mane olan, xətrimə dəyən yoxdur, nə istəsəm edə bilərəm. Hətta qanunu belə poza bilərəm”. Deməli, uşağı yersiz tərifi etmək olmaz [4].

Ailədə uşaqların düzgün tərbiyəsi həm ailə üçün, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidir. Ailə münasibətlərinin əsasını ər və arvad münasibətləri təşkil edir. Ailədə əsas sima ana və ata olduqları üçün onların arasında yaranmış münasibətlər uşaqların bu günü və gələcəyi üçün istiqamətləndiricidir.

Əksər valideynlər hazırki proqramın çətinliyindən şikayət edir. Uşaqların çoxu bu proqramı mənimsəmir. Valideynlər ənənəvi proqramın daha rahat və başa düşülən deyirlər. Belə valideynlərdə var ki, kurikulum proqramı ilə razıdır, amma bütün məktəblərdə lazımlı avadanlıqlar olarsa.

Əgər müəllim proqram və standartlar əsasında tədrisi düzgün qurarsa, uşağa öz fənni ilə bağlı bilik və bacarıqları mənimsədə bilərsə, ibti-

dai sinifdə uşaqların repetitor yanına getməyə ehtiyac qalmaz. Ancaq xüsusi hallarda, məsələn uşağın bəzi qüsurları varsa onda əlavə olaraq psixoloqa və ya loqopedə ehtiyac olar. Si-niflərdə uşaq çoxluğunda problem yaradır. Bütün valideynlər uşağının öndə olmasını, hətta bi-rinci partada oturmasını istəyir. Əlbəttə ki bu mümkün deyil. Valideynin dediklərindən: “Bizim uşaq 3-ə oxuyanda bir ana gəlib görür ki, uşağı 3-ü partada oturub. Gedib çöldən yoldaşını çağırır deyər ki, bax uşaq neçə ildir 1-ci partada otururdu, indi isə bizim uşağı aparıb 3-cü partaya atıblar. Şəxsən mən onun yerinə çox utandım. Müəllim isə hirsələndi və dedi: ”bundan sonra uşaqların yerini özüm dəyişərək oturdacağam”. Elə də etdi. Hər həftə uşaqlar yerini dəyişdirdilər. Sinfin bütün uşaqları ilin sonuna kimi bütün partalarda oturma bildilər. Heç kimin ürəyində 1-ci yer qalmadı. Bununla da bu söhbətə son qoyuldu”.

Çox valideyn deyir ki, “müəllim ancaq əlaçılarla işləyir, o onsuz da bilir də, bilməyənlərə dərsi xüsusi keçməlidir, yəni dərsi zəif uşaqlar tam mənimsəyəndən sonra başqa mövzuya keçməlidir”. Valideyn başa düşür ki, proqram bütün sinifə eyni vaxtda keçirilir və müəyyən saatdan sonra təzə dərs keçirilməlidir.

Sinif valideynlərindən bir xanımla və uşağının tərbiyəsindən danışmaq istərdim. Artıq 3 ildir ki, demək olar ki, bütün oğlan valideynləri bunun əlindən beziblər. Deməli, bu uşağa evdə öyrədir ki, sinifdə nə baş versə gəlib mənə deyirsən. Uşaq da anasına bütün olanların üstünə beşini də qoyub anasına xəbər verir. Hər xırda bir iş üçün valideynlərə və müəlliməyə zəng vurur. Məsələn, mənə zəng edir ki, “sənin oğlun uşağımın kağızını əzdi, eyni zamanda müəlliməyə zəng vurur ki, o biri uşaq oğlumun şalvarını batırdı”, sonra yığır o biri valideynə və s. İnanın ki, bütün sinif əsəb içində uşaqlarını o sinifdən çıxartmaq istəyir. Bu valideyn uşağının necə tərbiyə edir? Belə valideynlərin birinci özlərini tərbiyə etmək lazımdır, sonra isə uşaqlarını. Valideynlərin sözlərin və əməllərə uşaqlara böyük təsir göstərir. Valideynlər uşaqların rəftarını, şəxsiyyətini formalaşdırır. Ananın mövqeyi daha güclü təsirə malikdir. Valideynlərin hər bir əməli, onlar tərəfindən deyilən hər bir söz uşaqların təlim-tərbiyə prosesində əhəmiyyətlidir.

Tərbiyədə ailə və məktəb eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Müəllim və valideyn həmrəy ol-

malı, müəllim şagirdin ailə mühitinə, valideyn isə məktəb atmosferinə yaxından bələd olmalıdır [5]. Müəllim və valideyn fikirlərini uyğunlaşdırmalıdır. Bir-birinə təsir göstərməyi bacarmalıdır.

Tədqiqat nəticəsində əldə etdiyimiz bəzi qənaətlərlə bölüşmək istəyərdim. 1. İlk öncə dərslərin mürəkkəb olmasını göstərmək istədik. Şagirdin valideynin köməyi olmadan oxuyub dərsi anlaması və ya verilmiş tapşırıqları müstəqil şəkildə həll etməsi qeyri-mümkündür. 2. Çətin anlaşıldığı üçün öyrənilən materialı şagirdin yaddaşında qısa müddətli olaraq qalır. 3. Şagirdlər arasında mehriban yoldaşlıq münasibətləri çox aşağı səviyyədədir. Egoizm, paxıllıq hisləri digər şagirdlərə yaxınlaşmaqda maneçilik törədir. 4. Şagirdlər dərs zamanı digərinə qulaq asmaq istəmir, sadəcə özünün öndə olmasını istəyir.

Eyni zamanda faktlar göstərir ki, sinifdaxili münasibətləri sağlam rəqabət üzərində də qurmaq olar. Müşahidə etdiyimiz 5-ci sinifdə iki yüksək səviyyəli əlaçı var. Biri oğlan, digəri isə qızıdır. Onlar elə birinci sinifdən bir-birinin acığına daha da güclü oxumağa çalışırlar. Əvvəllər valideynlər uşağa deyirdilər ki, acığa yox, özün üçün oxu. Gördülər ki, uşaqda həvəs azalır. Sonralar yenə də elə əvvəlki kimi oxumağa başladılar. Yəni yüksək motivasiya lazımdır. Burada sinif rəhbərinin rolu olduqca böyükdür. Sinfin ən savadlı şagirdləridir hər ikisi. Riyaziyyatdan oğlan daha güclüdür. Sinif yoldaşı bir gün ona deyir ki, "mən də çox oxusam sənə qədər bilərəm?". Uşaq da cavab verdi: bəli, amma anan da köməklik etməlidir. Həmə uşağın anasının savadı imkan vermir ki, o uşağına köməklik etsin. Cəmi 1 ay repetitor yanına göndərdi, imkansızlıqından çıxartdı. İndi uşaq çox geridədir. Həmə sinifdə daha bir oğlan uşağı var, ata-anası ayrılıblar. Nənə ilə yaşayır. Uşağın çox gözəl rəsm çəkməyi var, amma ona fikir verən yoxdur.

Beləliklə, övladın tərbiyəsində hər iki valideynin rolu əvəzsizdir. Ümumiyyətdə bu məsələdə kiminsə daha çox önəmli olduğunu fikirləşmək düzgün deyil [6]. Uşağın tərbiyə təməlini bir tərəf təkbaşına istənilən səviyyədə qura bilməz. Uşaq həm atasından, həm anasından hər gün yeni nələrisə öyrənir. Buna görə də uşağın tərbiyəsində hər iki tərəf mütləq əvəzolunmaz rol oynayır. Uşağın tərbiyəsində hansısa tərəfin üstünlüyü vacib deyil. Əsas odur ki, onların fikirləri bir-birini tamamlasın və uşaqlara

düzgün istiqaməti düzgün başa sala bilsinlər. Ailədə tərəflərin bir-birini başa düşməsi çox vacibdir. Bu uşağın tərbiyəsində çox böyük təsir edir. Başqa bor xanım fikirləşir ki, uşaqların tərbiyəsində atanın rolu daha böyükdür. Çünki bizim cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmış ki, ailədə ata anadan daha üstün statusa malikdir. Ona görə də uşaqlar hələ körpə yaşlarından atanın evdə dediyinə qanun kimi baxırlar. Bu isə çox hallarda anaya qarşı fərqli münasibət yaradır. Bəzən atalar ailədə bu tarazlığı qoruya bilir. Lakin bir çox ailələrdə bu mövzuda ciddi problemlər yaşanır. Uşaqlar atadan daha çox qorxur, daha çox çəkinir. Hətta hansısa sözü atanın tələffüz etdiyi kimi deyirlər. Çünki uşaqlar sözdən çox əmələ göz qoyurlar. Az da olsa elə ailələr var ki, onlar ayrılrsa belə yenə də eyni dərəcədə uşaqları ilə maraqlanırlar.

Nəticə. Düşünürəm ki, ailədə tərəflərin bir-birini başa düşməsi çox önəmlidir. Uşağın tərbiyəsində çox mühüm təsir edir. Əgər atanın dediyini ana qəbul etmirsə və ya əksinə, ananın dediyini ata səhv kimi göstərsə, bu zaman ailədə tarazlıq pozulur və uşaqların egoist yetməsinə səbəb olur. Əsas odur ki, övladı tərbiyə edən zaman hər iki valideyn bir-birinin fikrini dəstəkləməlidir. Tutaq ki, ana övladına nəyisə qadağan edir, lakin ata ananın fikrini doğru olmadığını deyirsə, bu zaman övladda anaya qarşı mənfi münasibət yarada bilər. Bu zaman uşaqda "ata məni daha çox istəyir" kimi fikir yaranır. Ona görə valideynlərdən biri hər hansı səhv yanaşma etsə belə, digəri bunu uşağın yanında da bilinməməlidir. Fikir ayrılıqları valideynlərin öz arasında həll edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Bu tədqiqatın məqsədi ailə-məktəb qarşılıqlı fəaliyyətinin kiçik məktəblilərin təhsilinin keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsidir.

Problemin yeniliyi. Gənc nəslin tərbiyəsi cəmiyyətin inkişafında ən vacib amildir. Onun funksiyası insanların ümumi mədəniyyətdə, elmdə, sənətdə, dildə, əxlaqda, davranışda, ictimai münasibətlərdə ifadə olunan çoxşaxəli təcrübəsinin nəsil-dən-nəslə ötürməkdir. Məktəbdə və ailədə uşaqlıqda, yetişməlikdə və gənclikdə şəxsiyyətin formalaşması və onun cəmiyyətə hazırlanmasının əsas mərhələlərindən biri ibtidai məktəbdir. Bu istiqamətdə əldə edilən təcrübənin ümumiləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ibtidai məktəbin tədris və tərbiyə prosesində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev E. Valideyn səriştəsinin artırılması // Azərbaycan müəllimi, 19 Aprel 2019, <https://www.muallim.edu.az/news>.
2. Əlizadə H. Şagirdlərin tərbiyəsində asudə vaxtın rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərləri. Bakı, 2007, № 1, s. 166-170
3. Əlizadə H. Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti - ətraf mühitin sosial komponentidir. Bakı Dövlət Universiteti akademik Həsən Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş “Ekologiya: tərbiyə və cəmiyyət problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı - 8-9 noyabr. Bakı, 2007.
4. Qasımova L. Müasir məktəbdə pedaqoji ünsiyyət problemi / VI respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2014, s. 46-50
5. Qasımova L. Məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri problemi. // BDU-95 Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2009.
6. İsmixanov M. Şagirdlərdə təlimə müsbət münasibətin formalaşdırılması yolları // Dil və ədəbiyyat, 2015, № 1
7. Quliyeva M.N. Gəncəvi ailə tərbiyəsi haqqında // Azərbaycan məktəbi, 2012, № 6

E-mail: ilashka.sh@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls. dok., dos. M. Qasımova*
ped.ü.fəls. dok., dos. N. İmamverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.02.2020

UOT 371

Şəfəq Müzəffər qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibliyinin əməkdaşı

UĞURSUZ AİLƏLƏRDƏN OLAN UŞAQLARLA APARILAN TƏRBIYƏ İŞİ

Шафаг Музаффар гызы Мамедова

сотрудник Научного секретариата Института Образования Азербайджанской Республики

ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ ИЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНЫХ СЕМЕЙ

Shafag Muzaffar Mammadov

Scientific Secretariat Officer

scientific secretariat officer of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EDUCATIONAL WORK WITH CHILDREN FROM DISADVANTAGED FAMILIES

Xülasə. Uğursuz ailədən olan uşaqların təhsili bu gün cəmiyyətimizdə baş verən dəyişikliklərdən irəli gələn problemlərdən biridir. Məktəb, sosial-iqtisadi böhran vəziyyətində olan bir ailədə yaşayan uşağa sosial-psixoloji dəstək verir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin və davranışının kortəbii şəkildə formalaşması məqsədyönlü olmalıdır. Müəllimlərin qarşısında duran ən vacib vəzifə uşaq və yeniyetmələrin deviant davranışlarının qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə səmərəli işin təşkili problemini həll etməkdir.

Açar sözlər: *uğursuz ailələr, uşaqlarla aparılan tərbiyə işi, valideynlər, təhsilə hazırlıq səviyyələri*

Резюме: Воспитание подростков из неблагополучных семей является одной из многочисленных проблем, выдвинутых изменениями, происходящими сегодня в нашем обществе. Школа осуществляет социально-психологическое сопровождение конкретного ребенка, живущего в семье, находящейся в состоянии социально-экономического кризиса. Но без целенаправленного воздействия результат стихийного формирования личности и поведения подростка непредсказуем. Важнейшей задачей, стоящей перед педагогами является решение проблемы организации эффективной работы по профилактике и коррекции отклоняющегося поведения детей и подростков. В настоящее время отмечается большое количество детей, лишенных попечения родителей, ставших в силу обстоятельств безнадзорными, детей из неблагополучных семей с низким уровнем культуры, экономической обеспеченности, с аморальной или криминальной атмосферой.

Ключевые слова: *неблагополучные семьи, воспитание детей, родители, уровень образования*

Summary: The education of adolescents from dysfunctional families is one of the many problems posed by the changes taking place in our society today. The school provides socio-psychological support for a specific child living in a family in a state of socio-economic crisis. But without deliberate impact, the result of the spontaneous formation of the personality and behavior of the adolescent is unpredictable. The most important task facing teachers is to solve the problem of organizing effective work on the prevention and correction of deviant behavior of children and adolescents. Currently, there are a large number of children deprived of parental care, who have become neglected due to circumstances, children from dysfunctional families with a low level of culture, economic security, with an immoral or criminal atmosphere

Key words: *dysfunctional families, parenting, parents, level of education*

Ailə dövlətin təməli olduğu kimi, insanlığın, bəşəriyyətin davamı üçün də çox əhəmiyyətli bir ünsür, hamının rahatlıqla sığınıb, isindiyi bir yuvadır. Ailə problemi bütün dövrlərdə insanları, cəmiyyəti düşündürür, diqqət mərkə-

zində durur. Ailənin necəliyi, təməlinin nə üzərində qurulması, gənc nəslin tərbiyəsi onun mənsub olduğu millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir. Təsadüfi deyil ki, bir millətin davamı və əbədiliyi yaxşı yetişdirilmiş nəsil-

lərlə mümkündür. Milli varlığı və milli ruhu yüksək olan nəsillərlə!.. Əgər bir millət gələcəyini əmanət etməyə layiq mükəmməl nəsil yetişdirməmişdirsə, onun istiqbalı qaranlıqdır. Şübhəsiz, bu işdə əsas vəzifə ata və anaların üzərinə düşür. Valideynlər öz əməlləri ilə gənclərə yaxşı nümunə olmalı, düşünməlidirlər ki, uşaq ailənin güzgüsüdür, o, hər yerdə ailəsini təmsil edir. Uşağın xarakteri ata və ana arasındakı münasibətə əsasən formalaşır. Valideynlərin bir-birinə müraciəti, qarşılıqlı münasibəti uşaqlar üçün bir ölçüdür və bunlar uşağın xarakterini formalaşdırır. Ata-ana bir-birinə hörmət edir, müraciətlərində xoş sözlər işlədirsə, uşaq da hər birinin yerini buna görə müəyyənləşdirir və onun valideynlərə münasibəti bu ölçülər üzərində formalaşır.

Valideynlər davranışlarını elə nizamlamalıdır ki, uşaqlar onları bir dost, sirdaş və sevgi örnəyi kimi görsünlər. Doğru söz danışmaq azdır, doğru əməllər də çox əhəmiyyətlidir. Uşaq valideynlərinin sözləri ilə əməlləri arasındakı təzadı görərsə, onlara inamı azalar.

Uşağın uğurları, tərbiyəsi, xoşbəxtliyi ailədə ona olan sevgidən qaynaqlanır. Uşaq inanmalıdır ki, ailədə onu sonsuz dərəcədə sevirlər. Bu sevgi uşaqlarda təhlükəsizlik, müdafiə olunmaq, ruhi rahatlıq hissi yaradır. Bu zaman uşaq dünyanı dərk edir, biliklərə asanlıqla yiyələnir. Onda qabiliyyətlər təzahür edir, həyatda öz yolunu inamla, qətiyyətlə müəyyən edir, dostlarını seçə bilir.

Professor Ə. Bayramovun qeyd etdiyi kimi, ailə mədəniyyəti çox geniş anlayışdır. Hər bir gənc aydın başa düşməlidir ki, ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddan, ağıllı, təmkinli davranışdan yaranır. Ailə mədəniyyətində böyük-kiçik məsələ yoxdur... Özlüyündə kiçik sayılan məsələni böyütmək, ciddi münaqişə səviyyəsinə çatdırmaq, yaxud böyük münaqişələri səbir və təmkinlə həll etmək mümkündür. Buna görə də cavanlar öz ailələrinin tamlığını qoruyub saxlamaq üçün, ilk növbədə, cəmiyyət qarşısında ciddi məsuliyyət daşıdıqlarını dərk etməlidirlər” (1, s. 54).

Uğursuz ailələrdən olan uşaqlar xasiyyətlərinə, davranışlarına görə yaşadıklarından fərqlənirlər. Başqa uşaqlara deyilən sözü, verilən tapşırığı onlar eyni cür qəbul etmirlər. Bu, əlbəttə, onların ailəsinin problemlərindən, iqtisadi çətinliklərindən, mənəvi yükündən irəli gələn vəziyyətdir, çünki bu uşaqlar yaşadıkları kimi tam qayğı

ilə əhatə olunmurlar. Uğursuz ailələrdən olan şagirdlər sosial və maddi şərait, təhsilə hazırlıq səviyyələrinə görə tam ailədən olan şagirdlərdən fərqləndiklərindən, onlarla əlahiddə iş aparılması zəruridir. Onlar valideynlərdən birinin yoxluğunu daim hiss edir, bunun acısı ilə yaşayırlar. Nəticədə onların davranışında, münasibətlərində, təhsilə maraqlarında fərqli xüsusiyyətlər yaranır. Başqa adamlara münasibətləri dəyişir, hamıdan gen gəzməyə çalışır, tənhalığa qapılırlar. Ona görə də uğursuz ailədən olan valideynlər övladlarının yaşadıkları çətinlikləri əsas gətirərək ona diqqət və qayğı ilə, anlaşıqlı yanaşılmasını arzu edirlər. Bu problemi məqsədyönlü qaydada həll etməkdə əsas yük müəllimin üzərinə düşür.

Məktəb elə bir müqəddəs məkandır ki, burada şagirdlərin elmi dünyagörüşü ilə yanaşı onların davranış münasibətləri, o cümlədən sosial mövqeləri formalaşır. Uğursuz ailələrdən olan uşaqların bu sahədə uğur qazanmaları, hər şeydən əvvəl, müəllimin onlara münasibətindən, pedaqoji hazırlığından asılıdır. Hər bir müəllim vətəndaşlıq məsuliyyəti ilə bu işləri yerinə yetirməyə səy göstərməlidir. Bu baxımdan isə ibtidai siniflərdən başlayaraq uşağın sosial həyatını yaxşılaşdırmaq, maraqlı etmək üçün yollar axtarılmalıdır.

Uğursuz ailədən olan şagirdlərdə özünü gerçəkləşdirmək üçün əlverişli mühitin yaradılması müəllimin pedaqoji qabiliyyətindən asılıdır. Təlim prosesində bunun üçün ən səmərəli yoldur. Müəllim uğursuz ailədən olan şagirdlərin təhsildə özünü gerçəkləşdirmələrinə nail olmaqla onları uğursuzluq, səriştəsizlik, imkansızlıq, inamsızlıq kompleksindən azad etmiş olur. Bu isə şagird, valideyn, müəllim və cəmiyyət üçün vacib məsələdir. Uşaq valideyn və müəllim tərəfindən müstəqil şəxsiyyət kimi qəbul edilməli, ona öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün ailədə və məktəbdə əlverişli sosial şərait yaradılmalıdır. Belə çətin pedaqoji işi yalnız ənənəvi vasitələrlə deyil, şəxsiyyətin, həm də problemləri olan şəxsiyyətin təhsildə uğurlar əldə etməsi üçün müasir metodlar tətbiq etməklə həyata keçirmək mümkündür. Valideyn himayəsindən, qayğısından məhrum olan uşaqların psixologiyasını dərk etmək, onlara müsbət təsir göstərmək mühüm olduğu qədər də çətin işdir. Uşaqlardakı ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq, həyat eşqini gücləndirmək, təhsil almaq, hansısa bir sənətə yiyələnmək həvəsi oyatmaq

və bunun üçün mümkün olan bütün pedaqoji-psixoloji vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Haqlı olaraq, H.Ə. Əlizadə qeyd edir ki, "Ana və atanın ölməsi, boşanması, ikinci dəfə ərə getməsi və ya ailə qurması uşağın psixi inkişafının səviyyəsində bilavasitə əks olunur. Ümumtəhsil məktəbləri yetim, valideynləri boşanmış, oğulluğa və qızılığa götürülmüş uşaqların de-moqrafik-pedaqoji xarakteristikasını nəzərə alırmı? Məktəbin sosial funksiyasının genişləndiyi bir şəraitdə bu, artıq nəzəri-pedaqoji məsələ deyil, ümdə məsələdir" (2, s. 161).

Uğursuz ailələrin özünəməxsus sosial problemləri var. Bu problemlər nə qədər müxtəlifdirsə, onların şagirdlərə təsiri də o qədər çoxsahəlidir. Ona görə də uğursuz ailədən olan şagirdlə işləmək üçün müəllim həmin ailənin problemlərini də bilməlidir. Bunun üçün o, xüsusi pedaqoji takta malik olmalıdır. Təəssüf ki, müəllim hazırlığında bu məsələlər o qədər də nəzərə alınmır. Onlar daha çox hansısa fənn üzrə mütəxəssis kimi təhsil alırlar. Elə müəllimlər də vardır ki, onlar uğursuz ailələrdən olan uşaqlarla işləməyi bacarırlar. Onlarda həm elmi-metodiki hazırlıq, həm də təbii xüsusiyyətlər (insansevərlik) vardır. Belələri uğursuz ailədən olan uşaqların ən çox sevdikləri müəllimlərdir. Onlar belə şagirdləri yaxşı başa düşür, onları yerli-yersiz danlamır, başqa (atalı-analı) şagirdlərdən fərqləndirmir, şəxsiyyətlərinə hörmətlə yanaşırlar.

Müəllimin şagirdə pedaqoji təsiri daha çox dərs prosesində, təlim fəaliyyətində baş verir. Bu zaman onların münasibətləri daha çox rəsmiyyət üzərində qurulur, ancaq müəllim çalışmalıdır ki, uğursuz ailədən olan şagird özünə qarşı qərəzsiz, tələbkar, müsbət münasibəti ayırd edə bilsin.

İnsanın həyatında onun şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafı, uğurlu fəaliyyəti, əhvali-ruhiyyəsi, özünüqiymətləndirmə ilə şərtlənir. Bu baxımdan, uğursuz ailədən olan şagirdin özünüqiymətləndirməsi onun məktəbdəki uğurlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dərslərdən neçə qiymət alır, sinif yoldaşları onunla necə rəftar edir, onu necə qiymətləndirirlər, müəllimlərin ona münasibəti necədir, məktəbdə onun ümumi fəaliyyətini necə qiymətləndirirlər və s. Bu problemlərin hər biri uğursuz ailələrdən olan uşaqlarla məktəbdə aparılan işin tərkib hissəsidir.

Uğursuz ailədən olan bəzi uşaqlar bütün dərslərə eyni dərəcədə həvəs göstərmir, bəzilə-

rində könülsüz iştirak edirlər. İlk məlumatlara görə, bu, dərs prosesində müəllimlərin şagirdlərə kifayət qədər diqqət yetirməmələrindən, fərdi yanaşmamalarından irəli gəlir. Bu, şagirdə aşağıdakı problemlərin yaranmasına səbəb olur: məktəbə marağın olmaması; konkret bir fənnə, sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmağa, özünü inkişaf etdirməyə maraqsızlıq; ailə vəziyyətinə görə utanc hissi, sıxılma və s. A.S. Makarenkonun təbirincə desək: "Düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt qocalığımızdır, pis tərbiyə bizim gələcək dərdimizdir, bizim gələcək göz yaşlarımızdır, bizim başqa adamlar qarşısında, bütün ölkə qarşısında təqsirimizdir" (4, s. 79).

Uğursuz ailələrdən olan şagirdlərin təlim uğurları və şəxsiyyətinin inkişafı onların ailə vəziyyətindən, eyni zamanda, əhatəsində olduqları insanların: dostların, qohumların xarakterindən, şəxsi keyfiyyətlərindən, sosial mövqelərindən, özünüqiymətləndirməsindən çox asılıdır. Məktəb şəraitində müəllimlərin şagirdlərlə müsbət emosional münasibətləri bu baxımdan onların həyatı üçün prioritet sahədir. Müəllimin şagirdlər arasında, şagirdin isə müəllimlər arasında aşağı statusu hər iki tərəf üçün arzuolunmaz gərginlik yaradır: şagirdlərdə psixi inkişafa, şəxsiyyətin formalaşmasına, müəllimlərdə professional qabiliyyətlərin inkişafına, karyerasına mənfi təsir göstərir. Onun nəticələri müəllimin və şagirdin sosial təsirlərə qarşı dözümsüzlüyünə, başqaları tərəfindən aşağı qiymətləndirilməyə, nəhayət, narahatlıq, gərginlik, stress və aqressivaya gətirib çıxarır.

Müəllimin şagirdlərlə fərdi işinin məzmunu bir sıra amillərlə şərtlənir. Bu amillərə ictimai mühit, milli mədəniyyət, din, məktəb kollektivi, məktəbin idarə olunması tərzini, şagirdlərin yaş və cinsi, valideynlər, ailənin tam, yaxud uğursuz olması, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri, müəllimin metodik hazırlığı, təcürbəni yaxşı bilməsi və s. daxildir. Burada pedaqoji ünsiyyətin mühüm rolu vardır. Pedaqoji ünsiyyətə müvafiq olaraq fərdi yanaşmanın məzmunu dəyişir.

Göstərilənlər əsasında bəzi ümumiləşdirilmələr aparmaq mümkündür.

1. Müəllimin uğursuz ailədən olan şagirdlərlə fərdi işinin səmərəli təşkili müsbət qarşılıqlı münasibətlər zəminində mümkündür. Bu isə bir sıra amillərlə: mədəniyyət, milli adət-ənənə-

lər, insan hüquqları, məktəbdaxili qaydalar, pedaqoji yanaşma tərzii, şəxsi münasibət, əxlaq, yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlər, müəllimin peşə hazırlığı ilə bağlıdır.

2. Uğursuz ailədən olan şagirdə fərdi yanaşmaq üçün yalnız onun hərəkətlərini izləmək, müşahidə etmək, söhbətlər aparmaq yetərli deyil. Bunun üçün şagirdlərin pedaqoji diaqnozlaşdırılması da aparılmalıdır.

3. Müəllim uğursuz ailədən olan şagirdlə şəxsi iş üslubu üçün zəruri olan məsələləri müəyyənləşdirərək inkişaf etdirmək, şagirdin özünəinam hissini artırmaq, şəxsi qabiliyyətlərinə əminlik yaratmaqla, təhliletmə və qiymətləndirmə bacarığını formalaşdırmaqla fərdi işi effektiv qura bilər.

4. Uğursuz ailədən olan şagirdlərlə fərdi iş etmək, şagirdin işə təlim fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Ona görə də bu nəticələrin hər iki tərəf üçün uğurlu olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Uğursuz ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemli aparılması üçün, ilk növbədə, müvafiq model hazırlamaq və həmin modeli pedaqoji işə tətbiq etmək lazımdır.

Uğursuz ailədən olan şagirdin əldə etdiyi yüksək göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə müəllimin onun emosional sahəsinə müsbət pedaqoji təsirindən çox asılıdır. Bu təsirin nəticəsində uğursuz ailələrdən olan şagirdlər mənəvi sıxıntıdan qismən azad olurlar və fəallıq təmin edilir. Beləliklə, müəllimin əsas vəzifəsi yerinə yetirilmiş olur. Bu, yalnız əlverişli müəllim-şagird münasibətlərinin qurulması sayəsində mümkündür. Həmin münasibətlər müəllimin təşəbbüsü, öz vəzifəsinə məsuliyyətlə yanaşması, uğursuz ailələrdən olan şagirdlərin həvəsləndirilməsinin yeni yollarının axtarılıb tapılması ilə əhəngdar inkişaf etdirilir. Müəllim belə şagirdlərin məqsədyönlü dərketmələri üçün şərait yaradır, şagird işə müəllimlə fəal əməkdaşlıq prosesində bilikləri mənimsəyir.

Dərs prosesində müəllim və şagirdlər arasında əməkdaşlıq müsbət, intensiv olduqda, hər iki tərəf bir-birindən razı qalır. Şagirdin vəziyyətində birinci yeri müsbət emosional əhvali-ruhiyyə tutur. Sonuncu yerdə qeyri-fəal fəaliyyət durur. Bu sistem üçün ən vacib olan komponent – qarşılıqlı anlaşmadır. Qarşılıqlı anlaşma həm müəllim, həm də şagirdlər üçün vacibdir.

Aydın məsələdir ki, dərsdə şagirdlərin fəallaşdırılması müəllimin vəzifəsidir. Onun yüksək səviyyəli, intensiv pedaqoji fəaliyyəti sayəsində şagirdlərin tədris fəaliyyəti də inkişaf edir. Müəllimin fəaliyyətində intensivliyin aşağı düşməsi şagirdlərin də müsbət emosional vəziyyətini zəiflədir. Nəticədə fəaliyyət məhdudlaşır, effektiv hərəkətlərin intensivliyi azalır, süstlük əmələ gəlir. Belə halda qavramanın keyfiyyəti azalır, əhval-ruhiyyəni qaldırmaq çətinləşir.

Müəllimin uğursuz ailədən olan şagirdlərlə münasibətindəki problemlərin yaranma səbəbləri də qruplaşdırılmışdır: müəllimin uğursuz ailədən olan şagirdlərin problemlərini bilməməsi; elmi-metodik hazırlığın zəif olması; şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini bilməməsi; öz ixtisasının incəliklərinə yüksək səviyyədə bələd olmaması; müasir metodlarla işləmək marağının olmaması və s.

Uğursuz ailədən olan şagirdlərin müəllimlərlə münasibətlərini çətinləşdirən səbəblər kobudluq, şagirdləri anlamamaq, fənnini yaxşı tədris edə bilməmək, şagirdlərin biliyi və şəxsi keyfiyyətləri haqqında tələsik qərar vermək, onları sosial vəziyyətinə görə qiymətləndirmək, səmimiyyətin azlığı, sözü və əməli arasındakı uyğunsuzluq, təkəbbür və başqa xüsusiyyətlərdir. Şagirdlər onları narahat edən məsələlər, şəxsi problemlər barədə hər müəllimə müraciət etməirlər. Müəllimin qeyri-səmimiliyi buna imkan vermir.

Şagirdlərlə emosional əlaqə yaratmaq üçün müəllimlər aşağıdakılara əməl etməlidirlər:

1. Şagirdin həyatında baş verən demoqrafik problemin (ölümün, boşanmanın, xəstəliyin və s.) təfəsilatını öyrənməlidir.

2. Öz sosial mövqeyi ilə şagirdin ailə vəziyyəti arasında fərq qoymadığına onu inandırmalıdır.

3. Öz üstünlüyünü, savadlı, mədəni olmasını yalnız ona deyil, hər bir normal insana xas olan xüsusiyyət kimi təqdim etməyi bacarmalı, bu üstünlüklərinə görə özünü şagirdlərə qarşı qoymamalıdır.

4. Uğursuz ailədən olan şagirdlərlə ünsiyyət yaratmalı, problemlə üzləşdikdə şagirdi səmimi söhbətə cəlb etməlidir.

5. Yeri gəldikdə şagirdin səviyyəsinə əməli, eyni zamanda, öz mövqeyini də unutmamalıdır.

Uğursuz ailələrdən olan şagirdlərlə təşkil edilən dərslin səmərəliliyi aşağıdakı şəraitin qurulması zəminində baş verir: dərstdə şagirdlərlə əks-əlaqənin qurulması, əməkdaşlıq şəraitinin yaradılması, estetik-emosional mühitin təmin olunması; şagirdlərin müəllim tərəfindən pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu subyekt kimi qəbul edilməsi; təlim prosesində şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; şagird müstəqilliyinin təmin olunması, problem-situasiya yaratmaqla problemin həlli yollarının öyrədilməsi; dərstdə təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin gücləndirilməsi; fərdiləşdirmə yolu ilə şagirdlərdə bilik və bacarıqların səviyyəsinin artırılması; hər bir dərslin tərbiyəedici xarakter daşması; şagirdlərdə əxlaqi keyfiyyətlərin aşılanmasına ciddi diqqət yetirilməsi; şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi; sinifdəki digər şagirdlərin öz yoldaşlarının hissələrinə hörmətlə yanaşmalarına nail olmaq; şagirdlərin sərbəst rəy söyləmələri, başqasının, o cümlədən müəllimin fikrinə münasibət bildirmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması; şagirdlərə “öyrənməyi öyrətmək” zəminində təlim vərdişlərinin aşılanması; şagirdlərin mütaliə marağının, bədii zövqünün artırılması və s.

Uğursuz ailələrdən olan uşaqların çətinlikləri çox olduğundan, onlar buna alışırlar. Eyni zamanda, onlar digərlərindən fərqli olaraq, bütün təsirlərə deyil, yalnız xüsusi təsirlərə pozitiv yanaşırlar. Buna görə də onlara ayrıca, özünə-məxsus pedaqoji üsullarla yanaşmaq lazım gəlir. Ona görə də, hesab edirik ki, məktəblərdə uğursuz ailələrdən olan uşaqlarla düşünülmüş sistemlə iş aparılırsa, nəticələri həm dövlət, həm də xalq üçün xeyirli olar.

1. Müəllimin uğursuz ailədən olan şagirdlərlə apardığı pedaqoji iş yalnız bu iki tərəfin deyil, onları əhatə edən insanların, xüsusilə ailənin cinsi tərkibi ilə də bağlıdır.

2. Müəllimin öz işinə münasibəti onun tələbləri, maraqları, dəyərləri, prinsipləri, mədəniyyəti ilə də sıx bağlıdır. Müəllimin uğursuz ailədən olan şagirdlərlə ünsiyyət üslubu və pedaqoji qabiliyyətləri onların uğurla təhsil almasında mühüm amil sayılır.

3. Təlim-tərbiyə prosesində dialoq müəllim-şagird münasibətlərinin ən mükəmməl yoludur. Ona görə də müəllimlərin şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında optimallaşdırıcı yol

kimi dialoqa üstünlük verilməli, müsahibə və söhbətlərdən ardıcıl, səmərəli istifadə olunmalıdır.

4. Digər şagirdlərdən fərqli olaraq, uğursuz ailələrdən olan şagirdlərin təlim çətinlikləri onların qavrama tərzi ilə yanaşı, hissi-emosional sahəsindəki psixoloji problemlərlə də bağlı olur, nəticədə intellekt zəifləyir. Bunu nəzərə alaraq uğursuz ailələrdən olan şagirdlərdə təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması işi, ilk növbədə, emosional sahənin pedaqoji korreksiyasına, intellektual hissələrin inkişafına yönəldilməlidir.

5. Məktəbdə müəllimin vəzifəsi şagirdə tədris materialını yaxşı mənimsətməkdir. Müəllimin tədris materialını şagirdlərə çatdırması, şagirdlərin dərsi mənimsəməsi onların təlim fəaliyyətinə nəzarəti və nəticəni qiymətləndirməsi yolu ilə həyata keçirilir. Uğursuz ailələrdən olan şagirdlərin təhsili üçün təlim marağının artırılması, onların özünə-nəzarətinin gücləndirilməsi, eləcə də ardıcılıq və sistemlilik tələb olunur.

6. Şagirdlərin təhsildə uğur qazanmaları daha çox iki mühüm amillə əlaqəlidir: a) təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmələri üçün şagirdlərə əlverişli şəraitin yaradılması; b) buna plan üzrə nəzarət edərək onları düzgün istiqamətləndirmək. Bu iş həm ailədə, həm də məktəbdə nəzarətin düzgün təşkili ilə həll olunur. Deməli, müəllim və valideyn bu sahədə məsuliyyət daşıyır.

Uğursuz ailədən olan, uşaq evlərində, yaxud qohumların himayəsində yaşayan uşaqlarda arxasızlıq hissi yaranır, belə uşaqların özünə inamı az, məktəbdə, təhsildə problemləri çox olur. Onlar özlərini köməksiz hiss edərək problemlərini kiminləsə bölüşə bilmirlər. Daha çox şəxsi mülkiyyətin olmaması hissi onları narahat edir. Uğursuz ailədən olan uşaqlara şəfqət göstərən az olduğundan məhəbbət hissi getdikcə azalaraq ətrafdakı insanlara kobud münasibətlə əvəzlənir, nümunəvi davranış zəifləyir, bu səbəblərdən də onlar ictimai mühitdə xoşagəlməz hərəkətlərə yol verirlər. Onlarla vaxtında pedaqoji iş aparılmadıqda illər keçdikcə rəftar və münasibətlərdəki mənfi hallar da artır. Digər tərəfdən, uşaq evində, yaxud başqa ailələrdə valideyndən ayrı yaşayan uşaqlar özlərini cinsi cəhətdən formalaşdırmaqda çətinlik çəkirlər.

Problemin aktuallığı. Bu tədqiqatın məqsədi ailə-məktəb qarşılıqlı fəaliyyətinin uğursuz ailələrdən olan məktəblilərin tərbiyə və təhsilinin keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. Gənc nəslin tərbiyəsi cəmiyyətin inkişafında ən vacib amildir. Onun funksiyası insanların ümumi mədəniyyətdə, elmdə, sənətdə, dildə, əxlaqda, davranışda, ictimai münasibətlərdə ifadə olunan çoxşaxəli təcrübəsinin nəsil-dən-nəslə ötürməkdir. Uğursuz ailədən olan, uşaq evlərində, yaxud qohumların himayəsində yaşayan

uşaqların özünə inamı az, məktəbdə, təhsildə problemləri çox olur. Bu istiqamətdə əldə edilən təcrübənin ümumiləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ibtidai məktəbin tədris və tərbiyə prosesində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2006.
2. Əlizadə H.Ə. Şagirdlərin tərbiyəsində asudə vaxtın rolu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2007, № 1, s. 166-170.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə: Dərslük. Bakı: Maarif, 1989.
4. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1950.

E-mail: shefeq.2011@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. fəls.dok., dos. T.S. Paşayev*
ped.ü.fəls dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2020.

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT159.9

Edisson Məmməd oğlu Quliyev
pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

YENİYETMƏ DÖVRÜNDƏ KOQNİTİV FƏALİYYƏTİN İNKİŞAFININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Эдиссон Маммед оглу Кулиев
доцент кафедры педагогической психологии Азербайджанского Государственного Педагогического
Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Edisson Mammad Quliyev
associate professor of the department of pedagogical psychology of Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY IN ADOLESCENCE

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə yeniyyətə dövründə koqnitiv proseslərin inkişafının psixopedaqoji məsələləri xarakterizə edilmiş və bu zəmində ayrı-ayrı idrak proseslərinin formalaşmasının məzmunlu planda təhlili aparılmışdır. Aparılmış təhlil prosesində ali psixi funksiyaların - qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün, təxəyyülün və nitqin inkişafında və funksiyalararası əlaqələrin yaranmasında təlim fəaliyyətinin aparıcı rolu ətraflı planda şərh edilmişdir. Belə bir ümumi yanaşma əsaslandırılır ki, təlimin inkişafetdirici imkanlarının reallaşdırılması şəraitində koqnitiv fəaliyyətin formalaşması prosesini əsaslı surətdə optimallaşdırmaq olar.

Açar sözlər: *koqnitiv proseslər, sosializasiya, tələbat-motivasiya sferası, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq, təlim, intellektual maraqlar*

Резюме. В представленной статье рассматриваются психо-педагогические вопросы развития когнитивных процессов в подростковом возрасте и на этой основе в содержательном плане анализируется формирование различных познавательных процессов. В ходе проведенного анализа в широком плане обсуждается ведущая роль учебной деятельности в развитии высших психических функций – восприятия, памяти, мышления, воображения, речи и межфункциональных связей. Обсуждается общий подход в том, что в условиях реализации развивающие возможности обучения в процессе формирования когнитивной деятельности, можно значительно оптимизировать.

Ключевые слова: *когнитивные процессы, специализация, потребность-мотивационная сфера, восприятие, память, мышление, воображение, речь, обучение, интеллектуальные интересы*

Summary. The presented article examines the psycho-pedagogical issues of cognitive development in adolescence, and on this basis, the formation of various cognitive processes is analyzed in a meaningful way. In the process of the analysis conducted in a broad sense, the leading role of learning activity in the development of higher mental functions – perception, memory, thinking, imagination, speech, and interfunctional connections are discussed. The general approach is discussed in that in conditions of realization the developmental possibilities of learning in the process of forming cognitive activity can be significantly optimized.

Key words: *cognitive processes, specialization, need-motivational sphere, perception, memory, thinking, imagination, speech, learning, intellectual interests*

Yeniyyətə dövrünə keçidlə əlaqədar şagird özünün inkişafının yeni sosial inkişaf şəraitinə daxil olur. Yeniyyətmənin kollektivdə və kollektivdaxili münasibətlərdə mövqeyi dəyişərək yenidən qurulur. Yeniyyətə şagird tədris cəmiyyətinin həyatına daxil olur və bu zəmində sosial dəyərlərin mənimsənilməsinə olan meyl nəzərə çarpacaq dərəcədə fəallaşır. Yeniyyətmənin kollektivdə mövqeyinin müəyyənlişməsi prosesi yeni vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə müşayiət olunur. Cinsi sosiallaşmanın formalaşması şagirdin fəaliyyət və davranışının xarakterinə bilavasitə təsir göstərir. Yeniyyətə cinsi mənsubiyyətini adekvat surətdə dərk etməyə nail olur və bu amil cinslərarası münasibətlərin yeni tələblər əsasında qurulması üçün əlverişli psixososial zəminin yaradılmasını təmin edir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, yeniyyətə yaşında şagirdlərdə özünü reallaşdırmağa olan tələbat açıq şəkildə nəzərə çarpır. Şagird əldə etdiyi nailiyyətlərə güvənlik hissi ilə yanaşaraq onları nümayiş etdirməyə çalışır. Yeniyyətə dövründə şagirdin psixososial inkişafının iki istiqaməti xüsusilə diqqət cəlb edir: a) idrak proseslərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından inkişafı daha da sürətlə davam edir və bununla bağlı yeni tipli koqnitiv törəmələr təşəkkül taparaq formalaşır; b) yeniyyətə dövründə şəxsiyyətin inkişafında əsaslı dönüş yaranır, onun strukturu yeni yaranan psixoloji törəmələrin təsiri sayəsində daha da mürəkkəbləşir. Yeniyyətmənin təlim fəaliyyətinin xarakter və məzmununun dəyişilməsi fonunda şagirdin maraqları genişlənir. Bu dövrdə maraqların davamlılığı da müəyyənlişməyə başlayır. Xüsusilə təlim maraqlarının inkişafı şagirdin idrak fəaliyyətinin keyfiyyət xarakteristikasına əsaslı surətdə təsir göstərir.

Yeniyyətə dövründə cinsi sosiallaşmanın formalaşması şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərir. Yeniyyətmənin fiziki inkişafı, çəkinin və boyun artması, əzələ və skelet sisteminin funksional baxımdan möhkəmlənməsi və bütün bunlarla əlaqədar nəzərə çarpan bəzi özünəməxsusluqlar şagirdin davranışına bilavasitə təsir göstərir.

Özünüdərk inkişafı, müstəqilliyə aktiv meyl, yaşillıq hissi və nəhayət, motivasiya - tələbat sferasının inkişafı - bütün bunlar yeniyyətmənin davranış və fəaliyyətinin, o cümlədən koqni-

tiv proseslərin formalaşmasının keyfiyyət dəyişikliklərinə uğraması üçün əlverişli psixoloji şərait yaradır. Bu baxımdan yeniyyətə dövründə təlim fəaliyyətinin inkişafətdirici imkanlarının genişlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu zəmində yeniyyətmənin idrak fəaliyyəti yenidən qurularaq əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır.

Yeniyyətə dövründə əsas idrak prosesləri olan qavrayış, hafizə və təfəkkürün inkişafında həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Adları qeyd olunan koqnitiv proseslərin inkişafında baş verən əsas kəmiyyət dəyişikliyi ondan ibarətdir ki, yeniyyətə yaşlı şagirdlər intellektual tapşırıqları daha asanlıqla və sürətlə yerinə yetirə bilirlər. Bu baxımdan yeniyyətmələr kiçikyaşlı şagirdlərdən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənirlər. Yeniyyətə yaşlı şagirdlərin intellektual fəaliyyətinin keyfiyyət xarakteristikasında da əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, yeniyyətmənin fikri proseslərinin quruluşunda dəyişikliklər baş verir və bu zəmində fəaliyyətin daha səmərəli üsullarının mənimsənilməsinə nail olunur. Məhz yeniyyətə dövründə şagirdin intellektual fəaliyyəti daha səmərəli inkişaf edir və bununla bağlı yeni tipli törəmələr təşəkkül taparaq inkişaf edirlər. Məlumdur ki, qavrayış sayəsində cisimlərin, müvafiq şəraitin və hadisələrin bütövlükdə inkişafı prosesi baş verir. Qavrayışın formalaşması prosesi sensor təcrübənin əhatilənməsi ilə müşayiət olunur və bu amil hissi idrakın keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramasını təmin edir. Məntiqi təfəkkürün inkişafı qavrayışın, o cümlədən hafizənin sonrakı inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərir. Aydın məsələdir ki, hər iki idrak prosesinin inkişafında təlim fəaliyyətinin, tədris proqramlarının mürəkkəbləşməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müxtəlif fənlər üzrə təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində şagirdin qavrayış fəaliyyəti inkişaf edir və bu zəmində cisimlərin əlamətləri adekvat surətdə qavranılır və dərk edilir. Şagird müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən predmetləri, onların forma, rəng və digər xüsusiyyətlərini ayırmağa, təhlil etməyə nail olur. Bu prosesdə qavrayışla hafizə əsasında funksional əlaqə yaranır.

Təlim prosesində mənimsənilən materialların mürəkkəbləşməsi və onların həcmünün genişlənməsi hafizə proseslərinin və bütövlükdə mnemik fəaliyyətin yenidən qurulmasını şərt-

ləndirirlər. Artıq yeniyyətə dövründə şagirdlərin əksəriyyəti təkrar yolu ilə əzbərləmə üsulundan imtina etməyi meyl edirlər. Mexaniki yaddasaxlama tədrisən arxa plana keçir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdin intellektual qabiliyyətlərinin inkişafı və təlim prosesinin mürəkkəbləşməsi hafizə fəaliyyətinin yenidən qurulmasını şərtləndirir. Şagird mənimsənəcək material üzərində aktiv iş aparır, lazım gəldikdə onun hissləri arasında yaranan əlaqələri yenidən qurur və materialın yadda saxlanılmasının və yada salınmasının optimal üsullarının müəyyənləşdirilərək tətbiq olunmasına çalışır. Müxtəlif yaddasaxlama üsulları mənimsənilir, xüsusilə mənalı yaddasaxlama əsaslı surətdə aktivləşir.

Şagirdin mnemik fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, məntiqi hafizə sürətlə inkişaf edir və yeniyyətə mexaniki əzbərləmənin və yaddasaxlamanın az səmərəli olduğunu dərk edir. Lakin bununla belə, mexaniki yaddasaxlama şagirdin hafizə fəaliyyətində qalmaqla davam edir. Belə ki, təlim məqsədlərindən asılı olaraq bəzi məlumatların mexaniki surətdə yadda saxlanması zərurəti qarşıya çıxır. Bəzi hallarda bu proses müəyyən çətinliklər də doğura bilər. Təsədüfi deyildir ki, yeniyyətlərin bir qismi hafizələrinin zəif olmasından şikayətlənirlər. Bu amil stimül rolunu da oynaya bilər. Belə ki, yeniyyətə yaşlı şagirdlər mnemik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə aktiv səy göstərirlər və öz hafizələrini təkmilləşdirməyə çalışırlar.

Yeniyyətə dövründə ixtiyari və vasitəli hafizə sürətlə inkişaf edir və bu zəmində şagirdin mnemik fəaliyyətinin funksional baxımından inkişafı prosesi daha da təkmilləşir. Bu yaş mərhələsində məntiqi hafizənin inkişafı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində məntiqi yaddasaxlamanın üstünlük təşkil etməsi açıq şəkildə nəzərə çarpır. Bu proses mexaniki yaddasaxlamanın tədrisən sıxışdırılaraq, aradan çıxarılmasına gətirib çıxarır. Artıq yeniyyətə təlim materiallarını mənimsəyərkən məntiqi hafizənin funksional imkanlarına müraciət edir.

Şagirdin təlim fəaliyyətinin keyfiyyət xarakteristikasının müsbət yönümdə dəyişməsi şəraitində hafizənin əsas növləri olan ixtiyari və qeyri-ixtiyari yaddasaxlamanın inkişafı əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Aşağı yaş mərhələlərində ixtiyari yaddasaxlama şagirdin fəaliyyətində üs-

tünlük təşkil edir. Lakin yeniyyətə dövrünə keçidlə əlaqədar vəziyyət nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişir. Belə ki, orta məktəb yaş dövründə qeyri-ixtiyari yaddasaxlamanın mövqeyi şagirdin hafizə fəaliyyətində arxa plana çəkilməyə başlayır. Təlim prosesində ixtiyari və vasitəli yaddasaxlamanın səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Bu zəmində şagirdin mənimsəmə fəaliyyətinin keyfiyyət xarakteristikası əsaslı dəyişikliklərə uğrayaraq daha fəal xarakter daşımağa başlayır.

Aparılmış psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, aşağı yaş mərhələlərindən başlayaraq hafizə ilə təfəkkürün funksional əlaqələrinin xarakterində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə ki, məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş mərhələlərində hafizə daha üstün mövqeyə malik olduğu halda, yeniyyətə dövrünə keçidlə əlaqədar hafizə bu üstünlüyü tədrisən itirməyə başlayır. Artıq yeniyyətə dövründə hafizə digər psixi funksiyaları öz ətrafında birləşdirən amil rolunu itirir. Tədrisən, aşağı yaş mərhələlərindən fərqli olaraq, yeniyyətə dövründə şagirdin təfəkkür fəaliyyəti hafizənin təsir dairəsindən kənara çıxır və funksional baxımdan müstəqil idrak prosesinə çevrilir. Lakin kiçik məktəb yaş dövründə hafizə ilə təfəkkür arasında çox yaxın qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcud olur. Təfəkkürün inkişafında hafizənin rolu açıq şəkildə nəzərə çarpır.

Yeniyyətə dövründə hafizə ilə başqa psixi funksiyalar arasında mövcud olan əlaqələrdə əsaslı irəliləyiş nəzərə çarpmağa başlayır. Belə ki, təlim fəaliyyətinin xarakterinin dəyişməsi fonunda hafizənin funksional yönəlişliyində təfəkkür daha əhəmiyyətli mövqeyə malik olmağa başlayır. Yaddasaxlama və yadasalma fikri proseslərin gedişi ilə bilavasitə əlaqədar olur və onların keyfiyyət xarakteristikası ilə şərtlənir. Məntiqi hafizənin fikri proseslərin gedişi ilə şərtlənməsi ona dəlalət edir ki, təfəkkür mnemik fəaliyyətin təşkilində əsaslı funksional mövqeyə malik olur. Deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, yeniyyətə dövründə şagirdin mnemik fəaliyyəti fikri proseslərin və bütövlükdə təfəkkürün inkişafı və təsiri ilə şərtlənərək təyin olunur.

Yeniyyətə dövründə təfəkkürün inkişafı əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Bu yaş mərhələsində nəzəri təfəkkürün inkişafı sürətlə-

nir və şagird formal-məntiqi əməliyyatlardan istifadə etməklə fikri məsələlərin həll olunmasına nail olur. Şagird əyani planda düşünməklə yanaşı, sözlü-şifahi planda təhlil aparmaq bacarığına da tədricən yiyələnir. Bu əsasda mücərrəd təfəkkürün funksional inkişafının əsası qoyulur. Artıq şagird induktiv düşünmə əsasında ümumi nəticələr çıxarmaq bacarığına yiyələnir. Bütün bunlar şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün əlverişli idrakı zəminin yaradılmasını təmin edir. Bu əsasda yeniyetmə təfəkkürü ilə kiçiyəşli məktəblinin təfəkkürü əsasında mövcud olan obyektiv fərq açıq şəkildə nəzərə çarpır. Belə ki, kiçik məktəbli məntiqi tapşırıqları həll etməyə nail ola bilmir, ya da müəllimin köməyinə istinadən çox çətinliklə nail olur. Yeniyetmə isə təqdim olunan məntiqi tapşırığı müstəqil surətdə həll etməklə yanaşı verdiyi cavabı da əsaslandırma bilir.

Təlimin fəaliyyətinin istər məzmunu və istərsə də forma baxımından mürəkkəbləşməsi şəraitində yeniyetmə yaşlı şagird intellektual xarakterli məsələləri həll edərkən bir neçə təklif olunan fərziyyəni müqayisə etməyə, onlardan hansının düzgün və ağılabatan olduğunu müəyyən etməyə aktiv surətdə meyl edir. Yeniyetmə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən həll üsullarının seçilməsində və tətbiq olunmasında intellektual fəallıq nümayiş etdirir, üsulları qarşılaşdıraraq müqayisə aparır və bu əsasda düzgün seçim etməyə nail olur. Şagirdlərdə bu bacarıq tədricən təşəkkül taparaq formalaşır. Bu proses kortəbii xarakter daşımır. Belə ki, təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkili şəraitində şagirdin intellektual bacarıqları formalaşır və bu zəmində təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi əsaslı keyfiyyət xarakteristikasına malik olur.

Yeniyetmə dövründə təfəkkürün inkişafında, xüsusilə fikri proseslərin formalaşmasında təlim fəaliyyətinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Yeniyetmə fikri məsələlərin həlli şəraitində formal əməliyyatlardan aktiv surətdə istifadə etməyə başlayır. Bunun təsiri altında əqli proseslərin sistem halında birləşməsinin və ifadə olunmasının funksional əsası qoyulur. Mənimsəmə prosesində fikri əməliyyatların məntiqi əsasda tətbiq olunma imkanı yaranır.

Təfəkkürün inkişafı prosesində yeniyetmənin əqli inkişafında yeni bir keyfiyyət dəyişikliyi də müşahidə olunur. Belə ki, yeniyetmə

mücərrəd fikirləri təhlil etməyə, buraxılan səhvləri aşkar edərkən əsaslandırmağa tədricən nail olur. Bu amil yeniyetmənin intellektual maraqlarının inkişafına, gerçəkliyə qarşı biliksevərliyin fəallaşmasına və genişlənməsinə əsaslı surətdə təsir göstərir. Bütün bunlar yeniyetmənin intellektual inkişafına, onun dünyagörüşünün formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir.

Beləliklə, yeniyetmə dövründə təlim fəaliyyətinin məzmun və xarakterinin dəyişməsi fonunda təfəkkürün formalarının, psixogenetik növlərinin, proseslərinin, o cümlədən fərdi xüsusiyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Aparılmış psixoloji tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, yeniyetmə dövründə uşağın intellektual inkişafında əsası irəliləyiş baş verir. İntellektual inkişafın səmərəli xarakter daşımada digər idrak proseslərinin də funksional inkişafının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə qarşılıqlı əlaqənin olması yeniyetmə təfəkkürünün sürətli inkişafı üçün əlverişli zəminin yaradılmasını təmin edir. Bununla əlaqədar bəzi psixoloqlar yeniyetmə dövrünün ikinci ilini (12 yaş) şagirdin intellektual inkişafının zirvəsi kimi xarakterizə edirlər. İrəli sürülən bu mülahizə ilə əlaqədar başqa bir mövqe də əsaslandırılır. Belə bir fikir sərgilənir ki, intellektual inkişafın yüksək səviyyəsi sonradan təşəkkül edərək formalaşır. Bu mövqeyin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, intellektual inkişafın yüksək həddini bioloji yaşla birbaşa olaraq əlaqələndirmək üçün elə bir obyektiv əsas yoxdur. Lakin, bununla belə intellektual inkişafı bioloji yaş mərhələsi əsasında müəyyən asılılığın olması ideyası da bütövlükdə və qətiyyətlə inkar olunmamalıdır.

Müasir pedaqoji psixologiya belə bir ümumi mövqeyi əsaslandırır ki, fikri fəaliyyətin inkişafını və onun keyfiyyət xarakteristikasını təlim prosesindən ayırmaq əlverişli mövqe sayıla bilməz. Belə ki, aparılmış çoxsaylı psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, təlim prosesinin optimallaşdırılması şəraitində kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə intellektual fəaliyyətinin sonrakı yaş dövrləri üçün səciyyəvi olan bəzi keyfiyyətlərin müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək olar. Artıq 10-11 yaşlı uşaqlarda təfəkkürün nəzərideduktiv formasını inkişaf etdirmək mümkündür. Burada şagirdin mənimsəmə fəaliyyətinin yaradıcı xarakterə malik olmasının təmin edil-

məsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə şəraitdə təlim inkişafın bioloji yaş imkanlarını qabaqlayaraq onu sürətləndirə bilər.

Yeniyyətə dövründə koqnitiv proseslərin inkişafı onların funksiyalararası əlaqələrinin daha da genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, əsas idrak prosesləri olan qavrayış, təfəkkür və hafizə ilə yanaşı təxəyyül də inkişafa doğru istiqamətlənir. Bu onunla əlaqədardır ki, yeniyyətə şagirdlərin bəziləri fəal yaradıcılığa meyli edirlər. Bir çox yeniyyətmələr şeir yazır, şəkillər çəkir və yaradıcılığın digər növlərinə maraqla göstərirlər.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, yaşlı adamlarla müqayisədə yeniyyətmələrdə təxəyyül obrazlarının səmərəliliyi o qədər də yüksək olmur. Lakin yeniyyətmənin təxəyyülünün məzmun xarakteristikası aşağı yaşlı uşaqların təxəyyülündən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yeniyyətə dövründə təxəyyülün rolu ön plana çəkilir və şagirdin idrak fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bununla yanaşı müxtəlif xarakterli tələbatlarını ödəməyə nail ola bilməyən yeniyyətə özünün təxəyyül obrazlarına müraciət etməklə arzularını reallaşdırmağa çalışır. Belə şəraitdə yeniyyətmənin psixoloji vəziyyəti sabitləşir və onun davranışında baş verə biləcək konfliktlərin qarşısı alınır.

Təxəyyülün inkişafı yeniyyətmənin təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Bərpaedici və yaradıcı təxəyyülün fəallaşması təlim materiallarının mənimlənməsi prosesinin məzmun xarakteristikasına bilavasitə təsir göstərir. Bu zəmində təxəyyül prosesi ilə təfəkkür arasında formalaşan funksional əlaqə daha da əhatiləşərək möhkəmlənir.

Yeniyyətə dövründə şagirdin intellektual inkişafında nitq fəaliyyətinin funksiyalarının formalaşmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu dövrdə təlim fəaliyyətinin məzmun və xarakterinin dəyişməsi fonunda monoloji və yazılı nitqin funksional baxımdan inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Oxu vərdislərinin sürətli formalaşması, monoloji və yazılı nitqin daha da təkmilləşməsi şagirdin intellektual fəaliyyətinin gedişinə müsbət təsir göstərir. Şagirdin oxu, yazı və şifahi nitq vərdislərinin qurulmasında nəzərə çarpan dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu zəmində yeniyyətmənin monoloji nitqinin təşkili müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır.

Yeniyyətə sərbəst danışmağa, fikirlərini daha aydın ifadə etməyə fəal meyli edir. Bu dövrdə nitq fəaliyyətinin funksional baxımdan idarə olunması prosesi təkmilləşir və şagird şifahi nitqin formalarından aktiv surətdə istifadə etməyə nail olur.

Yeniyyətə dövründə yazılı nitqin inkişafı şagirdin nitq fəaliyyətinin əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramasını şərtləndirir. Şagirdin yazılı nitqi müstəqil xarakter daşımağa başlayır. Yeniyyətə fikirlərini müstəqil və ardıcıl surətdə ifadə etməyə, verilən tapşırıq əsasında məzmunlu mətni tərtib etməyə tədricən nail olmağa başlayır.

Şagirdin nitq fəaliyyətinin forma və funksiyalarının inkişafında, xüsusilə yazılı nitqin formalaşmasında təfəkkürün təsir imkanları əsaslı surətdə genişlənilir. Nitqlə təfəkkür əsasında yaranan funksional əlaqə onların qarşılıqlı təsir imkanlarını genişləndirir və bu amil şagirdin əqli fəaliyyətinin ümumi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Yaranmış funksional asılılığın təsiri altında nitqin planlaşdırma, idarəedici və semantik funksiyaları surətlə inkişaf edərək şagirdin intellektual fəaliyyətinin tərkib hissələrinə çevrilir.

Aparığımız araşdırmalar əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək olar ki, yeniyyətə dövründə şagirdin koqnitiv inkişafında əhəmiyyətli funksional dəyişikliklər baş verir. İntellektual inkişafın mərkəzi funksiyasını təşkil edən təfəkkür başqa idrak proseslərinin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilir. Qeyd edilən şərait yeniyyətə dövründə intellektual inkişafın keyfiyyət baxımından əsaslı dəyişikliklərə uğraması üçün əlverişli idrakı zəminin yaradılmasını təmin edir. Bəzi psixoloqların mülahizəsinə görə, insanın intellektual inkişafının müxtəlif səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin son həddi 12 yaşda müəyyənləşdirilməyə başlayır. Başqa psixoloqlar isə belə hesab edirlər ki, uşaqlarda intellektual inkişafın yüksək həddi yuxarı yaş mərhələlərində təzahür etməyə başlayır. Üçüncü bir mövqe də irəli sürülür ki, intellektual inkişafın qanunauyğunluqlarını birbaşa olaraq bioloji yaşla əlaqələndirmək olmaz. Belə ki, insanın yaradıcı fəaliyyətini, intellektinin inkişafını onun cəlb olunduğu fəaliyyətin məzmunundan ayıraraq xarakterizə etmək qeyri-mümkündür. Uşağın müəyyən fikri əməliyyatlara yiyələnmə imkanları onun təlim fəaliyyətinin gedişindən və məzmunundan ayırmaq olmaz. Apa-

rılmış çoxsaylı psixopedaqoji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, təlim fəaliyyətinin optimal təşkil şəraitində hətta üçüncü və dördüncü siniflərdə oxuyan şagirdlər belə mücərrəd xarakterli təlim tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilirlər. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, intellektual fəaliyyətin inkişafı ilə əlaqədar məktəblərdə nəzərə çarpacaq fərqi fərqlər də müşahidə olunur. Belə ki, bəzi 10-11 yaşlı şagirdlərin bir qismi deduktiv intellektə malik olduqları halda, digərləri isə intellektin bu formasına hətta yuxarı yaş dövrlərində belə yiyələnə bilmirlər.

Təlim psixologiyası sahəsində aparılmış tədqiqatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, uşağın intellektual inkişafının yüksək həddə çatmasını xarakterizə edən çoxsaylı əlamətlər içərisində bir neçə əlamətin rolunu ön plana çəkmək olar: a) şagird məlum problemlərə qeyri-adi, yeni tipli yanaşmanı nümayiş etdirməyə aktiv meyl edir; b) şagird xüsusi halları ümumi xarakterli əlamətlərin tərkibinə daxil etməyi bacarır; c) qeyri-müəyyən xarakterli tapşırıqların qarşıya

qoyulduğu şəraitdə belə şagird düşündürücü suallarla müraciət etməyi bacarır.

Beləliklə, təlim fəaliyyətinin inkişafetdirici imkanlarının reallaşdırılması şəraitində koqnitiv inkişafın yüksək səviyyəsini xronoloji yaşın təsir dairəsindən kənarlaşdırılaraq xarakterizə etmək mümkündür. Burada şagirdin təlim fəaliyyətinin təşkili səviyyəsinin və təlimlə bağlı aktiv və yaradıcı motivasiya sferasının formalaşmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Problemin aktualığı. Yeniyetmə yaşlı şagirdlərin koqnitiv fəaliyyətinin psixopedaqoji mexanizmlərinin öyrənilməsi zəminində idrak proseslərinin inkişafetdirici funksiyalarının reallaşdırılmasının üsul və vasitələrinin obyektiv planda müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq mümkündür.

Problemin elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti. Koqnitiv fəaliyyətin yaş xüsusiyyətləri öyrənilmiş və idrak proseslərinin hər birinin ayrılıqda inkişafının psixogenetik aspektləri araşdırılaraq təhlil edilmişdir. Aparılan nəzəri və praktik psixopedaqoji-yönlü təhlilə istinadən koqnitiv inkişafda təlim fəaliyyəti arasında mövcud olan qarşılıqlı funksional əlaqələrin reallaşdırılmasını təmin etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə, Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010.
2. Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. М.: Изд-во МГУ, 1982.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. М.: Педагогика, 1986.
4. Маклаков А.Г. Общая психология. - СПб.: Питер, 2012.
5. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет / Под ред. И.В. Дубровиной, Б.С. Круглова. -М.: Педагогика, 1988.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 1999.

E-mail: Edisontarana@gmail.com

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok.,dos.* Q.V. Rəhimova
ped.ü.fəls.dok.,dos. Z.İ. Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2020.

UOT159.9

Harun Halil Öztaş

“Odlar Yurdu” Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

**YENİYETMƏLƏRİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTLƏ
BAĞLI APARILAN TƏDQİQATLAR**

Харун Халил Озташ

докторант по программе доктора философии университета “Одлар Юрду”

**ПРОВЕДЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ
В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПОДРОСТКОВ**

Harun Halil Oztas

*doctorial student in the program of doctor of philosophy
“Odlar Yurdu” University*

**STUDIES OF THE PSYCHOLOGICAL SERVICE IN THE PROCESS
OF TEACHING ADOLESCENTS.**

Xülasə. Azərbaycan təhsilində psixoloji xidmətin yaranmasından ötən 25 il ərzində xeyli işlər görülmüş, nailiyyətlər əldə edilmiş, təcrübə qazanılmış, kadr hazırlanması sahəsində ciddi addımlar atılmış, praktik psixoloqların fəaliyyət göstərdiyi məktəblərin sayı 3000-ə çatdırılmışdır. Ötən dövr ərzində praktik psixoloqların daha keyfiyyətli bilik qazanmaları, peşəkarlıqlarının artırılması məqsədilə “Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” ixtisası yaradılmışdır.

Açar sözlər: *konsepsiya, səviyyə, ziddiyyət, təlim, subyekt-obyekt, psixoloji çətinliklər, psixoloji xidmət, psixokorreksiya*

Резюме. За последние 25 лет с момента появления психологических услуг в сфере образования в Азербайджане многое сделано: достигнуты успехи, накоплен опыт, а количество школ, в которых выросли практикующие психологи, достигло 3000 человек. За прошедший период была создана психосоциальная служба в сфере образования с целью получения более качественных знаний и повышения профессионализма практических психологов.

Ключевые слова: *концепция, уровень, конфликт, обучение, субъект-объект, психологические трудности, психологические услуги, психокоррекция*

Summary. Over the past 25 years since the advent of psychological services to education in Azerbaijan, a lot has been done, achievements have been made, experience has been made, and the number of schools in which practicing psychologists have grown has reached 3,000. Over the past period, the psychosocial service in education has been established in order to gain more qualitative knowledge and enhance the professionalism of practical psychologists.

Key words: *concept, level, conflict, training, subject-object, psychological difficulties, psychological services, psychocorrection*

Yeniyyətlərin şəxsiyyətinin təşəkkülü və formalaşması mürəkkəb prosesdir. Yeniyyətə bir tərəfdən bioloji və psixoloji, digər tərəfdən isə sosial cəhətdən formalaşmaqdadır, yəni cəmiyyətdə müəyyən bir mövqə tutduqdan sonra onların şəxsiyyəti formalaşır. Burada müxtəlif amillər, təsirlər sistemi mühüm rol oynayır. Bu

baxımdan onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə xüsusilə önəm vermək lazımdır. Məlumdur ki, yeniyyətlərin ilk şəxsi münasibət sistemi onların öz ailə üzvləri ilə olan münasibətləri əhatə edir. Həmin münasibətlər sistemində iki istiqamət ön plana keçir: əvvəla ailə üzvləri ona necə münasibət bəsləyirlər və yeniyyətlər ailə

üzlərinin müxtəlif məzmunlu münasibətlərini necə qavrayır və onları davranış və rəftarında necə təzahür etdirir. Əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə yeniyetmələrin münasibətlər sisteminin ikinci dairəsini məktəb, oxuduğu sinif, yəni bilavasitə dərslər prosesinde və dərsləndən vaxtlarda təmasda olduğu sinif yoldaşları və onlara dərslər deyən müəllimlər qrupu təşkil edir. Yeniyetmənin şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminə davranışına təsir edən təzahürlərin üçüncü dairəsi yeniyetmələrin bilavasitə təmasda olduğu həmyaşıdlar, bəzən də həmyaşıdları olmayan müxtəlif tərkibli qruplardır. Yəni yeniyetmənin qoşulmuş olduğu qruplarda psixoloji iqlimin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin məzmun və xarakteri yeniyetmələrin davranışını şərtləndirir.

Yeniyetmə bir tərəfdən bioloji və psixoloji, digər tərəfdən isə sosial cəhətdən formalaşmaqdadır, yəni cəmiyyətdə müəyyən bir mövqə tutduqdan sonra onların şəxsiyyəti formalaşır. Uşağın yeniyetməlik dövrünə necə qədəm qoymasından asılı olmayaraq, onun fəaliyyətinin başlıca motivi yoldaşlarının hörmətini qazanmaq, onların yanında nüfuzə malik olmaqdır. Yeniyetmənin ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətə səy göstərməsi bu dövrdə nəzərə çarpan mühüm psixoloji xüsusiyyətlərdən biridir. Yeniyetməlik yaşına qədər ata-ana uşağın həyatının mərkəzində dayanırdısa, artıq bu yaş dövründə yeniyetmənin həyatında mərkəzi yeri yoldaşları, həmyaşıdları alır. Həmyaşıdları tərəfindən sevilmək və qəbul edilmək yeniyetmə üçün əsas olur.

Antropoloqlar yeniyetməlik yaşını uşağın cəmiyyətdə müəyyən mövqə tutmağa doğru getdiyi yol, bir növ “cəmiyyətə daxilolma dövrü” hesab edirlər. Bu ideyanı xüsusilə inkişaf etdirən Kurt Levin göstərir ki, cəmiyyətə nüfuz edən yeniyetmədə uşaqlıq dövrünə məxsus olmayan yeni üstünlüklər əmələ gəlir (2).

Ümumiyyətlə, bu dövr üçün yoldaşlıq hissinin inkişafı, dostluğa, mehriban münasibətlərə şüurlü münasibətin yaranması daha xarakterikdir. Belə münasibətlərin daxili motivləri də güclü olur, ona görə də dostluq münasibətləri yeniyetmələrdə daha məzmunlu və davamlı olur. Onlarda qürur hissi, kollektivçilik hissi daha güclü olur ki, bu baxımdan da yeniyetmələrdə müxtəlif qruplara meyli və onlara qoşulma cəhdi daha qabarıq özünü büruzə verir. Yeniyetmə

yoldaşlarının rəyini müəllimlərin və valideynlərin rəyindən üstün tutur. Yeniyetmənin dostları ilə ünsiyyəti onların mühakimə obyektinə çevrilir. Onlar dostlarının hərəkətlərini öz davranış və hərəkətləri ilə müqayisə edir, təhlil edir və səbəbini araşdırır. Bunun nəticəsində yeniyetmənin özü və yoldaşları haqqında da təsəvvürləri genişlənməmiş olur. Onlar bir tərəfdən müvəffəqiyyətli olmaq, seçilmək istəyir, digər tərəfdən isə dərslərini yaxşı oxuduqda yoldaşlarının ona güləcəyini düşünür, ona görə də dərslərində gəriləmələr ola bilər, çünki bu dövrdə yoldaşlarının onlar haqqında söylədikləri fikirlər, düşüncələr çox vacibdir. Onlar çox həssas olurlar.

Tədrisən yeniyetmənin yoldaşlığı seçici xarakter daşımağa başlayır. Yeniyetmələr arasında oğlan-qız münasibətləri formalaşır və onlar bir-birinin xoşuna gəlməyə cəhd edirlər. Yeniyetməliyin ilk dövrlərində qızlar və oğlanlar öz cinslərinin nümayəndələri ilə yaxın olurlar. Qızlar dostlarına daha çox bağlanırlar və eyni zamanda qızların dostlarından tələbləri daha yüksək olur, oğlanlar isə daha çox bir neçə həmyaşıdı ilə birgə dostluq edir, daha az sirlərini bölüşürlər.

Yeniyetmə oğlan və qızlar dostluq səviyyəsində bir-birlərini adətən ideallaşdırırlar. Onlar hər şeydə sevdiyi oğlan və qıza haqq qazandırır, onun nöqsanlarını görmür və ya görmək istəmir, ən ülvə keyfiyyətləri ona aid edirlər. Bu əsasda xüsusilə qızlarda tələqinə qapılma müşahidə olunur. Bu iradə zəifliyi deyildir və iradə zəifliyi kimi də izah edilə bilməz. Dostluq səviyyəsində oğlan və qızlar hər hansı bir nöqsanı, adətən bir-birinin nəzərinə çatdırmırlar, onlar uzun müddət özlərinin yeni rollarını kifayət qədər aydın təsəvvür etmirlər (6, s. 145). Bəzən də elə hallar olur ki, yeniyetmə üçün bu gün dünyanın ən yaxşı ata-anası olan valideynləri sabah tam əksinə təsir bağışlayır. Yeniyetmə qızların və oğlanların ünsiyyətində əsas yer tutan onların bir-birilə sirlərini bölüşməsidir. Şəxsi məsələlərin məzmunu dərinləşdikcə, yeniyetmədə sirrə etibar edə biləcəyi dostla tələbat yaranır. Buna uyğun olaraq, yeniyetmənin təsəvvüründə “dost qayğıkeş olmalıdır”, “bir-birini başa düşməlidir, inanmalı və etibar etməlidir” kimi fikirlər yaranır.

Prof. Ə.S. Bayramovun qeyd etdiyi kimi, “şəxsiyyətin təşəkkülü hər yerdə və hər zaman yüksələn xətt üzrə getmir. Müxtəlif həyat şəraiti və yaş dövrlərində şəxsiyyətin təşəkkülü eyni

nəticəni vermir” (6). Elə buna görə də eyni sosial mühitdə, eyni xarici təsir şəraitində ayrı-ayrı yeniyyətlərdə başqa-başqa xüsusiyyətlər təzahür edir. Yeniyyətlərin yoldaşları ilə ünsiyyəti zamanla daha da möhkəmlənsə də onlar arasında bəzi konfliktlər də baş verir. Lakin ünsiyyətin pozulması halları baş verdikdə bu, yeniyyətlərə böyük sarsıntı gətirir, eyni zamanda, yoldaşlarının ona soyuq münasibəti onun üçün ən ağır cəzaya çevrilir. Bu yaşda yoldaşlıqda sadıqlıq, doğruluq, müsbət qarşılıqlı münasibətlər kimi keyfiyyətlər aparıcı olur. Ümumiyyətlə, yeniyyət üçün yoldaşlarla ünsiyyət önəmlidir, onların münasibətləri pis olanda və yaxud alınmadıqda çox məyus olur, bunu öz faciələri kimi qəbul edirlər. Adətən, yeniyyətlər tək qalmaqdan qorxduqları üçün yoldaşları ilə münasibətləri nizamda saxlamağa çalışırlar.

Məktəbə psixoloji xidmət sahəsində diqqət cəlb edən cəhətlərdən biri də çətin tərbiyə olunan (“çətin”) uşaqlarla aparılan işdir. Burada, birinci növbədə, əsas diqqət şəxsiyyəti sosial cəhətdən deformasiyaya uğrayan, asosial uşaqların vaxtında diaqnostikasını verməyə yönəldilməlidir. Bu zaman uşaqda “çətinliyin” yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların əsasında və uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onunla aparılacaq tərbiyəvi iş sistemi müəyyənləşdirilməlidir.

Ötən əsrin 80-ci illərində ümumtəhsil məktəblərində çətin uşaqlar problemi çox kəskin forma almışdı. Azyaşlı uşaqlar arasında cinayətkarlığın artması narahatçılıq doğururdu. Təbii ki, müəllimləri daha çox yetirməyə və geri qalan şagirdlər düşündürürdü. Müəllimlərlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrində tez-tez münaqişəli situasiyalar yaranırdı. Sosioloji, psixoloji, hüquqi və digər ədəbiyyatlarda bu problemin kökü bilavasitə məktəbdə təhsil alan yeni-yetmələrə psixoloji xidmətin aşağı səviyyədə aparılmasında idi.

M.Ə. Həmzəyevin 1991-ci ildə çap olunmuş “Pedaqoji psixologiya” adlı əsərində müəllif məktəbdə psixoloji xidmətin əsas istiqamətləri haqqında yığcam məlumat verir, uşaqların məktəbə psixoloji hazırlığının diaqnostikası, çətin tərbiyə olunan şagirdlərlə və ailələrlə aparılan psixoloji işin xüsusiyyətlərini təhlil edir və bəzi psixodiyagnostik metodlar və onlardan istifadə yollarına aydınlıq gətirir. Müəllif əsərin sonunda bəzi intellekt testləri, temperamentin öy-

rənilməsi, iddia səviyyəsi və onun diaqnostikası məsələlərinə toxunmuş, müxtəlif testlərə daxil olan subtestlərdən nümunələr vermişdir.

L.N. İsmayılovanın fikrincə, məktəb mühitində çətin tərbiyə olunan uşaqların əmələ gəlməsinin köklü psixoloji səbəbləri vardır. “Məktəbdə çətin tərbiyə olunan uşaqlar problemini necə aradan qaldırmaq olar?” sualına L.N. İsmayılova qeyd edir ki, belə uşaqlarla məktəbdə müxtəlif xarakterli korreksiya işi aparılır, lakin çox zaman bu işin nəticələri səmərəsiz olur. Onun fikrincə, çətin tərbiyə olunan uşaqların əmələ gəlməsini şərtləndirən səbəbləri aradan qaldırmaq və bu istiqamətdə məqsədyönlü profilaktik iş aparmaq ən səmərəli yoldur. Ümumtəhsil məktəblərində simfədxaric saatlarda psixoloji biliklərin öyrənilməsi ən səmərəli formadır. Müəllifin fikrincə, bu formalara:

- 1) fakultativ məşğələlərin və olimpiadaların təşkili;
- 2) “Gənc psixoloq” elmi cəmiyyətin yaranması;
- 3) divar qəzet və bülletenlər;
- 4) müsabiqələr;
- 5) mühazirələr daxildir.

İstənilən kollektivdə, işgüzar və şəxsi münasibətlər mövcuddur. İşgüzar əlaqələr istənilən funksiyaların icraçıları kimi adamları qrupda birləşdirir. Şəxsi münasibətlər qarşılıqlı simpatiyalar və antipatiyalar ilə müəyyənləşir. Şəxsi qarşılıqlı əlaqələr özbaşına inkişaf edir və bütövlükdə hər adama və qrupa güclü təsir edir.

Qrupda əlverişli statusa malik olan uşaqlar özlərinə inanır, müsbət emosiyalara malik olur və mükəmməl inkişaf edir. İnsanlardan təcrid olunmuş uşaqlar mənfi emosiyalar keçirir, özlərinə inanmır, aqressiv olur və bu zaman “risk qrupu”na daxil olan uşaqlar formalaşır.

Kollektivdə hər uşağın mövqeyini müəyyənləşdirən biz bu vəziyyətin təkmilləşməsi üçün yollar, üsullar tapmağa cəhd edirik, ondan asılı səbəblərini göstəririk. Uşaq kollektivində yalnız psixoloq şagirdləri tərbiyə etmir, şagirdlər də bir-birinə təsir göstərir. Buna görə də psixoloq kollektivin üzvlərinə necə təsir etdiyini və istənilən yönümdə nəzarət etməsini bilməlidir,

Uşaqların assosiativ davranışını azaltmaq üçün bu qrupda olan hər bir uşağı öyrənmək, qrupda hər bir uşağın statusunu müəyyənləşdirmək, izlə edilmiş uşaqların davranışlarını kor-

reksiya etmək və onlara həmyaşdalarının münasibətini, rəftarlarını dəqiqləşdirmək. zəruridir

“Risk qrupu”na daxil olan uşaqlar müəllimlər, tərbiyəçilər və psixoloqlar tərəfindən xüsusi diqqət tələb edən uşaq kateqoriyasıdır. Belə uşaqlara, bir qayda olaraq, dərslərindən geri qalan, intizamsız, tərbiyə olunmayan və mövcud qaydaları pozanlar aid edilir.

Pedaqoji cəhətdən çətin bir uşağın fərdiliyinə və təkrar olunmazlığına, özünəməxsusluğuna baxmayaraq, onlarda ümumi cəhətlər də mövcuddur. Belə uşaqlara qayda-qanunlara əməl etməmək, əməkdən uzaq olmaq xarakterikdir.

Kollektivdə hər uşağın mövqeyini müəyyən edərək praktik psixoloqlar bu vəziyyətin təkmilləşməsi üçün yollar tapmağa cəhd etməlidirlər. Uşaq kollektivində şagirdləri yalnız müəllim tərbiyə etmir, onların özləri də bir-birinə təsir göstərirlər. Buna görə də psixoloq kollektivin üzvlərinə necə təsir etdiyini və istənilən yönümdə onlara necə təsir edəcəyini bilməlidir.

Uşaqların assosiativ davranışını azaltmaq üçün bu qrupda olan hər bir uşağı öyrənmək, onun statusunu müəyyənləşdirmək, təcrid olunmuş uşaqların davranışlarını korreksiya etmək və həmyaşdalarının onlara münasibətini, rəftarlarını dəqiqləşdirmək zəruridir.

Yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranışın problem olması, ilk növbədə, onun mürəkkəb və çoxcəhətli bir sosial-psixoloji fenomen olması ilə əlaqədardır. Yəni onun psixoloji mexanizmləri, başlıca təzahürləri əsasən müxtəlif sosial, eləcə də fərdi-psixoloji amillərin təsiri ilə şərtlənir, yeni keyfiyyətlər kəsb edir.

İkinci tərəfdən, yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranışın təzahürlərini şərtləndirən iqtisadi, mənəvi və s. amillərlə yanaşı daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri kimi sosial-psixoloji amilləri göstərmək olar. Bu cəhət də həmin fenomenin müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişən sosial-psixoloji şəraitdə yeni keyfiyyətlər kəsb etməsini, müxtəlif təzahürlərə malik olmasını şərtləndirir. Elə buna görə də res-publikamızda müasir dövrdə yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranış və onun təzahürləri məxsusi cəhətlər kəsb edir və sanki “köhnə problem” yeni sosial-psixoloji çalarda özünü büruzə verir, başqa sözlə, məhz bu şəraitdə ziddiyyətli davranışın simptomokompleksi yeniyyətəmələr arasında geniş yayılmış olur (6, s. 45). Yəni problem müasir şə-

raitlə əlaqədar olaraq yeni məzmun və forma kəsb edir, onun həlli zərurətini ön plana çəkir.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı bir mühüm cəhət də diqqəti cəlb edir. Bu problem nə vaxt və hansı şəraitdə tədqiqatçıların araşdırma obyektinə olub və ona necə yanaşmışlar və onu nə dərəcədə öyrənmişlər? Məhz həmin suala cavab vermək problemin elmi mahiyyətini araşdırma istiqamətlərini nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranışın təzahürləri problemi ilə bütün tarixi dövrlərdə insanlar bu və ya digər şəkildə rastlaşmışlar və ona görə də demək olar ki, həmin problem qlobal səciyyə daşıyır və insanların güzəran psixologiya səviyyəsində yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranışın təzahürlərinə müəyyən qədər diqqət yetirmişlər, onların səbəbləri barədə düşünmüşlər (5, s. 71).

Həmin məsələ, ilk növbədə, yeniyyətəmələrin yeniyyətəmələrin valideynlərini, digər ailə üzvlərini, yaxınlarını, həm də məktəbdə müəllim və tərbiyəçiləri narahat etmiş və yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli hərəkətlərin təzahürlərinin qarşısını almaq üçün müxtəlif yol və vasitələrə əl atmışlar. Bu halda əsasən güzəran təcrübəsinə istinad etmişlər, yəni yeniyyətəmələrdə kobudluğun, sözbəxəməməyin, yaşlılara hörmət etməməyin və s. kimi nisbətən bəsit təzahürlərinin səbəbləri və onların qarşısını almaq barədə düşünmüşlər.

Lakin bu məsələ əsasən məişət psixologiyası, güzəran təsəvvürü səviyyəsində baş verir. Yəni yeniyyətəmələrin ziddiyyətli davranışının əsas təzahürləri adi münasibətlər səviyyəsində əks etdirilir, onun daxili psixoloji mexanizmi, törətdiyi başlıca fəsadlar, yəni ziyanlı tərəflərinin tənzip edilməsinin, qarşısının alınmasının yol və vasitələri həyatı faktların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında elmi cəhətdən araşdırılmır (3, s. 52). Bu cəhətdən məsələyə yanaşdıqca yeniyyətəmələrdə ziddiyyətli davranışın təzahürləri problemi, yəni yeniyyətəmələrlə onların sosial əhatəsi, sosial mühiti, ətraf adamlar arasındakı münasibətdə ahəngdarlığın pozulmasının səbəb və şəraiti, ilk növbədə, fəlsəfi-sosioloji aspektdə, xüsusən də etika baxımından müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır. Həmin tədqiqatlarda bir cəhət haqlı olaraq qeyd edilir ki, (müxtəlif yaş mərhələlərində) insanlarda sosial və ya psixoloji yadlaşma, xüsusən də ziddiyyətli davranışların təzahürləri prob-

lemi son dövrlərə qədər fəlsəfi, tarixi, sosioloji və digər aspektlərdə nisbətən əsaslı surətdə öyrənilsə də, həmin məsələnin etik aspektdə şərhinə o qədər də diqqət yetirilməmişdir, çünki bu, müəyyən mənada o dövrdə hakim olan mövcud ideoloji baxışlara uyğun gəlmirdi.

Ziddiyyətli davranışın təzahürləri probleminə psixologiya elminin ayrı-ayrı sahələrində bir-birindən fərqli yanaşma tərzləri özünü göstərir. Yalnız bir fakta diqqəti çəkmək yerinə düşərdi ki, hüquq psixologiyasında, xüsusən də hüquq orqanları işçilərinin fəaliyyətində yeniyyətlərdə ziddiyyətli davranış təzahürlərinə əsasən hüquq pozuntuları və ya hüquqa zidd davranışın təzahürü kimi yanaşır və orada cinayət əməli axtarır, ona qarşı mübarizədə yalnız müvafiq hüquqi cəza tədbirinə əl atılmasını vacib sayır. Bir sıra hallarda ayrı-ayrı yeniyyətlərin şıltaqlıqla bağlı bu və ya digər hərəkətləri hüquqa zidd davranış kimi qiymətləndirilir və təsbit olur. Bir sıra hüquq mütəxəssisləri istər rus-sovet, istərsə də respublikamızın hüquqşünasları belə vacib cəhətlərin nəzərə alınması zərurətini qeyd etmişlər.

Xüsusən respublikamızın hüquq mütəxəssislərindən T.M. Qafarov, M.S. Qurbanov, İ.İ. İsmayılov, R.H. İskəndərov, M.F. Məlikova, İ.R. Məmmədov, İ.M. Rəhimov, L.Ə. Əliyev, C.H. Mövsümov, K.Q. Saricalinskaya, F.Y. Səməndərov, E.L. Qasımov və başqaları bəzən bilavasitə, bəzən də dolayısı ilə yeniyyətlərin ziddiyyətli davranışının ifrat halı kimi cinayət əməllərinə, onun hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi məsələsinə müəyyən yer vermişlər. Bu cəhətdən xüsusən də psixologiya elmləri doktoru, prof. B.H. Əliyevin elmi fəaliyyəti və araşdırmaları və onun elmi rəhbərliyi ilə hüquq psixologiyası üzrə yerinə yetirilən bir sıra tədqiqat işləri diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir (M. İmamverdiyeva, H.R. Cavadov və başqaları) (1, s. 208).

Bununla bərabər, S.M. Məcidovanın yetkinlik yaşına çatmamış məhbusların sosial psixoloji tiplərini müəyyənləşdirməklə bağlı tədqiqat işi diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Burada cinayətə aparıb çıxaran davranışa yol vermiş uşaqların əməli, hərəkətlərinin psixoloji mexanizmlərinin açılmasına, belə əməllərin qarşısını almaq üçün zəruri olan psixoloji təsir üsullarının müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Elə həmin tədqiqatın davamı kimi küçə uşaqlarının psi-

xoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması, həmin küçə uşaqlarına qayğı və təsirin psixoloji məsələlərinin müəyyənləşdirilməsinə diqqəti çəkmək S.M. Məcidovanın xüsusi xidməti kimi qeyd edilməyə layiqdir. Çünki küçə uşaqları probleminin vaxtında və lazımı səviyyədə həll edilməməsi yeniyyətlərdə ziddiyyətli davranışın təzahürlərinin artmasına bilavasitə təsir göstərir.

Psixologiyada ziddiyyətli davranış dedikdə subyektin, xüsusən də yeniyyətlərin həyatla, ələmlə elə münasibətlərinin təzahürləri nəzərdə tutulur ki, bu halda onun fəaliyyət məhsulları, onun özü, eləcə də yaxın adamlar, başqa fərdlər və sosial qruplar müəyyən norma, yönəliş və sərəvət meyllərinin daşıyıcıları kimi onun özünə əks olan bir cəhət kimi əks etdirilir, qiymətləndirilir. Bu da həmin yeniyyətlərin müxtəlif emosional halətlərində öz əksini tapır: yəni özünə qapılma, tənhalıq hisslərində, hətta yaxın adamlara, qohumlara, tanışlara tam laqeyd və biganə münasibətdə, bəzən hətta onlara nifrət bəsləməkdə, öz mənliliyini belə itirməkdə və s. ifadə olunur. Yəni bu halda yeniyyət ilə başqaları, ətraf mühit və hətta özü ilə münasibətdə ahəngdarlıq pozulur, nəticədə onun fəaliyyətində, ünsiyyətində, davranış və rəftarında, hissi yaşamalarında neqativ cəhətlər özünü aydın surətdə büruzə verir. Ziddiyyətli davranışın belə anlaşılması əksər psixoloqlar üçün xarakterikdir (2, s. 172).

Ziddiyyətli davranışın, yadlaşmanın bu cəhətini təhlil edən V. Foksun əqidəsinə, cəmiyyətin insanlara, xüsusən də yeniyyətlərə laqeyd münasibəti yadlaşmanı, onlarda ziddiyyətli davranışın təzahürlərini dərinləşdirir və nəticə etibarilə belə baxımsız, ümitsiz yeniyyətlərdə cinayətkar davranışın formalaşması güclənmiş olacaqdır. Xüsusən də ünsiyyət əlaqələrinin zəifləməsi və ya tamamilə kəsilməsi insanda, xüsusən də yeniyyətlərdə özünəqapanma, tənhalıq, küskünlük, insanlardan qaçma və s. kimi formalarda, yəni ziddiyyətli davranış təzahürlərində də özünü büruzə verə bilər. Həm də onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiqatçıların müəyyən etdiyi kimi, ziddiyyətli davranışın yalnız müəyyən təzahürləri cinayətkar davranışa gətirib çıxara bilər.

Ziddiyyətli davranış, eləcə də sosial və psixoloji yadlaşma yeniyyətlərin şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzim edən sosial normaları, davranışı mənimsəməsini çətinləşdirir. Yəni həmin

normalar onun üçün “mənimki” olmur, buna görə də onlara riayət etmək “mənim” üçün, yəni yeniyetmə üçün məcburi deyil, onlar nəşə yaddır, heç də həmişə anlaşılın olmur. Təsadüfi deyil ki, cinayət törətmiş bəzi yeniyetmələr onları nə üçün cəzalandırdıqlarını aydın dərk etmir, amma hansısa qadağalara əməl etmədiyini bilir.

Problemin aktualığı. Ümumən şəxsiyyətin, xüsusən də yeniyetmənin yadlaşması onda ətraf mühitə, insanlara neqativ münasibətlərin formalaşmasına, ətrafda olanlara düşmənçilik hissənin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu da çox zaman xəyali təhlükədən özünü hifz etmək üçün ətrafdakılara qarşı aqressiya törədir. Bu da bir sıra qatı cinayətlərin motivi ola bilər (5, s. 60-62).

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyetmənin ətraf mühitlə normal əlaqə və münasibətlərdən təcrid və ya məhrum edilməsi çox zaman onun özünəbənzər

adamlarla əlaqə və rəbitə yaratmağa meylini gücləndirir, bu da bir çox hallarda yeniyetmənin cinayətqar qruplara qoşulması ilə nəticələnir. Bu halda yeniyetmələr arasında qrup cinayəti üçün əlverişli zəmin yaranır. Bu halda sosial normalara qarşı yönəlmiş müqavimət ayrıca bir yeniyetmənin deyil, müəyyən yeniyetmə qrupunun müqavimətinə çevrilir. Həmin qrup daxilində ziddiyyətli davranışa meyl daha güclənmiş olur. Deməli, yeniyetmələrin ziddiyyətli davranışının hüquq psixologiyası aspektlərinin tədqiqi də müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə yeniyetmələrin valideynlərini, digər ailə üzvlərini, yaxınlarını, həm də məktəbdə müəllim və tərbiyəçiləri narahat edən və yeniyetmələrdə ziddiyyətli hərəkətlərin təzahürlərinin qarşısını almaq üçün müxtəlif yol və vasitələr axtaranlar üçün önəmli əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva B.H. Kiçik məktəb yaş dövründə cinsi fərqlərin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 1999.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanada psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s
3. Əmrahlı L.Ş. Məktəb psixoloqu: Metodik vəsait. Bakı: Nurlan, 2014, 176 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi, Bakı: Maarif, 1986, 236 s.
5. Dadaşova T. Yeniyetməlik dövrünün ziddiyyətləri və onların tərbiyə prosesində nəzərə alınması // Azərbaycan məktəbi, 1975, № 6.
6. Baxşəliyev Ə.T. Yeniyetməlik dövrünün bəzi psixoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan məktəbi, 1987, № 10

E-mail: horun.ostash@mail.ru

Rəyçi: psix.ü.elm.dok., prof. Ə.T. Baxşəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2020.

UOT159.9

Səbinə Ramiz qızı Aslanova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

POZULMUŞ DİZARTRİYANIN SİMPTOMA KOMPLEKSİ

Сабина Рамиз гызы Асланова
доктор философии по педагогике,
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СИМПТОМОКОМПЛЕКС СТЕРТОЙ ДИЗАРТРИИ

Sabina Ramiz Aslanova
doctor of philosophy in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University,

SYMPTOMOCOMPLEX OF THE ERASED DYSARTHRY

Xülasə: Pozulmuş dizartriya uşaqlarda artikulyasiya aparatında patoloji xüsusiyyətlər müəyyən edilir. Artikulyasiya əzələləri orqanlarının paretikliyi aşağıdakı kimi təzahür edir: üz hipomimikdir, iflic zamanı üz əzələləri əzginidir; uşaqların çoxu ağızını bağlı vəziyyətdə saxlaya bilmir belə ki, çeynəmə əzələlərinin əzginliyi sayəsində alt çənə yuxarı qalxmış vəziyyətdə fiksasiya olunmur; dodaqlar əzginidir, onların kənarları aşağıya doğru yönəlmişdir; nitq zamanı dodaqlar əzgin olmağa davam edir və səslərin lazımı labializasiyası baş vermir.

Açar sözlər: artikulyasiya aparatı, fiksasiya, qrafik vərdişlər, apraksiya, hipersalivasiya, hipertoniya, hiperkinez, tremor

Резюме: Установлены патологические особенности артикуляторного аппарата у детей со стертой дизартрией. Паретика артикуляционных мышц проявляются как: гипомимическое лицо, при параличе мышцы лица слабые; из-за гипотонуса жевательных мышц большинство детей не могут долго держать рот закрытым; края губ направлены вниз; губы трясутся во время речи и надлежащая лабиализация голоса не происходит.

Ключевые слова: артикуляционный аппарат, фиксация, графические навыки, апраксия, гиперсаливация, гипертония, гиперкинез, тремор

Summary: The pathological features of the articulatory apparatus in children with erased dysarthria are established. Pareticity of articulatory muscles is manifested as: hypomimic face, with paralysis, facial muscles are weak; due to hypotonicity of the masticatory muscles, most children cannot keep their mouths closed for a long time; the edges of the lips are directed down; lips crack during speech and proper voice labilization does not occur.

Key words: articulatory apparatus, fixation, graphic skills, apraxia, hypersalivation, hypertension, hyperkinesis, tremor

Pozulmuş dizartriyanın erkən aşkarlanması və kompleks qarşılıqlı təsirin düzgün təşkil olunması üçün bu pozulmanı xarakterizə edən simptomları bilmək vacibdir. Uşağın müayinəsi ana ilə söhbətdən və uşağın poliklinika inkişaf xəritəsinin öyrənilməsindən başlayır. Anamnestik məlumatların təhlili aşağıdakıları göstərir: bətdaxili inkişafın geriləməsi (toksikoz, hipertoniya, nefropatiya və s.); yeni doğulmuş körpənin asfiksiyası; sürətli və ya uzanan doğuşlar.

Ananın sözlərinə əsasən, “uşaq doğulan kimi ağlamadı, onu hamıdan gec əmizdirməyə gətirirdilər”. Həyatın ilk ilində bir çoxları nevroloji müşahidə olundu, dərman müalicəsi və masaj təyin edildi. Bir yaşa qədər olan diaqnozda “PEP” dayanırdı (perinatal ensefalopatiya). Bir ildən sonra uşağın inkişafı, bir qayda olaraq, qənaətbəxş hesab edilir, nevropatoloq uşaqları daha müşahidə eləmir və uşaq sağlam hesab edilir (1). Poliklinikada loqopedin müayinəsi zama-

nı pozulmuş dizartriya 5-6 yaşlı uşaqlarda aşağıdakı qaydada təyin edilir:

- Pozulmuş dizartriya uşaqlar motor cəhətdən yöndəmsiz olurlar, fəal hərəkətlərin həcmi məhduddur, funksional yük zamanı əzələlər gərginləşir. Hər hansı bir ayaqları üzərində dayanıqsız dururlar, tullana, “körpü” üzərində gəzə bilmirlər və s. Hərəkətlərin imitasiyası zamanı pis yamsılayırlar: əsgərin gəzməsini, quşun uçmasını, çörəyin doğranmasını və s. Fiziki tərbiyə və musiqi dərslərində motor qeyri-tamlıq xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Bu dərslərdə uşaqlar hərəkətlərin tempi, ritmi baxımından geri qalır, bu, həmçinin bir hərəkdən digərinə keçid zamanı da baş verir.

- Pozulmuş dizartriya uşaqlar özünəxidmət vərdişlərinə həm gec, həm də böyük çətinliklərlə yiyələnirlər: düyməni bağlaya, şarfı dolaya bilmirlər və s. Rəsm dərslərində karandaş pis saxlayırlar, əllər gərgin vəziyyətdə olur. Plastilin və applikasiya dərslərində əllərin motor yöndəmsizliyi xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Çoxları rəsm çəkməyi sevmir. Applikasiya üzrə məşğələlərdə elementlərin məkanda yerləşdirilməsi üzrə çətinliklər də müşahidə olunur. Barmaq gimnastikasının yoxlama-testlərini həyata keçirərkən əllərin incə diferensasiyalaşdırılmış hərəkətlərinin pozulması özünü büruzə verir. Uşaqlar yamsılama üzrə hərəkətlərini ya böyüklərin köməyi olmadan edə bilmir, ya da çox böyük çətinliklə icra edirlər, məsələn, “qala”-barmaqları bir-birilərinə keçirərək əl daraqlarını bir yerdə cəmləmək; “üzüklər”-baş barmaq ilə şəhadət, orta, adsız və çeçələ barmağı növbə ilə birləşdirmək, eləcə də barmaqlarla digər gimnastik hərəkətlərin yerinə yetirilməsi.

Oriqami dərslərində böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar və ən sadə hərəkətləri belə yerinə yetirə bilmirlər, çünki bu zaman həm məkani oriyentasiya, həm də əllərin incə diferensasiya edilmiş hərəkətləri tələb olunur. Anaların sözlərinə əsasən, 5-6 yaşına kimi bir çox uşaq konstruksiya üzrə oyunlarla maraqlanmır, xırda oyuncaqlarla oynamağı bacarmır, pазlı yığa bilmir (2).

Məktəbyaşlı uşaqlarda birinci sinifdə qrafik vərdişlərə yiyələnmə zamanı çətinliklər müşahidə olunur (bəzilərdə “güzgüvari yazı”; “d”-“b” hərflərinin, saitlərin, söz sonluqlarının əvəzlənməsi; yazının ləng tempi və s.).

- Pozulmuş dizartriya uşaqlarda artikulyasiya aparatında patoloji xüsusiyyətlər müəy-

yən edilir. Artikulyasiya əzələləri orqanlarının paretikliyi aşağıdakı kimi təzahür edir: üz hipomimikdir, iflic zamanı üz əzələləri əzgindir; uşaqların çoxu ağızını bağlı vəziyyətdə saxlaya bilmir: belə ki, çeynəmə əzələlərinin əzginliyi sayəsində alt çənə yuxarı qalxmış vəziyyətdə fiksasiya olunmur; dodaqlar əzgindir, onların kənarları aşağıya doğru yönəlmişdir; nitq zamanı dodaqlar əzgin olmağa davam edir və səslərin lazımı labilizasiyası baş vermir. Bu isə öz növbəsində nitqin prosodik tərəfini daha da çətinləşdirir. Paretik simptomatika zamanı dil ensiz olur, ağız boşluğunun aşağısında yerləşir, dilin əzgin ucu az fəaliyyətlidir. Funksional yüklər zamanı əzələ gərginliyi artmağa başlayır (artikulyasiya məşğələləri).

Artikulyasiya əzələlərinin spastikliyi aşağıdakı kimi təzahür edilir:

-üz amimimikdir, palpasiya zamanı üz əzələləri sərt, gərgindir. Bu cür uşağın dodaqları daim yarıgülmüş vəziyyətdə olur: yuxarı dodaq diş ətlərinə sıxılmış vəziyyətdədir. Dodaqlar nitq zamanı səslərin artikulyasiyasında iştirak etmirlər.

Bu simptomatika müşahidə olunan uşaqların əksəriyyəti “borucuk artikulyasiya məşğələsini yerinə yetirə bilmirlər, yəni dodaqları önə doğru uzatmağı bacarmırlar və s. Spastik simptom zamanı dil çox zaman formaca dəyişilmiş vəziyyətdədir: kök, ifadələnmiş ucu olmadan və az hərəkətli.

Pozulmuş dizartriya zamanı hiperkinezlər titrəmələr, dilin tremoru və səs bağları formasında büruzə verilir. Dilin tremoru funksional səthlər və yüklər zamanı əmələ gəlir. Məsələn, geniş dili 5-dən 10-a qədər sayaraq alt dodağın üzərində saxlamaq məşğələsi zamanı dil bu vəziyyəti uzun müddət qoruya bilmir, yüngülvari sianoz (yəni dil ucunun göyerməsi) və titrəmə əmələ gəlir. Bəzi hallarda isə dil həddən artıq narahat şəkildədir (dil üzərində düzünə və ya köndələn dalğalar keçməyə başlayır). Bu zaman uşaq dilini ağız boşluğunun xaricində saxlaya bilmir (3).

Dilin hiperkinezi çox zaman artikulyasiya aparatının artan əzələ tonusu ilə uzlaşır.

Pozulmuş dizartriya zamanı apraksiya artikulyasiya orqanları və əllərlə hər hansı bir ixtiyarı hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə eyni zamanda təzahür olunur. Apraksiya artikulyasiya aparatında müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin mümkünsüzlü-

yündə və ya bir hərəkətdən digərinə keçid zamanı özünü büruzə verir. Uşaq bir hərəkətdən digərinə rəvan şəkildə keçə bilmədikdə klinik apraksiya müşahidə oluna bilər. Digər uşaqlarda isə uşağın xaotik hərəkətləri icra etməsi anında, onun lazımı artikulyasiya duruşunu tutduğu anda kliniki apraksiya qeyd olunur.

Devasiya, başqa sözlə desək, dilin orta xəttən geri qalması da həmçinin artikulyasiya cəhdləri zamanı, funksional yüklənmələr zamanı əmələ gəlir. Burun-dodaq qatının hamarlığı zamanı gülüş anında dilin deviasiyası dodaqların asimmetriyası ilə uzlaşır.

Hipersalivasiya (ağız suyunun artması) yalnız nitq zamanı müəyyən olunur. Uşaqlar ağız suyunu udmurlar, bu zaman nitqin tələffüz tərəfi və prosodika zərər çəkmiş olur.

Pozulmuş dizartriya uşaqların motor funksiyalarının müayinəsi zamanı bütün artikulyasiya cəhdlərinin yerinə yetirilmə imkanları qeyd olunur, yəni uşaqlar tapşırığa əsasın bütün artikulyasiya hərəkətlərini yerinə yetirirlər; məsələn, yanaqları şişirtmək, dil ilə oynamaq, gülümsəmə, dodaqları uzatmaq və s. Bu hərəkətlərin yerinə yetirilmə keyfiyyətinə gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar: yaygınlıq, artikulyasiyanın qeyri-dəqiq olması, əzələ gərginliyinin zəif olması, aritmiklik, hərəkət amplitudasının azalması, müəyyən mövqenin az müddətli saxlanması, hərəkət həcmində azalması, əzələlərin tez yorulması və s. Beləliklə, funksional yüklənmələr zamanı artikulyasiya hərəkətlərinin keyfiyyəti ani olaraq aşağı düşür. Bu da öz növbəsində nitq zamanı səslərin təhrif olunmasına, onların qarışdırılmasına və ümumilikdə nitqin prosodik tərəfinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

- Uşaqla ilkin tanışlıq zamanı onun səs tələffüzü sadə və ya mürəkkəb dislaliya kimi qəbul edilir. Səs tələffüzünün müayinəsi zamanı aşağıdakılar yerinə yetirilir: səslərin qarışdırılması, təhrif edilməsi, səslərin əvəzlənməsi və əskikliyi, yəni dislaliyada olan variantlar. Lakin dislaliyadan fərqli olaraq pozulmuş dislaliya zamanı nitq prosodikanın da pozulmalarına sahibdir. Səs tələffüzünün və prosodikanın pozulması nitqin aydınlığına, səlisliyinə və ifadəliliyinə öz təsirini göstərir. Bəzi uşaqlar loqopedlə məşğələlərdən sonra poliklinikaya müraciət edirlər. Loqopedin qoyduğu səslərin uşaqların nitqində istifadə edilməməsinə dair suallar valideynləri

maraqlandırır. Müayinə zamanı aşkar olundu ki, səsləri əvəz edən, təhrif edən, qarışdırən və ötürən uşaqlar bu səsləri təcrid olunmuş şəkildə tələffüz edə bilirlər. Beləliklə, pozulmuş dizartriya zamanı dislaliyada olduğu şəkildə qoyulur amma uzun müddət avtomatlaşdırılmamış və nitqə daxil edilməmiş vəziyyətdə olur.

Fitli və fişiltılı səslərin tələffüz qüsuru daha çox yayılmış pozulma hesab edilir. Pozulmuş dizartriya uşaqlar nəinki artikulyasiya cəhətdən mürəkkəb, yerləşmə baxımından və əmələgəlmə yoluna əsasən yaxın səsləri, eləcə də akustik cəhətdən tərs mütənəşib qoyulmuş səsləri də qarışdırır, təhrif edirlər.

Dişarası tələffüz, yan tərəfli səslər kifayət qədər tez-tez qeyd olunur. Uşaqlar mürəkkəb səslərin, heca tərkibinin tələffüzündə çətinliklər çəkirlər, sait birləşmələrində bəzi səsləri ötürərək səs tamlığını sadələşdirirlər.

- Pozulmuş dizartriya uşaqların nitqinin intonasional-ifadəli tonallığı kəskin azalmışdır. Səs zərər çəkmiş olur, hündürlüyə və gücə əsasən səs modulyasiyası zərər çəkir, nitq tənəffüsü (nəfəsvermə) zəifləmişdir. Nitqin tembrini pozulur və bəzən də nozal tonallıq təzahür edir. Nitqin tempi çox zaman sürətlənmişdir. Uşağın nitqi şeir danışan zaman monotondur, tədricən daha az anlaşılılıq olur, səs sönməyə başlayır. Nitq zamanı uşağın səsi sakitdir, səsin yüksəkliyi, gücü üzrə modulyasiya mümkün olmur (uşaq yamsılama ilə səs tonunu yüksəkliyə uyğun olaraq dəyişə bilmir, məsələn heyvanları yamsılayan zaman o, öz səsini istədiyi səs yüksəkliyinə çevirə bilmir: inəyi yamsılama, iti yamsılama və s.)

Bəzi uşaqlarda nitq nəfəsverməsi qısaldılmışdır və onlar nəfəs alma zamanı danışirlar. Bu cür hallarda nitq boğuc şəkildə səslənməyə başlayır. Nitq müayinəsi zamanı çox zaman elə uşaqlar (yaxşı özünü idarə etmə bacarığı ilə) aşkar olunur ki, onlarda səs tələffüzündə geriləmələr təzahür olunmur. Belə ki, onlar sözü hissə-hissə, yəni hecalarla tələffüz edir, bu zaman prosodikanın pozulması isə ön plana çıxır.

- Pozulmuş dizartriya uşaqları şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar.

B i r i n c i q r u p. Səs tələffüzü və prosodikası pozulmuş olan uşaqlar. Bu qrup uşaqlar dislaliya uşaqlara çox bənzəyir. Loqopedlər çox zaman onları dislaliyalılar kimi qeyd edir və yalnız loqopedik işin gedişində, səslərin avtomat-

laşdırılmasında müsbət dinamika qeyd olunmadığında bunun pozulmuş dizartriya olma şübhələri yaranmağa başlayır. Bu, çox zaman dərin müayinə və nevroptoloqun yanında konsultasiya keçdikdən sonra təsdiq olunur. Bu uşaqlar yaxşı nitq inkişafı səviyyəsinə malikdirlər, lakin onların çoxu sözlərinin mənimsənilməsi, müqayisəsi və səsləndirilməsi zamanı çətinliklər çəkir. Uşaqlar mürəkkəb sözlərləri qarışdırır, ön şəkilçili fəllərin istifadəsində və müqayisəsində çətinlik çəkir. Bununla yanaşı, onlar rəbitəli nitqi mənimsəyiblər, zəngin lüğət ehtiyatına malikdirlər, lakin mürəkkəb heca quruluşlu sözlərin tələffüzü zamanı çətinliklərlə qarşılaşırlar (məsələn, inkişaf, mənimsəmə, tələffüz və s.). Bundan əlavə, uşaqların çoxu məkan bələdləşmədə çətinliklər çəkirlər (bədən sxemi, “aşağı-yuxarı” və s.).

İ k i n c i q r u p. Bu qrup uşaqlarda nitqin səs tələffüzünün və prosodik tərəfinin pozulmaları fonematik eşitmənin formalaşma prosesinin pozulması ilə uzlaşır. Belə hallarda uşaqların nitqində tək-tək leksik-qrammatik səhvlərə rast gəlmək olur. Uşaqlar eşitmə vasitəsi ilə qavrama və əks səsli sözlərin və hecaların təkrarlanması üzrə xüsusi tapşırıqların icrasında səhvlərə yol verirlər. Məsələn, lazımı şəklə göstərilməsi istənilən zaman (atlas – atlas, əsr – əsir, şahid – səhid, xeyr – xeyir, həyat – həyəət və s.).

Beləliklə, uşaqlarda səslərin eşitmə və tələffüz diferensasiyasının inkişafsızlığı diaqnozu müəyyən edilir. Uşaqların lüğəti yaş normasından geri qalmağa başlayır. Əksəriyyəti söz əmələgətirmə zamanı çətinliklərlə qarşılaşır, isimin adları ilə sayları uyğunlaşdıran zaman səhvlərə yol verir və s. Səs tələffüzü pozulmaları sabit xarakter daşıyır. Fonetik-fonematik inkişafsızlıq (FFİ) və pozulmuş dizartriyalı bu qrup uşaqlar

Ədəbiyyat:

1. Архипова Е.Ф. Клинико-педагогическая характеристика детей со стертой формой дизартрии. // Актуальные вопросы теории и практики коррекционной педагогики. М., 1997, с. 27-34.
2. Ефименкова Л.Н. Коррекция звуков речи у детей. М., 1987.
3. Карелина И.Б. Дифференциальная диагностика стертых форм дизартрии и сложной дислалии // Дефектология, 1996, № 5
4. Карелина И.Б. Логопедическая работа с детьми с минимальными дизартрическими расстройствами: Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 2000.

loqoped tərəfindən tibbi-pedaqoji komissiyaya (TPK), xüsusi uşaq bağçalarına (FFİ qrupuna) istiqamətləndirilməlidir.

Ü ç ü n c ü q r u p. Bu, səs tələffüzünün sabit polimorf pozulması və nitqin prosodik tərəfinin çatışmazlığının fonematik eşitmənin inkişafsızlığı ilə uzlaşması olan uşaqlardır. Nəticədə müayinə zamanı kasıb lüğət, qrammatik quruluşda ifadələnmiş səhvlər, rəbitəli şəkildə özünü ifadə etməyin mümkünsüzlüyü, müxtəlif heca tərkibli sözlərin mənimsənilməsi zamanı əhəmiyyətli çətinliklər qeyd olunur.

Problemnin elmi yeniliyi. Bu qrupa daxil olan bütün uşaqlarda eşitmə və tələffüz diferensasiyasının formalaşmaması qeyd olunur. Nitqdə sözlərinə əhəmiyyət verilməməsi müşahidə edilir. Pozulmuş dizartriyalı və Nitqin ümumi inkişafsızlığı olan bu uşaqlar Tibbi-pedaqoji komissiyasının (xüsusi uşaq bağçalarının qruplarına) Nitqin ümumi inkişafsızlığı olan qruplarına göndərilməlidirlər. Beləliklə, pozulmuş dizartriyalı uşaqlar – bir şəxəli qrup deyil. Nitq vasitələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq uşaqlar xüsusi qruplara yönəldilirlər:

Fonetik pozulmalar;

- Fonetik-fonematik inkişafsızlıq;
- Nitqin ümumi inkişafsızlığı.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və aktuallığı.

Uşaqlarda səslərin eşitmə və tələffüz diferensasiyasının inkişafsızlığı diaqnozu müəyyən edilir. Uşaqların lüğəti, yaş normasından geri qalmağa başlayır. Əksəriyyəti söz əmələgətirmə zamanı çətinliklərlə qarşılaşır, isimin adları ilə sayları uyğunlaşdıran zaman səhvlərə yol verir və s. Səs tələffüzü pozulmaları sabit xarakter daşıyır. Fonetik-fonematik inkişafsızlıq (FFİ) və pozulmuş dizartriyalı bu qrup uşaqlar loqoped tərəfindən tibbi-pedaqoji komissiyaya (TPK), xüsusi uşaq bağçalarına (FFİ qrupuna) istiqamətləndirilməlidir.

E-mail: sabina-aslanova@bk.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. N.T. Hüseynova
ped.ü.fəls.dok. M. Məlikov

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2020.

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ TƏHSİL

UOT 372.3/4

Ruqiyyə Akif qızı Tağıyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin Təsviri incəsənət kafedrasının müəllimi

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ругия Акиф гызы Тагиева

*преподаватель кафедры Изобразительного искусства
Гянджинского Государственного Университета*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Rugiya Akif Tagiyeva

*Lecturer of the department of Fine arts
Ganja State University*

THEORETICAL ISSUES OF TOLERANCE FORMATION AMONG SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Məqalədə müəyyənləşdirilmişdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması ən çətin pədaqoji problemlərdən biridir. Onun həlli pədaqogika tərəfindən uşaq və gənclərin tolerantlıq tərbiyəsinə dair toplanılmış təcrübənin dəstəyi ilə yanaşı, həm də bəşəri fəlsəfi təfəkkürün potensialını, tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üçün tarixi-mədəni və sosial mədəni kontekstin dərk olunmasında əsas təşkilati prinsip kimi sistemliliyi də nəzərdə tutur.

Məhz bu yaşda uşaqlar mənəvi inkişaf üçün həssas olurlar. Ona görə də, məhz bu yaşlarda uşağı qorumaq, qorxu və cəzalarla əziyyət verməmək, “vaxtından əvvəl onlarda elementar və mənfi instinktlər oyatmaq” lazımdır. Yalnız bu illəri mənəvi tərbiyə baxımından qaçıрмаq yolverilməz və bağışlanmaz olar.

Açar sözlər: *tolerantlıq, kiçikyaşlı məktəbli, dözümlülük, dözümlü münasibət, şəxsiyyətin inkişafı*

Резюме. В статье определено, что одной из наиболее сложных педагогических проблем является формирование основ толерантности у младших школьников. Его решение, в дополнение к опыту, накопленному педагогикой в области воспитания толерантности детей и молодежи, также предусматривает потенциал человеческого философского мышления в качестве ключевого организационного принципа в понимании историческо-культурного и социокультурного контекста для формирования основ толерантности.

Именно в этом возрасте дети становятся чувствительными для духовного развития, именно в этом возрасте необходимо ребенка защищать, не истязать его страхом и наказаниями, «не побуждать у них раньше времени элементарные и негативные инстинкты». Эти годы было бы недопустимо и непростительно пропустить только с точки зрения духовного воспитания.

Ключевые слова: *толерантность, младшеклассник, терпимость, терпимое отношение, развитие личности*

Summary. In article has been noted, that one of the most difficult pedagogical problems is the formation of the basics of tolerance in schoolchildren. The solution, in addition to the experience gained by pedagogy in child and youth tolerance, also envisions the potential of human philosophical thinking as a key organizational principle in understanding the historical, cultural and social cultural context for the formation of the basics of tolerance.

It is at this age that children become vulnerable to spiritual development. It is the age of the year that it is necessary to protect a child at this age, not to suffer with fears and punishments, "not to instill in them elementary and negative instincts". It would be inadmissible and unforgivable to miss these years in terms of spiritual upbringing alone.

Key words: *tolerance, primary school education, tolerance, tolerance attitude, personality development*

Kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması ən çətin pedaqoji problemlərdən biridir, belə ki, onun həlli pedaqogika tərəfindən uşaq və gənclərin tolerantlıq tərbiyəsinə dair toplanılmış təcrübənin (8) dəstəyi ilə yanaşı, həm də bəşəri fəlsəfi təfəkkürün potensialını, tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üçün tarixi-mədəni və sosial mədəni kontekstin dərk olunmasında əsas təşkilati prinsip kimi sistemliliyi də nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfəyə ilk öncə tərbiyə problemlərini, o cümlədən tolerantlıq münasibətlərini dərk etmək xarakterik olsa da, bu, keçmiş dövrün mütəfəkkirləri üçün mərkəzi problem olmamışdır. Antik dövrün fəlsəfi müxtəlif pedaqoji fikirlərlə zəngindir. Xüsusən də gənclərin tərbiyəsinə Demokrit, sofistlər, Sokrat, Platon, Aristotel və başqaları daha çox diqqət yetirmişlər (5).

Antik dövrdə insanlarda olan etiqadçılığa əsasən alimlər bu qənaətə gəlmişlər ki, tərbiyə cəmiyyətə daxil olan proseslərin tərkib hissəsidir (yaxud da sosiallaşmasıdır). Ona görə də müasirlik nöqtəyi-nəzərdən antik dövrdə vətəndaşın "böyüməsi" mənzərəsini, yaşlı nəsil tərəfindən dəyərli etik norma və qaydaların kiçikyaşlı nəsələ məqsədyönlü ötürülməsi kimi şərh etmək olar. Antik dövrdə incəsənətə vətəndaş və insan tərbiyəsinin ən güclü vasitəsi kimi baxılırdı, fərdin milli, mədəni və ya dini mənşəyindən asılı olmayaraq, antik dövrün sonlarında insan şəxsiyyətinin mütləq dəyəri anlayışı tədricən formalaşmağa başlayır. Belə ki, Apuleyin traktatında və "Qızıl eşşək" ("XI kitabda Metamorfozalar") adlı məşhur romanında ardıcıl şəkildə insan şəxsiyyətinin ayrılıqda dəyəri və digər xalqlara, dinlərə və mədəniyyətlərə qarşı hörmət etməyin vacibliyi barədə fikirlər vardır.

Antik dövrdən bu günə qədər pedaqogikanın inkişaf məsələləri, o cümlədən şəxsiyyətlərarası və millətlərarası münasibətlər fəlsəfi məsələlər ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bu, ümumiyyətlə elmi biliklərin, xüsusən də fəlsəfə və pedaqogikanın formalaşması və inkişafının ümumi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Fəlsəfə meydana gəldiyi gündən onun tərkibində bütöv insan fəaliyyəti haqqında bir elm olan tərbiyəyə dair biliklər sistemi inkişaf etmişdir: insanda dünyaya, cəmiyyətə, adamlara, əməyə, təbiətə, sevimli peşəyə, özünə qarşı müəyyən münasibətlərin formalaşmasına dair. Bununla yanaşı, fəlsəfi biliklər həm də insanın ətraf aləmlə, cəmiyyətlə əlaqəsinin yaranmasına, şəxsiyyətin özünü dərk etməsinin inkişafına köməklik edir. Təbiidir ki, fəlsəfi əsaslardan kənarında həqiqi tərbiyə nəzəriyyəsi mövcud deyildir. Ona görə də pedaqoji fikir bütün tarix boyu müxtəlif xalqların təlim-tərbiyə sistemlərinə dair çoxlu empirik təcrübə ilə zənginləşərək, şəxsiyyətin tərbiyəsinə yönəlmiş şəxsi pedaqoji sistemini hazırlamış və yaratmışdır.

Pedaqoji fikir tarixinin görkəmli tədqiqatçısı prof. F.A. Rüstəmovun araşdırmalarından da (4) görünür ki, XII-XIII əsrlərin sxolastik fəlsəfəsi (Pyer Abelyar, Foma Akvinski və b.), Qərbi Avropaya nüfuz etmiş VIII-XIV əsrlərin şərq-müsəlman fəlsəfəsi də ("Qurani Kərim", Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi və b.) Avropa pedaqoji fikrinin (həm də dünyəvi) inkişafına təkan vermişdir. Orta əsrlər dövründə tərbiyə məsələləri Şərqdə Mədrəsələrlə, Avropada isə Kilsələrlə sıx bağlı olub, əvvəlcə filosof-ilahiyatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş, tam dini çalarlar daşımış pedaqoji ideyalar müsəlman din xadimləri və kilsə doqmaları tərəfindən təzyiqlə məruz qalmış və buna uyğun olaraq bütün insanların Allah qarşısında bərabərliyi təsdiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, çox nadir istisnalara olmaqla, dini dözümsüzlük ideyaları üstünlük təşkil edirdi. Müsəlman aləmində Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) dinindən, etiqadından, hansı xalqın nümayəndəsi olmaqdan asılı olmayaraq bütün insanlığa xitab edərək adamları azadlığa, bərabərliyə, dözümlülüyə, birgə yaşayışa, mərhəmətə, birliyə, qarşılıqlı xeyirxahlığa, digər dinlərə hörmətə, mehribançılığa, gözü toxluğa, dini dözümlülüyə və s. çağırırdı. İnsan cə-

miyyətinin əsası kimi dözümlülüyə dair pedaqoji ideyaların sonrakı inkişafı İntibah dövrünün (XIV-XVI əsrlər) mütəfəkkirlərinin yazılarında öz əksini tapmışdır.

İntibah dövrünün fəlsəfəsində humanist pedaqoji ideyalar səslənir (Avropada Vitterina de Feltre, Fransua Rable, Mişel de Monten, Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda İmadəddin Nəsimi, Əssar Təbrizi, Əvhədi Mərağayi, Şah İsmayıl Xətayi və b.), insan şəxsiyyətinin hərtərəfli olması vurğulanırdı. Qeyd etmək vacibdir ki, milli, dini və sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, insanın vahid təbiətinin tanınması çox zaman əmək tərbiyəsinin gedişində üzə çıxarılmış və əsaslandırılmışdır. Buna görə də İntibah və Yeni dövrün bir çox sosial-fəlsəfi konsepsiyaları pedaqoji sistem və konsepsiyaların yaranmasının əsası oldu. Belə ki, XVIII əsrin humanisti, yazıçısı və siyasətçisi Tomas Morun utopik sosializmi (işgəncəli ölümünə görə XX əsrdə katolik kilsə tərəfindən şəhidlərin sırasına daxil edilmişdir) ümumi icbari təhsil və əmək tərbiyəsi konsepsiyasının meydana gəlməsinin əsası oldu. Bunun ardınca eyni ilə F. Bekonun sensualist fəlsəfəsi əyani təlimin əsasına çevrildi. Ayrı-ayrı sahələr üzrə fənlərin tədrisinə və tərbiyə sisteminin inkişafına imkan verən pedaqoji tədqiqatların aparılmasına, həmçinin pedaqoji ideyalar üçün təcrübəni yeganə mənbə elan etməyə imkan verən ən güclü stimula isə C. Lokkun əsərləri oldu. Alman alimi İmmanuel Kant şəxsiyyətin özünüdəyərləndirməsi prinsipini təsdiq etdi, təhsildə fəaliyyətin başlanğıcı ideyası isə Fridrix Şellinqinin əməyinin nəticəsi kimi meydana gəldi. H. Hegelin sayəsində pedaqogikada tarixçilik ideyası geniş yayılır. İstehsalat sahəsində əmək tərbiyəsi və politexnik təlim ideyası R. Ouenin yaradıcı təkanı sayəsində meydana çıxır. K. Marksın və F. Engelsin təlimləri isə keçmiş SSRİ-də bütün kommunist tərbiyə sisteminin əsasına çevrilir ki, bu da sosialist pedaqogikasının fəlsəfi əsaslarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Təlim-tərbiyə məsələləri həmişə rus mütəfəkkirlərinin də böyük marağına səbəb olmuşdur. XVI əsrdən etibarən Rusiyada təhsil müəssisələri üçün ilk proqramlar yaradılır, tədris elmlər qruplarına bölünür. XVIII yüzillikdə isə, maarifçilik islahatları mərhələsində Rusiyada dövlət məktəbləri yaradılır, peşə təhsilinin me-

todikası təşəkkül tapır. Bu işdə Peterburq Elmlər Akademiyasının və uşaqların təhsil və tərbiyəsinə yanaşmaların hazırlanmasında Moskva universitetinin (o cümlədən, onun faktiki yaradıcısı M.V. Lomonosovun) rolu çox böyük olmuşdur. XVIII yüzilliklərdə rus təhsilinin ən keyfiyyətli yaradıcılarından biri olan İ.İ. Beskovun rolunu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri rus müəllimliyinə pedaqoji görüşlərinin çiçəkləndiyi dövrdür. Bu zaman Rusiyada fəlsəfi cəhətdən təhsil problemlərinin dərk olunmasına, o cümlədən mədəniyyətlərarası və dinlərarası qarşılıqlı təsir məsələlərinə həsr olunmuş, müəyyən mənada bir-birinə tənqidi və polemik münasibəti olan ən məşhur əsərlər meydana çıxır. Bu əsərlər sırasına L.N. Tolstoyun “Tərbiyə haqqında”, N.A. Dobrolyubovun “Tərbiyədə nüfuzun əhəmiyyəti barədə”, V.V. Rozanovun “Maarifçiliyin tənəzzülü” və bir çox başqalarının əsərlərini (6, 9, 10, 11) daxil etmək olar.

XIX əsr rus pedaqogikasının (baxmayaraq ki, dövlət dini olan pravoslav dini ilə əlaqəsi mövcud idi) xarakterik xüsusiyyətləri dinlərarası dünyanı qorumaq və mühafizə etmək, eyni zamanda müasir mədəniyyətin təməlinə diqqət yetirmək idi. XIX əsr Rusiya pedaqogikasının öz dini pedaqogikası ilə münasibətləri çox gərgin idi: hərçənd mədəniyyətin dini əsaslarına diqqət qorunub saxlanılsa da, dünyəvilik tendensiyalarına meyl bütün XIX yüzillik boyunca davam etmişdir.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyətdə müxtəlif qarşıdurmaların kəskinləşməsi, sosial və dini münaqişələrin artması hər bir ölkənin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Belə bir şəraitdə məktəblilərdə tolerantlığın tərbiyə olunması müasir təhsilin ən vacib və aktual vəzifələrindən biridir ki, məhz bəşəriyyətin yaşaması onun həllindən asılıdır. Bu baxımdan kiçikyaşlı məktəblilərdə tolerantlığın formalaşdırılması problemini aktual hesab etmək olar.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə tolerantlığın aşılınması və formalaşdırılmasının imkanları üzə çıxarılır və elmi-metodik cəhətdən əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın metodikasından, onun məzmunundan, alınan elmi nəticələrdən ibtidai siniflərdə tərbiyəvi işlərin təşkili prosesində, uyğun metodik vəsaitlərinin hazırlanmasında, ali pedaqoji məktəblərdə mühazirə mətnlərinin tərtibində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Bakı: Mütərcim, 2019.
2. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985.
3. Talıbov Y.R. və b. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
4. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2014.
5. Бутов А.Ю., Фоменко А.В. Проблема толерантности в контексте социокультурной адаптации // Теоретико-методологические аспекты организации диалога культур в образовательной среде. Сборник научных трудов / Сост. Д.В. Поль, Т.Г. Мельник, Э.И. Иванова, И.Л. Масандулова. - М.: ИХО РАО, 2009. -с.16-25.
6. Добролюбов Н.А. О значении авторитетов в воспитании // Педагогические сочинения. - М., 1999. -с.136-137.
7. Ильин И.А. Собрание сочинений в 10 т.Т. 1 / Сост., вступ. ст. и коммент. Ю.А. Лисицы. - М.,1996.-с.158.
8. Касьянова Е.И. Социально-философские основания толерантности; Автореф. дисс... доктора философ. наук. - Чита, 2009. -45с.
9. Розанов В.В Сумерки просвещения.- М.: Педагогика, 1990.-624 с.
10. Тольстой Л.Н. В чем моя вера? Сб. статей / Сост., вступ. ст. коммент. Б.Ф. Сушкова.- Тула: Приок. кн. изд-во, 1989. -303 с.
11. Тольстой Л.Н. Педагогические сочинения. / Сост. и авт. вступ. Ст. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). – М.: Педагогика, 1989. -544 с.

E-mail: *abayramova@ranbler.ru*

Rəyçilər: *ped.ü. elm. dok., prof. Ş.T. Tağıyev*
ped. ü. fəls. dok., dos. G.R. Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2020.

UOT 372.3/4

Şəhla Tahir qızı Kazimbəyli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLAR ÜÇÜN AİLƏDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ MÜHİTİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Шахла Тахир гызы Казимбейли
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ В СЕМЬЕ РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Shahla Kazimbayli Tahir
Teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZED WAYS TO DEVELOP A FAMILY IN SCHOOL FAMILY

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının əsas hissəsi ailədə başlayıb və ailədə davam etdiyi göstərilir. Ailədə inkişafetdirici mühitin dizaynının hazırlanması üçün valideynlərə onun mahiyyəti və vacibliyi haqqında məlumat vermək lazımdır. Valideynlər ailədə təkcə inkişafetdirici mühitin yaradılması ilə kifayətlənməməlidir. Valideynlərin və uşaqların birgə fəaliyyətində məktəbəqədər təhsilin spesifikasiyasına uyğun olaraq rejim anları keçirilməlidir.

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, ailə mühiti, inkişafetdirici mühit*

Резюме. В статье отмечается, что большая часть развития дошкольников начинается и продолжается в семье. Родители должны быть проинформированы о характере и важности создания среды для развития дошкольников. Родители не должны довольствоваться лишь созданием семейной среды. Они вместе с детьми должны совместно работать в соответствии с требованиями дошкольного образования.

Ключевые слова: *дошкольники, семейная среда, развивающая среда*

Summer. The article shows that most of the development of preschool children begins in the family and continues in the family. Parents should be informed about the nature and importance of designing a family development environment. Parents should not just create a family environment. Parents and children should work together in accordance with the pre-school education specifications.

Key words: *preschool children, family environment, developing environment*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı məsələsi hər zaman böyüklər tərəfindən diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz bu sahədə aparılan islahatlar səbəbsiz yerə deyildir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inkişafetdirici mühitin yaradılması həm ailədə, həm də bağçada prioritet məsələlərdəndir.

Belə ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yaradılan təlim mühiti uşaqların fiziki və əqli sağlamlığının qorunmasına, möhkəmlənməsinə, emosional rifahını təmin edilməsinə, valideynlərin və ya qəyyumların təhsil fəaliyyətində iştirakına şərait yaradır.

Bildiyimiz kimi, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının əsas hissəsi ailədə başlayıb və ailədə davam edir. Hər bir tərbiyəçi - müəllim bilməlidir ki, onun uşaqlarla apardığı işinin uğurlu olması ailədəki mühitdən çox asılıdır. Əgər tərbiyəçi – müəllim məktəbəqədər müəssisədə uşaqlar üçün inkişafetdirici mühit yaradıb, ailədəki mühiti nəzərə almasa, o zaman onun işi uğursuz olmaqla yanaşı, pedaqoji prinsiplərin (vahidlik, varislik və s.) pozulmasına da şərait yaratmış olur.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində inkişafetdirici, öyrədici və dəstəkləyici mühitin yaradıl-

ması vacib amildir. İnkişafetdirici təlim mühiti üçün mərkəz və ya güşələrin hazırlanması, sağlam, həvəsləndirici, yaradıcı və inklüziv mühitin hazırlanması əsas məsələlərdəndir. Əlbəttə ki, uşaqlar üçün ailədə bu mühitin ya-radılması valideynlərin üzərinə düşür. Amma təbii ki, hər bir valideynin pedaqoji bilik və bacarıqları yoxdur. Bu haqda valideynlərin maarifləndirilməsi üçün tərbiyəçilərin işi daha məsuliyyətlidir.

Əlbəttə ki, hər bir valideyn uşağının şəxsiyyət kimi inkişafı üçün çalışır. Valideyn tərbiyəçinin məqsədinin onun uşağının inkişafına istiqamətləndiyinə əmin olsa, bu işdə tərbiyəçi dəstək olacaq.

Ailədə və qrup otağında məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün inkişafetdirici və təhlükəsiz mühitin yaradılması əsas şərtədir. Tərbiyəçi - müəllim və valideynlər interyeri təhlükəsiz şəkildə təşkil etməyi bacarmalı, təhlükəli vəziyyətlərdə düzgün davranış qaydalarını tətbiq etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etməlidir.

Ailədə inkişafetdirici mühitin dizaynının hazırlanması üçün valideynlərə onun mahiyyəti və vacibliyi haqqında məlumat vermək lazımdır. Əlbəttə ki, valideynlərin maarifləndirilməsi tərbiyəçilər tərəfindən aparılmalıdır.

Ailədə və məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici mühitin yaradılması uşaqlarda aşağıdakı dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, fiziki və psixi sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsinin təminatı; emosional rifahı təmin edir və s.

Valideynlər ailədə təkə inkişafetdirici mühitin yaradılması ilə kifayətlənməməlidir. Həm də uşaqların inkişafetdirici mühitdə fəaliyyət göstərməsi üçün o mühitdə iştirak etməlidirlər.

Ailədə və məktəbəqədər müəssisələrdə yaradılan inkişafetdirici mühit uşaqların sosiallaşmasına, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafına təsir göstərir. Bu prosesdə uşaq və valideynlərin birgə tapşırıq və nəticələrə nail olması üçün razılaşıdırılmış fəaliyyətlər təşkil olunur. Bu fəaliyyət zamanı uşaqlarda müvafiq bilik, bacarıq və vərdislər, dünyagörüşü və əxlaqi-estetik ideyalar, eləcə də sosial, idrak və yaradıcılıq təcrübəsi formalaşmış olur.

Belə ki, uşaqların inkişafı həm ailə üzvlərinin, həm də tərbiyəçilərin diqqət mərkəzindədir. Onların inkişafı üçün müxtəlif vasitələrin (oyunlar, nağıllar, oyuncaqlar və s.) seçilməsinə

çalışırlar. İnkişafetdirici mühit ailədə uşaqların asudə vaxtını keçirməyə belə imkan verən bir məkan olmalıdır. Bu mühit yaradıldığı zaman uşaqların cinsi xüsusiyyətləri, maraq və ehtiyac-ları da nəzərə alınmalıdır. Yəni bu mühitdə uşaqların öyrənərək inkişaf etmələri üçün hər bir xırda nüans nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil olunan inkişafetdirici mühit yaradılan zaman uşaqların cinsi, yaş və fərdi inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Ailədə inkişafetdirici təlim mühiti uşaqların maraq və ehtiyaclarına uyğun yaradılmalıdır. Ailə yaradılan uşaqyönümlü mühit valideynlərin pedaqoji və psixoloji biliklərinin olmasını tələb edir. Bu mühit uşaqların fiziki və psixoloji inkişafı, müstəqil olaraq oyun, müxtəlif vasitələr və böyüklərlə (valideynlər, nənə, baba, bacı, qardaş və s.) qarşılıqlı əlaqə vasitəsini dəstəkləməlidir. Uşaqyönümlü mühitin yaradılması üçün uşaqların maraq, ehtiyac və güclü tərəflərinin nəzərə alınması vacib şərtədir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün ailədə inkişafetdirici mühitin təşkili yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı;
2. Ailə mühitində uşaqlar və böyüklər arasında ünsiyyət və əməkdaşlığı təmin etməli;
3. Uşağın təkliyi (lazımi səviyyədə) təmin olunmalı;
4. Müxtəlif güşələrin yaradılması. Məsələn, ailə rəsmləri, təbiət, oyuncaq və s.;
5. Milli-mədəni, iqlim şəraitinin nəzərə alınması.

Əlbəttə ki, ailədə yaradılan inkişafetdirici mühit pedaqoji-psixoloji tərəfdən də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu nəzarəti tərbiyəçi-müəllimlər yerinə yetirməlidir. Lazım olduqda tərbiyəçi-müəllimlər ailəyə gedərək uşaqlar üçün yaradılan inkişafetdirici mühitə nəzarət etməlidir. Nəyin lazım olduğunu, nəyin qaydasında olub-olmadığı müəyyənləşdirib valideynlərə (qəyyumlara) lazımi tövsiyələr verməlidir.

Valideynlərin və uşaqların birgə fəaliyyətində məktəbəqədər təhsilin spesifikasiyasına uyğun olaraq rejim anları keçirməlidir. Valideyn və uşaq arasında yaşa uyğun qarşılıqlı əlaqə formaları üzrə inkişaf mühiti yaradılmalıdır.

Ailədə yaradılan inkişafetdirici mühit əsasən bir sıra funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etməlidir:

○ Birinci funksiya, uşaqların tərbiyəsinin və təliminin əsas qanunauyğunluqları dövlət tələblərinə uyğun olaraq nəzərə alınmalı, uşağın müstəqillik və özfəaliyyətini təmin etməlidir.

Uşaqların fəallığının stimullaşdırılması, müxtəlif fəaliyyət növlərində fəal iştirak etmək üçün müxtəlif material təşkil etmək məqsədi daşıyır.

○ İkinci funksiya informasiya. Yəni, hər bir əşya informasiya mənbəyidir, müəyyən məlumatlar daşıyır, sosial təcrübə ötürmə vasitəsinə çevrilir, onun elementləri funksional xüsusiyyətlərin zənginləşdirilməsi, komplektliyi və müxtəlifliyi təmin edir.

○ Üçüncü funksiya - psixoloji sağlamlığın qorunması zamanı uşağın emosional vəziyyətinə təsir edən vacib amildir. Materialların və avadanlığın məzmunu, onların yerləşdirilməsi, otaqların planlaşdırılması müsbət emosiyalara səbəb olmalıdır.

○ Dördüncü - təşkilati funksiya. Bu zaman valideynlər uşağın "yaxın inkişaf zonasını", fərdi xüsusiyyətlərini, istək və qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır.

Uşağa müxtəlif fəaliyyət növləri verilən zaman hər cür material təklif edilməlidir.

Əlbəttə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədəki mühiti tərbiyəvi funksiyaya uyğun olmalıdır. Mühit özü elə bir mərkəzdir ki, orada əməkdaşlıq əlaqələri, müsbət münasibət, mütəşəkkil davranış və qayğıkeş münasibətlər yaranır. Bütün bunlar uşağa uyğun olaraq tərbiyəni təmin edir.

Problemin aktuallığı. Ailədə yaradılan inkişafetdirici mühit əsasən bir sıra funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Birinci funksiya, uşaqların tərbiyəsinin və təliminin əsas qanunauyğunluqları dövlət tələblərinə uyğun olaraq nəzərə alınmalı, uşağın müstəqilliyi və özfəaliyyətini təmin etməlidir. Məqalədə verilən məlumatlar, aparılan müvafiq araşdırmalar bu məsələyə həsr olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə valideynlər ailədə təkcə inkişafetdirici mühitin yaradılması ilə kifayətlənməməlidir. Həm də uşaqların inkişafetdirici mühiddə fəaliyyət göstərməsi üçün o mühiddə iştirak etmə sistemi verilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən bu ixtisas üzrə təhsil alan təcrübəçi tələbələr, tərbiyəçilər və valideynlər istifadə etməklə uşaqlar üçün ailədə inkişafetdirici mühit yaratmaq üçün bilik və bacarıqlara yiyələnmələrinə əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2009.
2. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllimlər üçün vəsait, UNICEF, 2007.
3. Allen, K. E., & Cowdery, G. E. (2014). *The exceptional child: Inclusion in early childhood education*. Independence, KY: Wadsworth Publishing.
4. Barton, E. E., & Smith, B. J. (2015). *The preschool inclusion toolbox: How to build and lead a high-quality program*. Baltimore, MD: Brookes.
5. <http://www.maam.ru/detskijasad/>
6. <http://nsportal.ru/detskii-sad/>
7. <http://festival.1september.ru/>

E-mail: kazimbeyli84@inbox.ru

Rəyçilər: ped. ü. fəls. dok. V.S. Əliyeva
kimya ü. fəls.dok., dos. G.G. Şəfaqətova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2020.

UOT 372.3/4

Kifayət Rəşid qızı Məmmədova
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun baş mütəxəssisi

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FİZİKİ MƏDƏNİYYƏT
MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ UŞAQLARIN DAVRANIŞININ DİDAKTİK
ƏSASLARLA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ**

Кифаят Рашид гызы Мамедова
главный специалист Института Образования Азербайджанской Республики

**РАЗВИТИЕ ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ
НА ДИДАКТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ**

Kifayat Rashid Mammadova
Senior specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**DEVELOPMENT WITH BASIS OF DIDACTIK TO BEHAVIOR OF CHILDREN
IN PRESCHOOL ENTERPRISE IN PHYSICAL CULTURE TRENING**

Xülasə: Məqalədə təlim prosesinin qanunauyğunluqlarını özündə cəmləşdirən təlimin məqsədi, məzmunu, forma və üsullarının müasir didaktik prinsiplər əsasında təşkilindən danışılır. İnteraktiv təlimin psixoloji mexanizmləri və innovativ texnologiyaları vasitəsi ilə təşkil olunan fiziki mədəniyyət məşğələlərində didaktik istiqamətlərdən biri kimi idmanyönlü didaktik oyunların keçirilməsinin uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasındakı əhəmiyyəti xarakterizə olunur. Eyni zamanda, uşaqların davranışının formalaşdırılmasında tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin qarşılıqlı əməkdaşlığının səmərəli təsirindən danışılır.

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaq, tərbiyəçi-müəllim, fiziki mədəniyyət məşğələsi, innovativ təlim, davranış mədəniyyəti, texnologiya didaktik oyun, idmanyönlü, məzmun standartları*

Резюме: В статье рассматриваются цель, содержание, формы и методы обучения, объединивших закономерности процесса обучения на основе современных дидактических принципов. В статье характеризуется важность спортивно-ориентированных дидактических игр в формировании поведенческой культуры детей как одного из дидактических направлений на уроках физической культуры с помощью психологических механизмов и инновационных технологий интерактивного обучения. В то же время описывается эффективность сотрудничества воспитателей-учителей и родителей в формировании поведения детей.

Ключевые слова: *ребенок дошкольного возраста, воспитатель-учитель, занятие физической культуре, инновационное обучение, культура поведения, технология, дошкольное дидактическая игра, спортивная ориентация, стандарты содержание контента, развитие*

Summary: The article discusses the purpose, content, forms and methods of teaching, uniting the laws of the learning process based on modern didactic principles. The article characterizes the importance of sports-oriented didactic games in shaping the behavioral culture of children as one of the didactic directions in physical education using psychological mechanisms and innovative technologies of interactive learning. At the same time, the describes the effectiveness of cooperation between educator-teachers and parents in shaping the behavior of children.

Key words: *preschool aged child, educator-teacher, training of physical culture, innovative education, behavioral culture, technology, preschool education enterprise, didactic play, content standards*

Müasir məktəbəqədər təhsil təlimin tədqiqatçısı olan uşağın interaktiv texnologiyalarla öyrənmə motivini artıraraq, innovativ didaktik əsaslarla bilikləri şüurlu surətdə, təfəkkürə əsaslanaraq mənimsəməsini və müstəqil şəkildə praktikaya tətbiq etməsini təmin edir. Təlim prosesinin qanunauyğunluqlarını özündə cəmləşdirən didaktik istiqamətləri təlimin məzmununun, forma və üsullarının müasir didaktik prinsiplər əsasında təşkilini, təlimin “nəyi öyrətmək” və “necə öyrətmək” kimi didaktikanın başlıca sualları əsasında təşkilini əsas tələblərdən biri kimi tərbiyəçi-müəllimin qarşısına qoyur. Bununla bağlı hələ vaxtı ilə Komenski yazırdı: “Elə yollar axtarıb, kəşf etmək lazımdır ki, bunun sayəsində öyrəndənlər az öyrətsinlər, öyrənənlər isə çox öyrəsinlər” (1).

Müasir məktəbəqədər təhsilin didaktik kateqoriyaları uşaqların bilik və bacarıqlarının şəxsiyyətyönlük prinsipi əsasında təşkilinə və davranışlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Bununla bağlı məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki mədəniyyət məşğələləri zamanı uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı aparılan təcrübələr göstərdi ki, fiziki mədəniyyət məşğələlərində bugünkü vəziyyət digər məşğələlərdən fərqli olaraq innovativ tələblərə tam cavab vermədiyindən, uşaqların davranışının formalaşdırılmasına həmin məşğələlərdə daha çox ehtiyac duyulur. Fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranışı ilə bağlı müşahidə olunan problemin səbəbi isə bu sahədə metodikanın işlənməməsi, həmçinin təlimin innovativ didaktik əsaslarla təşkil olunmaması, integrativliyin gözlənilməməsi, məşğələdə yalnız hərəkətli oyunlara üstünlük verilməsi və didaktik oyunlardan istifadə edil-məməsidir.

Fiziki mədəniyyət məşğələlərində məktəbəqədər yaşlı uşaqların davranışının formalaşdırılmasının aşağıdakı didaktik prinsiplərlə təşkili didaktik qanunauyğunluqların əsas göstəricilərindən biri kimi təlimdə nəticəyönlülüüyü təmin edir:

“- *Şəxsiyyətyönlülük prinsipi* uşaqlara bütöv bir şəxsiyyət kimi yanaşmağı tələb edir. Həyatda lazım olan ən zəruri dəyərlərin formalaşdırılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu iş məktəbəqədər təhsil mərhələsindən başlayır.

- *Diferensiallaşdırma və fərdiləşdirmə*. Bu prinsip uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, maraq

və tələbatlarını, fiziki və əqli inkişaf səviyyələrini, psixo-fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, təlimin bu xüsusiyyətlər əsasında təşkil olunmasını tələb edir.

- *İdrak fəallığı*. İdrak fəallığı məktəbəqədər təhsil materiallarının koqnitiv xarakter daşmasına, onun fəal təlim şəraitində reallaşdırılmasına imkan yaradır, uşaqlarda hər hansı problemin həlli tələbatını, onlarda idrak proseslərinin fəallaşdırılmasını gücləndirir.

- *Əyanilik*. Bu prinsip məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların öyrənməyə olan marağını stimullaşdırır, öyrəndiklərinin daha keyfiyyətli mənimsənilməsinə şərait yaradır.

- *Əməkdaşlıq*. “Tərbiyəçi-uşaq və valideyn” münasibətlərində qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunmasını nəzərdə tutur.

- *Nəticəyönlülük*. Bu prinsip fəaliyyətin əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələr əsasında qurulmasını tələb edir” (2).

Göründüyü kimi, təlim prinsiplərinin sistemli tətbiqi uşaqların tərbiyəçi - müəllimə, yoldaşlarına olan münasibətlərini, səbri, hörmətli, intizamlı davranmalarını, özünəinamlarını, fəallıqlarını, yoldaşları ilə birgə fəaliyyət göstərmə motivlərini və s. artırır. Aparılan təcrübələr göstərir ki, uşaqların təfəkkürünün, hərəkəti fəallığının inkişafına xidmət edən interaktiv xarakterli təlim prinsiplərinin fiziki mədəniyyət məşğələlərində tətbiqi, interaktiv təlim formaları və üsulları əsasında təşkili uşaqların davranış mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş)” üzrə göstərilən dörd inkişaf sahəsinin əsas və alt standartlarında davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasına qoyulan tələblərin məktəbəqədər dövrün orta, böyük və məktəbəhazırlıq yaş qruplarını əhatə edərək, integrativ formada fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranış kateqoriyalarına yiyələnmələrinin sistemliliyini intensivləşdirir. Məzmun standartları arasındakı bu sistemlilik və integrativlik təlimin məzmununun davamlı inkişafına xidmət etməklə, uşaqların davranış mədəniyyətinə aid qavradıqları bilikləri təlim zamanı öz bacarıqlarında müstəqil göstərmələrinə və beləliklə, yeni biliklərin onların bacarıqlarında möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Bunlarla yanaşı, fiziki mədəniyyət məşğələlərinin interaktiv

təlimin psixoloji mexanizmləri əsasında təşkili də uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasında təlimin didaktik göstəricilərdən biri kimi çıxış edir:

“Mexanizm №1. Problemləli vəziyyətin yaradılması. Problemləli vəziyyət məsələnin həllində ziddiyyətlərin, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin və variantların mövcudluğunu ehtiva edən vəziyyətdir. Fiziki mədəniyyət məşğələsində didaktik oyunların keçirilməsi zamanı problemləli vəziyyətin yaradılması uşaqlarda təfəkkürün fəallaşması, onların fəal düşünmələri, problemlə bağlı müxtəlif fərziyyələr söyləmələri, müstəqillik kimi xüsusiyyətlər formalaşdırır.

Mexanizm №2. Dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi. Problemin həlli zərurəti müxtəlif fərziyyə və baxışların nəzərdən keçirilməsini və ən optimal üsulun tapılmasını tələb edir. Bu isə məhz təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə fəal əməkdaşlıq prosesində ən effektiv şəkildə əldə olunur. Təlim zamanı dialoqun yaradılması təlimin dolğun keçməsinə və tərbiyəçi-uşaq arasında əməkdaşlığı təmin edir.

Mexanizm №3. Uşaq - tədqiqatçı, tərbiyəçi -fasilitator. İnteraktiv təlimin əsas üstünlüklərindən biri uşağın təlimin tədqiqatçısı, tərbiyəçinin isə fasilitator (bələdçi) mövqeyindən çıxış etməsidir. Belə ki, məşğələ zamanı uşaqlar didaktik oyunların şərtlərinə uyğun olaraq bir növ tədqiqatçılıq edir, şəkillər üzrə, yaxud tapmacaları düşünür, axtarır, tərbiyəçi isə bu prosesdə yalnız ona yol göstərərək, məqsədinə nail olmağa istiqamətləndirir.

Mexanizm №4. Psixoloji dəstək, hörmət və etibarın yaradılması müasir təlimdə uşağın uğura tərəf addımlaması, təlimə həvəslənməsi, uğursuzluq qorxusunun özünəinamlılıqla əvəz olunması işində interaktiv təlimin mühüm mexanizmlərindən hesab olunur. Çünki bu mexanizm məktəbəqədər yaşlı uşaqları stimullaşdıraraq, onların təlimə yiyələnmələrində təkanverici rol oynayır”. (3)

Məktəbəqədər təhsilin innovativ tələblərinə əsasən digər məşğələlərlə integrativlik təşkil edən fiziki mədəniyyət məşğələsinin I. Giriş hissəsində keçirilən “Aktuallaşdırma və ya motivasiya” zamanı mövcud biliklərin və problemlə bağlı yönəldici sualların səsləndirilməsi uşaqları bir növ hərəkətə gətirir və onlar yeni mövzuya cəlb olunurlar. Hərəkətlərin icrasına II. Hazırlıq

hissəsindən sonrakı III. Əsas hissədə isə uşaqlar öyrəndikləri yeni fiziki hərəkətləri və davranış etiketlərini müxtəlif iş üsulları vasitəsi ilə və “Fərdi iş”, “Cütlərlə iş”, “Qruplarla iş”, yaxud “Kollektiv iş” formalarında praktik olaraq nümayiş etdirirlər. Praktik xarakterli bu mərhələ tərbiyəçi-müəllimə uşaqların hərəkət texnikalarını, davranış meyarlarını hansı səviyyədə mənimsədiklərini asanlıqla ölçməyə və didaktik yollardan istifadə etməyə imkan verir. Məşğələnin sonuncu IV. Yekun və V. Refleksiya mərhələləri isə didaktik oyun zamanı mənimsənilmiş davranış qaydalarının ümumiləşdirilməsi və sual-cavab vasitəsi ilə bir daha möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Fiziki mədəniyyət məşğələsinin III. Əsas hissəsində uşaqların davranış mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə idmanyönlü didaktik oyunların təşkili zamanı uşaqların aşağıdakı qaydaları yerinə yetirmələri əsas şərtlərdəndir:

- didaktik oyunlarla bağlı tapşırıqların icrası zamanı fəal olmaq;
- yoldaşlarını diqqətlə dinləyib, fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq;
- güzəştə getmək, yoldaşına köməklik göstərmək;
- üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirərkən məsuliyyət hiss etmək və davranış qaydalarına əməl etmək;
- yoldaşlarla birgə işləməyə alışmaq və onlara dəstək vermək;
- yoldaşları ilə birgə uğur əldə etməyə çalışmaq;
- ünsiyyət və davranışında kobudluğa yol verməmək;
- münaqişədən uzaq olmaq;
- əşya və oyuncaqları yoldaşları ilə paylaşmaq;
- tapşırığın icrası zamanı verilmiş resurslardan səliqə ilə istifadə etmək;
- intizamlılığa əməl etmək və qoyulmuş müddətdə tapşırığı tamamlamağa nail olmaq.

Fiziki mədəniyyət məşğələlərinin didaktik texnologiyalarla tətbiqi zamanı təlimdə nəticəyönlülyə nail olmaq üçün aşağıdakıların nəzərə alınması zəruridir:

- uşaqların tədqiqatçı rolundan çıxış etməsi;
- məşğələ boyu fəallığın təmin edilməsi;
- məşğələnin düşündürücü və məqsədyönlü motivasiyalarla təşkili;

- təlimin subyekt-subyekt xarakter daşması;
- tərbiyəçi-uşaq əməkdaşlığına əməl olunması;
- biliklərin təfəkkürə əsaslanan yaradıcı tətbiqi.

Təcrübələr göstərir ki, idmanyönlü didaktik oyunlarla təşkil olunan fiziki mədəniyyət məşğələləri uşaqlarda məşğələyə motivasi artıraraq, davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasına təkan verir. Qaydalı oyun növlərindən olan didaktik oyunlar uşaqların qarşısına müəyyən əqli vəzifələr qoymaqla, onların koqnitiv inkişafının, sensor bacarıqlarının, eyni zamanda böyük və kiçik motorikalarının inkişafına yönəldilmiş qaydalar əsasında təşkil olunmaqla, ümumi inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki mədəniyyət məşğələlərində “idmanyönlü” didaktik oyunların təşkili zamanı mövzu ilə bağlı verilmiş cüt şəkilləri, ayrı-ayrı əşyaları növünə, rənginə və s. görə tapıb, qruplaşdırmaq, onları adlandırmaq, söylənilən tapmacanı tapmaq, davranış mədəniyyəti ilə bağlı müəyyən mövzu barədə söhbətlər keçirmək və s. uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, fiziki mədəniyyət məşğələlərində keçirilən idmanyönlü didaktik oyunların təlimin səmərəliliyinə və uşaqların davranış mədəniyyətinin inkişafına təsiri bu oyunların Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramının (kurikulumun) (3-6 yaş) “Fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik”, “İdrakın inkişafı”, “Estetik və yaradıcı inkişaf” və “Sosial-emosional inkişaf” sahələri üzrə integrativ təşkil olunmasıdır. Fiziki mədəniyyət məşğələlərində idmanyönlü

didaktik oyunların müxtəlif növlərinin (əşyalarla-oyuncaqlarla, stolüstü-çap və şifahi) sistemli tətbiq olunması, milli oyun elementlərindən, Azərbaycan xalq nağılları, personajlarından, folklor nümunələrindən istifadə edilməsi inkişaf sahələri arasındakı integrativliyi təmin etməklə, uşaqların yoldaşlarına, tərbiyəçiyə və ətrafdakı digər insanlara qarşı etik qaydalara uyğun davranmasında, davranış mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində tərbiyəçi-müəllimlərin valideynlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı da işin səmərəli təşkilində təkanverici rol oynayır. Bununla bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, tərbiyəçi-müəllimin uşaq bağçasında bu sahədə apardığı işi onun tövsiyələri əsasında valideynlərin ailədə tətbiq etmələri, məsələ ilə bağlı valideynlərlə xüsusi seminarların, söhbətlərin, disputların təşkili uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətindəki işin uğurla nəticələnməsini təmin edir.

Problemin aktuallığı. İnnovativ təlimin tələbləri məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranış mədəniyyətinin didaktik əsaslarla formalaşdırılmasını aktual problemlərdən biri kimi qarşıya qoyur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqların davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasının didaktik əsasları araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrələr, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin metodistləri, tərbiyəçi-müəllimlər bəhrələyə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 388 s.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş). Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 2015, 96 s.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: BMT-nin Uşaq fondu (UNİCEF) Azərbaycan nümayəndəliyi, 2007, 149 s.
4. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000, 374 s.
5. <http://azkurs.org/derslik-azerbaycan-respublikas-tehsil-nazirliyinin-14-12-2011>.

E-mail: kifayet.memmedova.1977@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok.prof. M. İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 03.30.2020.

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.882

Rafael Mail oğlu Əliyev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin baş müəllimi

İSMAYIL ŞIXLI HEKAYƏLƏRİNDƏ NİTQ JANRLARI VƏ ONUN DAXİLİ HARMONİYASI

Рафаэль Маил оглы Алиев

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

РЕЧЕВЫЕ ЖАНРЫ И ВНУТРЕННЯЯ ГАРМОНИЯ В РАССКАЗАХ ИСМАИЛА ШЫХЛЫ

Rafael Mail Aliyev

senior lecturer at

Azerbaijan State University of Oil and Industry

SPEECH GENRES AND THEIR INTERNAL HARMONY IN ISMAIL SHIKHLI'S STORIES

Xülasə: İ. Şıxlı XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” kimi romanlarla bədii nəsrə əvəzsiz töhfələr verən ədibin yaradıcılığında mü-hüm bir hissəni hekayələri tutur. Müxtəlif mövzu və problemlərlə bağlı yazılmış bu nümunələrin hər biri zəngin xalq təfəkkürünə əsaslanmaqla orijinal təsəvvür formalaşdırır. Ayrı-ayrı nümunələrin folklordan gələn müdriklərə hesablanan məzmun layları dil, üslub özünəməxsusluğu, sintaktik fiqurların spesifikasiyası ilə ciddi araşdırmaları zəruri edir. Çünki hər bir hekayə özlüyündə etnomədəni təfəkkürün intelleksiyanı ortaya qoyur. Bədii mətnin informasiya gücü, onun fonopoetik sistemi, paradigmatik mənzərəsi obrazlardakı nitq janrları, daxili nitqin müəyyənliyi ilə mükəmməllik qazanır. Bütün bunlar yazıçı üslubunun məzmununu və daxili qatlarını aydınlaşdırır.

Açar sözlər: *İsmayıl Şıxlı, çağdaş bədii nəsr, hekayə, əfsanə, rəvayət, bədii dil, yazıçı üslubu, nitq janrları*

Резюме: Исмаил Шыхлы является одним из ярких представителей азербайджанской художественной прозы XX века. Рассказы автора, внесшего бесценный вклад в художественную прозу такими романами как «Пути расходятся», «Буйная Кура», «Мой умерший мир», занимают важное место в творчестве писателя. Эти образцы художественной прозы освещают различные темы и проблемы и формируют оригинальную идею, основанную на богатом мышлении народа. Отдельные рассказы относятся к образцам фольклорной мудрости, что делает необходимыми серьезные исследования языка, стилевой специфики и специфики синтаксических фигур. Потому что каждый рассказ представляет собой интеллектуацию этнокультурного мышления. Информативная сила литературного текста, его фонопоэтическая система, парадигматический взгляд достигают совершенства речевыми жанрами образов, внутренней определенностью речи. Все это объясняет содержание и глубину писателя-стиля.

Ключевые слова: *Исмаил Шыхлы, современная литературная проза, рассказ, легенда, предание, художественный язык, стиль писателя, речевые жанры*

Summary: I. Shikhli is one of the prominent representatives of the 20th century Azerbaijani literary prose. The writer's activities, who made an invaluable contribution to the literary prose with such novels as “Parting ways”, “Mad Kura”, “My dead world”, include a significant part of stories. These samples, written

on various topics and problems, each form an original idea based on rich folk thinking. The layout of the individual samples on the wisdom of folklore makes it necessary to seriously study the language, style specificity, and specificity of syntactic figures. Because each story in itself represents the intellectualism of ethno-cultural thinking. The informative power of the literary text, its phonopoietic system, paradigmatic view gains perfection with the speech genres in the images, the clarity of the inner speech. All this explains the content and the internal layers of the writer's style.

Key words: *Ismail Shikhli, modern literary prose, story, legend, rumour, literary language, writer style, speech genres, etc*

XX əsrin Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında mühüm bir hissəni hekayələri tutur. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında daha çox "Dəli Kür" (5) romanı ilə tanınan ədibin yaradıcılığı müxtəlif müstəvilərdə sistemli araşdırmaların probleminə çevrilmişdir. Ədəbiyyata gəldiyi zamandan ədəbi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olan İ.Şıxlı kifayət qədər zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. "Həkimin nağılı"ndan başlayan bu yol "Məni itirməyin", "Sapı özümüzdəndir", "Sənə aslanım deyən", "Dəvəçi", "Şahın oğlu", "İlgim", "Ruzi", "Keçəçi", "Bəs zınqrovu kim asacaq", "Xasiyyətimdir", "Xoruzbeçə", "Belə məmləkətdə", "Qara at", "Qonaq", "Çiskin", "İclasçı", "Cərimə", "Köynək", "Mənim rəqibim", "Möhür basdım, get", "Nəyə əl çaldılar", "Qızıl ilan", "Namərd gülləsi", "Namus qaçağı", "Goreşənlər", "Qətl", "Mənimlə getməlisən", "Konserv qutuları" və s. kimi hekayələri hər birisi fakturası ilə ciddi məzmun doğurur. Bədii mətnin verdiyi informasiya fonopoetik sistemin mükəmməlliyi, nitq janrları bütün məzmunu ilə yazıçı dünyagörüşünün mahiyyətində olanları aydınlaşdırır.

"Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" (4) kimi romanlarla Azərbaycan ədəbi-mədəni düşüncəsini zənginləşdirən İ. Şıxlı yaradıcılığının enerji qaynağını xalqın zəngin folklor mədəniyyəti, müəyyənleşmiş tabuları, mifoloji yaddaşdan epos təfəkkürünə gələnlər təşkil edir. Dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidələri ilə yan-yanı dura biləcək bu örnəklər bədii nitqin elə arxitektonik sistemi ilə fəktlaşır ki, bunun özünün yozumu və açımı ancaq etnokulturoloji sistemə bağlanır və bir növ xalq müdrikliyi ehtiva edə bilmək gücünü aydınlaşdırır. Doğrudan da "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" kimi romanların müəllifi, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı həm də bənzərsiz hekayələrlə tanınır. İlk hekayələrini II Dünya müharibəsindən evə döndükdən sonra cəbhə təəssüratlarının təsi-

ri altında isti-isti qələmə almışdı. Qeyd edilməlidir ki, yazıçının çoxşaxəli bədii yaradıcılığında hekayə janrı xüsusi yer tutur" (3, s. 8). Onların bir bütöv olaraq müəyyənliyində İ.Şıxlı şəxsiyyəti, yaradıcı istedadı, bədii təxəyyülünün əhatələdiyi mükəmməl bir sistem dayanır. Bütün olanlar isə yazıçı üslubu bədii dilin ekspressivliyinin sərgilədiyi məzmunla fəktlaşır. Morfemlər sistemi, sintaktik səviyyənin sərgilədiyi paradigmatlar əvvəldən axıra qədər yazıçı istedadının məzmununu ortaya qoyur. Görkəmli dilçi alim, prof. Ə.Tanrıverdi xüsusi olaraq vurğulayır ki, "Dəli Kür" xalq ruhunun daşıyıcısıdır, şirin və poetik dili ruhları oxşayır, qəlbləri riqqətə gətirir, obrazlarının hər biri bir dünyadır, yüksək bədii-estetik dəyəərə malikdir – kimi fikirlərə nəinki ayrı-ayrı tədqiqatlarda, hətta adi məişət söhbətlərində də təsadüf olunur" (8, s. 25). "Dəli Kür" timsalında deyilmiş bu fikirlər təkcə "Dəli Kür"ü deyil, bütünlükdə İ.Şıxlı yaradıcılığının ümumi məzmununu fəktlaşdırır. "Məni itirməyin", "Sapı özümüzdəndir", "Sənə aslanım deyən", "Dəvəçi", "Bəs zınqrovu kim asacaq", "Xasiyyətimdir" və s. hekayələri öz daxili məzmunu ilə bütöv bir sistemə bağlanır.

İ. Şıxlı hekayələrinin leksik-semantik anatomiyası dilin bütövlükdə ümumi sistemlərini, etnokulturoloji düşüncənin, genetik, tarixi və sosial mənzərəsini özündə ifadə edə bilmək gücü ilə müəyyənleşir. Məsələn, "Sapı özümüzdəndir" hekayəsindən bir epizoda diqqət yetirək: "Çaparlar yola düşdülər. Gecəli-gündüzlü üç gün yol getdilər və həftənin axırında geri döndülər. Qoca palıd onların sir-sifətindən başa düşdü ki, pis xəbərlə gəliblər, yoxsa belə məlul-məhzun olmazdılar. Çaparlardan biri cəsərtlə dedi:

- Baba palıd, meşəni qırırlar.
- Kim?
- Balta.
- Balta nədir?

- Əl boyda bir dəmir parçasıdır. Par-par parıldayan almaz kimi iri ağzı var. Qabağına nə keçirsə doğrayıb tökür.

Qoca palıd fikrə getdi. Qayğılı-qayğılı saqqalını qaşdı.

- Bu əl boyda dəmir parçası ağacı necə kəsir axı?

Çaparlardan o biri sözə qarışdı.

- Düz deyirsiniz, baba palıd, onun uzun sapı var. Həmin sapdan yapışib baltanın iri ağzı ilə ağacları doğrayırlar. Sap olmasa, bizə heç nə edə bilməzlər.

Qoca palıdın səsi titrədi və təşvişlə soruşdu:

- Baltanın sapı nədəndir?

- Ağacdən.

- Onda bizi qıracaqlar.

- Niyə?

- Çünki sapı özümüzdəndir” (6, s. 22). İ. Şıxlı müdriqliyi və zəngin yaradıcı təbiəti Qoca palıd timsalında xalq hikmətini yeni məzmun və çalarlarla bədii arenaya gətirir. Qoca palıdın formalaşdırdığı təsəvvür və fonosemantik məzmun bir lay olaraq arxaik yaddaşa və metaforik düşüncəyə bağlanır. Palıd//dəmir//ağac semantemi bu sıralanmada mahiyyəti, olacaqların səbəb və nəticəsini, bir növ pozulmuş nizamın nələrə gətirib çıxara biləcəyini aydınlaşdırır.

Hər bir hekayə özlüyündə nitq janrları və daxili məzmunun ümumi sistemi ilə yazıçı düşüncəsinin harmoniyasını açıqlayır. Burada etnoqrafik cizgilər, xalq dilinin zəngin ifadəlilik məqamları, psixolinqvistik fonun yaratdığı təsəvvür, fonosemantik dominantlıq bədii mətnə əlavə çalarlar qatır. Məsələn, “Sənə aslanım deyən”, “İlğım”, “Ruzi”, “Keçəçi”, “Bəs zınqrovu kim asacaq” və s. hekayələr klassik sənət abidəsi səviyyəsində tək-cə məzmunu, yaratdığı təsəvvürlə deyil, həm də dil etiketləri, yazıçı dilinin (üslubunun) möhtəşəmliyi ilə fəlakətləşir. Görkəmli dilçi alim D.N. Şmelyov vurğulayır ki, “sözün ifadəliliyi yalnız onun ifadə etdiyi mənadan yox, yəni yalnız onun leksik mənasından yox, həm də onun stilistik siqlətindən, eləcə də sözün akustik çalarından tutmuş assosiativ-emosional çalarına qədər başqa sözlərlə əlaqələrindən də asılıdır” (7, s. 61). İ. Şıxlının hekayələri bu baxımdan bədii dilin yüksək dominantlığı və ekspressivliyin ortaya qoyduğu yaradıcı təsəvvürün qeyri-adiliyi ilə şərtlənir. Burada bədii dilin bü-

tün sintaktik çalar və boyaları, yüksək ifadəlilik və təsvir imkanları özünü göstərə bilir. “Dəvəçi” hekayəsində dəvə ilə sahibi arasındakı dialoq bütün linqvopoetik xarakteri ilə xalq müdriqliyinin ifadəliliyinə bağlanır:

“Dəvəçi can verirdi. Ev-əşiyindən uzaqda, qürbət diyarda, səhranın ortasında, quyu üstündəki ağacın kölgəsində. Düz üç gün idi ki, bədəni od tutub yanırdı. Gah titrəyir, günün qızmarında kürkə bürünürdü, amma titrəməsi kəsmirdi, gah da elə bil bədəninə qor dolurdu, istidən dili dodağı təpiyirdi. Yaxasını, başını açıb qumun içində eşələnirdi. Evdə olsaydı qızı başına fırlanar, ayağını ovxalayar, kürəyini ovub tez-tez alınına sərini dəsmal qoyardı. Arvadı gecəli-gündüzlü yastığının dibini kəsdirərdi. Amma burada heç kəsi yox idi. Bir dəvəsi idi, bir də özü. Yazıq dəvə əldən düşmüşdü. Kişinin gah başına dolanırdı, gah da ayağına. Bircə ona gücü çatırdı ki, tez-tez ağzını su ilə doldurub sahibinin üzünə çiləyirdi” (6, s. 31).

Başlangıç epizodunu verdiyimiz bu hekayə yazıçı üslubunun məzmun və mənalandırma imkanlarını, xalq məsəl və əhvalatlarının yenidən bədii sferaya gətirilməsi formullarını bir model olaraq ortaya qoyur. Yazıçı üslubu bütün dinamikası ilə təhkiyyənin söz və cümlə dominantlığında arxaik yaddaşa olanları hərəkətə gətirə bilmək imkanları ilə dolğun təsəvvür formalaşdırır. Epik təhkiyə psixoloji situasiyanın rəngarənglik çalarlarında bir nağıl, əhvalat tipini müəyyənləşdirməklə reallaşır. Yazıçı qayəsinin açımına gədənləri nitq etiketləri ilə sıralayır və təbii axarda əbədi ola biləcək tipik mətnə çevrilir.

Dəvə ilə dəvəçinin dialoqu yazıçı üs-lubunun, bədiilikdə sxematiklik və özünəməxsusluğun nümunəsi olaraq xüsusi maraq doğurur. Burada dəvəçinin etirafları (son ayaqdakı xatırlamaları) bütünlükdə insanlıq üçün tipikdi. İ.Şıxlı bunları dəvə ilə dəvəçi arasındakı mükəllimə formasında təqdim etməklə əsərə əlavə ovqat gətirir. Dəvəçinin “bilirəm xətrinə də dəymişəm, sənə ağır söz də demişəm, hətta bəzən hirsələnib döymüşəm də. Amma sağ ol, üzümə qayıtmayıbsan. Tək bircə dəfə, doğrudan da, nə kimi qızdın, məni qabağına salıb qovdun, az qaldın ki, çığnayıb öldürəsən, amma axırda yazığın gəldi, üzümə lumba ilə tüpürdün və bununla da hirsin yatdı” (6, s. 35). Maraqlı, həm də tipik olan və hadisənin axarında yazıçının qayəsini

müəyyənləşdirən epizod başqadır. İ. Şıxlı nağıl təhkiyəsində bunları bir növ müdrikliyə, həyatın keşməkeşlərində olub keçənlərin xatırlanması olaraq nəticəyə (dürüst yaşamağa, dəyərlərə) istiqamətləndirir.

Tiplərin ortaya qoyduğu nitq etiketləri bir növ onun mahiyyətini ifadə edəcək janr kimi müəyyənləşir. "Aramızda nə olub, halal elə" düşüncəsinə köklənən bu epizodlar dəvə ilə qoca dəvəçi arasında olub-keçənlər anlamında tipik olacaq məzmunun əlavə, həm də onun bədiilik sistemini ortaya qoyur. Dəvənin olub-keçənlər timsalında dilə gətirdiyi: "hər şeyi sənə halal edirəm, bütün günahlarından keçirəm, amma bircə şeyi sənə bağışlaya bilməyəcəyəm.

Kişi elə bil diksinib dirçəldi. Dəvə sahibinin sual dolu gözlərinə baxdı: "Yadımdadırmı, bir dəfə yorulub lap əldən düşmüşdüm. Yüküm ağır idi. Üstəlik ölən iki dəvənin dərisini də mənə şələləmişdin. Ayağım yerimirdi, istidən dilm ağzımda yanırdı. Neçə dəfə üzünə baxdım, ya yükümü azalt, ya da qoy bir az dincəlim, dedim, fikir vermədin. Mən həmişə karvanın qabağında getmişəm, başçı olmuşam. Sən buna da qiymət vermədin. Zırpı bir eşşəyi çəkib gətirdin, mənim noxtamı onun quyruğuna bağladın. Bax, bunu sənə heç vaxt bağışlaya bilməyəcəyəm, heç vaxt"! (6, s. 36).

Bütün bunlar yazıçı istedadının imkanlarını, fonopoetik, morfopoetik və siuntaktik sistemin mükəmməlliyini müəyyənləşdirir. Göründüyü kimi: "yazıçı əsər yazanda dildən, dilin fonetik, leksik, frazeoloji vahidlərindən, qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə edir. Əsas və köməkçi, müstəqil və qeyri-müstəqil sözləri, məcazlar sistemini və lüğət tərkibinin leksik-üslubi laylarını fikir və düşüncəsinin ifadəsinə istiqamətləndirir" (2, s. 165). İ. Şıxlı yaradıcılığında bunları əsas tutmaqla yüksək sənət nümunələri ortaya qoymuş və çağdaş bədii nəsrin tarixinə adını yazmışdır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan İ. Şıxlı hekayələrinin uğurluluğu bir istiqamətdə nitq janrlarının seçiminə bağlıdır. Xalq düşüncəsinin zənginliklərindən qaynaqlanan bu örnəklər bütün mahiyyəti ilə etnokulturoloji sistemin möhtəşəmliyini aşkarlayır.

Problemə aktuallığı. Müxtəlif mövzu və problemlərlə bağlı nümunələrin hər birisi zəngin xalq təfəkkürünə əsaslanır. Bədii mətnin informasiya gücü, onun fonopoetik sistemi daxili nitqin müəyyənliliyi ilə mükəmməllik qazanır

Elmi yeniliyi. İ. Şıxlı yaradıcılığının möhtəşəmliyi həm də onun dil zənginliyinə bağlıdır. Xarakter yaratma bacarığı, obrazların daxili monoloqu, xalq təfəkküründə olanların yeni forma və üslublarda təqdimi və s. bir problem olaraq İ. Şıxlı yaradıcılığına daha geniş müstəvidə yanaşmağı gərəkli edir.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2005, 367 s.
3. Şıxlı E. Ön söz. İsmayıl Şıxlı. Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, s. 7-10.
4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
5. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
6. Şıxlı İ. Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, 411 s.
7. Шмелев Д.Н. Слово и образ. Москва: Наука, 1964, 120 с.
8. Tanrıverdi Ə. "Dəli Kür" romanının poetik dili. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 248 s.

E-mail: adnsu61@mail.ru

Rəyçi: *filol. ü.elm.dok., prof. A. Ağayeva*

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2020.

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.854

Əyyub Teymur oğlu Əzizov
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

Kamil Nəsir oğlu Haqverdiyev
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Nəzakət Şamil qızı Məlikyevanova
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏKARLIĞININ ARTIRILMASINDA PEDAQOJİ PRAKTİKANIN ROLU

Эйюб Теймур оглу Азизов
доктор философии по химии, профессор
Бакинский Государственный Университет

Камиль Насир оглу Хагвердиев
доктор философии по химии, доцент
Бакинский Государственный Университет

Назакат Шамиль гызы Мелик-Еганова
преподаватель
Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЯ

Eyyub Teymur Azizov
doctor of philosophy in chemistry, professor
Baku State University

Kamil Nasir Hagverdiyev
doctor of philosophy in chemistry, associate professor
Baku State University

Nazakat Shamil Malikyevanova
teacher at
Baku State University

THE ROLE OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN PROFESSIONAL TRAINING TEACHER

Xülasə: Praktikanın əsas məqsədi təcrübəçi müəllimlərin pedaqoji prosesdə qazandıqları biliklərin sınaqdan keçirilməsi və təcrübəyə tətbiq edilməsidir.

Pedaqoji təcrübə tələbələrin dərs prosesinə uyğunlaşması və pedaqoji fəaliyyətin inkişaf etdirilməsidir.

Açar sözlər: *metod, hazırlıq, təcrübəçi müəllimlər, praktika, tərbiyə kimyəvi hadisələr, məktəb, müşahidə*

Резюме: Суть статьи заключается в том, что в процессе педагогической практики происходит проверка теоретической и практической подготовки студентов. Педагогическая практика способствует адаптации студента к педагогической деятельности.

Ключевые слова: метод, подготовка, студенты, практика, воспитание, химия, школа, наблюдение

Summary: In the process of pedagogical practices there's been a test theoretical and practical training of students. Pedagogic practices contribute to adapting the student to pedagogical activities.

Key words: method, students, practice, chemistry at school, training, teacher, parenting

Ведущее место в этой системе занимает теоретическое обучение, протекающее, прежде всего в форме лекционных занятий. В процессе теоретического обучения студента изучают основное содержание и проблемы науки, которая будет положена в основу его профессиональной деятельности, овладевают методами исследования и формами внедрения науки в практику. В совокупности форм и методов подготовки студентов к профессии учителя высокой квалификации важное место принадлежит педагогической практике.

В процессе педагогической практики не только происходит проверка теоретической и практической подготовки студентов, но и создаются широкие возможности для обогащения творческого потенциала личности будущего учителя. И это вполне понятно, так как именно на стадии педагогической практики личная учебная деятельность студента должна органически вписаться в учебно-воспитательный процесс школы.

В системе подготовки студентов педагогическая практика выполняет различные функции. Педагогическая практика должна носить обучающий характер, дополняя и обогащая теоретическую подготовку студентов, создавать им возможность для закрепления и углубления полученных знаний, использовать теоретические положения изучаемых наук для решения практических задач. Педагогическая практика способствует адаптации студента к педагогической деятельности.

Одной из важных педагогической практики является ее воспитывающий характер.

До педагогической практики идет усвоение студентами теоретических знаний, методики и методологии. Знания позволяют студентам применять их на практике. Комплексный подход педагогической практики заключается в том, что студент в процессе ее

прохождения проводит уроки разных типов, в том числе факультативные занятия, выполняет обязанности классного руководителя, осуществляет внеклассную работу с учащимся, используя полученные знания. В процессе теоретического обучения студенты учатся самостоятельно, творчески анализировать результаты наблюдений и экспериментов на основе изучения химии. Успешность работы студентов зависит от предварительной всесторонней подготовки к практике.

Как показывают специальные исследования, успех будущего педагога во многом зависит от его умения максимально использовать все теоретические курсы, систему семинарских и лабораторно-практических занятий, изучаемых в вузе. На лабораторных, практических и семинарских занятиях студенты учатся увязывать теорию с практикой, овладевают навыками самостоятельной работы, учатся целенаправленно анализировать педагогические факты, разрабатывать методические документы и материалы.

Очень важно, чтобы преподаватели помогали студентам использовать теоретические положения в практической практике, при ответе студентов во время семинарских занятий требовали от них подтверждения теоретических выводов примерами из педагогической практики. Например, студенты на занятиях получают задание изучить 2-3 учащихся, определить уровень усвоения предмета, под влиянием каких факторов формируются знания у учащихся.

Для оказания методической помощи студентам организуются специальные семинары, практикумы, спецкурсы. Организуемые кафедрами, на которых преподаватели определяют организационные формы, методы работы с учащимися разного возраста, обучают, как правильно использовать литературу, ка-

кие средства наглядности использовать, как провести предметные вечера. Педагогическая практика является начальным звеном в системе практической подготовки будущих учителей. В процессе педагогической практики создаются условия для органического соединения теоретического обучения студентов с их профессиональной деятельностью, что в значительной степени повышает уровень подготовки будущих учителей.

Значение педагогической практики не только в том, что она является эффективным средством профессиональной подготовки студентов.

В процессе педагогической практики студенты решают очень важную социальную задачу – помогают учителям школы, родителям, организуют педагогически целесообразную деятельность учащихся во внеуроч-

ное время. Совершенствование педагогической практики, повышение её методического уровня будет способствовать решению важнейших задач в области образования и воспитания подрастающего поколения.

Научная новизна проблемы: В процессе теоретического обучения студенты учатся самостоятельно, творчески анализировать результаты наблюдений и экспериментов на основе изучения химии.

Практическая значимость проблемы: Подготовка студентов к профессии учителя высокой квалификации, обогащение творческого потенциала личности будущего учителя в процессе педагогической практики.

Актуальность проблемы: Совершенствование педагогической практики, повышение её методического уровня будет способствовать решению важнейших задач в области образования и воспитания подрастающего поколения.

Литература:

1. Цветкова Л.А. Общая методика обучения химии. Пособие для учителей. Москва, 1981 г.
2. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в средней школе. Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.
3. Минченков Е.Е., Журин А.А. Методические рекомендации по обучению химии в школе. Пособие для учителя. Смоленск: «Ассоциация XXI век», 2007.
4. Кузьменко Н.Е., Ерёмин В.В., Попков В.А. Учебное пособие по химии, Москва, 2004.
5. Симоненко В.Д. Общая и профессиональная педагогики. Учебное пособие, 2006

E-mail: nxazani@gmail.com

Rəyçilər: kimya ü.elm.dok., prof. E.İ. Əhmədov
kimya ü.elm.dok., prof. O.H. Əkbərov

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.851

Rasim Yusif oğlu Şükürov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

ƏSAS KƏMİYYƏTLƏR HESABININ TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏRİN İMKANLARI

Расим Юсиф оглу Шукюров
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВОЗМОЖНОСТИ ВНУТРИПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСЧИСЛЕНИЯ ОСНОВНЫХ ВЕЛИЧИН

Rasim Yusif Shukurov
doctor philosophy in pedagogy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

POSSIBILITIES OF IN-DOMAIN COMMUNICATIONS IN TEACHING THE CALCULATION OF MAJOR VALUES

Xülasə. Kəmiyyət anlayışı riyaziyyatın əsas anlayışlarından biri olub, ibtidai siniflərdən öyrənilir. Məktəb riyaziyyat kursunda “Kəmiyyət nədir?” sualına cavab verilmir. Lakin gələcək müəllimlər ali məktəbdə kəmiyyət haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır. Bu, ibtidai sinif müəllimlərinin riyazi hazırlığına verilən mühüm tələblərdəndir. Odur ki, məqalədə pedaqoji ali məktəblərdə ibtidai sinif müəllimi hazırlığının riyaziyyat kursunda əsas kəmiyyətlər hesabının tədrisində fəndaxili əlaqələrin imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: *fəndaxili əlaqə, rekursiv əlaqə, kəmiyyət, kəmiyyətin ölçüsü, skalyar kəmiyyət, xassə, aksiomatika*

Резюме. Величина является одним из основных понятий математики и изучается еще с начальных классов. В школьном курсе математики на вопрос «Что такое величина?» ответ не дается. Однако, будущие учителя в высшей школе должны иметь широкое представление о величине. Это является одним из основных требований, предъявленных к подготовке учителей начальных классов. Поэтому, в статье исследуются возможности внутрипредметных связей при изучении исчисления основных величин в педвузах при подготовке учителей начальных классов.

Ключевые слова: *внутрипредметная связь, рекурсивная связь, величина, мера величины, скалярная величина, свойство, аксиоматика*

Summary. Value is one of the basic concepts of mathematics and has been studied since the elementary grades. In the school course of mathematics to the question "What is quantity?" no answer is given. However, future teachers in higher education should have a broad understanding of magnitude. This is one of the basic requirements for training primary school teachers. Therefore, the article explores the possibilities of intrasubject connections in the study of calculus of basic quantities in teacher training universities in the preparation of primary school teachers.

Key words: *intrasubject connection, recursive connection, quantity, measure of quantity, scalar quantity, property, axiomatic*

Kəmiyyət anlayışı riyaziyyatın ədəd, funksiya, vektor, tenzor və s. fundamental və çoxməzmunlu anlayışları kimi, əsas anlayışlardan biridir.

Məlumdur ki, riyaziyyat elmlərin ən qədimidir və köhnə eranın VII əsrindən də əvvəl müəyyən empirik biliklər şəklində meydana gəlmiş, tədrisən elmi biliklər şəklində təşəkkül tapmışdır. Doğrudur, riyaziyyat məntiqi quruluşa malik elmi şəkildə formalaşdıqca, riyazi anlayışlar da təkmilləşməyə məruz qalmış, ayrı-ayrı biliklər toplusu yox, məntiqi quruluşa malik elm şəklinə düşmüşdür.

Kəmiyyət anlayışı da bu formalaşma prosesində daha geniş məzmun kəsb etmiş və çoxlu ümumiləşmələrə məruz qalmışdır.

Həndəsənin yaranma tarixindən məlumdur ki, həndəsə yerölçmə işləri ilə sıx bağlıdır. Bu zaman istər-istəməz uzunluq, sahə, həcm haqqında təsəvvürlər formalaşmış və artıq kəmiyyət müəyyən əşyaların, riyazi obyektlərin miqdar xarakteristikası kimi başa düşülmüşdür. Bu fikir də kəmiyyətlərlə ədədlər arasında sıx əlaqənin aşkar edilməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, kəmiyyət anlayışının riyaziyyat kursunda rolu və praktik əhəmiyyəti olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, kəmiyyət anlayışı məktəb riyaziyyat kursunda ibtidai siniflərdən başlayaraq, proqramda özünəməxsus yer tutur və kəmiyyətlər üzərində əməllərə hələ ibtidai siniflərdən başlanır. İbtidai siniflərdə konkret kəmiyyətlər, onlar üzərində əməllər, bu və ya digər kəmiyyətin xırdalanması, çevrilməsi kimi fərqli çalışmalar icra edilir. Bu iş yuxarı siniflərdə də proqrama müvafiq davam etdirilir.

Beləliklə, kəmiyyət anlayışı və kəmiyyətlər üzərində hesab əməllərinin icra edilməsi artıq proqramın məcburi tələbinə çevrilmişdir.

Bütün bu göstərilənlər əsas kəmiyyətlər hesabının tədrisində fəndaxili əlaqələrin imkanlarının araşdırılmasının aktuallığını əsaslandırmağa imkan verir.

Qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət anlayışı əsas anlayış kimi məktəb riyaziyyat kursunun bütün mərhələlərində müvafiq şəkildə öyrənilir və onlarla bağlı çoxlu sayda praktik çalışmalar icra edilir. Həmçinin, kəmiyyətlərin təsnifatı verilir, artıq şagirdlər həndəsi kəmiyyətləri, fiziki kəmiyyətləri və s. fərqləndirə bilir, onların xırdalanması, çevrilməsi əməllərini yerinə yetirir-

lər. O cümlədən, birhədli və çoxhədli kəmiyyətləri fərqləndirə bilirlər və birindən digərinə keçidi bacarırlar.

Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, məktəb kursunda “kəmiyyət nədir?” sualına cavab verilməmişdir. Yəni məktəb kursu çərçivəsində bu sualın cavabı açıq qalmışdır. Lakin gələcək müəllimlər ali pedaqoji məktəbdə kəmiyyət haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır. Bu, ibtidai sinif müəlliminin riyazi hazırlığına verilən mühüm tələblərdəndir. Odur ki, bu metodik işləmədə gələcək ibtidai sinif müəllimləri üçün “kəmiyyət nədir?” sualının elmi-nəzəri tərifini verməyi zəruri hesab edirik.

Məlumdur ki, təbiət və cəmiyyətdə heç bir əşya və ya hadisə dəyişikliyə uğramadan mövcud deyil. Başqa sözlə, təbiət və cəmiyyətdə fasiləsiz olaraq dəyişikliklər baş verir. Məsələn, vaxtaşırı iqlim dəyişiklikləri, təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələr (təbii fəlakətlər və s.), həmçinin, cəmiyyətdə gedən dəyişmə prosesləri (insanların yaşının dəyişməsi, bir ictimai quruluşun digəri ilə əvəz olunması, iqtisadi dəyişikliklər və s.). Bütün bu dəyişikliklərin mahiyyətini izah etmək üçün kəmiyyət anlayışını və onun əsas xassələrini bilmək zəruridir.

Kəmiyyəti real obyekt və hadisələrin özünəməxsus xassəsi kimi xarakterizə etmək olar. Məsələn, əşyaların məsafəyə malik olmaq xassəsi uzunluq adlanır. Hərəkətin xarakterik xassəsi onun sürətə malik olması, maddənin xarakterik xassəsi onun kütləyə malik olmasıdır və s.

“Kəmiyyət nədir?” sualına bir qədər geniş cavab vermək üçün kəmiyyətin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərinin şərhini verək.

1. Kəmiyyət əşya və hadisələrin müəyyən xassəsidir. Fizika kursundan bizə məlum olan temperatur, sürət, rütubət, uzunluq, cərəyan şiddəti və s kəmiyyətlər əşya və hadisələrin xassəsidir.

2. Kəmiyyət əşya və hadisələrin elə xassəsidir ki, bu xassə həmin əşyaları (hadisələri) müqayisə etməyə imkan verir. Başqa sözlə, M çoxluğunda a xassəsi M çoxluğunu a xassəsinə nəzərən ekvivalent olan siniflərə bölməyə imkan verən ekvivalentlik binar münasibəti təyin edə bilsin. Məsələn, M çoxluğunda bütün əşyalar uzunluq xassəsinə malik olduqda, eyni uzunluqda olan bütün əşyalar ekvivalentlik sinifləri əmələ gətirir.

3. Kəmiyyət elə xassədir ki, o, əşya və hadisələri müqayisə etməyə və iki ekvivalent olmayan, yəni müxtəlif ekvivalentlik siniflərindən olan iki əşyadan hansının bu xassəyə daha çox dərəcədə malik olmasını təyin etməyə imkan verir. Məsələn, uzunluq xassəsi iki eyni olmayan parçadan hansının daha uzun və ya qısa olduğunu təyin etməyə imkan verir.

Kəmiyyətlər iki növ olur: bircins kəmiyyətlər, bircins olmayan kəmiyyətlər.

Bircins kəmiyyətlər müəyyən çoxluğun obyektlərinin (əşya və hadisələrinin) eyni xassələrini ifadə edən kəmiyyətlərə deyilir.

Bircins olmayan kəmiyyətlər obyektlərin müxtəlif xassələrini ifadə edən kəmiyyətlərə deyilir.

Məsələn, uzunluq və sahə bircins olmayan kəmiyyətlərdir.

Ədədlərə aid olan bəzi xassələrin kəmiyyətlərə də xas olduğunu aşkar etmək kəmiyyətləri riyazi üsullarla öyrənməyin ən səmərəli yoludur. Bu, həm də kəmiyyətlər üçün miqdar xarakteristikası təyin etməkdən ötrü də lazımdır.

Kəmiyyətlərin ədədlər üçün doğru olan aşağıdakı xassələri vardır:

1. İxtiyari iki bircins kəmiyyəti müqayisə etmək olar. Yəni iki bircins kəmiyyət ya bərabərdir, ya da biri digərindən kiçikdir. Başqa sözlə, iki ixtiyari bircins a və b kəmiyyətləri üçün $a < b$, $a = b$, $a > b$ münasibətlərindən biri və yalnız biri eyni zamanda doğru ola bilər.

2. İki eynicinsli kəmiyyəti toplamaq olar və toplanmanın nəticəsi həmin cinsdən olan kəmiyyət verir. Başqa sözlə, ixtiyari iki a və b kəmiyyətləri üçün onların cəmi adlanan $a + b$ kəmiyyəti birqiymətli təyin olunur.

3. Kəmiyyəti həqiqi ədədə vurmaq olar. Bu zaman nəticədə həmin cinsdən olan kəmiyyət alınır. Yəni ixtiyari a kəmiyyəti və ixtiyari α müsbət həqiqi ədədi üçün onların hasili adlanan yeganə $b = a \cdot \alpha$ kəmiyyəti var. Məsələn, uzunluğu a olan parçanı $\alpha = 2$ ədədinə vurduqda, uzunluğu $b = 2a$ olan parça alır.

4. İki bircins kəmiyyəti çıxmaq olar. Bu zaman fərq cəm vasitəsilə təyin olunur. Yəni a və b kəmiyyətlərinin fərqi elə c kəmiyyətinə deyilir ki, $a = b + c$ münasibəti ödənilsin.

5. İki bircins kəmiyyətin birini digərinə bölmək olar. Bu zaman qismət vurma əməli vasitəsilə təyin olunur. Yəni bircins a və b kəmiyyətlərinin qisməti elə mənfi olmayan α həqiqi ədədinə deyilir ki, $a = b \cdot \alpha$ münasibəti ödənilsin. Bu halda α ədədini a və b kəmiyyətlərinin nisbəti də adlandırır və $\alpha = \frac{a}{b}$ kimi yazırlar. Məsələn, $a = 3b$ olduqda, $\frac{a}{b} = 3$ olur.

Kəmiyyətlərin yuxarıda şərh etdiyimiz xüsusiyyətlərindən görünür ki, kəmiyyət ölçülə bilən və ölçmənin nəticəsini ədədlə ifadə etmək mümkün olan obyektədir. Deməli, ölçülə bilmək kəmiyyətlər üçün miqdar xarakteristikası təyin etməyin mühüm vasitəsidir. Bu səbəbdən, ilk növbədə, ölçmək anlayışının özünü aydınlaşdırmaq.

Kəmiyyəti ölçmək bu kəmiyyəti ölçü vahidi qəbul edilmiş həmin cinsdən olan kəmiyyətlə müqayisə etmək deməkdir. Kəmiyyətləri müqayisə etməklə onların bərabər olduğunu və ya bərabər olmadığını müəyyən etmək olur. Müqayisə prosesi ölçülən kəmiyyətin cinsindən asılıdır. Bu proses uzunluqlar üçün bir, sahələr üçün digər, kütlələr üçün tamam başqa xüsusiyyətə malikdir. Lakin ölçmə prosesinin xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, kəmiyyətlərin ölçülməsi nəticəsində seçilmiş ölçü vahidində müəyyən ədədi qiymət alınır.

Ümumiyyətlə, a kəmiyyəti və e ölçü vahidi verildikdə, a kəmiyyətinin ölçülməsi nəticəsində elə α həqiqi ədədi tapılır ki, $a = \alpha \cdot e$ olsun. α ədədi a kəmiyyətinin e vahidində ədədi qiyməti adlanır. Bu təklifi simvolik olaraq $\alpha = m_e(a)$ kimi yazırlar.

Göründüyü kimi, ixtiyari kəmiyyəti hər hansı ədədlə bu kəmiyyətin ölçü vahidinin hasili kimi yazmaq olar.

Məsələn, $5 \text{ kq} = 5 \cdot 1 \text{ kq}$, $15 \text{ sm} = 15 \cdot 1 \text{ sm}$, $4 \text{ saat} = 4 \cdot 1 \text{ saat}$ və s.

Bu qaydadan, həmçinin kəmiyyətin ədədə vurulması qaydasından istifadə edərək, kəmiyyətin bir ölçü vahidindən digər ölçü vahidinə keçid prosesini əsaslandırmaq olar. Məsələn, $\frac{5}{6} \text{ saat} = \frac{5}{6} \cdot 1 \text{ saat} = \frac{5}{6} \cdot 60 \text{ dəq} = 50 \text{ dəq}$ kimi çevirmə aparılır.

Kəmiyyətlərin ölçülməsi imkan verir ki, onların müqayisəsini ədədlərin müqayisəsinə, kəmiyyətlər üzərində əməlləri isə ədədlər üzərində əməllərə gətirək. Bu məqsədlə aşağıdakı ekvivalentlik münasibətlərini şərh edək.

1. a və b kəmiyyətləri e vahidilə ölçüldükdə, a və b kəmiyyətləri arasındakı münasibət

bətlər onların ədədi qiymətləri arasındakı münasibətlərə ekvivalentdirlər, yəni:

$$(a = b) \Leftrightarrow (m_{\varepsilon}(a) = m_{\varepsilon}(b))$$

$$(a < b) \Leftrightarrow (m_{\varepsilon}(a) < m_{\varepsilon}(b))$$

$$(a > b) \Leftrightarrow (m_{\varepsilon}(a) > m_{\varepsilon}(b))$$

Məsələn, iki parçanın uzunluğu $a=7$ sm və $b=4$ sm olarsa, hökm etmək olar ki, a -nın uzunluğu b -nin uzunluğundan böyükdür, çünki $7>4$.

2. a və b kəmiyyətləri e vahidi ilə ölçüldükdə, $a+b$ cəminin ədədi qiymətini tapmaq üçün a və b kəmiyyətlərinin ədədi qiymətlərini toplamaq kifayətdir, yəni:

$$(a + b = c) \Leftrightarrow (m_{\varepsilon}(a + b) = m_{\varepsilon}(a) + m_{\varepsilon}(b))$$

Məsələn, $a=17$ kq, $b=14$ kq olarsa, onda

$$a+b=17 \text{ kq}+14 \text{ kq}=17 \cdot 1 \text{ kq}+14 \cdot 1 \text{ kq}=(17+14) \cdot 1 \text{ kq}=31 \text{ kq}$$

3. a və b kəmiyyətləri üçün $b=\alpha \cdot a$ və α ixtiyari müsbət həqiqi ədəd olsun. a kəmiyyəti e vahidi ilə ölçüldükdə, b kəmiyyətinin e vahidində ədədi qiymətini tapmaq üçün α ədədini $m_{\varepsilon}(a)$ ədədinə vurmaq kifayətdir, yəni:

$$(b = \alpha \cdot a) \Leftrightarrow (m_{\varepsilon}(b) = \alpha \cdot m_{\varepsilon}(a))$$

Məsələn, b kəmiyyətinin kütləsi a kəmiyyətinin kütləsindən 5 dəfə böyükdürsə, yəni $b=5a$ və $a=3$ kq olarsa, onda $b=5 \cdot (3 \text{ kq}) = (5 \cdot 3) \cdot 1 \text{ kq} = 15 \text{ kq}$ alarıq.

Kəmiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərini tələbələrə şərh etdikdən sonra, kəmiyyət anlayışının aksiomatikasını fəndaxili əlaqələr əsasında vermək olar.

Kəmiyyət anlayışının aksiomatikasını dedikdə, bu anlayışın aksiomlar sistemi vasitəsilə daxil edilməsi başa düşülür.

Məlumdur ki, riyaziyyat elminin və riyazi nəzəriyyələrin aksiomatik əsasda daxil edilməsi bu nəzəriyyənin aksiomatikasını adlanır. Aksiomatika əsasında daxil edilən hər bir anlayış, elmi müddəə, nəzəriyyə və s daha mükəmməl hesab edilir.

Riyaziyyat tarixində Evklidin aksiomatikasını (həndəsədə), Hilbertin aksiomatikasını, ehtimal nəzəriyyəsində Kolmoqorovun aksiomatikasını yada salmaq kifayətdir. Aksiomatika əsasında daxil edilən anlayış və ya nəzəriyyə onunla təkmilləşmiş hesab edilir ki, aksiomatika həmin nəzəriyyəni empirik elmi məlumatlardan azad edir və bu nəzəriyyənin mükəmməl məntiqi quruluşunu yaratmağa imkan verir. Qeyd edək ki, Kolmoqorova qədər ehtimal nəzəriyyəsi

si mövcud idi və praktikada ondan geniş istifadə olunurdu, lakin bu nəzəriyyə məntiqi quruluşa malik kurs kimi yox, empirik faktlar toplusundan ibarət idi.

Aksiomatika əsasında daxil edilən nəzəriyyənin hər bir anlayışı, hər bir tədris bölməsi arasında ciddi məntiqi əlaqə olur. Başqa sözlə, ayrı-ayrı anlayışlar, mövzular, tədris bölmələri biri digərinin məntiqi nəticəsi olur. Bu da, pedaqoji dildə desək, fəndaxili əlaqə anlayışlarının yaradılmasını təmin edir.

Məsələn, hesab əməlləri arasındakı əlaqələr, ayrı-ayrı təlim mövzuları arasındakı əlaqələr və s. Ən əsası isə, aksiomatik metod fəndaxili rekursiv əlaqələrin əsasında durur.

Bizdən asılı olmayaraq, bu əlaqələr empirik təfəkkürdən mücərrəd təfəkkürə psixoloji proses kimi şəkildə təzahür edir. Burada mənim səmə mücərrəddən konkretə (ümumidən xüsusiyyə, mürəkkəbdən sadəyə) təfəkkür prosesi şəkildə baş verir [4, s. 6].

Kəmiyyət anlayışının aksiomlar sistemi əsasında, yəni aksiomatik daxil edilməsini şərh edək.

Qeyd edək ki, riyaziyyatın ibtidai kursunda skalyar kəmiyyətlər öyrənildiyindən, aksiomatika həmin kəmiyyətlər üçün nəzərdə tutulur.

Fərz edək ki, M çoxluğu α xassəsinə malik olan əşya və ya hadisələr çoxluğudur və M çoxluğunun elementləri üçün toplama əməli təyin olunmuşdur. Məsələn, iki parçanın uzunluğunun toplanması, iki cismin kütlələrinin toplanması, iki müxtəlif vaxt müddətlərinin toplanması və s. Həmçinin, M çoxluğunda "etalon" adlanan $e \in M$ elementi seçilmişdir və α xassəsinə nəzərən ekvivalentlik binar münasibəti təyin edilmişdir.

Tərif. R_+ müsbət həqiqi ədədlər çoxluğu və M α xassəsinə malik olan əşyalar (hadisələr) çoxluğu olduqda, aşağıdakı aksiomları ödəyən $M \rightarrow R_+$ inikası varsa, onda α xassəsi skalyar kəmiyyət adlanır:

$$1. m_{\varepsilon}(e) = 1$$

2. a və b M çoxluğunun elementləri olduqda və α xassəsinə nəzərən ekvivalent olduqda, onda $m_{\varepsilon}(a) = m_{\varepsilon}(b)$

3. M çoxluğunun a və b elementləri üçün toplama əməli mümkündürsə, yəni $a+b=c$ olarsa, onda $m_{\varepsilon}(a) + m_{\varepsilon}(b) = m_{\varepsilon}(c)$

Bu halda m inikası α kəmiyyətinin ölçüsü adlanır [2, s. 321-322].

Skalyar kəmiyyətin aksiomatik tərifini hər bir konkret hal üçün tətbiq etməkdən ötrü m inikasını qurmaq və onun yeganəliyini isbat etmək lazımdır. Qeyd edək ki, tədris prosesində uzunluq, sahə və digər skalyar kəmiyyətlər üçün belə aksiomatika qurulur və tələbələrə ətraflı izah edilir.

İndi isə skalyar kəmiyyətlər üzərində əməllərə nəzərən ödənilən aksiomatlar sistemi şərh edək.

Fərz edək ki, M obyektlər çoxluğu və onun hər bir elementinin malik olduğu α xassəsi skalyar kəmiyyətdir. Onda M çoxluğunda aşağıdakı xassələr ödənilir.

İxtiyari $a, b \in M$ üçün $a < b, a = b$ və $a > b$ münasibətlərinin biri və yalnız biri doğrudur, yəni M çoxluğunda nizam münasibəti təyin olunmuşdur.

1. $a < b$ və $b < c$ olduqda, $a < c$ olur ($a, b, c \in M$)

2. İxtiyari $a, b \in M$ elementləri üçün birqiymətli təyin olunan $a+b=c$ əməli var, yəni iki bircins skalyar kəmiyyəti toplamaq olar.

3. $a+b=b+a$ bərabərliyi doğrudur (kommutativlik)

4. $a+(b+c)=(a+b)+c$ bərabərliyi doğrudur (assosiativlik).

5. $a+b > a$, yəni skalyar kəmiyyətlər üçün toplama monotonluq xassəsinə malikdir.

6. $a > b$ olarsa, yeganə $c \in M$ kəmiyyəti var ki, $b+c=a$ ödənilir (çıxmanın mümkünlüyü).

7. İxtiyari $a \in M$ və ixtiyari $n \in N$ üçün elə $b \in M$ var ki, $b=n \cdot a$ olur (bölmənin mümkünlüyü).

8. İxtiyari $a, b \in M$ elementləri üçün elə $n \in N$ var ki, $a < n \cdot b$ (Arximed aksiomu) olur.

9. Fərz edək ki, $a_i \in M$ ($i = 1, 2, \dots, n, \dots$) ardıcılığı $a_1 < a_2 < \dots < a_n < \dots$ xassəsinə, $b_j \in M$ ($j = 1, 2, \dots, n, \dots$) ardıcılığı $b_1 < b_2 < \dots < b_n < \dots$ xassəsinə malikdir və ixtiyari $i \in N, j \in N$ üçün $a_i < b_j$ ödənilir və ixtiyari $\varepsilon > 0$ görə elə $N(\varepsilon)$ var ki, $n > N(\varepsilon)$ şərtini ödəyən bütün nömrələr üçün $|a_n - b_n| < \varepsilon$ olur. Onda ixtiyari $i, j \in N$ üçün $a_i < c < b_j$ şərtini ödəyən yeganə $c \in M$ elementi var [1, s. 371-373].

Sonuncu xassə kəsilməzlik aksiomu adlanır. Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz 1) - 10) aksiomlar sistemi müasir müsbət skalyar kəmiyyətlər sistemini təyin edir.

Əsas kəmiyyətlər hesabının tədrisində adlı ədədlər və onlar üzərində əməllər xüsusi yer tutur. Bu bölmənin tədrisinin fəndaxili əlaqələr əsasında qurulması gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin riyazi hazırlığında mühüm rol oynayır.

Adlı ədədlər üzərində əməllər zamanı müxtəlif ölçü vahidləri ilə verilmiş adlı ədədlərə daha çox təsadüf edildiyindən, adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsinə xüsusi fikir vermək lazımdır. İstər şagirdlər, istərsə də tələbələr müxtəlif ölçü vahidləri ilə verilmiş adlı ədədlər üzərində əməllər zamanı çətinlik çəkirlər. Odur ki, seminar dərslərində adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsinə aid çoxlu sayda belə çalışmalar həll etmək lazımdır.

Adlı ədədlər üzərində əməllərdən bəhs edərkən, adlı ədədlərin toplanması və çıxılması, adlı ədədlərin adsız ədədə vurulması və bölünməsi, eyni ölçü vahidi ilə verilən və eyni ölçü vahidinə gətirilən adlı ədədlərin nisbətində baxılır, mövzular konkret misal nümunələri ilə izah edilir. Lakin adlı ədədlərin vurulması, adlı ədədlərin nisbəti kimi məsələlər ya yuxarıda qeyd olunanlar kimi ətraflı şərh olunmur, ya da heç bu barədə tələbələrə məlumat verilmir. Halbuki, adlı ədədlərin nisbəti zamanı və ya iki adlı ədədin nisbəti zamanı da adlı ədəd alınır və bunu hökmən tələbələrə izah etmək lazımdır. Məsələn, sahə kəmiyyətini ifadə edən adlı ədəd iki uzunluq kəmiyyətinin ifadə etdiyi adlı ədədlərin hasilinə nəticəsində alınır, sürət kəmiyyətini ifadə edən adlı ədəd uzunluq (yol) və vaxt kəmiyyətlərini ifadə edən adlı ədədlərin nisbəti nəticəsində alınır, təcil kəmiyyətini ifadə edən adlı ədəd sürət kəmiyyətini ifadə edən adlı ədədlə zaman (vaxt) kəmiyyətini ifadə edən adlı ədədlərin nisbəti nəticəsində alınır və s.

Beləliklə, əsas kəmiyyətlər hesabının fəndaxili əlaqələr əsasında tədrisi həm tədrisin keyfiyyətinin artırılmasını, həm də gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin peşə hazırlığını təmin edən mühüm metodiki yanaşmalardan biridir.

Problemin aktuallığı. Kəmiyyət anlayışı məktəb riyaziyyat kursunda ibtidai siniflərdən başlayaraq özünəməxsus yer tutur və kəmiyyətlər üzərində əməllərə hələ ibtidai siniflərdən başlanır. Məktəb kursunda "kəmiyyət nədir?" sualına cavab verilmə-

mişdir. Yəni məktəb kursu çərçivəsində bu sualın cavabı açıq qalmışdır. Bu ibtidai sinif müəlliminin riyazi hazırlığına verilən mühüm tələblərdəndir. Odur ki, pedaqoji ali məktəblərdə ibtidai sinif müəllimi hazırlığının riyaziyyat kursunda əsas kəmiyyət-lər hesabının tədrisində fəndaxili əlaqələrin im-kanlarının araşdırılması aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə pedaqoji ali məktəblərdə ibtidai sinif müəllimi hazırlığı zama-nı əsas kəmiyyətlər hesabının tədrisində fəndaxili

əlaqənin imkanları araşdırılır və göstərilir ki, kəmiy-yət anlayışının aksiomlar sistemi əsasında daxil edil-məsi gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmi dün-yagörüşünün formalaşmasına imkan yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə təklif olunan metodika “Riyaziyyatın ibtidai kursu-nun nəzəri əsasları” fənnini tədris edən müəllimlər və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı metodik material ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları (dərslük). Bakı, 2010.
2. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
3. Feyziyev S.A. İnkişafetdirici təlim sistemində anlayışlararası varislik və anlayışlararası rekursiv əlaqələr riyaziyyat təlimində metodik problem kimi // AMİ-nin xəbərləri, 2015, № 2
4. Далингер В.А. Методика реализации внутрипредметных связей при обучении математике. М.: Просвещение, 1991.

E-mail: rasimshukurov53@gmail.com

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok. M.M. Aşurov*

Redaksiyaya daxil olub: 24.02.2020.

Laura Faiq qızı Fətullayeva
mexanika üzrə elmlər doktoru, professor
Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrasının müdiri,
Bakı Dövlət Universiteti

Nina İlyiniçna Fomina
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrası
Bakı Dövlət Universiteti

Nəzakət Böyükağa qızı Məmmədova
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrasının dosenti
Bakı Dövlət Universiteti

**“ƏDƏDİ ÜSULLAR” FƏNNİNDƏN KURS İŞİNİN
VERİLMƏSİNƏ METODİK YANAŞMA**

Лаура Фаик гызы Фатуллаева
доктор наук по механике, профессор
заведующая кафедрой Численные методы математического анализа
Бакинский Государственный Университет

Нина Ильинична Фомина
доктор философии по математике, доцент
кафедра Численные методы математического анализа
Бакинский Государственный Университет

Назакет Боюкага гызы Мамедова
доктор философии по математике,
доцент кафедры Численные методы математического анализа
Бакинский Государственный Университет

**МЕТОДИЧЕСКИЙ ПОДХОД К КУРСОВЫМ РАБОТАМ ПО ПРЕДМЕТУ
“ЧИСЛЕННЫЕ МЕТОДЫ”**

Laura Faik Fatullayeva
doctor of sciences in mechanics, professor
Baku State University

Nina Ilyinichna Fomina
doctor of philosophy in mathematics, associate professor
Baku State University

Nazaket Boyukaga Mamadova
doctor of philosophy in mathematics, associate professor
Baku State University

**METHODICAL APPROACH TO COURSE WORKS ON THE SUBJECT
“NUMERICAL METHODS”**

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə “Ədədi üsullar” fənnindən kurs işlərinin yazılma metodikası və fənnin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin kurs işlərinin tərtibat qaydalarına təsiri araşdırılmışdır. Kurs işi – müəyyən mövzu üzrə tələbələrin yaradıcı, elmi, sərbəst tədqiqat işidir. Kurs işini yerinə yetirərkən tələbə elmi,

tədris və metodik ədəbiyyatlarla işləmək, elmi-tədqiqat metodlarına malik olmaq, informasiyanı emal və analiz etmək, ümumiləşdirmək vərdişlərinə yiyələnir. Bunlardan əlavə, tələbənin dünyagörüşü genişlənir, o, nəzəri biliklərin əsasında praktiki məsələlər həll edir, sərbəst işləmək və yaradıcı düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Hər bir fənnin tədrisi zamanı kurs işi yekun mərhələ hesab olunur. Onun əsasında tələbənin nəzəri kursu hansı səviyyədə mənimsəməsi, alınmış nəticələri tətbiq etmə bacarığı haqqında fikir söyləmək olar. Kurs işinin yerinə yetirilmə prosesi zamanı qazanılan təcrübə və biliklər son kursda buraxılış işlərinin yazılmasında tələbəyə köməklik göstərir. Beləliklə, buradan belə bir nəticə alınır ki, kurs işi semestr ərzində öyrənilən mövzuların mənimsənilməsinin göstəricisi kimi nəzəri əhəmiyyətə, mövzunun hər hansı misal üzərində tətbiq olunma bacarığı kimi isə praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: riyazi model, II növ Fredholm integral tənliyi, kvadraturalar üsulu, şəbəkə, düyün nöqtələri, Matlab proqramlaşdırma dili, giriş parametrləri.

Резюме. В представленной статье исследованы методика написания курсовых работ по предмету “Численные методы” и влияние характерных особенностей предмета на правила оформления курсовых работ. Курсовая работа – творческая, научная, самостоятельная исследовательская работа студентов по определенной теме. При выполнении курсовой работы студент приобретает навыки работы с научной, учебной и методической литературой, овладевает методами научного исследования, обработки, анализа и обобщения информации. Кроме этого, расширяется кругозор студента, он решает практические задачи на основе теоретических знаний, развивает свое умение самостоятельно работать и творчески мыслить. Курсовая работа считается завершающим этапом при преподавании каждой дисциплины. На основе ее можно судить о том, насколько студент усвоил теоретический курс, каковы его возможности применения полученных знаний. Опыт и знания, полученные в процессе выполнения курсовой работы, помогают студенту на последнем курсе при написании выпускной работы. Итак, отсюда следует такой вывод, что курсовая работа имеет теоретическую значимость как показатель освоения полученных знаний в течение семестра, а практическую значимость как умение применить эти знания к некоторой конкретной задаче.

Ключевые слова: математическая модель, интегральное уравнение Фредгольма II рода, метод квадратур, сетка, узлы, язык программирования Matlab, входные параметры.

Summary. In this article, we study the methodology for writing term papers on the subject “Numerical Methods” and the influence of the characteristic features of the subject on the rules for completing term papers. Coursework - creative, scientific, independent research work of students on a specific topic. During the course work, the student acquires the skills of working with scientific, educational and methodological literature, masters the methods of scientific research, processing, analysis and generalization of information. In addition, the student's horizons expand, he solves practical problems on the basis of theoretical knowledge, develops his ability to work independently and think creatively. Coursework is considered the final stage in the teaching of each discipline. On the basis of it, one can judge how much the student has learned the theoretical course, what are his possibilities of applying the acquired knowledge. The experience and knowledge gained in the process of completing the course work help the final year student in writing the final work. So, this implies the conclusion that term paper has theoretical significance as an indicator of mastering the knowledge gained over the course of a semester, and practical significance as the ability to apply this knowledge to a specific task.

Keywords: mathematical model, Fredholm integral equation of the second kind, quadrature method, grid, nodes, Matlab programming language, input parameters.

Riyazi modellərin elmin demək olar ki, bir çox sahələrində istifadə olunması "Ədədi üsullar" fənninin tədrisini aktual və vacib etmişdir. Real həyatda rast gəlinən və tətbiqi xarakter daşıyan riyazi məsələlərin müəyyən hissəsi təqribi - ədədi üsulların köməyi ilə həll olunur. Bu fənn müxtəlif prosesləri təsvir edən və eyni zamanda analitik üsullarla həlli çətin olan (bəzən mümkün olmayan) riyazi məsələlərin təqribi həll üsullarının (ədədi üsulların) tətbiqini, bu üsulla-

rın tədqiqini öyrənir. Ədədi üsulları bir qayda olaraq yüksək ixtisaslı riyaziyyatçılar işləyib hazırlayırlar və araşdırırlar. Buna görə də yeni riyaziyyatçılar nəslinin yetişməsində bu fənnin tədrisi əhəmiyyətlidir.

Fənnin tədris proqramına aşağıdakı bölmələr daxil olunmuşdur:

- interpolyasiya məsələləri, approksimasiya anlayışı və funksiyalara yaxınlaşmalar;
- xətti cəbri tənliklər sisteminin həll üsulları;

- ədədi inteqrallama və ədədi diferensiallama üsulları;
- qeyri-xətti tənliklərin təqribi həll üsulları.
- adi törəmli diferensial tənliklərin təqribi həll üsulları;
- xüsusi törəmli diferensial tənliklər üçün qoyulmuş məsələlərin təqribi həll üsulları;
- inteqral tənliklərin təqribi həll üsulları.

1. "Ədədi üsullar" fənnindən verilən kurs işlərinə qoyulan tələblər

"Ədədi üsullar" fənninin əsas məqsədi tələbələrə müasir elmlərin dərk olunması prosesində və praktiki fəaliyyətdə rast gəlinən riyazi modellərin hesablama alqoritmlərini öyrətmək və bu alqoritmləri realizə etmək bacarığını aşılamaqdır. Ona görə də bu fənnin hesablama texnikası və kompüter proqramları ilə sıx əlaqəsi vardır. Fənnin özünəməxsus yuxarıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onda kurs işlərinin tərtibatında aşağıdakı mərhələlərə əməl etmək məqsədə-uyğundur [1]:

- məsələnin qoyuluşu;
- həll üsulunun seçilməsi;
- məsələnin riyazi izahatı;

kompüter vasitəsilə məsələnin həllinin alınması üçün proqram tərtibi;

alınmış ədədi nəticələrin göstərilməsi.

"Ədədi üsullar" fənnindən kurs işi yazarkən tələbə nəinki nəzəri materialları şərh etməli, onları bir nümunə üzərində izah etməli, hətta praktiki nümunənin proqramını qurmali, ədədi nəticə almalıdır. Bunun üçün o, hər hansı proqramlaşdırma dilini bilməli, riyazi proqram paketləri ilə işləməyi bacarmalıdır. Riyazi proqram paketlərinin yaradılmasına keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarında başlanmışdır. Onlar təkmilləşərək hal-hazırda nəinki alimlərin, mühəndislərin və digər əqli əməklə məşğul olan peşə sahiblərinin avtomatlaşdırılmış alətinə çevrilmiş, həmçinin tələbə və magistrələr üçün kurs, referat, buraxılış, dissertasiya işlərinin yazılmasında əsas vasitə olmuşdur [2].

Elmi-tədqiqat hesablamalarında kompüterin rolu çox mühümdür, belə ki, xətti cəbr, inteqral hesabı və diferensial tənliklərin həlli prosesində uzun illər geniş altproqram kitabxanaları yaranıb. Müxtəlif riyazi üsulların realizəsi analitik və riyazi çevrilmələrin tətbiqi üçün geniş proqram paketləri mövcuddur [3]. Bunlardan biri olan Matlab paketi yüksək səviyyəli

proqramlaşdırma dilidir və elmi məsələlərin həlli üçün uyğunlaşdırılıb. Proqramı səciyyələndirən cəhət odur ki, sənədləri C proqramlaşdırma dilinin formatında saxlamaq mümkündür. Matlab proqramının qrafiki imkanlarından istifadə etməklə, alınmış ədədi nəticələr əsasında qrafik də qurmaq olar [4].

"Ədədi üsullar" fənnindən kurs işi yazarkən tələbə nəzəri materialı bir misal üzərində tətbiq etməlidir. Alınmış ədədi həllər cədvəl, sxem, qrafik və s. şəklində kurs işinə əlavə olunmalıdır. Bu zaman tələbədə yaradıcı işləmək, nəzəriyyəni praktikada tətbiq etmək qabiliyyəti əmələ gəlir. Kurs işinin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilir. Burada həm tələbə, həm də kurs işini qəbul edən müəllim diqqətli olmalıdır. Ədəbiyyat siyahısına elmi mənbələr daxil edilməlidir ki, onlardan həqiqətən də istifadə olunmuşdur. Kurs işlərində ədəbiyyatlara istinadlar olmalıdır. Bu isə gənc tədqiqatçı kimi tələbədə elmi ədəbiyyatlarla işləmək, onları seçmək və qruplaşdırmaq vərdişlərini formalaşdırır.

2. Nümunə

Yuxarıda söylənilən mülahizələri bir kurs işi nümunəsi üzərində əyani olaraq göstərək. Tutaq ki, kurs işinin mövzusu belədir: "II növ Fredholm inteqral tənliyinin kvadraturalar üsulu ilə həlli". Aşağıda kurs işinin yerinə yetirilmə prosesi qısaca verilir.

I. Üsulun izahı.

II növ xətti Fredholm tənliyi aşağıdakı şəkildədir [5]:

$$y(x) - \lambda \int_a^b K(x,s)y(s)ds = f(x), \quad x \in [a,b], \quad (1)$$

burada $y(s)$ – naməlum funksiya, $K(x,s)$ – inteqral tənliyin nüvəsi, $f(x)$ – inteqral tənliyin sərbəst həddidir (sağ tərəf). (1) inteqral tənliyində iştirak edən λ ədədi inteqral tənliyin parametri adlanır.

(1) inteqral tənliyinin həllinin varlığı məsələsi klassik Fredholm nəzəriyyəsinə tədqiq olunmuşdur. Bu nəzəriyyə, xüsusi halda, $[a,b] \times [a,b]$ düzbucaqlısında kəsilməz olan nüvələr üçün tətbiq olunur. Fərz olunur ki, (1) tənliyinin sağ tərəfi $[a,b]$ parçasında kəsilməz-

dir, tənliyin həllini isə $[a, b]$ parçasında kəsilməz olan funksiyalar sinfində axtaracağıq. Əgər bircins ($f(x) \equiv 0$) tənlik yalnız trivial həllə malikdirsə, onda λ parametrinin qiyməti düzgün və ya requlyar adlanır. Belə olduqda ixtiyari $f(x)$ – sağ tərəfi üçün qeyri-bircins tənlik yeganə həllə malik olur. Bundan sonra yuxarıdakı şərtin ödənilməsi qəbul olunacaqdır.

(1) inteqral tənliyinin təqribi həllini kvadraturlar üsulu ilə təyin edək. $[a, b]$ parçasında x_1, x_2, \dots, x_n düyün nöqtələrinə malik şəbəkə quraq. Sonra isə (1) tənliyini şəbəkə düyün nöqtələrində yazaq:

$$y(x_i) - \lambda \int_a^b K(x_i, s)y(s)ds = f(x_i), \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (2)$$

(2) bərabərliklərindəki inteqralları aşağıdakı kvadratur düsturlarının köməyi ilə sonlu cəmlərlə aproksimasiya edək:

$$y_i - \lambda \sum_{j=1}^n A_j K_{ij} y_j = f_i, \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (3)$$

Burada

$y_i = \tilde{y}(x_i)$, $f_i = f(x_i)$, $K_{ij} = K(x_i, x_j)$, \tilde{y} – axtarılan y funksiyasının təqribi qiymətidir, A_j – kvadratur düsturun çəkisidir.

(3) tənliklər sisteminin həlli axtarılan funksiyanın x_i – düyün nöqtələrindəki təqribi qiymətlərini verir. Bu qiymətlərə əsasən interpolasiya üsulunun köməyi ilə (1) inteqral tənliyinin bütün $[a, b]$ parçasında təqribi həllini qurmaq olar.

Tutaq ki, $\lambda = 1$ və x_1, x_2, \dots, x_n şəbəkəsi h addımlı müntəzəm şəbəkədir. Trapezlər kvadratur düsturundan istifadə edək. Onda (3) xətti cəbri tənliklər sistemi aşağıdakı formada olar:

$$y_i - h \sum_{j=1}^n w_j K_{ij} y_j = f_i, \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad (4)$$

burada

$$w_1 = w_n = 1/2, \quad w_j = 1, \quad j = 2, 3, \dots, n-1.$$

II. Üsulun kompüterdə realizasiyası. *Matlab* proqramlaşdırma dilində (4) düsturunun

hesablamasını reallaşdıran *Fred_II_Rect.m* funksiyasını yazmaq:

```
% Giriş parametrləri: K – tənliyin nüvəsi, f – tənliyin
% sağ tərəfi (analitik verilir), a – inteqrallama
% parçasının başlanğıcı, b – parçanın sonu, h – şəbəkə
% addımıdır. Nəticə - y vektoru - şəbəkə düyün nöqtələrində
% həllin təqribi qiymətləri
function [y] = Fred_II_Rect(K,f,a,b,h)
x = a:h:b;
n=size(x,2);
wt=1/2;
wj=1;
A = zeros(n);
for i=1:n
A(i,1)= -h*wt*K(x(i),x(1));
for j=2:n-1
A(i,j)= -h*wj*K(x(i),x(j));
end;
A(i,n)= -h*wt*K(x(i),x(n));
A(i,i)= A(i,i)+ 1;
end;
B = zeros(n,1);
for j=1:n
B(j,1) = f(x(j));
end;
y = A\B;
```

III. Misal. *Fred_II_Rect.m* funksiyasının köməyi ilə (1) inteqral tənliyin təqribi həllini tapmaq. Giriş parametrləri: inteqrallama sərhədləri - $a = -\pi$, $b = \pi$, parametr - $\lambda = 3/(10\pi)$, nüvə -

$$K(x, s) = \frac{1}{0.64 \cos^2\left(\frac{x+s}{2}\right) - 1},$$

sağ tərəf - $f(x) = 25 - 16 \sin^2(x)$. Bu tənliyin dəqiq həlli belədir:

$$y(x) = 17/2 + (128/17) \cos(2x).$$

Baxılan tənliyin $h = \pi/18$ addımı ilə trapezlər düsturundan istifadə etməklə, kvadraturlar üsulu vasitəsilə təqribi həllinin tapılması və dəqiq həllə müqayisə olunması tələb olunur.

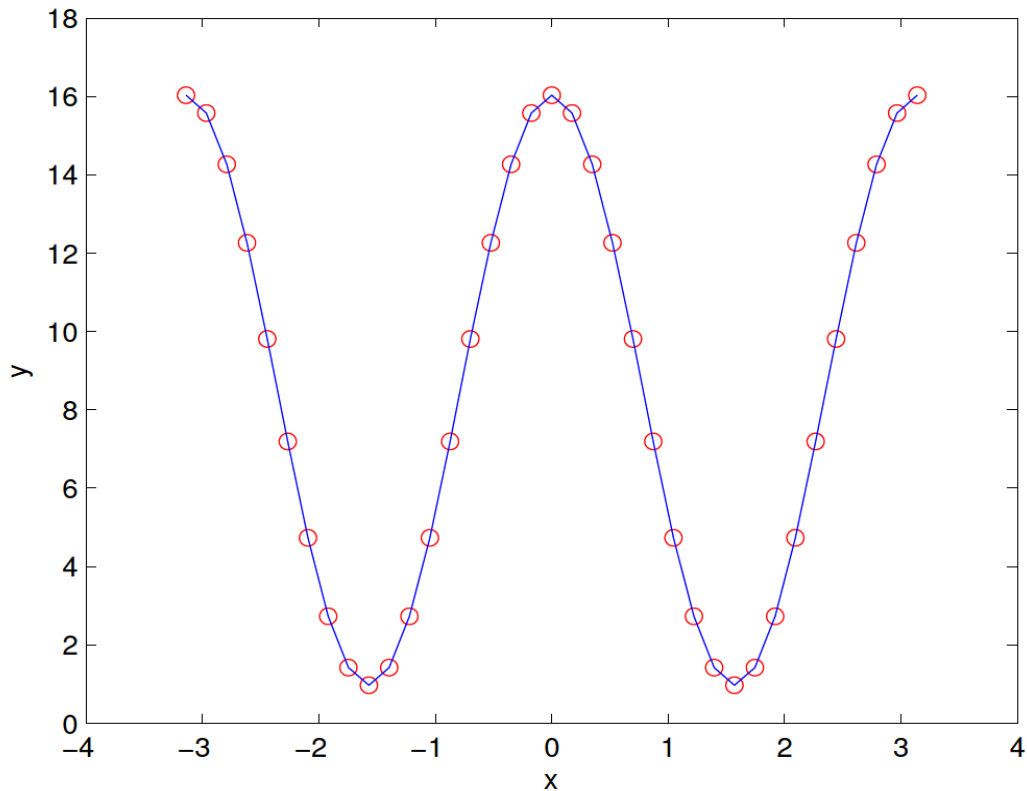
Matlab proqramında məsələnin həll ardıcılığı belədir:

```
close
all clear
all clc
format long;
h=pi/18;
a=-pi;
b =pi;
```

```
lambda = 3/(10*pi);
K=@(x1,s)1/(0.64*(cos((x1+s)/2))^2-1)*
lambda;
f = @(x1)25-16*(sin(x1))^2;
y_exact=@(x1)17/2+128/17*cos(2*x1);
y_approx=Fred_II_Rect(K,f,a,b,h);
plots(a,b,h,y_exact,y_approx);
```

Cədvəl. Məsələnin ədədi nəticələri.

<i>x</i>	<i>Dəqiq həll</i>	<i>Təqribi həll</i>
0.000000000000000	16.02941176470588	16.02941176470589
0.17453292519943	15.57533267415272	15.57533267415272
1.57079632679490	00.97058823529412	00.97058823529412
2.96705972839036	15.57533267415272	15.57533267415273
3.14159265358979	16.02941176470588	16.02941176470588

Şəkil. Təqribi həllin dəqiq həllə müqayisəsi üçün *plots.m* funksiyasından istifadə olunur. Kəsilməz xətt dəqiq, dairəciklər isə təqribi həlli göstərir.

3. Nəticə

- "Ədədi üsullar" fənninin tədrisi "Proqramlaşdırma və kompüter elmləri" fənni ilə əlaqələndirilməli;

- kurs işinin yekun mərhələsi olaraq bir praktiki çalışma yerinə yetirilməli;

- kurs işində istifadə olunan elmi mənbələrin seçilməsinə tənqidi yanaşılmalı;

- mövzunun nəzəri izahından sonra alınmış nəticələr proqram, qrafik, cədvəl, sxem və digər illüstrasiya vasitələri ilə əyani şəkildə göstərilməlidir.

Problemin aktuallığı. Kurs işinin yerinə yetirilməsi zamanı qazanılan təcrübə və biliklər gələcəkdə tələbədə elmi araşdırmalara maraq oyatmaq nöqtəyi-nəzərincə aktualdır .

Problemin elmi yeniliyi. “Ədədi üsullar” fənnindən kurs işlərinin yazılması yeni informasiya texnologiyaları ilə əlaqələndirilir və tələbələrin riyazi proqram paketlərini öyrənməsini zəruri edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Kurs işini yazmaqla tələbələr nəzəri materialı hər hansı bir misal üzərində tətbiq etməyi öyrənirlər.

Ədəbiyyat:

1. Fətullayeva L.F. Riyazi məsələlərin EHM-də həllinin alınması mərhələləri haqqında. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Xəbərlər” jurnalı, № 3, 2009, səh. 94-100.
2. Fətullayeva L.F., X.M. İmanova. Təhsildə kompüter modelləşməsi. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2015.
3. Fətullayeva L.F. Təhsil prosesində riyazi proqram paketlərinin öyrədilməsi. AMEA-nın müx.üsvü Y. Məmmədovun 85 illik yub. həsr olunmuş Bey. Elmi konfransın materialları, Bakı, 10 dekabr 2015, səh. 75-77.
4. Бриан Р. Хунт и др. Matlab R2007 с нуля. (Перевод с англ.) М.: Лучшие книги, 2008, 352 с.
5. Глазырина Л.Л., Карчевский М.М. Введение в численные методы: учебное пособие. Казань: Казан. ун-т, 2012, 122 с.

E-mail: laura_fat@rambler.ru

Rəyçilər: riy.ü.elm.dok., prof. N.Ə. Əliyev,
fiz.riy.ü.fəls.dok., dos. A.Y. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2020.

UOT 372.851

Müsəllim Mövsüm oğlu Hümətov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti

DIRIXLE PRİNSİPI

Мусаллим Мовсум оғлу Гумматов
доктор философии по педагогике, доцент
Мингячевирский Государственный Университет

ПРИНЦИП ДИРИХЛЕ

Musallim Movsum Gummatov
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Mingachevir State University

PRINCIPLE OF DIRICHLET

Xülasə. Məqalə kombinatorikanın “Dirixle prinsipi”nə həsr edilmişdir. Burada Dirixle prinsipinin tətbiqi ilə natural ədədlər hesabı ilə əlaqədar olan bir neçə təklifin isbatı və həmçinin həndəsi xarakterli, eyni zamanda müxtəlif situasiyalarla əlaqədar bir neçə maraqlı məsələnin həlli verilmişdir.

Açar sözlər: *idraki məsələlər, Dirixle, "qəfəslər", riyazi induksiya, qalıq*

Резюме. Данная работа посвящена принципу Дирихле. Здесь рассмотрены некоторые задачи, связанные с арифметикой натуральных чисел и геометрическими свойствами фигур в разных ситуациях. Принцип Дирихле дает также и способы решения специфических вопросов различного характера.

Ключевые слова: *познавательные вопросы, Дирихле, «клетки», математическая индукция, остаток*

Summary: The article is devoted to the Dirichlet's Principle. Here some problems concerning the arithmetic of the natural Numbers and geometric properties of figures in various situations were considered. Principle of Dirichle also gives methods of solution of peculiar questions of different character.

Key words: *cognitive issues, Dirichlet, "cells", mathematical induction, remainder*

Məktəb riyaziyyat kursu əsasən məsələlər üzərində qurulmuşdur. Bu məsələlər təyinatı üzrə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. İdraki məsələlər - bu məsələlərin həllində şagirdlər yeni bilik qazanırlar.

2. Məşqətdirici məsələlər - bu məsələlərin həlli nəticəsində şagirdlər bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

3. İnkişaf etdirici məsələlər - bu məsələlərin həlli nəticəsində şagirdlərin ümumi dünyagörüşü və təfəkkürü inkişaf edir.

Məktəb riyaziyyat məsələlərini standart və qeyri-standart olmaqla iki qrupa bölmək olar. Elə məsələlər standart məsələ adlanır ki, onlar keçilmiş tədris materialı ilə bilavasitə əlaqədar-

dır və belə məsələlərin həlli şagirdlərdən nəzəri materialı dərinlən bilməyi, həmçinin onlardan kifayət qədər məsələ həll etmək təcrübəsi tələb edir. Qeyri-standart məsələlər isə keçilmiş nəzəri materiallarla dolayısı ilə əlaqədar olmaqla yanaşı, bir çox halda onların ifadəsi şagirdlərin adət etdikləri standart məsələlərin ifadəsindən əsaslı şəkildə fərqli olur. Belə məsələlərin həllinə giriş etmək, həllin axtarışına başlamaq olduqca çətin olur. Bu çətinlik həmin məsələnin nəzəri əsasları ilə şagirdlərin tanış olmaması və həmçinin şagirdlərin bu tip məsələlərin həlli ilə əlaqədar kifayət qədər təcrübələrinin olmaması ilə əlaqədardır.

Qeyri-standart məsələlər inkişafetdirici məsələlər tipinə aiddir. Belə məsələlərin həlli şagirdlərdən axtarıcılıq məharəti, inadkarlıq, nəzəri materialı dərinlən bilmək və onları əlaqələndirməyi bacarmaq və s. kimi keyfiyyətlər tələb edir.

Şəksiz olaraq "Məsələ həll etməyi öyrənmək üçün onları həll etmək lazımdır" deyəmi ilə razılaşıırıq. Lakin elə tip qeyri-standart məsələlər vardır ki, onların nəzəri əsaslarını şagirdlərin bilməsi vacibdir və bəzi belə məsələlərin həlli nümunələrini öyrənməlidirlər.

"Dirixle prinsipi" qeyri-standart xarakter daşıyan bir sıra məsələlərin nəzəri əsasını təşkil edir. Burada "Dirixle prinsipi"nin mahiyyəti ifadə olunur və əhəmiyyətli hesab etdiyimiz bir neçə tipik məsələyə baxılır. Onu da qeyd etmək ki, "Dirixle prinsipi" varlıq teoremlərini xatırladan təkliflərin isbatında tətbiq olunur. Belə təklifləri "Dirixle prinsipi" ilə isbat edərkən, həmçinin digər isbat metodlarından - əksini fərz etmə metodu, tam induksiya metodu və riyazi induksiya metodundan istifadə etmək zəruriyyəti yaranır.

"Dirixle prinsipi" ilə əlaqədar məsələlər Respublikamızdakı nəşrlərdə az işıqlandırılmışdır və həmin məsələ sinifdən xaric işlərdə, riyaziyyat olimpiadalarına hazırlıq zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu təqdim olunan məqalənin aktuallığını müəyyən edir.

"Dirixle prinsipi"nin ətraflı şəkildə şərhinə həsr olunmuş ədəbiyyat çox azdır və Azərbaycan dilində belə ədəbiyyat yox dərəcəsinədir. Buna görə də məqalənin həmin mövzuya həsr olunması çox təqdirəlayiqdir.

Kombinatorikada "Dirixle prinsipi" adlanan təklifin mahiyyəti 1834-cü ildə alman riyaziyyatçısı Dirixle tərəfindən aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: "Dovşanları qəfəslərdə yerləşdirdikdə, əgər dovşanların sayı qəfəslərin sayından çoxdursa, onda heç olmazsa elə bir qəfəs var ki, oradakı dovşanların sayı birdən çoxdur"

Dirixle prinsipinə bəzən "qəfəslər" və ya "dovşanlar" prinsipi də deyirlər.

"Dirixle prinsipi"nin mahiyyəti ən sadə formada belə ifadə oluna bilər: "Yeddi dovşanı üç qəfəsdə elə yerləşdirmək mümkün deyil ki, hər qəfəsdə ən çoxu iki dovşan olsun". Həqiqətən də, hər qəfəsdə ən çoxu iki dovşan olsa idi, onda dovşanların ümumi sayı ən çoxu $2 \cdot 3 = 6$ olardı ki, bu da məsələnin şərti ilə ziddiyyət

əmələ gətirir. Mahiyyəti çox sadə görünən "Dirixle prinsipi" rəngarəng isbat məsələlərinin həllinə tətbiq olunur [1, s. 68]. Məsələlərə baxaq.

Məsələ 1. Sinifdə 30 şagird var. Yoxlama işində Nazim 13 səhvə, yerdə qalanlar isə bundan az sayda səhvə yol vermişdir. İsbat edin ki, ən azı 3 şagird eyni sayda səhvə yol vermişdir.

Həlli. Burada "dovşanlar" olaraq şagirdlər, "qəfəslər" olaraq onların buraxdığı səhvlərin sayını qəbul edərək 0 saylı qəfəsdə heç bir səhv etməmiş şagirdləri, 1 saylı qəfəsdə yalnız bir səhv edən şagirdləri, 2 saylı qəfəsdə yalnız iki səhv edən şagirdləri və s., 13 saylı qəfəsdə isə yalnız Nazimi yerləşdirək.

Təklifi əksini fərz etmə yolu ilə isbat edək. Fərz edək ki, ən çoxu iki şagird eyni sayda səhvə yol vermişdir. Onda ilk 13 qəfəsdə olan şagirdlərin ümumi sayı ən çoxu $2 \cdot 13 = 26$ nəfər olar. Onda Nazimlə birlikdə şagirdlərin ümumi sayı ən çoxu 27 nəfər olur ki, bu da məsələnin şərti ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Deməli, ən azı üç şagird eyni sayda səhvə yol vermişdir.

Məsələ 2. İstənilən 15 natural ədəd içərisindən elə ikisini seçin ki, onların fərqi 14-ə bölünsün.

Həlli. Natural ədədin 14-ə bölünməsindən alınan qalıq: 0, 1, 2, ..., 13 ədədlərindən biri ola bilər. Ədədlərin sayı 15, qalıqların sayı 14 olduğundan Dirixle prinsipinə əsasən, heç olmazsa elə iki natural ədəd var ki, onların 14-ə bölünməsindən alınan qalıqlar eynidir. Belə iki ədədin fərqi 14-ə bölünür.

Məsələ 3. Bir sətirdə 5 natural ədəd yazılmışdır: a_1, a_2, a_3, a_4, a_5 . İsbat edin ki, bu ədədlərdən biri, yaxud da yan-yanı duran bir neçəsinin cəmi 5-ə bölünür.

İsbatı. Bu ədədlərdən aşağıdakı xüsusi cəmləri düzədək:

$$S_1 = a_1, S_2 = a_1 + a_2, S_3 = a_1 + a_2 + a_3, \\ S_4 = a_1 + a_2 + a_3 + a_4, S_5 = a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5$$

Əgər S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 ədədlərindən hər hansı biri 5-ə bölünürsə, onda hər şey qaydasındadır, yəni bu halda təklif doğrudur. Əks halda bu ədədlərin 5-ə bölünməsindən 1, 2, 3, 4 qalıqlarından biri alınır. Ədədlərin sayı 5, qalıqların sayı 4 olduğundan Dirixle prinsipinə əsasən onların elə ikisi var ki, 5-ə bölünmədən alınan qa-

lıqlar eynidir. Onda belə ədədlərin fərqi 5-ə bölünür. Belə iki ədədin fərqi isə ya verilən ədədlərin birinə, yaxud da yan-yana duran bir neçəsinin cəminə bərabərdir. Beləliklə, təklif isbat edilmiş olur.

Məsələ 4. İstənilən 100 natural ədəd içərisindən elə 15 ədəd seçmək olarmı ki, bunlardan istənilən ikisinin fərqi 7-yə bölünsün?

Həlli. Dirixle prinsipini ümumi şəkildə ifadə etmək olar: "əgər ən azı $n \cdot k + 1$ sayda dovşan n sayda qəfəsdə yerləşdirilibsə, onda heç olmazsa elə bir qəfəs var ki, orada ən azı $k + 1$ sayda dovşan var" [3, s. 22].

Həqiqətən də, əgər əksini fərz etsək ki, hər qəfəsdə ən çoxu k sayda dovşan var onda, dovşanların sayı ən çoxu $n \cdot k$ sayda olar ki, bu da şərtlə ziddiyyət əmələ gətirir. Aşkardır ki, dovşanların sayı $n \cdot k + 1$ -dən çox olan halda da təklif doğrudur.

Bildiyimiz kimi, natural ədədin 7-yə bölünməsinə 7 müxtəlif qalıq alınır: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6. $100 = 7 \cdot 14 + 2$ olduğuna görə Dirixle prinsipinə əsasən ən azı elə 15 ədəd var ki, onların 7-yə bölünməsinə alınan qalıqlar eynidir. Onda bu 15 ədədin istənilən ikisinin fərqi 7-yə bölünür.

Məsələ 5. İsbat edin ki, 20172017...20170...0 şəklində olan və 2018-ə bölünən ədəd var.

Həlli.

$$a_1 = 2017, a_2 = 20172017, a_3 = 201720172017,$$

$$a_{2018} = \underbrace{2017 \dots 2017}_{2018 \text{ sayda } 2017} \text{ ədədlərinə}$$

baxaq. Bu ədədlərin heç biri 2018-ə bölünmür. Çünki 2018 cüt, bu ədədlər isə təkdir. Buna görə də bu ədədlərin 2018-ə bölünməsinə alınan qalıqlar 0-dan fərqlidir. Deməli, ədədlərin sayı 2018, alına bilən qalıqların sayı isə 2017-dir. Buna görə də, bu ədədlərin ən azı ikisinin 2018-ə bölünməsinə alınan qalıq eynidir. Həmin iki ədədin böyüyü ilə kiçiyinin fərqi 2018-ə bölünür və tələb olunan şəkildədir [2, s. 16].

Məsələ 6. Tərəfi $1m$ olan kvadrata ixtiyari 51 nöqtə atılmışdır. İsbat edin ki, bu nöqtələrdən hansısa üçü tərəfi $0,2m$ kvadrata (daxilinə və ya tərəfi üzərinə) düşər.

Həlli. Verilmiş kvadratı tərəfi $0,2m$ olan 25 bərabər kvadrata ayıraq. İsbat edək ki, atılmış nöqtələrdən heç olmazsa üçü bu kvadratların hansısa birinə düşür. Dirixle prinsipini tətbiq

edək: əksini fərz edək, əgər hər kvadrata (daxilinə və ya tərəfi üzərinə) ən çoxu 2 nöqtə düşərsə, onda nöqtələrin sayı ən çoxu 50 ($2 \times 25 = 50$) olar ki, bu da şərtlə ziddiyyət əmələ gətirir.

Bu baxdığımız məsələlər Dirixle prinsipinin tətbiqi imkanlarının geniş və rəngarəng olduğunu göstərir.

Məsələ 7. Sınıfdə 33 şagird təhsil alır və onların yaşları cəmi 430 ildir. Sınıfdə elə 20 şagird tapmaq olarmı ki, onların yaşlarının cəmi 260 ildən çox olsun?

Həlli. Əgər sınıfdəki 20 yaşca böyük şagirdin yaşları cəmi 260 ildən böyük deyilsə, onda Dirixle prinsipinə görə ($260 = 12 \cdot 13 + 4$) elə bir şagird var ki, onun yaşı 13-dən çox deyil. Deməli, yerdə qalan 13 yaşca kiçik şagirdin hər birinin yaşı 13-dən çox olmayacaqdır. Buna görə də bu 13 kiçik şagirdin yaşlarının cəmi ən çoxu $13 \cdot 13 = 169$ il ola bilər. Onda alırıq ki, bütün sınıf şagirdlərinin yaşları cəmi $260 + 169 = 429$ ilə aşmır. Bu isə məsələnin şərti ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Beləliklə, biz Dirixle prinsipinə əsasən əksini fərz etmə metodu ilə isbat etdik ki, sınıf şagirdlərinin elə 20-si var ki, onların yaşlarının cəmi 260 ildən çoxdur.

Məsələ 8. İsbat edin ki, istənilən üç natural ədəd içərisindən həmişə elə ikisini seçmək olar ki, onların cəmi 2-yə bölünsün.

Həlli. Natural ədədin 2-yə bölünməsinə alınan qalıqlar 0 və 1-dir. Onda Dirixle prinsipinə görə istənilən üç natural ədədin elə ikisi var ki, 2-yə böldükdə, eyni qalıq verir. Başqa sözlə, istənilən üç natural ədəd içərisində cütlükləri eyni olan iki ədəd var. Belə iki ədədlərin cəmi 2-yə bölünür. Təklif isbat olundu.

Məsələ 9. İsbat edin ki, istənilən $2^{n+1} - 1$ sayda natural ədəd içərisindən elə 2^n sayda ədəd seçmək olar ki, onların cəmi 2^n -ə bölünsün.

Həlli. Təklifin doğruluğunu əvvəlki məsələyə əsaslanaraq, riyazi induksiya metodu ilə isbat edək:

1) $n = 1$ olduqda, əvvəlki məsələdə isbat etdiyimiz təklif alındığına görə bu halda təklifin doğru olduğu isbat edilmiş hesab edilir.

$n = 2$ olduqda, aşağıdakı təklif alınır: "İsbat edin ki, 7 natural ədəd içərisindən elə 4-nü seçmək olar ki, onların cəmi 4-ə bölünsün". Həmin təklifin doğruluğunu isbat edək. Bu məqsədlə $7 = 3 + 3 + 1$ sayda natural ədədi birinci qrupda 3, ikinci qrupda 3, üçüncü qrupda 1 ədəd

olmaqla üç qrupa bölək. Onda isbat olunana görə birinci və ikinci qrupdan uyğun olaraq elə iki ədəd seçmək olar ki, onların cəmi 2-yə bölünsün. Birinci və ikinci qruplardan seçilən ədədlərin cəmini uyğun olaraq $2A$ və $2B$ ilə işarə edək. Onda seçilməmiş ədədlərin sayı $1+1+1=3$ olacaqdır. Bu üç ədəd içərisindən də elə ikisini seçə bilərik ki, onların cəmi 2-yə bölünsün. Seçilmiş həmin ədədlərin cəmini $2C$ ilə işarə edək. Yuxarıda isbat etdiyimiz təklifə görə A, B, C natural ədədləri içərisində cüt-lükləri eyni olan iki ədəd var. Tutaq ki, A və B -nin cüt-lükləri eynidir. Onda $A+B$ cəmi 2-yə bölünür: $A+B=2m$.

$2A+2B=2(A+B)=2 \cdot 2m=4m$ olduğundan, alırıq ki, $2A+2B$ cəmi 4-ə bölünür. Beləliklə, isbat etdik ki, 7 natural ədəd içərisindən elə 4-nü seçmək olar ki, onların cəmi 4-ə bölünsün. $n=2$ olduqda, təklifin doğruluğu isbat edildi.

2) $n=k$ olduqda, təklifin doğru olduğunu qəbul edək və buna əsaslanaraq isbat edək ki, təklif $n=k+1$ olduqda da doğrudur. Başqa sözlə, qəbul edək ki, istənilən $2^{k+1}-1$ sayda natural ədəd içərisindən həmişə elə 2^k sayda ədəd seçmək olar ki, onların cəmi 2^k -ya bölünsün. Fərziyyədən istifadə edərək isbat edək ki, istənilən $2^{k+2}-1$ sayda natural ədəd içərisindən elə 2^{k+1} sayda natural ədəd seçmək olar ki, onların cəmi 2^{k+1} -ə bölünsün.

$2^{k+2}-1=(2^{k+1}-1)+(2^{k+1}-1)+1$ olduğunu nəzərə alaraq $2^{k+2}-1$ sayda natural ədədi elə üç qrupa ayıraq ki, birinci qrupda: $2^{k+1}-1$, ikinci qrupda: $2^{k+1}-1$, üçüncü qrupda isə 1 ədəd olsun. Fərziyyəyə əsasən həm birinci, həm də ikinci qrupdan 2^k sayda elə natural ədədlər seçmək olar ki, onların cəmi 2^k -ə bölünsün. Seçilmiş bu ədədlərin cəmini uyğun olaraq: $2^k \cdot A$ və $2^k \cdot B$ ilə işarə edək. Hər üç qrup üzrə seçilməmiş ədədlərin sayı: $(2^k-1)+(2^k-1)+1=2^{k+1}-1$ olacaqdır. Fərziyyəyə görə, seçilməmiş ədədlərin sayı da $2^{k+1}-1$ olduğundan onların içərisindən elə 2^k sayda ədəd seçmək olar ki, bu ədədlərin cəmi 2^k -ya bölünsün. Bu ədədlərin cəmini $2^k \cdot C$ ilə işarə edək. Dirixle prinsipinə əsasən A, B, C natural ədədləri içərisində cüt-lükləri eyni olan iki ədəd

var. Fərz edək ki, A və C -nin cüt-lükləri eynidir. Onda $A+C=2l$. Buradan alınır ki, $2^k+2^k=2 \cdot 2^k=2^{k+1}$ sayda ədədin cəmi:

$$2^k \cdot A + 2^k \cdot B = 2^k \cdot (A+C) = 2^k \cdot 2l = 2^{k+1} \cdot l$$

şəklindədir, yəni 2^{k+1} -ə bölünür. Beləliklə, isbat etdik ki, təklif $n=k+1$ olduqda da doğrudur. Riyazi induksiya prinsipinə əsasən təklifin doğruluğu isbat edilmiş olur.

Məsələ 10. Vahid kvadratın daxilinə 51 nöqtə atılmışdır. İsbat edin ki, bu nöqtələrin elə üçü var ki, onlar radiusu $\frac{1}{7}$ olan dairənin daxilində yerləşir.

Həlli. Verilmiş vahid kvadratı tərəfi $\frac{1}{5}$ olan 25 kiçik kvadrata ayıraq. $51=2 \cdot 25+1$ olduğundan Dirixle prinsipinə görə elə kvadrat var ki, orada ən azı 3 nöqtə yerləşir. Bu nöqtələr, həmçinin həmin kvadratın xaricinə çəkilmiş dairənin daxilində yerləşir.

Həmin dairənin radiusu $R = \frac{\sqrt{2}}{10} = \sqrt{\frac{1}{50}} < \frac{1}{7}$ olduğu üçün, təklifin doğruluğu isbat edilmiş olur.

Məsələ 11. Hər biri $2n$ -dən kiçik olan $n+1$ sayda müxtəlif natural ədədlər verilmişdir. İsbat edin ki, bu ədədlər içərisindən elə üçünü seçmək olar ki, onların biri digər ikisinin cəminə bərabər olsun.

Həlli. Tutaq ki, $a_1 < a_2 < a_3 < \dots < a_n < a_{n+1}$ verilmiş ədədlərdir. Bu ədədlərdən aşağıdakı fərqləri düzəldək:

$$a_2 - a_1, a_3 - a_2, a_4 - a_3, \dots, a_{n+1} - a_n$$

Aydınır ki, düzəltdiyimiz bu fərqlərin hər biri müsbətdir, $2n$ -dən kiçikdir və onlar müxtəlif ədədlərdir. Beləliklə, $2n+1$ sayda hər biri $2n$ -dən kiçik olan

$$a_1, a_2, a_3, \dots, a_n, a_{n+1}, a_2 - a_1, a_3 - a_2, \dots, a_{n+1} - a_n$$

ədədlər sırasını almış oluruq. Ədədlərin sayı $2n+1$ və onların hər biri $2n$ -dən kiçik olduğuna görə Dirixle prinsipinə görə bu ədədlər içərisində iki elə ədəd var ki, onlar bir-birinə bərabərdir, başqa sözlə, verilmiş a_k ədədlərinin biri düzəltdiyimiz fərqlərin birinə bərabər olacaqdır: $a_k = a_m - a_l \Rightarrow a_m = a_k + a_l$. Bunu da isbat etmək tələb olunurdu.

Məsələ 12. İsbat edin ki, verilmiş 52 natural ədədin elə ikisini seçmək olar ki, onların cəmi, yaxud da fərqi 100-ə bölünsün. Bu təklif 51 ədəd üçün doğrudurmu?

Həlli. Tutaq ki, a_1, a_2, \dots, a_{52} verilmiş ədədlərdir. Ədədi 100-ə böldükdə aşağıdakı qalıqlar alınır:

$$0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm 49, 50$$

Qalıqların mütləq qiyməti: $0, 1, 2, \dots, 50$ olar. Verilmiş ədədlərin sayı 52 onların 100-ə bölünməsindən alınır. Qalıqların mütləq qiymətlərinin sayı 51 olduğundan Dirixle prinsipinə elə iki ədəd seçmək olar ki, onların 100-ə bölünməsindən alınan qalıqların mütləq qiyməti eyni olsun. Belə seçilmiş iki ədədin ya cəmi, yaxud da fərqi 100-ə bölünəcəkdir.

Məsələnin həlli qaydasından və Dirixle prinsipinin mahiyyətindən alınır ki, təklif 51 ədəd üçün doğru deyil.

Məsələ 13. İstənilən üsulla 5 nəfər seçək. İsbat edin ki, onlardan heç olmazsa, ikisinin seçilənlər arasında eyni sayda tanış var.

Həlli. Hesab edəcəyik ki, insanlar arasındakı tanışlıq münasibəti "simmetriklilik" xassəsinə tabedir: yəni əgər Asif Vasiflə tanışdırsa, onda Vasif də Asiflə tanışdır.

$0; 1; 2; 3; 4$ ədədləri ilə nömrələnmiş 5 "qəfəs" düzəldək. Tutaq ki, "qəfəs" in nömrəsi orada olan adamların tanışlarının sayına bəra-

bərdir. İki hal mümkündür: seçilənlərin içərisində elə adam var ki, yerdə qalanların heç biri ilə tanış deyil, yaxud da belə adam yoxdur. Birinci halda 4-cü "qəfəs"də heç kəs olmayacaqdır. Əks halda 4 və 0 ədədləri ilə nömrələnmiş "qəfəs"lərdəki adamlar tanış olmuş olardılar. İkinci halda isə 0-cü "qəfəs" boş olacaqdır. Deməli, hər iki halda 5 nəfər 4 "qəfəs"də yerləşməli olur. Dirixle prinsipinə görə elə qəfəs var ki, orada iki nəfər yerləşir. Beləliklə, isbat etmiş oluruq ki, seçilən adamların, heç olmazsa, ikisinin eyni sayda tanış var.

Problemin aktuallığı. "Dirixle prinsipi" ilə əlaqədar məsələlər Respublikamızdakı nəşrlərdə az işıqlandırılmışdır və həmin məsələ sinifdən xaric işlərdə, riyaziyyat olimpiadalarına hazırlıq zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu təqdim olunan məqalənin aktuallığını müəyyən edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə dirixle prinsipinin tətbiqi ilə natural ədədlər hesabına aid və həndəsi xarakterli, həmçinin müəyyən situasiyalarla əlaqədar maraqlı məsələlərə baxılmış, bütün məsələlərin həlli yüksək dəqiqliklə metodiki ustalılıqla verilmişdir. Dirixle prinsipinin tətbiqi zamanı əksini fərz etmə tam induksiya və riyazi induksiya metodundan istifadə etmək yolları öyrədilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə baxılan məqalələr sinifdən xaric işlərdə, riyaziyyat olimpiadalarına hazırlıq zamanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2014, 468 s.
2. Гусев В.А. и др. Внеклассная работа по математике в 6-8 классах. М.: Просвещение, 1984, 387 с.
3. Бабинская И.Л. Задачи математических олимпиад. М: Наука, 1975, 110 с.
4. Березин В.Н. и др. Сборник задач для факультативных и внеклассных занятий по математике. М: Просвещение, 1985, 176 с.
5. Васильев Н.Б. и др. Заочные математические олимпиады. М: Наука, 1986, 177 с.

E-mail: musallim.hummatov@mail.ru

Rəyçilər: fiz.-riy.elm.dok., dos. S.M. Mustafayev
fiz.-riy.elm.dok., dos. R.Y. Bağırov

Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2020.

UOT 372.851

Nailə Yusif qızı Qarayeva

*Bakı şəhəri, Nizami rayonu 70 nömrəli məktəb-liseyin
riyaziyyat-informatika müəllimi*

ŞAĞIRDLƏRDƏ RİYAZİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Наиля Юсиф ызы Гараева

учитель школы №70 Низаминского района гор. Баку

РАЗВИТИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ

Naila Yusif Garayeva

teacher of mathematics and informatics at school № 70 in Nizami district of Baku city

DEVELOPING MATHEMATICAL IDEAS FOR STUDENTS

Xülasə. Riyazi fəaliyyət zamanı induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, analiz və sintez, təsnifatmə və sistemləşdirmə, mücərrədləşdirmə və analogiya kimi əqli mühakimə üsullarından istifadə olunur ki, bu da şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, diqqətin, hafizənin və nitqin inkişafına kömək edir. Başqa sözlə, riyaziyyatın tədrisi metodikası bütün tədris mərhələlərində riyaziyyatın təlimi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Riyazi metodların didaktik işlənməsi və məktəb riyaziyyat kursuna daxil edilməsi də riyaziyyatın tədrisi metodikasının inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: *riyaziyyat, təfəkkür, şagird, yaddaş, idrak, nəzəri düşüncə, empirik düşüncə*

Резюме: В процессе математической деятельности такие методы мышления, как индукция и дедукция, обобщение и конкретизация, анализ и синтез, классификация и систематизация, абстрагирование и аналогия, используются для ускорения развития логического мышления учащихся. Другими словами, методология преподавания математики исследует закономерности преподавания математики на всех этапах обучения. Дидактическое развитие математических методов и включение в школьный курс математики также способствует развитию методов преподавания математики.

Ключевые слова: *математика, мышление, ученик, память, познание, теоретическое мышление, эмпирическое мышление*

Summary. In mathematical activity, such methods of thinking as induction and deduction, generalization and concretization, analysis and synthesis, classification and systematization, abstracting and analogy are used to accelerate the development of students' logical thinking. In other words, the mathematics teaching methodology examines the regularities of teaching mathematics at all stages of teaching. The didactic development of mathematical methods and inclusion in the school mathematics course also contributes to the development of mathematics teaching methods.

Key words: *mathematics, thinking, student, memory, cognition, theoretical thinking, empirical thinking*

Allah Quranda insanı ən şərəfli məxluq kimi tanıtmışdır. İnsanın şərəfli olmasına səbəb olan onun düşüncə və təfəkkürüdür. Lakin təfəkkür qüvvəsinin olmasına baxmayaraq, insan bəzən xata edə bilər. Məsəl üçün, səbəb olmayan şeyi səbəb kimi tanıyır. Ona görə də insanın elə bir şeyə ehtiyacı vardır ki, bu təfəkkürünü düzgün yola yönləndirsin. Həqiqətdə məntiq elə bir

şeydir ki, insan onun yardımını ilə xəta və səhvədən amanda qalır.

Bir çox yerli və xarici psixoloqların araşdırmaları göstərir ki, idrak prosesinin ən vacib komponentlərindən biri olan riyazi təfəkkürün məqsədyönlü inkişafı olmadan effektiv təlim nəticələrinə, bilik, bacarıqların sistemləşdirilməsinə nail olmaq mümkün deyil.

Təəssüf ki, psixoloji, pedaqoji və metodik ədəbiyyatda riyazi təfəkkür anlayışının müəyyən edilməsi məsələsində konsensus yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, riyazi düşüncə belə deyil. J. Piaje, riyazi quruluşların zehni quruluşların davamı olduğunu düşünür. Bununla belə, J. Piaje qeyd edir ki, məntiqin inkişafı riyazi təfəkkürün inkişafı əsasında baş verir. Digərləri hesab edirlər ki, riyazi düşüncə yalnız cəbri, nizamlı və topoloji strukturlarla məhdudlaşmamalı, kombinator, alqoritmik və məcazi-həndəsi kimi strukturları da əhatə etməlidir. Başqa bir yanaşmaya görə, riyazi təfəkkürün mücərrəd, məntiqli, formalaşdırma, ümumiləşdirmə, məkan təmsilçiliyi, yəni düşüncə xüsusiyyətlərini yalnız riyaziyyatda deyil, hər hansı digər mövzuda da müəyyən edən keyfiyyətlərə sahib olmaqdır.

Buna əsaslanaraq, riyaziyyatda belə düşüncə tərzinin "əsasını" təşkil edən komponentlər ayırd edildi:

1. Məkan - fəza fiqurlarının, şəkillərin və onların komponentlərinin, məkan şəkillərinin yaddaşı, məkan abstraksiyalarının anlayışı;

2. Məntiqi - ümumi konseptual əlaqələrin konsepsiya-abstraksiya, əzbərləmə və müstəqil seçimi, formal məntiq qaydalarına uyğun nəticələr və sübutlar, ədədi ifadələrin formalaşdırılması, ədədi həllər üçün yaddaş;

3. Simvolik - personajların anlaşılması və yadda saxlanması, onlarla işləmə.

Riyaziyyatın özünəməxsus bir xüsusiyyəti də ondadır ki, məntiqi aparatın inşası ciddi şəkildə müəyyənləşdirilir, yəni riyaziyyatda müəyyən bir fakt ya tam təyini ilə sübut olunur, ya da silinib atılır. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın öyrənilməsində bu addımlar istifadə olunur:

1. Problemin, tapşırığın formalaşmasının düzgünlüyü;

2. Təklif olunan riyazi materialın başa düşülməsi;

3. Materialın təqdimatı;

4. Yaddaş

Ataxanov təfəkkürün dörd inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirdi:

1. Empirik düşüncə - bu düşüncə şagirdlər üçün problem kontekstində empirik bir yönləndirmə üsulu var, təhlilin rudiment formaları var, əks olunma, planlaşdırma yoxdur;

2. Nəzəri düşüncə növünün analitik səviyyəsi - problem şəraitində empirik istiqamətlən-

dirmə yolu, lakin artıq əks olunma və planlaşdırmanın rudimentar formaları, təhlilin formalaşmasının ilkin mərhələləri;

3. Nəzəri düşüncə növünün planlaşdırma səviyyəsi - problem şəraitində nəzəri istiqamətləndirmə yolu nisbətən mövcuddur, inkişaf etdirilmiş analiz hərəkəti, əks və planlaşdırmanın formalaşması prosesi müşahidə olunur;

4. Nəzəri təfəkkür növünün əks etdirən səviyyəsi - problem şəraitində nəzəri yönləndirmə yolu özünü bürüzə verir və əks olunma, təhlil və planlaşdırmanın yüksək səviyyədə inkişaf edir.

Riyazi təfəkkürün inkişafını düşünərkən şagirdlərin riyazi bilik səviyyələrini də unutmamalıyıq. Riyazi məzmun tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, nisbətən aşağı şagird qabiliyyətlərinin təzahürü təfəkkürün işləməsi üçün mənalı əsas ola biləcək riyazi biliklərin olması və ya olmaması ilə əlaqələndirilir.

Beləliklə, tədrisin əsas məqsədləri məktəb təhsili anlayışında müəyyən edilmişdir - bu şagirdlərə təfəkkür metodlarını və idrak metodlarını öyrətmək, riyazi düşüncə, riyazi düşünmə qabiliyyət və bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Başqa sözlə, məktəb riyazi təhsilinin əsas vəzifələrindən biri riyazi təfəkkürün inkişafıdır.

Problemin aktuallığı. Təfəkkür düşüncələrdən meydana gələn xarakterik modeldir. Beyində fizioloji və ruhi obrazlanmadır. Təsirlərdən əks olunmadır. Bu modeli qavrama və emal prosesləri yaradır. Təfəkkürün inikası insan davranışlarında əks olunur. Təfəkkür insanlara istiqamətlər verir. Yaddaşlar və düşüncə modelləri insanlar arasında subyektiv və obyektiv əlaqələrin əsaslarını forma-laşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. Təfəkkür bir forma və məzmun olaraq vərdişlərdən, davranışlardan meydana gəlir. üzərində təsir edilən obyektlər və proseslər təfəkkürün formalaşmasına səbəb olur. Vərdişlər və davranışlar da insanların yaşına və cinsinə bağlı olur. Bu baxımdan da uşaq yaşlarında qavramanın hələ fizioloji baxımdan zəifliyi özündə uşaq təfəkkürünü formalaşdırır. Təfəkkürün formalaşmasında ətraf şərait öz təsirini göstərir. İnsan öz təfəkkürü ilə (yaddaş və cari təfəkkür kimi ad vermək olar) ətraf şəraitin dəyişməsinə təsir edə bilir və prosesləri istiqamətləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təfəkkür başqa idrak proseslərindən fərqli olaraq cisim və hadisələrin daxili əlaqələrini, mahiyyətini əks etdirir. Bunsuz xarici aləmi dərk etmək, onun qanunauyğunluqlarından istifadə etmək mümkün olmazdı. Hiss və

duygular vasitəsi ilə toplanan məlumatın beyində cəmlənməsi və istehsalı "təfəkkür" adlanır. Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətinin onlar arasında asılılıqların insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət idrak prosesidir. Şüur onun özəyi, duyğu və qavrayış isə mənbəyidir

Ədəbiyyat:

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənn proqramı (kurikulum). Bakı, 2013
2. Namazov Q. Ali riyaziyyat. Bakı 2012
3. Muradov R.İ., Tahirov B.Ö., Namazov F.M., Əfəndi S.N., Qasımov E.A., Abdullayeva Q.Z. - Məktəb riyaziyyat kursunun elmi əsasları.
4. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı, 2009.

E-mail: *nailyakarayeva79@mail.ru*

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok., dos. A.X. Hacıyev*
ped.ü.fəls.dok. Ə.Ə Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2020.

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.800.2

Gülşən Zakir qızı Məmmədova

Bakı şəhəri Yasamal rayonu İlqar İbrahimov adına 167 nömrəli tam orta məktəbin riyaziyyat müəllimi

İNFORMATİKA FƏNNİNİN TƏHSİLLƏNDİRİCİ ROLU

Гульшан Закир гызы Мамедова

учитель математики в средней школе № 167 имени Ильгара Ибрагимова Ясамальского района города Баку

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ РОЛЬ ПРЕДМЕТА ИНФОРМАТИКИ

Gulshan Zakir Mammadova

mathematics teacher at secondary school No. 167 named after Ilgar Ibragimov of the Yasamal district of Baku city

THE EDUCATIONAL ROLE OF THE SUBJECT OF INFORMATICS

Xülasə: Məktəblilərin praktik fəaliyyətə, əməyə və öz təhsillərini davam etdirmələrinə hazırlanması informatikanın, kompüter savadlılığının və şagirdlərin informasiya mədəniyyətinin aparıcı rol oynamasından, məktəblilərin informasiya cəmiyyətinə nəzəri və praktiki hazırlığından, onlara müasir şəraitdə dərk etmə üsulları və vasitələrindən istifadə etməyə şərait yaradılmasından bilavasitə asılıdır. Şagirdlər informasiya mədəniyyətinə, kompüter savadına yiyələndikcə əmək bacarıqlarını müəyyənləşdirir, gələcəkdə həyat şəraitini daha səmərəli qurmaq imkanı əldə edirlər.

Açar sözlər: *informatika, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, analiz, sintez, təsnifatmə, sistemləşdirmə*

Резюме: Подготовка учащихся к практической деятельности, труду и подготовка к продолжению обучения способствует использованию информации, в повышении компьютерной грамотности и информационной культуры учащихся, теоретической и практической подготовке учащихся в информационном обществе, а также использованию современных методов и средств обучения. При овладении учащимися информационной культурой, компьютерной грамотностью доступ к информационной культуре и компьютерной грамотности, выявляются их профессиональные навыки, и они получают возможность построить более эффективные условия жизни в будущем.

Ключевые слова: *информатика, обобщение, конкретизация, анализ, синтез, классификация, систематизация*

Summary: Preparing schoolchildren for practical work, work and continuing education contributes to the use of information, computer literacy and the information culture of students, theoretical and practical training of students in the information society, as well as the use of modern teaching methods and tools. When students gain access to information culture and computer literacy, they will be able to define their professional skills and become more productive in the future.

Key words: *informatics, generalization, concretization, analysis, synthesis, classification, systematization*

İnformatika ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ən mühüm və vacib fənlərdən biridir. Əksər dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində onun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, gənc nəslin formalaşmasında onun müstəsna

rolu ilə izah olunur. İnformatika şagirdin zehni inkişafına kömək edir, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında, mühakimə və dərk etmə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində müstəsna rol oynayır. İnformatikanın tədrisi zamanı ümü-miləşdir-

mə, konkretləşdirmə, analiz, sintez, təsnifatmə və sistemləşdirmə kimi əqli mühakimə üsullarından istifadə olunur ki, bu da şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafını sürətləndirir, onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, alqoritmik təfəkkürlərini inkişaf etdirir.

XX əsrin ortalarında meydana gələrək təşəkkül tapmış ən yeni elm sahələrindən biri olan informatika, ilk növbədə, istənilən növ informasiyanın kompüter və ya digər elektron hesablama texnikasının köməyi ilə yığılması, emalı, saxlanması, axtarışı, paylanması təşkili, tarixi, metodologiyası, nəzəriyyəsi və s. ilə məşğul olur. İnformasiya və avtomatika sözlərindən yaranmış İnformatika (ingiliscə Informatics) termini ilk dəfə avtomatlaşdırılmış informasiya emalı sahəsini adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir. “İnformatika” termini bəzi hallarda “Kompüter elmi” (Computer science) termini ilə uyğunlaşdırılır.

İnformatika kompüterləşdirilmiş informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin layihələşdirilməsinin, işlənilməsinin, yaradılmasının, səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin, onun müxtəlif sahələrdə tətbiqinin və təsirinin bütün aspektlərini öyrənən kompleks fəndir. Mahiyyətinə görə informatika informasiya proseslərinin və onların avtomatlaşdırılması yollarını öyrənən fənn kimi yaranmışdır. İnformatikaya informasiyanın ümumi xassələrini, strukturunu, qanunauyğunluğu, ondan idarəetmədə istifadə olunmasını öyrənən, sistemlik olaraq onun yığılmasını, saxlanmasını, ötürülməsini, avtomatlaşdırılmış məntiqi emalını həyata keçirməyə imkan verən kompleks fənn kimi də yanaşmaq olar.

Hazırkı dördüncü cəmiyyətin və onun bütün sahələrinin inkişafı kompüterlərin artan intellektual imkanlarından və internetin informasiya resurslarından geniş istifadə olunması ilə əlaqədardır. Ona görə də informatika fənninin tədrisinin əsas əhəmiyyəti şagirdləri informatikanın elm və informasiya sənayesi sahəsi, həmçinin kompüterlərin və internetin müasir vəziyyəti, eləcə də ən müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanları və tətbiq dairələri ilə tanış etmək, onlarda həmin texnologiyalardan istifadə sahəsində vərdişlər aşılamaqdır.

İnformatika şagirdlərin bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla onların xarakterinin formalaşmasına, mənəvi keyfiyyətlərinin və intellektual səviyyəsinin

inkişafına kömək edir. Bu fənn müxtəlif elm, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrində geniş tətbiq olunur. Müasir dövrdə informatika üzrə bilik və bacarığa malik olmayan şəxsi yüksək mütəxəssis kimi formalaşdırmaq çox çətinidir. Orta məktəbdə tədris olunan informatika fənni şagirdlərin ali təhsil müəssisələrində yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə zəmin yaradır. Buna görə də yaxşı mütəxəssis olmaq arzusunda olanlar gələcək fəaliyyətlərində informatikanın rolunu başa düşüb, ona daha çox diqqət yetirilməlidirlər.

İnformatika fənni kompüter texnikasının köməyi ilə informasiya emalı proseslərini – informasiyaların alınması, saxlanması, emalı və ötürülməsinin üsul və vasitələrini öyrənən, ətraf aləmin təhlilinə sistemli yanaşma tərzini formalaşdıran fundamental elm sahələrindən biri kimi insanların həyatına və məişətinə daxil olmuş və cəmiyyətdə bir fənn kimi onun öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır.

Hər bir insan gündəlik həyatda, əməli fəaliyyətdə informatikanın tətbiqi ilə qarşılaşır və informatika üzrə bilik və bacarıqlarından faydalanır. Bu bilik və bacarıqlara malik olmaq müasir texniki vasitələrlə davranmağa, müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və siyasi informasiyaların əldə edilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə imkan yaradır. İnformatika bir elm sahəsi kimi gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika və müasir texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya çıxan problemlərin həllində insanların yaxın köməkçisinə çevrilir. İnformatika fənni şagirdlərin elmi, praktiki biliklərinin genişlənməsində, yeni ixtisaslara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin I-XI siniflərində bu fənnin tədrisi zəruri hesab edilir.

Bütün bunlar ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər sırasında informatikanın yerini müəyyən etməklə yanaşı, onun tədrisi qarşısında qoyulan əsas məqsədləri ümumi şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnformatika və digər fənlərin öyrənilməsində kompüterlərdən istifadə təlimin əyaniliyini artırır, mürəkkəb obyekt və proseslərin modelləşdirilməsinə, tədris materialının daha asan mənimsənilməsinə imkan yaradır, şagirdlərin müstəqil öyrənmə fəaliyyətini genişləndirir.

İnsan fəaliyyətinin informatika ilə bağlı sahəsi elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafının müəyyən edici amilinə çevrilmişdir. İnsanların zəruri informasiya ilə təmin olunması dərəcəsi çoxdandır ki, əmək məhsuldarlığının əsas artım amillərindən hesab olunur. İnformasiyanın inkişaf üçün xammal və enerji kimi mühüm prinsipial amilə çevirilməsi üçün xeyli müddət lazım gəlmişdir. Ümumiyyətlə, insanın informasiyaya münasibəti informasiya emalının avtomatlaşdırılması mümkün olduğundan sonra kökündən dəyişməyə və inkişaf etməyə başlamışdır. Bunun da nəticəsində yaradıcı və mütəxəssis insanların intellektual fəaliyyətinin məhsulu kimi informasiya resursları sürətlə çoxalmağa başlamışdır.

İnformatikanın son dövrlərdəki inkişafı onu texniki bir fəndən, təbiətdə və cəmiyyətdə informasiya proseslərinin emalı haqqında olan fundamental elmə çevirmiş və bir sıra yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Nəticədə riyazi informatika, nəzəri informatika, texniki informatika, geoinformatika, tibbi informatika, bio informatika, kimyəvi informatika, hüquqi informatika, iqtisadi informatika, sosial informatika və s. kimi elmi sahələr əmələ

gəlmiş, inkişaf etmiş və informasiya cəmiyyəti quruculuğunu daha da sürətləndirmişdir.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənni təliminin əsas məqsədi şagirdlərdə məntiqi və alqoritmik təfəkkür tərzini, məsələlərin səmərəli həlli üsullarının seçilməsinə yönəlmiş yaradıcı və əməli düşünmə qabiliyyətlərini formalaşdırmaq, həmçinin onların gündəlik qarşılaşdıqları problemlərin həlli üçün tələb olunan zəruri informasiyaları kompüter vasitəsilə ala bilmələri sahəsində texniki bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsidir

Problemin elmi yeniliyi. İnformatika fənni təliminin əsas vəzifəsi informasiyaların qəbulu, toplanması, təhlili, ötürülməsi, emalı və onlardan istifadə qaydaları haqqında şagirdlərin tam və dolğun biliklər qazanması, bu biliklər vasitəsilə dünyada baş verən informasiya proseslərinin əhəmiyyətini, müasir cəmiyyətin inkişafında informatika və informasiya texnologiyalarının rolunu başa düşməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İnformatika verilənlərin toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi məsələləri ilə məşğul olan elm sahəsi. Bəşəriyyət bu məsələlərlə həmişə məşğul olmuşdur, ancaq informatika müstəqil fənn kimi yalnız XX əsrin 70-ci illərinin sonunda ayrılmışdır. Bunun da başlıca təkanı fərdi kompüterlər olmuşdur. İnformatika başlanğıcını kibernetika və riyaziyyatdan götürür.

Ədəbiyyat:

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənn proqramı (kurikulum). Bakı, 2013.
2. Əlizadə M.N., Salmanova M.Ə., Abbasova X. E.L., Orucova M.Ş., Seyidzadə E.Ş. İnformatika: Maqistraturaya və dövlət qulluğuna qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, həmçinin bakalavr təhsil pilləsində oxuyanlar üçün şəxsi təhsil yönü. Bakı, 2015.
3. Musayev İ., Əlizadə M. İnformatikanın əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2014.

E-mail: - nermin_2008@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok .Ə.G. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2020.

UOT 372.800.2

Günel Siyavuş qızı Novruzova
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

**MƏKTƏBİN İNFORMATİKA KURSUNDA
“KOMPÜTER MODELLEŞDİRİLMƏSİ”**

Гюнель Сиявуш гызы Новрузова
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

**«КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ» НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ
ИНФОРМАТИКИ**

Gunel Siyavush Novruzova
lecturer at Ganja State University

“COMPUTER MODELING” IN THE SCHOOL INFORMATICS COURSE

Xülasə. Məqalədə modellərin ümumi növləri nəzərdən keçirilir, "modelləşdirmə" anlayışının mahiyyəti müəyyən edilir, modelləşdirmə funksiyaları işıqlandırılır. Kompüter elminin inkişafı ilə ətrafdakı həqiqətin tədqiqatında informasiya modelləşdirmə metodu getdikcə daha geniş yayılmışdır. Vacib vəzifələrdən biri şagirdə idrak metodlarının köməyi ilə bilik əldə etməyi öyrətməkdir.

Hal-hazırda elmi və praktik tədqiqatlarda kompüter modelləşdirilməsi ətrafdakı gerçəkliyin idrakının əsas metodudur. Bu baxımdan kompüter modelləşdirmə nəzəriyyəsi və təcrübəsini inkişaf etdirmək, dərsliklərin və tədris materiallarının işlənilib hazırlanması və ənənəvi tədris metodlarına yenidən baxılması vacibdir.

Acar sözlər: *obyekt, kompüter modelləşdirməsi, model, hadisə, informasiya*

Резюме: В статье рассмотрены общие виды моделей, определена сущность понятия “моделирование”, выделены их функции. С развитием информатики, метод информационного моделирования становится все более распространенным в изучении окружающей действительности. Одна из ключевых задач - научить студента приобретать знания с помощью когнитивных техник. Компьютерное моделирование в научно-практических исследованиях в настоящее время является основным методом восприятия реальности окружающей среды. В связи с этим важно развивать теорию и практику компьютерного моделирования, разрабатывать учебники и учебные материалы, а также пересматривать традиционные методы обучения.

Ключевые слова: *объект, компьютерное моделирование, модель, явление, информация*

Summary: The article discusses the general types of models, discloses the definition of “simulation”, calls the functions of modeling. With the advancement of computer science, the method of information modeling has become increasingly widespread in the study of the surrounding reality. One of the key tasks is to teach the student how to acquire knowledge using cognitive techniques.

Computer modeling in scientific and practical research is now the main method of perception of the reality of the environment. In this regard, it is important to develop the theory and practice of computer modeling, to develop textbooks and teaching materials, and to revise traditional teaching methods.

Key words: *object, computer modelling, model, event, information*

Real bir obyektin, prosesin, fenomenin hər hansı bir təsviri həmişə təxminən baş verir. Təxmini təsvirə məlumat modeli deyilir.

Daha mürəkkəb informasiya modelləri müxtəlif sahələrdə insan biliyinin müxtəlif mo-

delləridir. Onların əsasında süni intellektin kompüter sistemləri yaradılır.

Bildiyiniz kimi, bilikdə olan məlumatlarla işləməyin rəşional texnikasını mənimsəmək, onun artan axınının qavranılmasını, dil kons-

truksiyyalarında seçmə, assimilyasiya və ifadə effektiv formalarının axtarışını asanlaşdırır.

Bu gün praktikada, məlumat modelləşdirmə geniş yayılmışdır, bu, tələbələr məlumat modelləşdirməsinin bilişsel (əsas) bacarıqlarını: fəaliyyətin təxmini əsasını, hədəf təyinetmə, sistem analizi, rəsmiləşdirmə, yəni nəzəri məlumat modelinin qurulması yollarını mənimsəyirsə, daha uğurlu olacaqdır.

Elmi bir fənn olaraq kompüter elminin inkişafı ilə ətrafdakı həqiqətin tədqiqatında informasiya modelləşdirmə metodu getdikcə daha geniş yayılmışdır. Demək olar ki, bütün təbiət elmlərində, konseptual aparat, məlumat modelləşdirmə metodu bir çox məsələlərin həllində geniş və effektiv istifadə olunur.

Müxtəlif dərslərdə informasiya modelləşdirmə mövzusunda yer əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Ümumiyyətlə, inkişaf prosesində məktəb informatika kursunun ümumi məzmununda bu xəttin çəkisinin artmasını qeyd etmək lazımdır [2].

Müasir təhsildə informasiya modelləşdirməsinin rolu artır. Tədqiqatçılar L.A. Baxvalov, S.A. Beshenkov, V.Yu. Lyskova, E.A. Rakitina, S.I. Şumov və başqaları modelləşdirməni bilik əldə etmək üsullarından biri kimi müəyyənləşdirirlər.

A.G. Kuşnirenkonun dərslində [3] modelləşdirmə mövzusu iki aspektdən ibarətdir. "Kompüterdə modelləşdirmə və hesablama təcrübəsi" bölməsində fiziki proseslərin riyazi modelləşdirilməsinə eyni yanaşma A.P. Erşovun dərslində olduğu kimi nəzərə alınmışdır: diskretizasiya metodu.

İnformasiya modelləşdirməsi məktəblilərin rəsmi formal-təfəkkürünün inkişafına töhfə verir, müxtəlif bilik sahələrindən (riyaziyyat, biologiya, iqtisadiyyat və s.) informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə problemlərin həllinə yaradıcı bir yanaşmanı təmin edir.

Baza kursunu hazırlayanlar üçün əsas problemlər, birincisi, ümumtəhsil məktəbi fənninə daxil edilməli olan əsas bilik və anlayışların geniş elmi modelləşdirmə sahəsindən ayrılması; ikincisi, bu məsələlərin dərs üçün əsaslı və metodik bazanın inkişafı. Güman edilməməlidir ki, modelləşdirmə mövzusu sırf nəzəri xarakter daşıyır və digər mövzulardan müstəqildir.

Baza kursun digər hissələrinin əksəriyyəti modelləşdirmə, o cümlədən kursun texnoloji xətti ilə bağlı mövzularla birbaşa əlaqəlidir. Mətn və qrafik redaktorları, telekommunikasiya proqram təminatını mətn yazmağa imkan verən məlumatla adı iş üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrə aid etmək olar.

Pedaqoji elmin vəzifələrindən biri insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrində biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir. Metodları və texnologiyaları öyrətmək vəzifəsi daha da vacibdir.

Vacib vəzifələrdən biri də şagirdə idrak metodlarının köməyi ilə bilik əldə etməyi öyrətməkdir.

Hal-hazırda elmi və praktik tədqiqatlarda kompüter modelləşdirilməsi ətrafdakı gerçəkliyin idrakının əsas metodudur.

Təhsildə kompüter modelləşdirmə texnologiyası fəaliyyət şəraitini yaratmaq, təşkilatlanma və özünütəşkil metodlarını, elmi bilikləri inkişaf etdirməyin bir yolu kimi çıxış edir.

Bu cür texnologiyaların təhsil məqsədləri üçün istifadəsi tələbəyə hazır biliklərin yox, onun idrak fəaliyyətinə yönəldilmiş təhsili, tədqiqat formalarını tətbiq edən analitik məktəblərin inkişafına ciddi təsir göstərir.

Bununla belə, bu cür texnologiyaların müəllim təhsili sistemində tətbiqi şagirdlərin kompüter modelləşdirmə texnologiyasından isti-

fadə etməyə hazır olmamaları ilə birlikdə tədris - metodik materialların olmaması ilə əlaqədar müəyyən çətinliklərlə üzləşir.

Kompüter modelləşdirmə texnologiyasını fənn dərslərində tətbiq etmək, öyrənilən bölmələrin problem istiqamətləri, onların həlli üçün modelləşdirmə metodlarının istifadəsini tələb edən tapşırıqların müvafiq formulu tələb olunur.

Bu baxımdan kompüter modelləşdirmə (KM) nəzəriyyəsi və təcrübəsini inkişaf etdirmək, dərslərin və tədris materiallarının işlənilib hazırlanması və ənənəvi tədris metodlarına yenidən baxılması vacibdir. Pedaqoji müəssisələrin tədris prosesində KM texnologiyasının istifadəsi anlayışı aktuallaşır.

Xüsusi əhəmiyyətə "Kompüter modelləşdirmə" fənninin quruluşunun və məzmununun formalaşdırılması, məktəb və pedaqoji təhsil sistemində yerinin müəyyənəşdirilməsi məsələsidir.

Modellər və modelləşdirmə bəşəriyyət tərəfindən qədimdən bəri istifadə olunur.

Modellər və model münasibətlərinin köməyi ilə danışıq dilləri, yazı və qrafika inkişaf etmişdir. Əcdadlarımızın mağara şəkilləri, daha sonra rəsmlər və kitablar ətraf dünya haqqında bilikləri sonrakı nəsillərə ötürməyin model və məlumatlandırıcı formalarıdır.

O_1 -nin xüsusiyyətləri haqqında məlumatı öyrənmək və ya ötürmək üçün O_1 obyektini O_2 obyektinin köməyi ilə dəyişdirmək, O_2 obyekt tərəfindən O_1 obyektinin modelləşdirilməsi adlanır.

Əvəz edilmiş O_1 obyekt orijinal adlanır, dəyişdirilmiş O_2 obyekt – model adlanır.

Model bir qayda olaraq, tədqiq olunan obyektin quruluşunu və xüsusiyyətlərini əks etdirən süni şəkildə yaradılan bir obyektidir.

Başqa sözlə, modelləşdirmə - modelin istifadə edilməsi ilə orijinalın quruluşunu və xüsusiyyətlərini öyrənmək prosesidir.

Modelləşdirmə prosesi sxematik olaraq aşağıdakı kimidir:

Obyekt - Model - Modelin tədqiqatı – Obyekt haqqında bilik

Modelləşdirmə prosesinin əsas vəzifəsi orijinala ən uyğun modeli seçmək və tədqiqat nəticələrini orijinala verməkdir.

Modelləşdirmənin kifayət qədər ümumi metodları və üsulları (texnologiyaları) mövcuddur.

Hazırda kompüter modelləşdirməsi metodu çox effektiv və əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat obyektini müəyyən edildikdən sonra model quraşdırılır. Model quraşdırılarkən əsas, dominant faktorlar seçilir, ikinci dərəcəliyə isə ləğv edilir. Seçilmiş amillər maşına aydın olunan dilə yerləşdirilir. Alqoritm, proqram qurulur. Proqram hazır olduqda kompüter sınağı və modelləşdirmədə alınmış nəticələrin analizi keçirilir. Bu nəticələrdən asılı olaraq modelləşdirilmənin hansısa bir mərhələsində lazımı korreksiya edilir və ya modeli, alqoritmi dəqiqləşdirirlər və ya daha dəqiq və daha düzgün tədqiqat obyektini müəyyən edirlər.

Kompüter modelləşdirmə metodunda inkişaf edən təhsilin və idrakin bütün vacib elementləri mövcuddur: layihələndirmə, təsvir, təcrübə və s. Nəticədə araşdırılan obyekt-orijinal haqqında bilik əldə edilir.

Beləliklə, kompüter modelini (modelləşdirmə proqramı) hadisənin özü ilə qarışdırmaq vacibdir. Model realıqla yaxşı uyğunlaşdıqda faydalıdır. Lakin modellər baş verməyəcək hadisələri də proqnozlaşdırmağa da bilər. Buna baxmayaraq, modelin faydalılığı göz qabağındadır, xüsusən müəyyən hadisələrin niyə baş verdiyini başa düşməyə kömək edir.

Müasir kompüter modelləşdirməsi insanlar arasında əlaqə kimi çıxış edir (kompüter modellərinin, informasiyanın və proqramların mübadiləsi), ətraf aləmin hadisələrini anlamaq və tanımaq (günəş sisteminin, atomun və s. kompüter modelləri), təlim və məşqlər (trenajorlar), optimallaşdırma (parametrlərin seçimi).

Kompüter modeli - kompüter vasitəsi ilə həyata keçirilən real bir prosesin və ya hadisənin modelidir. Kompüter modelləri, bir qayda olaraq, işarəvi və ya informativdirlər.

İşarəvi modellərə, ilk növbədə, riyazi modellər, nümayiş və imitasiya proqramları daxildir.

İnformativ model - obyekt, proses, hadisə haqqında zəruri məlumatları əhatə edən miqdar toplusudur. Kompüter modelləşdirməsinin əsas vəzifəsi obyektin, hadisənin informativ modelinin qurulmasıdır.

İmitasiya (oxşarlıq) modelləşdirməsinin ən geniş yayılma üsullarından biri MONTE-KARLO (1949) və ya statistik sınaqlar üsuludur.

MONTE-KARLO üsulunun nəzəri əsasları kompüterlərin meydana çıxmasından çox əvvəl məlum olmasına baxmayaraq, geniş tətbiq

tapa bilməmişdir. Buna əsas səbəb təsadüfi kəmiyyətlərin əl ilə hesablanması (generasiyasının) çox yorucu və səmərəsiz olmasıdır [1].

Kompüterlərin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq riyazi modelləşdirmənin praktiki tətbiq sahəsi olduqca genişlənmişdir.

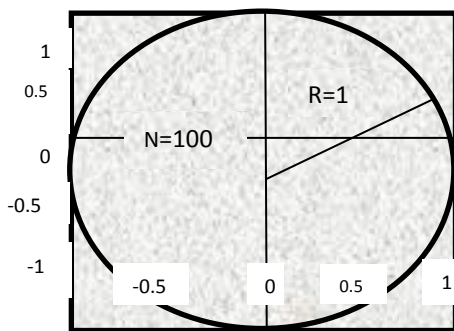
Misal.

Monte-Karlo üsulunun mahiyyətini P_i (π) ədədinin hesablanması əsasında izah edək.

π çevrənin uzunluğunun diametrinə olan nisbəti ($\pi = \frac{C}{2r}$) ədədinin hesablanmasının müxtəlif qaydaları mövcuddur. Ən sadə və aydın üsul belədir.

Tərəfi $a=2R$ olan kvadrat götürülür. Bu kvadrata radiusu R olan dairə yerləşdirilir. Kvadratın içərisinə təsadüfi (körtəbii) olaraq bərabər paylanmış N sayda təsadüfi (x_i, y_i) , $i=1, 2, \dots, N$, nöqtələri yerləşdirilir:

$a=2R$

Qeyd etmək lazımdır ki, x və y kəmiyyətləri normallaşdırılaraq $-1 \leq x, y \leq +1$ intervalına yerləşdirilmişdir.

Bu halda dairənin radiusu $R=1$ olur. Həndəsi olaraq nöqtənin dairəyə düşmə ehtimalı dairənin sahəsinin kvadratın sahəsinə olan nisbətində bərabərdir:

$$P_1 = S_{\text{dairə}} / S_{\text{kvadrat}} = \pi R^2 / a^2 = \pi R^2 / (2R)^2 = \pi / 4.$$

Ədəbiyyat:

1. Pələngov Ə.Q., Kompüter modelləşməsi, Bakı: "Elm və təhsil", 2019. Səh-60.
2. Методика преподавания информатики: Учеб. пособие для студ. пед. Вузов / М.П. Лапчик, И.Г. Семакин, Е.К. Хеннер; Под общей ред. М. П. Лапчика. М.: Издательский центр «Академия», 2001. Сəh-208.
3. Кушниренко А.Г., Лебедев Г. В., Сворень Р.А. Основы информатики и вычислительной техники: Учеб. для 10-11 кл. сред. шк. М.: Просвещение, 1996.

Təcrübədən sonra nöqtənin dairəyə düşmə ehtimalını daha sadə yolla hesablamaq olar: $P_2 = \frac{M}{N}$. Burada N -kvadrata düşən (yəni bütün)

nöqtələrin sayı; M -dairənin içərisinə düşən nöqtələrin sayıdır. Ümumi nöqtələrin sayını artırırsaq, alarıq: $P_2 \rightarrow P_1$. Yəni, $\lim_{N \rightarrow \infty} (P_2 - P_1) = 0$.

Deməli, həddə $\frac{\pi}{4} = \frac{M}{N}$ olur. Buradan $\pi = 4 \frac{M}{N}$ olur.

Problemin aktuallığı. Hazırda informatikanın tədrisinin məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu dəyişikliklərin əsas səbəbi onun İnformatikanın inkişaf tendensiyalarına, informatika və İnformasiya Texnologiyalarının öyrənilməsində dünya tendensiyalarına və Azərbaycan ümumtəhsil məktəbinin ənənələrinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti aşağıdakılardır: informatikanın baza kursunun "modelləşdirmə və formallaşdırma" məzmun xəttinin müstəqil modulu kimi informasiya modelləşdirməsinin öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması; İnformasiya modelinin anlayışını idrak vasitəsi, təlim vasitəsi, müvafiq metodikanın öyrənilməsi və qurulması obyekti kimi izah edən "İnformasiya modelləşdirilməsi" modulunun məzmununun seçilməsinə yanaşmaların müəyyən edilməsi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki:

- informasiya modellərinin öyrənilməsinin və istifadə edilməsinin əsas aspektlərini daha dolğun açmağa imkan verən informatika baza kursunda informasiya modelləşdirməsinin öyrədilməsi metodikasını işlənmişdir;
- informatikanın baza kursunun "modelləşdirmə və formallaşdırma" məzmun xəttinin öyrənilməsinin effektivliyini artıran "İnformasiya modelləşdirilməsi" modulunun elmi-metodiki və proqram təminatı işlənib hazırlanmışdır.

E-mail: gunel.novruzova91@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok.dos. Ə.Ə. Aslanov
ped. ü. fəls.dok., dos. G.Z. Verdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2020

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.8

Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ALİ MƏKTƏBDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-dən İSTİFADƏ

Мубариз Муразиз оглы Амиров
доктор наук по педагогике, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Mubariz Miraziz Amirov
doctor of sciences in pedagogy, professor at
Azerbaijan State Pedagogical University

USE OF ICT IN TEACHING AZERBAIJANI HISTORY AT HIGH SCHOOL

Xülasə: XXI əsr informasiya erasının başlanğıcıdır. Müasir həyatımızı informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ali məktəblərin qabaqcıl Azərbaycan tarixi müəllimlərinin təcrübələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsindən aydın olur ki, yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verirlər. Tədris prosesində kompüterdən istifadə təhsilalanlarda maraq yaratmağa, diferensial öyrənməni təşkil etməyə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, kompüterlə aktiv işləyən tələbələrdə qəbul edilən məlumatların analiz və sintezi daha yüksək səviyyədə aparılır. Məhz bu zaman təhsildə bilik paradigmasından fəaliyyət paradigmasına keçid məsələsi reallaşır.

Açar sözlər: *ali məktəb, tarixin tədrisi, İKT, təlimin keyfiyyəti, əyanilik, keyfiyyətli kadrlar*

Резюме. В статью обоснована актуальность темы. Рассмотрены взгляды на использовании ИКТ при преподавании Отечественной истории в высшей школе. Разъяснены функции и сущность ИКТ. Исследованы возможности использования ИКТ на лекциях и семинарах по отечественной истории. Использование компьютеров в процессе обучения помогает вызвать интерес и организовать дифференциальное обучение. Опыт показывает, что студенты, которые активно работают с компьютером, находятся на более высоком уровне анализа и обобщения полученных данных. Именно в это время, происходит переход от образовательной парадигмы к деятельной.

Ключевые слова: *высшая школа, преподавание истории, ИКТ, качество образования, наглядность, качественные кадры*

Summary: The article substantiates the relevance of the topic. The views on the use of ICT in teaching Russian history in higher education are examined. Explained the functions and nature of ICT. The possibilities of using ICT in lectures and seminars on national history are investigated. The use of computers in the learning process helps to generate interest and organize differential learning. Experience shows that students who are actively working with a computer are at a higher level of analysis and generalization of the data. It is at this time, there is a transition from an educational paradigm to an active one.

Key words: *high school, history teaching, ICT, quality of education, visibility, quality personnel*

Respublikamız XXI əsrin başlanğıcında dünyanın qabaqcıl ölkələri kimi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyub. XXI əsr informasiya erasının başlanğıcıdır. Bu bir həqiqətdir ki, müasir həyatımızı informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil.

Dəyişən dünyada qlobal qarşılıqlı əlaqə və rəqabət şəraitində texnologiyaların geniş istifadəsinin vacibliyi, daimi inkişafı və mürəkkəbləşməsinin fundamental mənasını təhsil sferasının informasiyalaşması təşkil edir.

Təhsil müəssisələrində informasiya texnologiyalarından istifadə XXI əsrin tələbidir və tam təbii prosesidir. Ölkə üzrə ümumtəhsil məktəblərində təlimin həm məzmunu, həm də metodları sahəsində islahatlar aparılmış, əsaslı tədbirlər görülmüşdür. Ali məktəblərdə isə belə islahatlar aparılmamışdır. İslahatlara ehtiyacı olan ali məktəblərdə dövrün tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərmək üçün pedaqoji kollektivlərin gərgin səyinə ehtiyac var.

Ali məktəblərin qabaqcıl Azərbaycan tarixi müəllimlərinin təcrübələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsindən aydın olur ki, yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verirlər. Onlar mövzuların məzmununa uyğun olaraq sxemləri, cədvəlləri mühazirə mətnlərinə daxil etməklə (kompüter vasitəsilə) slaydların vasitəsi ilə təlimi əyaniləşdirirlər. Belə mühazirələr tələbələr tərəfindən maraqla qarşılanır. Ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi fənninin çox geniş imkanları var.

Bu baxımdan rus alimi O.A. Yefimeviç yazır: "İKT-nin tədris vasitələri müxtəlif texniki proqram vasitələri tarix təliminin səmərəliliyini yüksəldir" [1, s. 25].

Bu gün təhsilin əsas problemlərindən biri təhsilənləri böyük həcmdə zəruri informasiyaları qəbul edərək onları emal edib tərtib etmə bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. İnformasiyanın həcmnin böyüməsi təhsilənlər üzərində yükü artırır və onların öyrənilən fənnə marağını dəstəkləmək, bütün dərslər boyu onların aktivliyinin saxlanmasını tələb edir. Problemin çıxış yollarından biri də kompüterdən istifadədir. Tədris prosesində kompüterdən istifadə təhsilənlərdə maraq yaratmağa, diferensial öyrənməni təşkil etməyə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, kompüterlə aktiv işləyən tələbələrdə qəbul edilən mə-

lumatların analiz və sintezi daha yüksək səviyyədə aparılır. Məhz bu zaman təhsildə bilik paradigmasından fəaliyyət paradigmasına keçid məsələsi reallaşır.

Bununla əlaqədar olaraq ali məktəb müəlliminin professional fəaliyyəti ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Müasir təhsilin bir çox problemləri - müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, yeni təhsil texnologiyalarının öyrənilməsi birbaşa informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, təhsil müəssisəsində İKT-nin müasir vasitələrinin olması təhsilin keyfiyyətinin tam təminatıdır. Əlbəttə, müəllimlərin professional bacarıqlarının olması da zəruri şərtlərdən biridir. Müəllimlərin peşəkar fəaliyyətlərinə yeni informasiya texnologiyalarının daxil olması bütünlükdə müasir təhsilin, xüsusilə tarixin tədrisinin modernləşdirilməsinin prioritet istiqamətidir. Bu gün cəmiyyətin inkişafı həyatın bütün sferalarında yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin vacibliyini tələb edir. Təhsil sahəsində müasir tələblərə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması zamanın tələbindən geri qalmamalıdır, deməli, müasir müəllim öz fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadə etməlidir, təhsilin əsas vəzifəsi yeni - kamil, düşünən, bilikləri müstəqil əldə etməyi bacaran nəsil tərbiyə etməkdir.

Bilikləri müstəqil əldə etməyi tövsiyə edən M.V. Konstantinovski yazır: "Təhsil alanların müstəqil öyrənmə prosesində əldə etdikləri bilik və bacarıqlar onları həyata hazırlamalarının ən optimal yoludur" [2, s. 315].

İKT-nin tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq üçün insanlar, dövlətlər, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına xidmət edən müxtəlif qurumlar informatika sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirirlər. Problemlə bağlı ədəbiyyatların analitik təhlili göstərir ki, İKT-ni kompütersiz təsəvvür etmək olmaz... "tələbə kompüter dialoqunun interaktiv rejimi üçün nəzərdə tutulan təlim proqramları müəllimdən və tələbədən daha yüksək hazırlıq və fəallıq tələb edir. Kompüterin qrafik təsvir imkanlarından tələbənin irəli sürdüyü maraqlı sual və fərziyyənin kollektiv müzakirəsi təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar birlikdə kompüterlə ünsiyyətin interaktiv formasını təşkil edir. Kompüter - tələbə dialoqu tələbəni fəal tədris prosesinə cəlb edir, müstəqil iş üçün şərait

yaradır. Kompüter təlimin motivlərinin güclənməsinə, tələbələrin idrak tələbatlarının inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Bu, həm də kompüterlə işin yeniliyi ilə, ikincisi, qeyri-obyektiv qiymətləndirməyə yol verməyərək, kompüterin düzgün cavabların rəğbətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır” (3, s. 82-92).

İnformasiya texnologiyaları deyərək qarşılıqlı elmi, texnoloji, mühəndislik nizam-intizamı, insan əməyinin səmərəli təşkilinin inkişaf edən metodlarının, məlumatın emalı və saxlanması ilə məşğul olan kompleks anlayışlar nəzərdə tutulur. Bu bölgü YUNESKO tərəfindən təklif olunmuşdur. Praktikada İnformasiya texnologiyaları ilə tədrisi xüsusi informasiya vasitələrindən istifadə edən bütün texnologiyaları adlandırırlar (kompüter, audio, video alətlər, müvafiq materiallar). Lakin təhsildə kompüterləşmənin aktiv başlanğıcı ilə yeni termin olan “təhsildə yeni informasiya texnologiyaları” termini yarandı, hansı ki, kompüter texnologiyaları adlandırmaq olar. Müasir dövrümüzdə humanitar fənlərin tədrisində informasiya texnologiyalarından istifadənin aşağıdakı istiqamətləri geniş tətbiq olunur:

1. Kompüter proqramları və təlim sistemləri aşağıdakıları təmsil edir: a) kompüterlə, multimedia proyektoru ilə təqdim olunan yeni bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulan elektron dərsliklər və vəsaitlər; b) diaqnostika, bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi və yoxlanması üçün nəzərdə tutulan diaqnostik tapşırıqlar və ya test sistemləri; c) praktik biliklərin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulan trenajorlar və imitasiya proqramları (interaktiv xəritələr). Elmin müxtəlif sahələrində verilənlər bazası və biliklər bazası (elektron ensiklopediyalar və elektron sorğular); ç) konkret əməliyyatların həyata keçirilməsini təmin edən tətbiqi və instrumental proqram vasitələri (mətnlərin emalı, cədvəllərin qurulması, qrafik informasiyaların redaktə olunması və s.);

2. Videotexnikanın tətbiqi ilə multimedia texnologiyaları əsasında qurulan sistemlər, CD doldurucuları;

3. Biliklər bazası əsasında, informasiya resurslarına girişi həyata keçirməyə imkan verən informasiya mühiti;

4. Elektron poçtu, telekonferensiyaları təmin edən telekommunikasiya sistemləri;

5. Həm pərakəndə, həm də mərkəzləşdirilmiş xarakter daşıyan, dünyaya girişi həyata keçirməyə imkan verən Elektron kitabxanalar.

Müasir təlimi informasiya kommunikasiya texnologiyalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Dərs müəllim və təhsilalanların qarşılıqlı əlaqəsinin sistemli təşkili prosesidir, yəni o öz təşkili baxımından interaktivdir. İstənilən dərs, əgər onda aşağıdakılar varsa, öz təyinatına o halda cavab verir: a) müəllimin tələbələrlə, təhsilalanlarla qarşılıqlı fəaliyyəti; b) idrak prosesinin davamlı səmərəli idarə edilməsinin mövcudluğu; c) idrak fəaliyyətinin davamlı motivasiyası.

O zaman ki, dərs kompüterin köməyi və kompüterlə qarşılıqlı fəaliyyət əsasında keçir, funksional texnoloji sistemlər birbaşa məhz informasiya texnologiyalarında əks olunan təlim mühitində reallaşır.

Dərsdə informasiya texnologiyalarına aşağıdakı tələblər əsasında baxılmalıdır: 1) məqsəd kimi deyil, tələbələrin dünyasını anlamaq üsullarından biri kimi; 2) fənn üzrə əlavə informasiya mənbəyi kimi; 3) müəllim və tələbələrin özünü-təhsil və əməyin özünü-təşkili üsulu kimi; 4) müəllimlər üçün şəxsiyyətyönlü yanaşma imkanları kimi; 5) tələbələrin fərdi aktivliyinin genişlənmə zonası üsulu kimi.

Dərsdə İKT-dən istifadə nöqtəyi-nəzərindən, bu dərsləri dörd qrupa bölmək olar; 1. Nümayiş növlü dərslər (bir kompüter müəllimin stolunda və proyeksiya avadanlığı). Bu tip dərslər bu gün ən geniş yayılmış növ dərslərdir. Məlumat geniş ekranda nümayiş olunur və dərsin istənilən mərhələsində istifadə oluna bilər. 2. Kompüter vasitəsi ilə həyata keçirilən testlərdən istifadə dərsləri. Belə dərslərdə tələbənin işinin nəticəsini tez bir zamanda dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onlar müəllim-tələbə sistemində əks əlaqəni möhkəmləndirir. 3. İnteqrasiya olunmuş seminarlar. Bu tip seminarları fənn müəllimləri və informatika müəllimləri keçirirlər.

Kompüter seminarının bütün mərhələlərində - yeni materialın izahı, möhkəmləndirilməsi, təkrarı, nəzarəti zamanı istifadə oluna bilər; Bu zaman o, tələbələr üçün müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: müəllim, iş aləti, təlim obyekt, əməkdaşlıq edən kollektiv, oyun mühiti. Məsələn, üçüncü növ dərsləri keçirmək üçün kompüter müəllim funksiyasında çıxış edə bilər, özü ilə tədris məlumatlarının mənbəyini təqdim edərək,

müəllimi və kitabı qismən və ya tamamilə əvəz edərək, keyfiyyətə yeni səviyyədə əyani vəsaitlər, trenajor; diaqnostika və nəzarət vasitəsi və s.

Azərbaycan tarixi üzrə seminar məşğələlərində yeni təlim texnologiyalarından istifadənin imkanlarını əks etdirən 1 saylı cədvələ diqqət yetirək:

Cədvəl 1

Seminar məşğələsinin mərhələləri	İKT-nin tətbiqi	İş formaları
1. Dərsin başlanğıcının təşkili, ev tapşırıqlarının yoxlanılması	1. Uşaq və ya yoxlama test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi 2. Trenajorlardan istifadə 3. Yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi və təlimdə problemlə situasiyadan istifadə	Fərdi, kollektiv, qrupla
2. Yeni biliklərin və fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi, ilkin anlayışların formalaşması	1. Yeni materialın izahı zamanı multimedia dəstəyi 2. Dərs ilə müşayiət olunan slayd 3. Təqdimat-dərs 4. Dərs layihəsi 5. Yaradıcı tapşırıq 6. Videofilmin nümayişi	Fərdi, kollektiv, cütlərlə, qrupla
3. Biliklərin və fəaliyyət üsullarının möhkəmləndirilməsi	1. Test tapşırıqlarının edilməsi 2. Mövzunun yaradıcı tərtibatı 3. Kiçik yaradıcı iş	Fərdi, qrupla
4. Biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi	1. Elektron yaradıcı tapşırıqlar (təqdimatların, veb-səhifələrin hazırlanması) 2. Hesabatın, referatın, məktubun hazırlanması 3. Tədqiqat layihə	Fərdi, qrupla, cütlərlə
5. Biliklərin nəzarəti və yoxlanılması	1. Tədqiqat layihəsi 2. Nəzarət testi 3. Yaradıcı tapşırıqlar	Fərdi

Ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi fənninin proqramları da təlim-tərbiyə prosesində İKT-dən istifadəyə xüsusi önəm verir. Həmin proqramın izahat vərəqində deyilir: “Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi üzrə seminarların və mühazirələrin təşkilində İKT-dən istifadə təlimin keyfiyyətinin yüksəldir” (4, s.3).

Ali məktəblərin qabaqcıl tarix müəllimlərinin təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində Vətən tarixinin tədrisində İKT-dən istifadəyə geniş yer verərək təlimin səmərəliliyini yüksəldirlər. Onlar internet resurslarından, çox-

saylı ədəbiyyatlardan, mədəniyyətlə bağlı müzey materiallarından istifadə edərək təlimdə şüurlu mənimsəməyə motiv yaradırlar. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində İKT-dən istifadə imkanlarını 2 saylı cədvəldə ümumiləşdirmişik. I-IV saylı disklərdə Vətən tarixinin müəyyən hissələri, qismən də olsa, öz əksini tapmışdır.

Ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi fənni üzrə (mühazirələrdə) istifadə olunan (elektron disklər) İKT vasitələrini əks etdirən 2 saylı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 2

Ali məktəbin Azərbaycan tarixi kursu üzrə fəsiləri	İKT-dən istifadə imkanları
Azərbaycan tarixi. Qədim dövr.	I disk
Azərbaycan tarixi. Orta əsrlər dövrü.	I-II disk
Azərbaycan tarixi. Yeni dövr.	I-III disk
Azərbaycan tarixi. Ən yeni dövr	I-IV disk

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ali məktəblərdə Vətən tarixinin tədrisində mühazirə və seminarların aparılmasında İKT-dən didaktikanın tələbləri əsasında istifadə etdikdə təlimin keyfiyyəti yüksəlir, müəllimin dərslərdə çox danışmasına ehtiyac qalmır. Dərslərdə işgüzarlıq, səmərəlilik maksimum təmin olunur. Bu da əyanilik, tələblərin müstəqil işlərinin təşkilinə motiv yaradır.

Problemnin aktuallığı. İslahatlara ehtiyacı olan ali məktəblərdə dövrün tələblərinə uyğun fəa-

liyyət göstərmək üçün pedaqoji kollektivlərin gərgin səyinə ehtiyac var.

Problemnin elmi yeniliyi. Bu gün cəmiyyətin inkişafı həyatın bütün sferalarında yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin vacibliyini tələb edir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Təhsil sahəsində müasir tələblərə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması zamanın tələbindən geri qalmamalıdır, deməli, müasir müəllim öz fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadə etməlidir, təhsilin əsas vəzifəsi yeni - kamil, düşünən, bilikləri müstəqil əldə etməyi bacaran nəsil tərbiyə etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ефимевич О.А. Применение информационных технологий на уроках истории. Моя гимназия имени А.С. Пушкина. Г. Шахты, 2015 г.
2. Константиновский М.А. Программированное обучение с разных сторон. М., 2014, 415 с.
3. Комплект временной нормативной технической и методической документации // Информатика и образования, 1987, № 5, с. 82-92.
4. Мəmmədov S.A. Pedaqoji Universitet və institutlar üçün Azərbaycan tarixi proqramı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012, 52 s.

E-mail: amirov-mubariz@mail.ru
Rəyçi: ped.ü.fəls.dok.T.S.Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2020

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.891

Təranə Mehman qızı İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçisi

COĞRAFIYA FƏNNİ ÜZRƏ TƏDQIQAT XARAKTERLİ TAPŞIRIQLARIN HAZIRLANMASI

Təranə Мехман гызы Исмаилова

старший научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

РАЗРАБОТКА ЗАДАНИЙ ПО ГЕОГРАФИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ХАРАКТЕРА

Təranə Mehman Ismayilova

senior researcher at Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

PREPARATION OF RESEARCH TASKS IN GEOGRAPHY

Xülasə. Şagirdlərin tədqiqat aparması müasir dərsin ən böyük üstünlüklərindən biri olmaqla bərabər, həm də onların axtarıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təcrübələr göstərir ki, təfəkkür fəaliyyətinin, fərqli fikirlərin müzakirəsi şagirdlərdə müzakirə etmək və düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətini möhkəmləndirir. Dərsdə “səni öyrədirəm” yox, “biz birlikdə öyrənirik” prinsipi müəllim və şagirdlər arasında tərəfdaş, yoldaşlıq, hörmət, məhəbbət hissələrini formalaşdırır. Şəxsiyyətyönümlü təlim şagirdlərin idrak, yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini və fənlərə marağını artırır. Nəticədə, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin fəallığını yüksəldir, psixoloji gərginliyi azaldır.

Açar sözlər: *şagird, müəllim, tədqiqat, təfəkkür, bilik, bacarıq, qabiliyyət, keyfiyyət, tapşırıq, sual, kollektiv, fərdi, qruplar, dərs formaları*

Резюме. Проведение учащимися исследований являются не только одним из самых больших преимуществ современного обучения, но также улучшают их навыки поиска и исследования. Опыт показывает, что обсуждение мыслительной деятельности и различных идей укрепляет способность учащихся обсуждать и делать правильные выводы. Принцип «мы учимся вместе», а не «мы учим вас» создает чувство сотрудничества, дружбы, уважения и любви между учителями и учениками. Личностно-ориентированное обучение повышает у учащихся познавательные, творческие, исследовательские способности и интерес к предметам. В результате этого повышается активность учащихся в процессе обучения и снижается психологическая напряженность.

Ключевые слова: *ученик, учитель, исследование, мышление, знания, умения, способности, качество, задание, вопрос, коллективно, индивидуально, группы, формы занятий*

Summary. Students' research is not only one of the biggest benefits of modern teaching, but also enhances their search and research skills. Experience shows that the discussion of thinking activity and different ideas strengthens students' ability to debate and draw correct conclusions. The principle of “we teach you” rather than “teach you” in the classroom creates a sense of partnership, friendship, respect, and love among teachers and students. Personality training increases students' cognitive, creative, research abilities and interest in the subjects. As a result, it increases student activity in the learning process and reduces psychological tension. This also leads to student satisfaction.

Key words: *student, teacher, research, thinking, knowledge, skills, abilities, quality, task, question, collective, individual, groups, lesson forms*

Müasir təhsilin məqsədi şagirdin şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, şagirdin aktiv, yaradıcı həyat mövqeyini formalaşdırmaqdır.

Coğrafiya bir şagirdin müstəqil məlumat əldə edə bilməsi, innovativ qərarlar qəbul etməsi və sivilizasiyanın müasir inkişafının yerli, regional və hətta global problemlərinin həlli yollarını tapmağa kömək edən məktəb fənlərindən biridir. Məktəb coğrafiyası bu baxımdan böyük potensiala sahibdir və şagirdlərin müstəqil idraki yaradıcılıq fəaliyyətinə hazırlaşmaları və tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılmasını zəruri edir.

Dünya təhsil praktikasında tədqiqat anlayışı şagirdin və müəllimin birgə fəaliyyətinin yaradıcı prosesini əhatə edir.

Şagirdlərdə tədqiqat fəaliyyətini inkişaf etdirərək, aşağıdakı bacarıqları formalaşdırmaq olar: müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edərək məlumat toplamaq, onları sistemləşdirmək, müqayisə etmək, təhlil etmək, ümumiləşdirmək, bilikləri praktik məsələlərlə möhkəmləndirmək.

Həm dərsdə, həm də dərstdən kənar vaxtlarda müstəqil fəaliyyətlər təşkil etmək və şagirdlərin coğrafiyanın öyrənilməsinə davamlı marağının formalaşmasına yönəltmək müəllimin vəzifəsidir. Şagirdlərin dərsdə və məktəbdə kənar saatlarda apardıqları tədqiqat işləri bir neçə növə ayrılır. Məsələn,

dərs zamanı tədqiqat aparmaq, müxtəlif mövzularda debatlar təşkil etmək, xəritə üzərində xəyali səyahətlər təşkil etmək və s., dərstdən kənar saatlarda tədqiqat ekspedisiyaları təşkil etmək, layihələr hazırlamaq, müsahibə almaq, elmi və praktik konfranslarda iştirak etmək və ya çıxışlar hazırlamaq və s.

Tədqiqat metodunu tətbiq edərək şagirdlərdə tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və coğrafiya üçün müsbət bir motivasiya formalaşdırmaq mümkündür.

Tədqiqat fəaliyyəti bacarıqları problemlə öyrənmə texnologiyası vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bu texnologiyanın xarakterik xüsusiyyəti şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətidir. Nəticə odur ki, hər bir şagirdə müstəqil axtarış bacarığı inkişaf edir, praktik iş apararkən xəritə, alət və digər avadanlıqlarla işləmə bacarığı formalaşır.

Tədqiqat bacarıqlarının inkişafına dərslərin qeyri-ənənəvi formaları da kömək edir. Bu

dərslərə mühazirə dərsləri, seminar dərsləri, test dərsləri, praktiki dərslər, tədqiqat dərslərini aid etmək olar.

Dərs - mühazirə şagirdləri müstəqillik, nəzəri düşüncə tərzində tərbiyə edir. Mühazirələri yeni mövzuya giriş və ümumiləşdirmə dərsləri kimi aparmaq olar. Şagirdlərin mühazirə zamanı qeyd etmələri vacibdir.

Dərs - seminar zamanı müstəqil öyrənmələri üçün şagirdlərə fərdi və ya qrup tap-sırıqları verilir. Fərdi iş zamanı şagirdlər kiçik tədqiqatlar aparır və qısa hesabatlar hazırlayırlar. Çıxışlardan sonra hər bir şagird materialın müzakirəsində iştirak edir, əlavələr edir və təqdimatları təhlil edirlər. Seminarda danışmağa vaxtı olmayan şagirdlər tədqiqatlarını yazılı formada təhvil verirlər.

Dərs - test zamanı şagirdlərin mövzuları mənimsəmə səviyyələri yoxlanılır. Bu növ dərs coğrafiya fənn proqramında (kurikulum) yer alan standartlara uyğun aparılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin müəyyənləşdirmək, izah etmək, proqnoz vermək, müqayisə etmək bacarıqları yoxlanılır. Tapşırıqlar dörd çətinlik səviyyəsinə uyğun hazırlanmalıdır.

Tədqiqat dərslərdə verilən tapşırıqlar mütləq surətdə şagirdləri tədqiqata yönəltməlidir. Tədqiqat dərslərdə yanaşmanın funksiyaları aşağıdakılardır:

1. İdraki marağın formalaşdırılması;
2. Öyrənmə üçün müsbət motivasiya yaratmaq;
3. Dərin, davamlı və təsirli biliklərin formalaşması;
4. Şəxsiyyətin intellektual sahəsinin inkişafı - özünütərbiyə etmə bacarıqlarının formalaşması, yəni fəal idrak fəaliyyətinin yollarının formalaşdırılması;
5. İdrak fəaliyyətinin və müstəqilliyin inkişafı.

Tədqiqat dərslərini planlaşdırarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

- Hər bir şagird komanda işində iştirak etməlidir.
- Verilən tapşırıqlar bütün sinfin səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Bir nümunəyə baxaq. Şagirdlər Avstraliyanın təbiətini müstəqil olaraq öyrənməlidirlər. Sınıf tədqiqat qruplarına bölünür: kartoqraflar,

geomorfoloqlar, geoloqlar, klimatoloqlar, hidroloqlar:

- kartoqraflar materikin coğrafi vəziyyətini müəyyənləşdirirlər;
- geomorfoloqlar ərazini araşdırırlar;
- geoloqlar yer qabığının quruluşunu izah edir;
- iqlimşünaslar iqlimi müəyyən edəcəklər;
- hidroloqlar daxili suları tədqiq edəcəklər.

Tematik xəritələrdən və dərslikdən istifadə edən hər bir qrup araşdırma mövzusunda kontur xəritəni tərtib edərək, öz işləri haqqında hesabat hazırlayır. Bütün qrupları birləşdirən bir problem var. Qitənin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Qrup işini daha ardıcıl, mütəşəkkil və hamı üçün anlaşılıq etmək üçün aşağıdakı məsələlərin müzakirəsini təklif etmək olar:

- Problemin həllini necə düşünürsünüz?
- İşləmək üçün nəyi bilmək lazımdır?
- Hansı xəritələrdən istifadə edəcəksiniz?
- Ekspedisiyanın hər bir üzvü hansı rolunu oynayacaq?

3-4 dəqiqə ərzində şagirdlər həll etməli olduqları vəzifələri müəyyənləşdirir, qruplarda vəzifələrini bölüşdürür, iş üçün lazım olan xəritələri seçirlər. Qruplardakı uşaqlar həvəslə işləyirlər: kimsə analitik fəaliyyətə meyillidir, kimsə praktik olaraq hərəkət edir, kimsə kömək edir. Lakin bütün şagird fəaliyyəti tək bir nəticəyə yönəldilmişdir. Beləliklə, öyrənmə şagird fəaliyyəti dövründə baş verir. Tədqiqatlar zamanı, xəritələri təhlil edən uşaqlar əsas suala cavab verərək, kartoqrafik məlumatları şifahi dilə tərcümə etməyi öyrənirlər: - Avstraliya ilə digər qitələrin təbiəti arasında nə fərq var?

Bu cür qrup işi vacib bir tərbiyə effekti verir: şagirdlər bir komandada işləməyi, işlərini təhlil etməyi və tədqiqat prosesində problemin həllini tapmağı öyrənirlər. Əlbəttə ki, bu həm də şagirdlərin idrak fəallığını artırır.

Şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdıran dərs formalarından ən önəmlisi *layihə dərsləridir*.

Ən çox istifadə olunan layihə dərsləri məlumat, tədqiqat, yaradıcı, tətbiqi və ya təcrübə yönümlü dərslərdir. Layihələr qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər. Bu zaman şagirdlər layihənin məqsədindən asılı olaraq fərdi, cütlər, qrup və kollektiv şəkildə işləyə bilərlər.

Məlumat xarakterli layihə hər hansı coğrafi obyekt və ya səyahətçi haqqında məlumat toplamaq, təhlil etmək, ümumiləşdirmək və təqdimat hazırlamaq kimi hissələrdən ibarət ola bilər. Buna görə məlumat layihəsini aşağıdakı ardıcılıqla planlaşdırmaq lazımdır: a) obyekt müəyyənləşdirmək; b) şagirdlərin istifadə edə biləcəyi mümkün mənbələr; c) nəticənin təqdimat formaları.

Məlumat layihəsinin əsas ümumi vəzifəsi dəqiq məlumat tapmaq, emal etmək və təqdim etmək bacarığının formalaşdırılmasıdır, buna görə də bütün şagirdlərin müxtəlif müddəti və mürəkkəbliyi olan informasiya layihələrində iştirak etmələri arzu olunur.

Layihə metodundan istifadə üçün əsas tələblər:

- Tədqiqatın əhəmiyyətli, yaradıcı və problemlili olması;
- Gözlənilən nəticələrin praktik, nəzəri əhəmiyyəti;
- Müstəqil (fərdi, cüt, qrup) şagird fəaliyyəti.

Layihə texnologiyasından istifadə, tədris metodları, forma və vasitələrinin düşünülmüş, əsaslı birləşməsinə təmin edir.

Tədqiqat xarakterli layihə dərslər üçün müəllim:

- bütün tədqiqat arsenalına, axtarış metodlarına, şagirdlərin tədqiqat işlərini təşkil etmək bacarığına sahib olmalı;
- düşüncələrini ortaya qoymadan müzakirələr təşkil edə və keçirə bilməli;
- problemin həllini tapmaq üçün şagirdləri yönləndirməli;
- seçilmiş layihələrin problemlərini həll etmək üçün müxtəlif sahələrdə bilikləri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır.

Müəllimlərlə yanaşı layihə dərslərdə şagirdlər də müəyyən bacarıqlar əldə edirlər:

- müstəqil olaraq bilik əldə etməyi və yeni idrak və praktik problemlərin həllində istifadə etməyi;
- ünsiyyət bacarıqları əldə edir;
- tədqiqat işlərinin praktik bacarıqlarına yiyələnir;
- lazımı məlumatları toplayır, faktları təhlil edir və nəticə çıxarır.

Tədqiqat fəaliyyətində problemin həllini tapmaq üçün iki subyektin (müəllim və şagird)

ortaq fəaliyyətinin yaradıcılıq prosesi başa düşülür, nəticəsi bir düşüncə tərzinin və bütövlükdə dünyagörüşünün formalaşmasıdır.

Tədqiqatın gedişi bir zəncir şəklində təqdim edilə bilər:

- mövzunun əsaslandırılması;
- məqsəd və vəzifələrin təyin edilməsi;
- tədqiqat hipotezinin inkişafı;
- nəticələr;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqat işinin təşkili zamanı bütün tədqiqatlar üçün tədris materialının seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman didaktikanın əsas prinsiplərinə ciddi şəkildə əməl edilməlidir: elmi, sistemli, ardıcıl, əlçatan, vizual, komanda şəraitində şagirdlərə fərdi yanaşma, öyrənmə inkişafı və nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi.

Şagird tədqiqatlarının məzmununu müəyyənləşdirərkən müəllim bütün yaradıcı vəzifələrin olmasını təmin etməlidir:

- məzmunu sadə və tədris planı ilə birbaşa və ya dolaylı yolla əlaqəli, başa düşülən, şagirdlərin yaşı nəzərə alınır;
- məzmunu müxtəlif;
- dizaynda maraqlı və əyləncə elementlərini ehtiva edən;
- şagirdlər üçün cəlbədicə, icra formasında müxtəliflik;

Tədqiqat işləri təbiət hadisələrinin fiziki əsaslarının açılmasına, əməksevərlik, təbiətə hörmət və elmi işdə ibtidai bacarıqların formalaşmasına töhfə verməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi Təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) Bakı: Mütərcim, 2012, 402 səh.
2. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2013, 139 səh.
3. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
4. Veyisova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu, 2007, 156 səh.
5. Coğrafiya-6. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. E. Əlizadə, N. Seyfullayeva, İ. Rakçeyeva, Y. Şabanova. Bakı: Bakınəşr, 2013, 160 səh
6. Coğrafiya-7. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik Y. Qəribov, N. Seyfullayeva, Ş. Hübətova, Y. Şabanova, T. İsmayılova Bakı: Bakınəşr, 2014, 144 səh.

Coğrafiya fənni üzrə tədris materialının uğurla mənimsənilməsi və yaradıcılıq qə-biliyyətlərinin təzahürü üçün şagirdlərə tədqiqat xarakterli ev tapşırıqlarını təqdim edilməsi də vacibdir. Bütün mövzular üçün mini ev araşdırma sistemi hazırlanmalıdır. Onları yerinə yetirən şagirdlər həyat təcrübələrini zənginləşdirir: onlar gələcək tədqiqat işlərinin əsası kimi məcazi, sonra mücərrəd təfəkkür formalaşdırırlar. Bu cür tapşırıqların formaları fərqli ola bilər: müşahidələr, ekskursiyalar, dövrü nəşrlərlə işləmək.

Problemin aktuallığı. Tədqiqat işlərini təşkil edərək şagirdlərin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur: müstəqil fərdi fəaliyyətin əsas elementlərinin bacarıqlarını inkişaf etdirmək - məqsəd, tədqiqat planı tərtib etmək; müxtəlif məlumat mənbələrinin istifadəsi, alınan məlumatların işlənməsi (qeyd etmək, mücərrədləşdirmə, müqayisəli analiz, diaqramların, sxemlərin istifadəsi).

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərə məktəbdənkənar tədqiqat işləri verərkən, yaradıcı axtarışın məzmununu və istiqamətini müəyyənləşdirərkən onların mövcud təcrübəsini, eləcə də peşə yönümlərini nəzərə almaq vacibdir. Tapşırıqların müxtəlif formaları hər bir iştirakçıya özünü sübut etməyə imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı şagirdlərdə vətəndaş təfəkkürü, ünsiyyət mədəniyyəti, müstəqillik və demokratiklik, kreativlik, riyazi və iqtisadi savadlılıq, İKT savadlılığı, tolerantlıq və s. kimi bacarıqların formalaşdırılması qarşımızda duran ən böyük vəzifələrdəndir.

E-mail: teraneler@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. A. Hacıyev
ped.ü.fəls.dok. Ə. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2020.

UOT 372.891

İradə İsa qızı Nağiyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Şamkir rayonu Düyərli kənd 1 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK DUYĞULARININ AŞILANMASI

Ирада Иса гызы Нагиева

доктор философии по педагогике,

учитель общеобразовательной школы № 1 села Дюярли Шамкирского района

ПРИВИТИЕ ПАТРИОТИЧЕСКИХ ЧУВСТВ, В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ

Irada Isa Nagiyeva

doctor of philosophy in pedagogy,

teacher of secondary school No. 1 of the village of Duyarli of Shamkir region

GRAFTING PATRIOTIC FEELINGS IN THE PROCESS OF TEACHING GEOGRAPHY

Xülasə. Təhsil sahəsində əldə olunan bilik və bacarıq, mənəvi dəyərlər hər bir təhsil alanın cəmiyyətin layiqli üzv olmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Coğrafiyanın tədrisi prosesində vətənpərvərlik duyğularının aşılınmasında gündəlik dərslərlə yanaşı, “Coğrafiya gecələri”, “Viktorinalar”, “20 Yanvar şəhidləri”, “Aprel şəhidləri”, “Dəyirmi masalar” və s. tədbirlər də böyük rol oynayır. Birlik, igidlik, dostluq, həmrəylik, azadlıq, müstəqillik, tariximiz, təbiətimiz və s. mövzularında, “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz”, “Dilimiz qeyrətimiz”, “Vətən mənə oğul desə nə dərdim”, “Torpaq uğrunda ölən varsa Vətəndir” keçirilən tədbirlər milli-mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəsinə təsir göstərir. Diyarşünaslığın ekskursiyalarında vətənpərvərlik duyğularının aşılınmasında böyük rolu vardır.

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, integrasiya, ədəbiyyat, tarix, diyarşünaslıq, ekskursiya*

Резюме. Велика роль учителя в привитии учащимся знаний и умений, нравственных ценностей для формирования достойного члена общества. В процессе преподавания географии, наряду с проведением ежедневных уроков по привитию патриотического воспитания, велика роль и таких мероприятий как: «Географические вечера», «Викторины», «Шехиды 20 января», «Апрельские шехиды», «Круглый стол». Такие темы как воспитание единства, храбрости, дружбы, солидарности, свободы, независимости, любви к родной истории, природе и проведение таких мероприятий как «Наше знамя вечно», «Наш родной язык-наше достоинство», «Сыны родины», «За родину и умереть можно», влияют на воспитание национальных и моральных ценностей. Велика роль краеведения и экскурсий в привитии патриотических чувств.

Ключевые слова: *патриотизм, интеграция, литература, история, краеведение, экскурсия*

Summary. The role of the teacher in instilling in students knowledge and skills, moral values for the formation of a worthy member of society is great. In the process of teaching geography, along with conducting daily lessons on instilling patriotic education, the role of such events as: “Geographical evenings”, “Quizzes”, “Martyrs on January 20”, “April martyrs”, “Round table”. Topics such as fostering unity, courage, friendship, solidarity, freedom, independence, love for one’s native history, nature and holding events such as “Our banner is eternal”, “Our native language is our dignity”, “Sons of the motherland”, “For the motherland” and you can die,” affect the upbringing of national and moral values. The role of local history and excursions in instilling patriotic feelings is great.

Key words: *patriotism, integration, literature, history, diary studies, excursion*

Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, mənəvi dəyərlər hər bir təhsil- alanın cəmiyyətin layiqli üzvü olmasına imkan və şərait yaradır, onu biliyi, etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevrilir. Bu kimi missiyanın yerinə yetirilməsində müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. K.D. Uşinski yazırdı: “Müəllim nə qədər ki, oxuyur, öyrənir, o yaşayır, o, oxumağı dayandırdıqda ondakı müəllimlik ölür” (1).

Prof. Y. Mahmudovun sözləri ilə desək, şəxsiyyətləri, ziyalı təbəqələri həm yaradırlar, həm də mənsub olduqları xalqın mənəvi varlığını tarixin fırtınalarından, qasırğalarından keçirib sonrakı nəsillərə yadigar qoyub gedirlər... Beləcə xalqın bayrağından qopub pərvazlanan ziyalı dönüb öz xalqını yaşadan qüdrətli bir varlığa çevrilir. Ziyalı xalqının çırağıdır. “Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində bu, gözəl nümunədir”.

Mən Y. Mahmudovdan təsadüfi nümunə göstərmədim. Bu günün şagirdləri sabahın qurucusu, ziyalıdır. Biz onu hansı ruhda tərbiyə etsək, o ruhda da böyüyəcək, cəmiyyətə, elinə, obasına o ruhda vətəndaş olacaqdır.

Coğrafiyanın tədrisində vətənpərvərlik duyğularının aşılması üçün kifayət sayda mövzular var. Qabiliyyətli müəllim yeri gəldikcə, demək olar ki, hər mövzunu vətənpərvərlik hissi, vətənpərvərlik duyğusu ilə əlaqələndirməlidir.

“Coğrafi təbəqənin qanunauyğunluqları” mövzusunun tədris edərəkən, təbiətin qorunması ilə əlaqədar, landşaftların öyrənilməsi, coğrafi təbəqələrdə baş verən dəyişikliklər, antropogen landşaftların yaranması ilə əlaqədar olaraq vətən sevgisi, vətəni qorumağın əsas missiya olmasını H. Arifin dili ilə desək:

“Məsəl var, anadır evin dirəyi

Bir divar yıxılsa bir divar yatar,

Ana təbiəti itirsək əgər,

Bir ev yox, bir kənd yox,

Bir dünya batar” və yaxud görkəmli rus mütəfəkkiri F.M. Dostoyevskinin “Təbiəti sevməyən insanı da sevməz” ifadəsilə şagirdlərə təbiəti sevdirməyə çalışmalıyıq.

Türk dünyasının öndəri Mustafa Kamal Atatürk üzünü ziyalılara tutaraq deyirdi: “Yetişən uşaqlarımıza və gənclərimizə alacağı təhsilin hüdudu nə olursa olsun, hər şeydən əvvəl, Vətənin istiqlalına, öz mənliliyinə, milli ənənə-

sinə düşmən kəsilən bütün ünsürlərlə mübarizə etmək gərəyi öyrədilməlidir”

Müəllim şagirdlərin mənəvi aləminin memarı, keçmiş və gələcək arasında canlı körpüdür. Müəllimin pədaqoji fəaliyyətinin əsasını təşkil edən təhsil millətin gələcəyidir. (Ümum-milli lider H. Əliyev) Rus pədaqocu K.D. Uşinski yazırdı: “Biz həkimlərə can sağlamlığımızı etibar etmişiksə, müəllimlərə uşaqlarımızın şüurununu, dərk etməsini, tərbiyəsini, inkişafını, bir sözlə, vətənimizin gələcəyini etibar etmişik” (1)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 19 iyun 2009-cu il tarixdə imzalanmış “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda müəllimlik sənətini özü üçün peşə seçən müəllimlərin vəzifəsi kimi aşağıdakılar göstərilib: təhsilçilərdə fəal vətəndaş mövqeyi formalaşdırmaq, onların vətənpərvərlik və azərbaycanlılıq ruhunda tərbiyə etmək, müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq, ixtisas və elmi-pədaqoji səviyyəni yüksəltmək, elmi araşdırmalar aparmaq istiqamətində gənc müəllimlərin formalaşdırmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Bu işdə biz müəllimlərin üzərinə böyük iş düşür. Məktəbdə keçirilən yanvar şəhidlərinə, aprel şəhidlərinə həsr olunmuş tədbirlərdə, viktorinalarda, “coğrafiya gecələrində” və s. tədbirlərdə də şagirdlərə Vətən sevgisi, Vətəni qorumaq duyğusu aşılmalıdır.

Çağdaş türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biri Ulu öndər H. Əliyev təhsil sahəsində çalışanlara müraciət edərək demişdir: “Məktəblərimizdə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası, məzmununu çox geniş tədris olunmalıdır. Xalqımızı, millətimizi, gənclərimizi tariximizə, mədəniyyətimizə, ənənələrimizə uyğun tərbiyə etmək təhsilin əsas istiqaməti, məktəblərimizin borcudur.

Azərbaycan vətəndaşı mahiyyətə doğulduğu torpağa bağlılıq, milli adət və ənənələrə sədaqət, vətən, torpaq uğrunda canından və malından keçə bilmək, Azərbaycan dövlətinin qanunlarına dönmədən əməl etmək ruhunda hazırlanmalıdır. Birlik, igidlik, sədaqət, dostluq, həmrəylik, müstəqillik, azadlıq, tariximiz, təbiətimiz, istiqlalımız və s. mövzularda (“Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!”), “Dilimiz – qeyrətimiz”, “Vətən mənə oğul desə nə dərdim?”, “Torpaq, uğrunda ölən varsa, vətəndir”

və s.) keçirilən tədbirlər, ədəbi-bədii kompozisiyalar, şagirdlərin milli mənlilik, milli- mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəsinə təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi tədbirlərə, xalqımızın tarixinə, ədəbiyyatına, İslam dəyərlərinə dair məlumatların mənimsəndilməsində coğrafiya müəllimlərinin xüsusi əməyi vardır. Dünya ölkələrinin iqtisadiyyatından, təbiətindən, gözəlliklərindən danışarkən, o ölkələri Azərbaycanla müqayisə edib “Doğma Vətən şirin olar”, “Hər kəsə öz vətəni şirindir”, “Vətən viran olsa da o, cənnətdən gözəldir”, “Bu dünyada şirin şey, bir anadır, bir Vətən”.

Əzizim, Vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə Vətən yaxşı

və s. ifadələrlə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsi, Vətənə bağlı, onu sevən özünü Vətənə borclu bilər, onun çiçəklənməsinə çalışan, onu qoruyan və qorumağa hazır olan gənclər yetişdirməsi deməkdir. Məqsədimiz tək-cə Vətəndə yaşayan, onun çörəyini yeyən, suyunu içən şəxs deyil, Vətən, xalq üçün hər şey etməyə çalışan Vətən övladı formalaşdırmaqdır.

Təlimin şəxsə, onun inkişafına istiqamətlənməsi təhsil məzmununa münasibətin dəyişməsinə - şəxsiyyətyönlü olmasına gələcəyin vətəndaşı kimi formalaşmasına təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, kamil insan kimi formalaşmasına istiqamətlənir. Tədris materialı bu halda mənimsəmənin obyektini kimi meydana çıxır, öyrənmənin fəaliyyəti üçün təhsil mühitinin yaradılmasına, təhsilin xarici komponentlərinin tərkib hissəsinə çevrilməsinə xidmət edir. Göründüyü kimi, birinci halda məzmun öyrənməyə mənimsəmə üçün verilsə, ikinci halda şəxsə istiqamətlənir, məzmun təhsilin məzmununu kimi çıxış edir. A.O. Mehrabov yazırdı: “Əgər təlim prosesi təhsilin məzmununa daxil edilmirsə, təhsilin məzmununu uşaqlara müəllim tərəfindən verilən özgəninkiləşdirilmiş material kimi qəbul edilir. Əgər təlim prosesi məzmununa daxil edilərsə, onda təlimin fəaliyyəti ilə bağlı məzmununa daha geniş mənada baxmaq lazımdır. Fəaliyyətin təhsilin məzmununda olan rolundan didaktik sistemin bütün səviyyələri, yəni təlimin məzmununu və məqsədindən tutmuş öyrənilənlərin, onun nəticələri əsasında özünü dərslər və özünüqiymətləndirməsinədək olan proseslərlə qidalanır”.

Diyarşünaslıq haradan başlayır? Şagirdlər ölkənin ona ən yaxın olan bir güşəsindən, evinin yanından, oxuduğu məktəb, yaşadığı ərazi, onun təbii coğrafi şəraiti, tarixi şəxsiyyətləri, əmək qəhrəmanları, müharibə veteranları, fərqlənən insanları haqqında ilk məlumatları toplayır. Vətənpərvərlik duyğusu elə bir duyğudur ki, şagirdlər yuxarı siniflərə gəldikdə onu daha yaxşı qavrayırlar. Müəllim şagirdlərini rayonlarında yerləşən Bayraq muzeyi, H. Əliyev mərkəzi, Tarix-diyarşünaslıq muzeyi və s. mərkəzlərə ekskursiyalar təşkil etdikdə, hər hansı bir Vətən müharibəsi iştirakçısı ilə görüşdə, şəhidlərə həsr olunmuş tədbirlərdə daha yaxşı qavrayırlar. Milli qəhrəmanımız Mübarizdən sonra şagirdlərimiz, məktəbimizin on şəhidindən biri olan Altun Dəmirlilə: "mən də hərbi xidmətdə Mübariz kimi olacam", - deyirdi. Həqiqətən də o, aprel döyüşləri zamanı ön cəbhədə şəhid oldu. Onun dəf-nində rayon rəhbərləri, hərbi komissarlığın işçiləri, müəllimlərin, şagirdlərin iştirakı, şagirdlərimizin ruh yüksəkliyi onlara Vətənin müdafiəsi üçün hazır olduqlarını hiss etdirir.

Dərslərdə bütün mövzularda diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilir, inteqrasiyaya baxımından səmərəli olsa da mövzular səpələnmiş halda hər tədris vahidində sərbəst bir mövzu diyarşünaslığa - diyarımızın coğrafiyasına ayrılır. Bu model ölkənin dünyaya inteqrasiyası baxımından səmərəlidir. Vətənpərvərlik duyğularının aşılması zamanı müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərinin keçirilməsi zamanı, “Ölkəmizi tanıyaq” tur aksiyalarında Vətənə, Vətənin mübariz oğullarına həsr olunmuş mahnılar və şerlər səsləndirilməlidir. Ekskursiyaların və digər tədbirlərin nəticəsi olaraq məktəbdə “Albom-məlumat” kitabları yaradılması, coğrafi adların mənası, müxtəlif təbii və sosial obyektlərin fotoları çərçivələnib stendlər hazırlanmalı, görkəmli şəxsiyyətlər, qəhrəmanlar, Qarabağ əlilləri, şəhidlər güşəsi məktəbin əsas hissəsində yerləşdirilməlidir. Şagirdlərimizdə Respublikamızın dövlət rəmzlərinə hörmət, məhəbbət və qurur hissələrini formalaşdırmaq lazımdır. Bu rəmzlər hər bir sinif otağında olmalı və tez-tez xatırlanmalıdır.

Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində tərbiyə məsələsini elmi şəkildə izah etməklə gənc nəslin, hər şeydən əvvəl, uşaqların və

gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmağa, onları Vətəni sevməyə, onunla fəxr etməyə səsləmişdir.

VI sınıfdə “Azərbaycan mənim vətənimdir” mövzusunun tədrisində, məncə, Azərbaycan vətənpərvərliyinin ali zirvəsi olan S. Vurğunun “Azərbaycan” şerindən istifadə edilməlidir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən
Anam, doğma Vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan!
Azərbaycan, Azərbaycan.

Məmməd Arazın “Vətən mənə oğul desə nə dərdim, mamır olub qayasında bitərdim” şerindəki misralar öz Vətəninin layiqli övladı olmaq istəyən hər bir azərbaycanlının ürək sözləridir.

Klassiklərimizdən S. Vurğun: “İnsan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissədir”, - demişdir.

Coğrafiya müəllimləri Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətlərindən danışarkən onun qorunmasını, Vətən sevgisini, istər klassiklərimizdən, istərsə də müasirlərimizdən nümunələr göstərməklə, “Vətəndən pay olmaz”, “Ölərəm, əldən əgər getsə Vətən” misralarını xatırlatmalı, Azərbaycanın relyefi, relyefin müxtəlifliyi ilə əlaqədar mövzular tədris edilərkən, şagirdlərə Vətənin gözəlliyini, relyefinin müxtəlifliyini S. Vurğunun “Azərbaycan” şerini xatırlatmaqla, Vətən sevgisinin heç bir sevgi ilə eyni olmadığına diqqət çəkməlidir:

Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...

Ədəbiyyat:

1. Uşinski K.D. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953.
2. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri, Bakı, 2010
3. Süleymanova A. Müasir kurikulumlarında yeni təlim yanaşmalarının tarixi kökləri // Kurikulum, 2008, № 2
4. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.

Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənin!
Aranın, yaylağın sənin.

Burada həm ədəbiyyat fənninə inteqrasiya imkanları, həm də obrazlı şəkildə Vətən relyefinin təsviri vətənpərvərlik duyğusunun aşılmasına əyani misaldır.

Coğrafiyanın tədrisində kifayət qədər vətənpərvərlik duyğularının aşılması üçün ayrı-ayrı siniflərdə müxtəlif mövzular var.

Mən mövzunu ümummillə liderimiz, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin bir fikri ilə tamamlamaq istəyirəm: “Bizim, Sizin hamımızın vəzifəsi müstəqil Azərbaycanın sağlam gənclərini milli ruhda tərbiyə etməkdir. Gənclərimizi bilikli etmək, müasir dünyanın əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə qaldırmaqdır. Respublikamızın gənclərini Azərbaycanda müstəqil, demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu işinə cəlb etməkdir.”

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə orta təhsil müəssisələrində diyarşünaslıqla əlaqədar olaraq coğrafiyanın tədrisində mütəmadi olaraq vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması.

Problemin elmi yeniliyi. Orta məktəblərdə coğrafiyanın tədrisində məktəbdənkənar tədbirlərin keçirilməsi və vətənpərvərlik tərbiyəsinin, diyarşünaslıq işinin təşkili və fənlərarası inteqrasiyanın genişləndirilməsi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlərdə yalnız gündəlik dərslərdə deyil, məktəbdə və məktəbdənkənar tədbirlərdə, ekskursiyalarda, viktorinalarda müxtəlif tədbirlərdə vətəni sevdirmək, qayğısına qalmaqla, inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

E-mail: *i.iradanagiyeva@gmail.com*
Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Paşayev*

Redaksiyaya daxil olub: 24.02.2020.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.881.116.11

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
doktor filosofii po pedagogike, dozent
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

ПРАГМАТИЧНОСТЬ ТЕКСТА В ИЗУЧЕНИИ РКИ

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏTNİN PRAQMATİZMİ

Larisa Vladimir Kolesnikova
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

PRAGMATISM OF THE TEXT IN THE STUDY OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Резюме: В мире общения текст выполняет предусмотренные цели. Прагматичный текст подготавливает студентов к решению реальных проблем общения при изучении иностранного языка. Введение прагматических текстов повышает мотивацию для получения информации. В прагматику текста входят вопросы, связанные с читателем и автором текста, а также коммуникативная связь между ними.

Ключевые слова: прагматизм, текст, информация, коммуникативный, рецептивный

Xülasə: Ünsiyyət dünyasında mətn nəzərdə tutulan məqsədləri yerinə yetirir. Praqmatik mətn tələbələrini xarici dil öyrənməklə real ünsiyyət problemlərini həll etməyə hazırlayır. Praqmatik mətnlərin daxil edilməsi məlumat almaq üçün motivasiyanı artırır. Mətnin praqmatikasına oxucu və mətn müəllifi ilə əlaqəli suallar, eləcə də aralarındakı ünsiyyət əlaqələri daxildir.

Açar sözlər: pragmatizm, mətn, informasiya, kommunikativ, receptiv

Summary: In the world of communication, text fulfills its intended goals. The pragmatic text prepares students for solving real communicative problems in learning a foreign language. The inclusion of pragmatic texts increases the motivation for learning to receive information. The pragmatics of the text includes questions related to the reader and the author of the text, as well as the communicative relationship between them.

Key words: pragmatism, text, information, communicative, receptive

Единица, которая подразумевает динамику, организованность в коммуникации, есть текст. Именно в мире коммуникации текст реализовывает свои намеченные цели. Для создания текста используются различные единицы языка (словосочетание, предложение, фраза). Текст, в отличие от единиц языка, по-новому строится, создаётся. Любой текст (устный или письменный) всегда рассчитан на аудиторию: он должен быть

воспринят, понят, принят. Автор, используя различные языковые средства, стремится донести до читателя информацию. Отметим, что без читателя, текст не выполняет назначенной цели и становится неполноценным. Именно в процессе перцепции (восприятие), существует текст, и в этом заключается коммуникативная природа текста.

Категории текста (функциональные, коммуникативные, содержательные) образу-

ют единое образование, не смотря на то, что они по своей сущности разные. Перцепция связана с суждением. Суждение присутствует при чтении предыдущего текста. В тексте отдельное выражение может содержать в себе первоначальные фоновые знания о предмете. Например, в предложении “Он перестал пить алкоголь” говорится о том, что субъект прежде употреблял алкоголь. Фоновые знания, как было отмечено выше, рассматриваются как информационный запас читаемого и увиденного, то есть они создают предпосылки удачного, насыщенного диалога, речевого акта. Эти знания могут быть различны по своему характеру: социальные, коллективные, индивидуальные. Каждый из этих типов преследует определённые цели. Социальные: знание о субъекте речи известной всем до начала сообщения. Коллективные: известны людям одной профессии. Индивидуальные: известны одному-двум членам до начала диалога. Во всех типах фоновых знаний присутствует информация. Значит, информация – одна из основных категорий текста. На это указывал Гальперин “Желание понять коммуникативное намерение автора заставляет читателя декодировать информационный план текста, подвергая скрупулёзному анализу речевые отрезки текста. Информация – абсолютный показатель информативности текста, если рассматривать текст в качестве источника различной информации”. (2) Итак, информативность представлена в любом тексте любого формата.

Информация, если она новая, может быть передана разными способами. Её, во-первых, можно сообщить буквально, конкретно, в прямом значении: *Девичья башня расположена у прибрежной части Ичери шехер (Старой город). Над башней поднимается крепостной флаг. На фасаде башни находится вставной камень с надписью.* В этом небольшом тексте о музее “Девичья башня” все слова даны в прямом значении, минуя переносное. И, во-вторых, информацию можно представить посредством переносного значения, применяя синонимы к определённым словам, через связи: *Девичья башня возвышается в прибрежной части Ичери шехер. Над башней реет крепостной*

флаг. Эти два способа довели до читателя задуманное, несмотря на замену слов. Цель достигнута: высказывание завершено и понято. Текст этот является прагматичным (pragmatos – греческое слово, что означает дело, действие). В прагматику текста входят вопросы, связанные с читателем и автором текста, а также коммуникативная связь между ними. У каждого из участников есть свои цели. Сам текст нацелен на сообщение нужной информации. Прагматизм текста тесно связан с дискурсом, который в последнее время считается связным текстом, где его фрагменты взяты из жизни и формируются в устной действенной речи.

Говоря о прагматических текстах, отметим, что учебники, учебные пособия, словари и т.д. являются прагматическими, так как все несут информацию. Чтобы поближе познакомиться с языком носителя, необходимо уяснить, сколько информации должен вместить в себя текст. Информация может быть усвоена за один урок, если она представлена в небольшом количестве и дана не в сложном ракурсе. Насыщенные тексты, в основном, представлены в художественной литературе. Это: эпитеты, слова в переносном значении, афоризмы, метафоры, просторечная лексика. Всё это осложняет предъявляемый материал. Чтобы знать и усовершенствовать неродной язык, надо соприкоснуться с культурой и литературой языка-носителя. Сделаем оговорку – это сложно, так как процесс зависит от информации, методики его подачи и усвоения самого обучаемого. В тексте, помимо информативности, представлен и языковой, и грамматический материал. Языковой материал включает употребление глаголов, местоимений, предлогов, словосочетаний, предложений и т.д.

Исследуя прагматический текст, мы опираемся и на учебный текст, который имеет любой объём, языковые и грамматические задания, глоссарий и, даже, термины, необходимые для применения в какой-либо области по специальности. Подбирая учебный материал, авторы должны составить тексты с нетрудными конструкциями (на начальном этапе) и адаптированные, ибо в окружении информации обучаемый может не сконцент-

рироваться на основном. Подчеркнем, что текст может быть предоставлен для ознакомительного чтения, а также для более конкретизированного. Если текст составлен автором, то в нём должны присутствовать клише, понятные обучаемому из ранее представленного текста. Если текст взят и адаптирован из другого источника, то также должен быть проверен и отобран для его подачи обучающимся.

Представим текст **“Наполеон в Москве”**.

Когда французские войска вступили в Москву, из ранее двухсот тысяч жителей в городе осталось не более двадцати тысяч. Наполеон надеялся, что жители Москвы придут поклониться ему, и он примет ключи от города. Французы начали грабить и поджигать дома. Наполеон со стен Кремля наблюдал за пожаром. Французские войска находились в Москве более месяца, покидая её, Наполеон хотел взорвать Кремль. Взрыв Кремля должен был подготовить маршал Мартье. Многие здания и башни были заминированы.

Но, случилось так, что пошел дождь и ней все дома сгорели. Не смотря на это, многие башни были разрушены. Было пять взрывов. После разрушений Кремль три года находился в развалинах. И только с 1817 года под руководством архитектора О. Бове начались работы по реставрации башен. Кремль восстанавливали двадцать лет.

В данном тексте нет полной исторической справки, нет раскрытия причины, почему произошло историческое событие. В текст была введена некоторая информация. Но, чтобы текст привлёк внимание этой страноведческой информацией, необходимо дать более широкое объяснение ситуации. Иными словами, формат текста будет увеличен словесно, будут даны исторические факты вторжения Наполеона в Москву.

Текст сжат, то есть присутствует процесс компрессии. Это сжатость текста ведет к недопониманию, недосказанности прочитанного. Каждая часть текста оценивается и воспринимается читающим по-своему. К тексту, для понимания смысла прочитанного, следует дать задания, чтобы обучаю-

щиеся смогли правильно отреагировать на информацию.

В тексте “Наполеон в Москве” много лакун, которые можно дополнить дополнительной информацией. Информацию необходимо подать как результативную, чтобы она была опорной для усвоения текста. Материал имеет определённую конструкцию в виде словосочетания или предложения. В представленном тексте это Наполеон хотел взорвать Кремль. Это высказывание наиболее значимо.

Прогнозируя прагматический текст, мы планируем вопросы к тексту. Вопросы строятся на готовом тексте, учитывая основные высказывания, на которых необходимо сделать акцент. Каждый текст имеет свой определённый объём. Также этих критериев придерживается и прагматический текст (до трёх тысяч знаков). Если же текст будет иметь больший объём, то валидность текста потеряет свой смысл. Реципиент должен вникнуть в синтетическое чтение на стадии прочтения материала, а затем, если предлагаются адекватные упражнения, выполнить их и применить аналитическое чтение. (3)

В прагматическом тексте может быть применима рецептивная лексика, в зависимости от жанра текста, связанного с историей, литературой. Небольшой текст сводится к усвоению малого количества информации и к аспектным упражнениям по выбору. Текст большого объёма (до девяти тысяч знаков) является информативно-насыщенным, затрагивающим многие аспекты проблемы, поставленной и решаемой в нём. В таких текстах рема бывает ярко выраженной, так как информация изобилует в написанном материале. В них присутствует и принцип частотности, и логические действия, направленные на адекватность восприятия.

Автор текста для достижения цели преподносит текст качественный, чтобы реципиент самостоятельно мог разобраться в потоке информации. Хорошо подготовленный текст должен быть организованным, чтобы пресыщенная информация не препятствовала восприятию и запоминанию. Удачное прочтение зависит и от внимания читателя. Значит, автор текста должен подвести его

(текст) к тому, чтобы задуманное было достигнуто. Освоение прагматического текста необходимо для решения коммуникативных задач. Прагматические тексты применяются в целях аккультурации, так как реципиент может столкнуться с реалиями другой страны, а информация, данная ранее, поможет воспользоваться ею в настоящих условиях. Этот компонент является положительным качеством прагматичных текстов. В прагматичных текстах содержится информация в области культуры инофона. Для прагматического понимания, по утверждению Т.А.ван Дейка, следующие:

1. Восприятие коммуникативной ситуации
2. Паралингвистические характеристики (темп речи, ударение, интонация, жесты, мимика)
3. Хранящиеся в памяти знания о говорящем
4. Знания-умения полученные из предшествующего дискурса
5. Знания о правилах

Прагматический аспект текста отражается в лексическом значении слова, в членении предложения, стилистики, определяющим коммуникативные задачи, а именно – воздействие на адресата. Прагматика контактирует с различными видами речевой дея-

тельности. Отметим, что освоение прагматического текста необходимо для решения коммуникативных задач в получении информации в практических целях, реализуя в различных обстоятельствах. Прагматический текст полезен, так как он позволяет формировать речевые, социокультурные компоненты.

Актуальность статьи. Прагматический текст играет большую роль в методике преподавания иностранным языкам. Основными характеристиками прагматического текста являются установка на адресата речи, аутентичность, информативность. Освоение прагматического текста подготавливает к решению коммуникативных задач в изучении иностранного языка. Включение текстов в процесс обучения повышает мотивацию.

Научная новизна статьи. Исследуя прагматический текст, мы опираемся и на учебный текст, который имеет глоссарий, термины, свой объём. Автор преподносит текст качественный, чтобы обучающийся самостоятельно мог обратиться в потоке информации. Прагматический текст связан и с дискурсом.

Практическая значимость и применение статьи. Практическая значимость статьи заключается в применении прагматических текстов в обучении РКИ. Реципиенты получая информацию, должны самостоятельно справиться с подачей нового, вникнуть в чтение, а затем выполнить упражнения, применяя аналитическое чтение.

Литература:

1. Борходоева Л.А. Прагматический текст. Автореферат дис. Улан-Удэ, 2002.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 2007.
3. Лысакова И.Г. Текст в обучении русскому языку. С.П., 2002.
4. Чудинова Е.В. Учебное моделирование текста. Москва, 2004.
5. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков. Москва, 1990.

E-mail: larisa 37288@gmail.com

Рецензенты: проф. Л.О. Везирова
д.ф.н., доц. Ф.С. Бахшиева

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2020

UOT 372.881.113.31

Fikrət Bayram oğlu Həsənov

Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universitetinin baş müəllimi

FRANSIZ DİLİ TƏLİMİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞDIRILMASI

Фикрет Байрам оглу Гасанов

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Экономического Университета

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Fikrat Bayram Hasanov

senior teacher of Azerbaijan State Economic University

FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE PROCESS OF TRANSLATING FRENCH LANGUAGE

Xülasə. Kommunikativ kompetensiyalar şəxsi cəhətlərin və imkanların insanın kommunikativ fəaliyyətini təmin edən, eləcə də linqvistik və ekstralingvistik bilik və bacarıqların məcmusudur. Kommunikativ kompetensiya əsas dörd komponentdən ibarətdir: qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosio-mədəni və strateji.

Kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən ən vacib komponentlərdən biri linqvistik və ya qrammatik kompetensiyadır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika sahəsində bilik və bacarıqların əldə edilməsi kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edən zəruri şərtlərdir.

Açar sözlər: *kompetensiya, müəllim, tələbə, təhsil, kommunikasiya, yanaşma*

Резюме: Коммуникативные компетенции - это совокупность личностных характеристик и способностей, которые обеспечивают коммуникативную активность человека, а также лингвистические и экстралингвистические знания и навыки. Коммуникативная компетентность состоит из четырех основных компонентов: грамматический (лингвистический), дискурсивный, социокультурный и стратегический.

Одним из важнейших компонентов коммуникативной компетенции является лингвистическая или грамматическая компетенция. Приобретение знаний и навыков в таких аспектах языка, как лексика, грамматика и фонетика, являются необходимыми условиями для развития коммуникативных компетенций.

Ключевые слова: *компетенция, преподаватель, студент, образование, коммуникация, подход*

Summary: Communicative competence is a characteristic and spatial character. Communicative competence from basic components: grammatical, linguistic, discursive, sociocultural, and strategic. Simple and communicative competence of the constituent components of the linguistic or grammatical competence. Preferably to the vocabulary and vocabulary aspects of speech, as well as vocabulary, grammar and phonetics.

Key words: *competence, preceptor, student, image, communication, receipt*

Azərbaycanın bugünkü reallığı kommunikativ təlim metodikasının hərtərəfli tətbiq edilməsini zərurətə çevirmişdir. Ali məktəblər üçün proqramlarda da öyrənilən xarici dildə ünsiyyət əsas məqsəd kimi göstərilmişdir. Beləliklə, qəbul edilmiş proqram tələblərinin ödənilməsi tədrisin

bütün pillələrində, kommunikativ təlim metodunun həyata keçirilməsini tələb edir. Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatları bütövlükdə pedaqogika sistemində köklü dəyişikliklər edilməsini tələb edir. Bütün bu dəyişikliklər müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinə olan tələblərin

artırılmasını zəruri edir. Peşəkarlığın təkmilləşdirilməsi isə yalnız bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafını deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsi məsələlərini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda göstərilir: “Bizdə təhsil sisteminin başlıca vəzifələri dərin və hərtərəfli biliyə və bacarığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə və demokratik dünyagörüşünə, soy-kökünə və Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratik ənənələrinə bağlı olan, xalqın milli, əxlaqi, humanist, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərin yiyələnən, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, vətəninə, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, insan hüquqları azadlıqlarına hörmət edən... insan yetişdirməkdən ibarətdir.” (1, s. 9).

Hal-hazırda təhsilə verilən əsas tələblərdən biri də şəxsiyyətyönlülük və nəticəyönlülükdür. Müasir cəmiyyət tələb edir ki, şəxsiyyət öz peşəsinə dərin yiyələnməklə yanaşı, həm elmi cəhətdən məlumatlı, əməyə, yaradıcılığa hazırlıqlı olub mənəvi cəhətdən zəngin olsun, texnika və mədəniyyətin nailiyyətlərindən bacarıqla istifadə edə bilsin, həm də ətrafdakıqlarla ünsiyyət saxlamaq bacarığına yiyələnsin. İndi əsas vəzifə hərtərəfli inkişaf etmiş, mənəvi zənginliyə malik olan şəxs yetişdirib formalaşdırmaqdır. Cəmiyyətin inkişafı məhz gənc mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsindən çox asılıdır. Gənc kadrların savadlı yetişməsi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi isə, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Təlim prosesinin optimal təşkilində aparıcı sima müəllimdir. Müəllim yalnız biliklərin ötürücüsü olmamalı, həm də tələbələrə nəticəyönlü bacarıqlar aşılamaq qabiliyyəti nümayiş etdirməlidir. Bu günün müəllimi dərslərdə ünsiyyət qurmaq, problemlə situasiyalar yaratmaq, problemləri düzgün həll etmək, tələbələrlə əməkdaşlıq etmək, tədqiqat aparmaq bacarığına malik olmalıdır.

Yeni ictimai tələb xarici dil fənninin statusunun dəyişməsinə də şərtləndirir. Bu günə qədər orta və ali məktəblərdə ümumtəhsil fənni kimi tədris olunan xarici dil indi tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu xüsusiyyət də fənnin təliminin ana xəttini təşkil etməlidir. Bununla əlaqədar ali məktəblərdə xarici dilin öyrədilməsində diferensial təlim fənninin tətbiqi xarakteri əsasında həyata keçirilməlidir.

Xarici dilə yiyələnən şəxs bilavastə xarici arenaya çıxır, ünsiyyət və kommunikativ əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışın formalaşmasına zəmin yaranır, tələbələrdə ünsiyyətdə olduğu digər xalqların dilinə və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşır. Xarici dil dərslərində müəllimlərin əsas vəzifəsi dərslərdə tələbələrə düzgün istiqamət verərək dilə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Yəni tələbələrin yaddaşını elmi biliklərlə yükləməməli, təfəkkürün inkişaf etdirilməsi əsasında biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına imkan yaradılmalıdır. İndi əsas vəzifələrdən biri öyrənməyi öyrətməkdir.

Müasir dərslərdə verilən tələblərə müvafiq olaraq müəllim dərslərdə bələdçi (fasilitator), aparıcı (istiqamət verən) mövqeyində, tələbə isə kəşf edən, tədqiqatçı mövqeyində olur. Müəllim problemlə vəziyyəti təşkil edir, tədqiqat məqsədlərinin qoyuluşunda tələbələrə istiqamət verir, onlara biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yollarını öyrədir. Tələbə isə şüurlu surətdə nəyi öyrənməli, necə öyrənməli və nəticələrin necə olacağını dərk edərək fəaliyyətə qoşulur.

Xarici dil müəllimi tələbələrə müstəqil işləməyi, lüğətdən və digər məlumat mənbələrləndən sərbəst istifadə etməyi öyrətməlidir. Bu zaman tələbələr orta məktəbdə qazandıqları bilik və bacarıqlara istinad etməklə dili daha dərin şəkildə mənimsəyirlər.

Tədris edilən xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək bacarığına malik olan mütəxəssislərin hazırlanması ali və orta ixtisas məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Bu gün fransız dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi öyrənilməsinin zəruriliyi danılmazdır. Deməli, xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün fakültələrdə tədris prosesinin kommunikativ yönlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir.

Xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün fakültələrdə tədris prosesinin kommunikativ yönlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir. Bu bir həqiqətdir ki, fransız dilini öyrənənlər həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə daha çox meyl göstərirlər. Fransız dili

dünya təcrübəsindən bəhrələnmək, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmə vərdişləri qazanmaq, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini mənimsəmək kimi geniş imkanlar yaratmış olur. Bu isə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxarır. Məlum olduğu kimi, həm xarici dili tədris edən müəllimləri, həm də bu və ya digər xarici dili öyrənən tələbələri birləşdirən maraqlardan ən önəmlisi öyrənilən xarici dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək məsələsidir. Lakin sözügedən kontekstdə dili tədris edən müəllim və dili mənimsəməkdə olan tələbələrin qarşısında duran əsas məqsəd kommunikativ məqsəd və bacarıqların inkişaf etdirilməsi deyil, tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır.

Kommunikativ təlimi digər təlim formalarından fərqləndirən cəhətlər müasir dövrdə xarici dil təlimi sahəsində məqsədə nail olmağın ən səmərəli yollarını müəyyən etməsində, təlimin bütün pillələri üçün məqbul olmasında, müasir təlim metod və üsullarının müsbət təcrübəsini nəzərə almasında, təlim prosesinin fəallaşdırıcı üsullardan yaradıcı şəkildə faydalanmasında, daha geniş tətbiq imkanlarına malik olmasında ifadə olunur.

Dil materiallarının mənimsənilməsi bilavasitə tələbələrdə öyrənilən xarici dildə ünsiyyət vərdişlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Kommunikativ təlim kommunikativ konteksti həlledici hesab edərək, leksik, qrammatik və fonetik materialların mənimsənilməsi səviyyəsini məhz ünsiyyət baxımından qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim metoduna yiyələnməyən, ünsiyyət səriştəsi olmayan xarici dil müəllimləri təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan proqram tələblərini ödəyə bilməzlər. Kommunikativ təlim tələbələrdə təkcə ünsiyyət vərdişlərinin yaradılması ilə nəticələnir. Bu metod həm də tələbələrin dilin öyrənilməsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə səciyyələnir.

Bu bir həqiqətdir ki, fransız dilini öyrənənlər həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə daha çox meyl göstərirlər. Fransız dili dünya təcrübəsindən bəhrələnmək, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmə vərdişləri qazanmaq, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini mənimsəmək kimi geniş imkanlar yaratmış olur.

Kompetensiya konkret bir məsələnin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan bacarıqdır. O, bacarıqların, biliyin vəhdətini özündə əks etdirir.

Kommunikativ kompetensiyalar şəxsi cəhətlərin və imkanların insanın kommunikativ fəaliyyətini təmin edən, eləcə də linqvistik və ekstralingvistik bilik və bacarıqların məcmusudur.

Kommunikativ kompetensiya əsas dörd komponentdən ibarətdir: qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji.

Kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən ən vacib komponentlərdən biri linqvistik və ya qrammatik kompetensiyadır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika sahəsində bilik və bacarıqların əldə edilməsi kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edən zəruri şərtlərdir.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma dövründə dillərin tədrisində müxtəlif metod və üsulların istifadə edilməsinə baxmayaraq, dövrün tələblərinə cavab verən kommunikativ yanaşmadır. Kommunikativ dil təlimi kommunikasiyanı əsas tutaraq, başlıca məqsədi dil öyrənən şəxslərdə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsində görür. Kommunikativ təlim prizmasından yanaşarkən, burada linqvistik və ya qrammatik kompetensiyanın kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil etdiyi, onun vacib komponenti olduğu qeyd edilməli, üstünlük məhz qrammatikanın kommunikativ yönümlü təliminə verilməlidir. Bu məqsədlə qrammatika təliminə yenidən, məhz kommunikativlik prizmadan baxılmalı, bu sahəyə ciddi, radikal dəyişikliklər gətirilməlidir. Təssüflə qeyd edilməlidir ki, sözdə kommunikativlik prinsipinin tərəfdarları olduqlarını bəyan edən dil müəllimlərinin əksəriyyəti praktikada ənənəvi metodlara, xüsusilə qrammatika-tərcümə metoduna müraciət etməyi məqsədəuyğun sayırlar. Buna görə də fransız dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində dialoqların əzbərlənməsi, ayrı-ayrı qrammatik strukturların mənimsənilməsi kimi fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsinə üstünlük verilir.

Təbii ki, xarici dil təlimində dilin aspektlərinin tədrisinə hansı prizmadan yanaşmağın düzgün olduğunu müəyyənləşdirərkən problemə daha global miqyasda baxılmalıdır. Sözsüz, müasir dövrün xüsusiyyətləri, qloballaşan dünyada fransız dilinin oynadığı rolu, onun hansı məqsədlərlə, hansı kontekstlərdə istifadə edildi-

yini, dilin ayrı-ayrı aspektlərinin öyrədilməsinin aktual olub-olmasını nəzərə almaqla onun tədrisi təşkil edilməlidir. Dərslərinin bu istiqamətdə təşkil edilməsinə bəraət qazanmağa çalışan müəllimlər ayrı-ayrı dil strukturlarına xüsusi diqqət yetirməklə kommunikasiya prosesində dil vərdişlərinin avtomatlaşdırılmasını təmin etməyə çalışırlar. Ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, kommunikatív təlim dil strukturundan normalara uyğun şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə ünsiyyəət prosesində aşılmasını əsas məqsəd kimi irəli sürür. Məhz bu səbəbdən problem və çətinliklərə səbəb ola bilən hər hansı bir qrammatik struktur təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikatív baxımdan əhəmiyyətli olan kontekst daxilində mənimsənilməlidir.

Kommunikativ yanaşmanın dillərin tədrisinə tətbiq edilməsinin tərəfdarları hər hansı dilin müəyyən qaydalar vasitəsilə idarə edilən davranış olduğunu sübut etməyə çalışaraq, həmin qayda və normaları mənimsəyən insanlarda dildən ünsiyyəət məqsədi ilə istifadə zamanı əvvəllər rast gəlmədikləri ifadələri eşidərkən onları başa düşmək və nitqlərində işləmək qa-biliyyəti formalaşdırmağı önə çəkirlər. Onlar dilin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, sadəcə, qavrama yolu ilə mənimsənilməsinə qeyri-mümkün hesab edirlər. Dillərin kommunikatív təlimini dəstəkləyən alimlərin təklif etdiyi modelə uyğun olaraq, ana dilini mənimsəyən uşaqlar üçün həmin prosesin təbii ünsiyyəət şəraitində baş verdiyindən istifadə edilən linqvistik vasitələrin tədricən, mərhələli şəkildə mənimsənilməsi həyata keçirilir.

Xarici dili, o cümlədən fransız dilini öyrənən tələbələrə dilin praqmatik cəhətləri aşılmalıdır. Praqmatika dil daşıyıcılarına xas olan və onlara müəyyən kontekst çərçivəsində hansı dil strukturunun daha uyğun olduğunu müəyyənəşdirməyə imkan verən bilikdir. Həmin biliklər daha uyğun istifadə edilməli olan dil vahidləri və strukturlarını əksər hallarda düzgün seçməyə imkan verir.

Ümuniyyətlə, xarici dillərin tədrisində iki əsas, bir-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: qrammatikayönümlü təlim və kommunikativyönümlü təlim. Bunların əsasını təşkil edən pedaqoji prinsiplər də bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, qrammatikayönümlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik qayda, leksik vahid, fonem və intonasiya modellərinin tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq planlı şəkildə,

adətən, kommunikasiya prosesindən təcrid edilmiş halda dili öyrənən şəxslərə aşılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikatívlik prinsipi isə başlıca vəzifəni tədris olunan xarici dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsində görür və müvafiq olaraq, təqdim edilən hər bir dil vahidinin, hər bir nitq strukturunun kommunikatív baxımdan əhəmiyyətli olduğunu tələb edir. Burada əsas vəzifə tələbələri müxtəlif xarakterli kommunikatív tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etmək və onlara kommunikatív məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan dil vahidləri və nitq strukturlarını adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməkdə yardım etməkdir. Aydın ki, burada mənimsənilməli olan dil vahidləri və nitq strukturları tələbələrə hazır şəkildə təqdim edilmir. Kommunikativ məqsədə nail olma istiqamətində addımlar atan tələbələr zəruri olan söz və qaydaları müəllimə, lüğətlərə, eləcə də müxtəlif orijinal mənbələrə müraciət etməklə mənimsəyirlər. Bu da, öz növbəsində, dil öyrənən şəxslərin kommunikasiya prosesinə fəal, gözlənilən nəticələrin əldə olunmasında bilavasitə maraqlı iştirakçı qismində çıxış etmələrini tələb edir. Buna görə də müasir dövrdə üstünlük kommunikativyönümlü təlimə verilir.

İllərin təcrübəsi göstərir ki, heç bir metod təkamil hesab edilə bilməz. Metodların hər birinin konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə əlaqələndirilməsi tədris prosesinin daha səmərəli təşkil edilməsi və uğurlu nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. İstənilən təlim şəraitində eyni müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilən universal bir metod mövcud deyil.

Müqayisə üçün, bu gün populyarlığını itirməkdə olan, qrammatik yanaşmanın təzahürü olan qrammatik tərcümə metodunun da müəyyən müsbət cəhətləri mövcuddur.

Doğrudur, qrammatikanın hər hansı dilin mənimsənilməsindəki rolu danılmaz amildir, lakin onun öyrədilməsi ayrıca bir məqsəd kimi irəli sürülə bilməz. Ən əsası, təlim prosesində qrammatika və dilin digər vahidləri arasında, eyni zamanda, dilin aspektləri və müvafiq nitq bacarıqları arasında konkret təlim kontekstinə uyğun lazımi tarazlığın yaradılmasıdır. Sözü gədən metodların üstünlük və çatışmayan cəhətləri haqqında danışırkən aşağıdakı cəhətləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

– tədris qrammatikayönümlü tərzdə təşkil edildikdə tələbələr daha həyati vərdislərə yiyələnir, nitqlərindəki səhvlərin sayı minimuma endirilir və buna görə də nitqləri qrammatik cəhətdən daha düzgün qurulur;

– kommunikativyönümlü təlim zamanı isə tələbələr daha əmin, daha fəal, daha təşəbbüskar olurlarsa da, nitqlərində yol verilən səhvlərin, xüsusilə də qrammatika səviyyəsində buraxılan səhvlərin miqdarca çoxluğu müşahidə edilir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı xarici dilin tədrisi prosesinin səmərəli təşkili, ilk növbədə, mövcud təlim kontekstinə müvafiq məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məqsədlər düzgün qoyularsa, tədrisin məzmunu və istifadə ediləcək metod, üsul və texnologiyaların müəyyənləşdirilməsi xeyli dərəcədə asanlaşır. Beləliklə, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirərkən, hər şeydən əvvəl mövcud realıqdan çıxış etmək lazım gəlir. Bu gün Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən fransız dilinin tədrisinin məqsədlərini müəyyənləşdirərkən, tələbələrin hansı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri əsas nəticə kimi götürülməlidir. Kommunikativyönümlü təlim tələbələri fəallaşdırmaqla onları təlim prosesinin təşəbbüskar iştirakçılarna çevirir, onlarda kommunikativ bacarıqların tələb olunan səviyyədə inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, dilin fonetika, leksika və qrammatika ilə bağlı təlim materiallarının səmərəli mənimsənilməsinə təmin edir.

Tələbə təlim prosesinin nəticəyönümlü, onun tələbəyə istiqamətləndirilmiş olduğunu dərk etməlidir. Psixologiyadan məlum olduğu kimi, hər hansı digər fəaliyyət növü kimi, nitq fəaliyyəti də müvafiq vərdiş və bacarıqlar üzərində qurulur. Nitq fəaliyyətinin növündən asılı olaraq, həmin vərdiş və bacarıqlar ümumi məqsədə xidmət edərək ümumi funksiyanı yerinə yetirirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dilin

öyrədilməsi prosesinin ümumi kommunikativ modeli əsas nitq fəaliyyəti növlərinin (dinləyib-anlama, şifahi nitq, oxu və yazının) tədrisin bütün mərhələlərində metodik baxımdan məqsədə uyğun nisbətini nəzərdə tutur. Təcrübə nitq fəaliyyəti növlərinin interaktiv, yəni bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsinin bütövlükdə xarici dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesinin effektiv şəkildə təşkil edilməsinə təsir etdiyini göstərir. Bu, xüsusilə dillərin kommunikativyönümlü tədrisi zamanı nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə xarici dildə nitqin kommunikativ modelinin əsasını nitqin qavrama və yaradılmasının psixoloji və psixolinqvistik mexanizmləri təşkil edir. Xarici dildə nitqin kommunikativ modelinin həyata keçirilməsi, formalaşdırılan müvafiq reseptiv, reproduktiv və produktiv vərdiş və bacarıqların nitqin linqvistik, məna və situativ komponentləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsilə təmin edilməlidir. Odur ki, günün tələbi xarici dillərin funksional təlimini, yəni hər hansı öyrənilən dil və nitq vahidinin, o cümlədən qrammatik strukturların funksional şəkildə mənimsənilməsi və kommunikativ məqsədlərin həyata keçirilməsi zamanı onlardan adekvat şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Problemin elmi yeniliyi. Bu gün fransız dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd tələbələrə kommunikativ səriştəliliyin, nitq ünsiyyətinə daxili hazırlıq və bacarığın formalaşdırılması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Müasir universitet tələbəsi səmərəli kommunikasiyaya hazır olmalı və müxtəlif kateqoriyalara məxsus insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafda kılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlara, gənc tədqiqatçılara, magistrantlara tədqiqatları zamanı lazım olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Programı. Bakı: Çəşioğlu, 1993.
3. Пальмер Г. Устный метод обучение иностранным языкам. М., 1960, 192 с.
4. Nicole Decure. Les langues modernes. Jouer, Est-ce bien raisonnable, 1994, n 2
5. Pablo Neruda. J'avoue que j'ai vecu. Paris: Gallimard, 1987.

E-mail: nushaba.kuliyeva@gmail.com

Rəyçi: dos. N.H. Nəbiyev

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2020.

UOT 372.881.111.1

Ruqiyyə Fazil qızı Səfərova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

Nərminə Soltan qızı Quliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İDİOMLARIN ROLU

Ругия Фазиль гызы Сафарова

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Нармина Солтан гызы Гулиева

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Экономического Университета

РОЛЬ ИДИОМ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Ruqiya Fazil Safarova

senior lecturer at Azerbaijan State Economic University

Narmina Soltan Guliyeva

senior lecturer at Azerbaijan State Economic University

THE ROLE OF IDIOMS IN THE PROCESS OF TEACHING OF THE ENGLISH LANGUAGE

Xülasə: Məqalə ingilis dilində idiomların tərfi və onların şifahi nitqin inkişafındakı roluna həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, idiomlar müəyyən bir xalqa xas olan bir dil, ünsiyyət tərzii və dialektidir. Məqalədə ingilis dilindəki idiomaların quruluşu və mənbələri haqqında geniş məlumatlar verilir, eyni zamanda Azərbaycan dilində müasir ingilis idiomlarının ekvivalentlərinin nümunələri verilmişdir.

Açar sözlər: *tələbə, xarici dil, idiomlar, şifahi nitq, müqayisə, ekvivalent*

Резюме: Данная статья посвящена определению идиом в английском языке и их роли в развитии устной речи. Автор статьи отмечает, что идиомы - язык, стиль общения и диалект свойственный определенному народу. В статье представлена обширная информация о структуре и об источниках идиом в английском языке, а также даны примеры эквивалентов современных английских идиом в азербайджанском языке.

Ключевые слова: *студент, иностранный язык, идиомы, устная речь, сравнение, эквивалент*

Summary: The article is dedicated to English idioms and identification of their role in the development of oral speech. Idiom is a kind of language, dialect or a way of speech belonging to any nation. The structure of English idioms and their source were given in detail in the article. At the same time the idioms used in modern English with Azerbaijani equivalents were shown with examples.

Key words: *student, foreign language, idioms, spoken language, comparison, equivalent*

Müasir dövrdə dilçilik elmi sürətlə inkişaf etməkdədir. Alimlər dili cəmiyyətə xidmət etdiyi üçün ictimai hadisə hesab edirlər. Dil insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsidir. Dilin mə-

nimsənilməsində, xüsusilə də xarici dilin öyrənilməsində kommunikasiyanın rolu əvəzsizdir. Təhsil vermə fəaliyyəti dərs prosesinin rahat və sərbəst keçməsi üçün ayrı-ayrı komponentlərə

bövləndüyü kimi, dil özü də ayrı-ayrı bölmələrdən ibarətdir. Dərs zamanı dil öyrənənlər, adətən, çətinliklərdən uzaqlaşır və daha asana aludə olmaqla tədrisçən dili öyrənməyə davam edirlər. Belə vəziyyətlərdən uzaq olmaq üçün əvvəlcədən onların bilik səviyyələri yoxlanılmalı, dil öyrətmə prosesinin düzgün səviyyəsi seçilməli və tələbələr tədrisçən buna alışdırılmalıdırlar.

Son dövrlərdə xarici dilin öyrədilməsində şifahi nitqin inkişafına xüsusi yer verilir. Tələbələrdə sərbəst danışıq vərdişlərinin formalaşdırılmasında, kommunikativ dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində müxtəlif vasitələrdən (hekayə, qəzet, jurnal oxumaq, kino, televiziya proqramlarına baxmaq və s.) istifadə olunur. Qeyd olunan vasitələrdə idiomlara (idiomatik ifadələrə) tez-tez rast gəlinir. İdiom nədir və onun şifahi nitqin inkişafında nə kimi rolu vardır?

İdiom - (latın: idioma, "special property" (xüsusi mülkiyyət), from Greek:ιδίωμα – idiōma, "special feature, special phrasing, a peculiarity" (xüsusi cəhət, xüsusi ifadə, xüsusiyyət) hər hansı bir millətə məxsus olan dil, dialekt və ya danışıq tərzidir. İdiomlar danışıq prosesində fikrin obrazlı, təsirli, bəzən isə ironik-ekspressiv ifadəsinə xidmət edir. İdiomu təşkil edən sözlərin hər biri ayrılıqda müəyyən bir mənaya malik olur, birlikdə işləndikdə isə öz ilkin mənasını itirərək başqa bir mənayı ifadə edir. Məsələn, Couch potato - bu idiomu təşkil edən sözlərin ayrılıqda tərcüməsi - couch-taxt, potato- kartof deməkdir. "Couch potato" idiom kimi idmanla məşğul olmayan, vaxtını televizor qarşısında keçirən tənbel insanlara deyilir (stop being couch potato. Turn off the tv and go out). İdiomlar bədii obrazlılıq ifadə etsə də, bəzən hərfi mənada da işlənir:

Kick the bucket - hərfi tərcüməsi - vedrəni təpikləmək, idiomatik mənası - ölmək. Hold your horse-hərfi tərcüməsi-atını tut, idiomatik mənası-səbirli ol.

Qeyd olunan nümunələrdən belə aydın olur ki, xarici dilin tədrisində idiomların öyrədilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir ki, şagirdlər cümlə daxilində işlənən ifadənin həqiqi və ya məcazi (idiomatik) mənada işləndiyini ayıra bilsinlər. İdiomlar bir-birindən idiomatiklik dərəcəsinə görə fərqlənir. Bu xüsusiyyətinə görə onlar iki yerə bölünür: 1. Şəffaf, başa düşülən (transparent); 2. Qeyri-şəffaf, başa düşülməyən (opaque) (2; 5). Şəffaf idiomların mənası onu

təşkil edən sözlərin hərfi mənasına yaxın olur. Bu cür idiomlar asanlıqla başa düşülür. Frazeoloji birləşmələr idiomların bu qrupuna daxil edilir. Məs: to see the light (to understand - başa düşmək). Şəffaf idiomlar da, öz növbəsində, yarı şəffaf idiomlara bölünür. Bu idiomları təşkil edən sözlər onun mənasının açılmasında elə də böyük rol oynamır. Məsələn, break the ice - aranı yumşaltmaq, gərginliyi aradan qaldırmaq.

Qeyri-şəffaf idiomlar oxucu tərəfindən başa düşülmür, çünki onları təşkil edən sözlərin hərfi mənası ilə idiomatik mənası arasında heç bir əlaqə olmur. Məsələn, kick the bucket - to die (ölmək), spill the beans - reveal the secret (sirri açmaq) və s. Qeyri-şəffaf idiomlar da yarı qeyri-şəffaf idiomlara bölünür. Bu idiomlar iki hissədən ibarət olur: 1. Hərfi mənada işlənən tərəf; 2. Məcəzi mənada işlənən tərəf. Məs: to know the rope - to know how a particular job should be done (işin içində olmaq, hər hansı bir iş haqqında məlumatlı olmaq). Ex: If you want to get more information ask her. She knows the rope. (Əgər daha çox məlumat əldə etmək istəyirsənsə, ondan soruş. O, bu işin içindədir). To pass the buck- to pass responsibility (günahı, məsuliyyəti başqasının boynuna atmaq).

Quruluşuna görə idiomlar qaydalı (regular) və qaydasız (irregular) və ya qrammatik cəhətdən qaydasız (grammatically irregular) olur (5; 3).

Qrammatik cəhətdən düzgün olmayan, lakin mənası başa düşülən idiomlar qaydasız idiomlar adlanır. Məs: I am good friends with him. Bu cümlədə mübtəda ilə xəbərin uzlaşması pozulub. Cümlə qrammatik cəhətdən düzgün deyil.

Qrammatik cəhətdən düzgün olan, ancaq mənası onu təşkil edən sözlərdən başa düşülməyən idiomlar qaydalı idiomlar adlanır. Məs: To have a bee in one's bonnet (nəyisə beyninə qoymaq / bir şey haqqında çox danışmaq).

Həm qrammatik cəhətdən düzgün olmayan, həm də mənası başa düşülməyən idiomlar qrammatik cəhətdən qaydasız idiomlar adlanır. Məs: to be at large (azadlıqda olmaq) - police arrested one man, but the other suspects in the robbery are still at large. (Polis bir adamı tutdu, amma oğurluqda şübhəli bilinən digərləri hələ də azadlıqdadır).

Görkəmli Dilçi Kvetko Pavol idiomları strukturuna görə 2 qrupa bölür: frazeoloji idiomlar və cümlə şəklində olan idiomlar. Fra-

zeoloji idiomlar feili və qeyri-feili olmaqla iki yerə bölünür. Feili idiomlara (verbal idioms) misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: (3; 19, 20, 21).

V + (Adj) + N (+N) – foot the bill (hesabı ödəmək)

V + (sb's) N + Inf (+N) - have an axe to grind (nəyəsə / kiməsə görə öz etirazını bildirmək)

V + like + (Adj/-ed) + N - Sell like hot cakes (hər hansı bir şeyin tez satılması) V+Prep +N - play to the gallery (özünü göstərmək)

V+Adj- come clean (sözün düzünü demək)

V+and +V - chop and change (fikrini tez-tez dəyişmək, min fikrə düşmək)

V + Adv (+Prep) - take off (yola düşmək)

V + N + subordinate clause - bite the hand that feeds you (sənə çörək verənə qarşı çıxmaq, nankor olmaq)

V + sb/sth + Prep + N - hand smth on the plate (əziyyət çəkmədən bir işə nail olmaq, nə yoğurdum nə yaptım, hazırca kökə tapdım)

V+N+Prep+N - have the ball at someone's feet (hər hansı bir işdə bəxti gətirmək)

Qeyri-feili idiomlar 3 qrupa bölünür:

1. Nominalidiomlar (isim tərkibli idiomlar) aşağıdakı strukturda olur:

Adj/-ed/-ing + N - blind alley (sonu olmayan bir şey)

N+N - Cupboard love (istədiyini əldə etmək üçün göstərilən sevgi)

N+ed/-ing+Comp - voice crying in the wilderness (insanlar tərəfindən başa düşülməyən fikirlər söyləyən insan)

N + and + N - part and parcel (hər hansı bir şeyin ayrılmaz hissəsi)

(Adj+) N + Prep + N - storm in a tea cup (xırda bir işə görə olan əsəb)

2. Adjectival idiomlar (sifət tərkibli idiomlar) aşağıdakı strukturda olur:

(as) +Adj +as+N - As fit as a fiddle (dəf kimi olmaq/sağlam olmaq)

Adj+and+ Adj/-ed/-ing - High and mighty (özünü göylə aparmaq)

Adj+ prep+N - Wet to the skin(bütün yaş olmaq /islanmaq)

Nice/good + and + Adj - good and ready (tam hazır olmaq)

3. Adverbial idiomlar (zərf tərkibli idiomlar):

N + N + and + N - hook, line and sinker (tamamilə)

Adv + and + Adv - back and forth (bir yerdən digər yerə/ irəli-geri hərəkət etmək)

Adv + Prep (+Adj) + N- once in a blue moon (ayda-ildə bir dəfə)

Prep + N + Prep + N - from rags to riches (kasıb adamın varlanması)

Prep + Adj + N - in the long run (nəhayət, axır ki)

Prep + N's + N- within the stone's throw (çox yaxın yer)

N + Prep + N- step by step (pillə-pillə)

Prep + N + Prep + N- from time to time (bəzən, nadir hallarda).

Kvetko Pavol kimi bir çox dilçilər idiomların təsnifatında atalar sözlərini də idiomlara daxil edirlər. Lakin atalar sözündə idiomluq olsa da, onlar idiomları əvəz edə bilməz. Belə ki, atalar sözü ilə idiomlar arasında müəyyən fərqlər var:

1. İdiomlar şəxsə və zamana görə dəyişir, atalar sözləri yox.

2. İdiomlar cümlə daxilində işlənir, atalar sözləri özləri cümlə formasında olur.

İdiomlar dildə hazır formada olan qəliblərdir, onlarla bağlı aşağıdakı dəyişiklikləri etmək olmaz:(1; 63)

1. Əlavə - (addition) - idioma hər hansı bir sözün əlavə olunması onun mənasının və ya bədiiliyinin itməsinə səbəb olur. Məs: Red heering (insanların fikrini əsas məsələdən yayınmayan fikir, mövzu) idiomuna “very” zərfinin əlavə edilməsi onun bədiiliyinə təsir edir.

2. Silinmə (deletion) - have a sweet tooth (şirin şeyləri xoslamaq) idiomunda “sweet” sifətinin silinməsi onun idiomluğunu itirir və fərqli mənada işlənir. (have a tooth-dişi olmaq, a child has a tooth-uşağın dişi var).

3. Əvəzetmə (substitution)- idiomlarda olan sözləri başqa sözlə (sinonimlə) əvəz etmək olmaz. Məs: the long and short of it (məsələnin əsas məğzi) idiomunda long sözünü ona yaxın mənada işlənən tall sözü ilə əvəz etmək olmaz.

4. Məchul növdə işlətmək (use in passive form) - spill the bean (sirri açmaq) idiomunu məchul növdə işlətsək onun mənası dəyişər və o artıq idiom olmaz. Məs: The beans were spilled by the children - uşaqlar lobyanı dağıtdı. İdiomlar zaman keçdikcə köhnəlir və yeniləri ilə əvəz

olunur. İngilis dilində təxminən 25 minə yaxın idiom var və onların mənbəyi genişdir. Məsələn olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Heyvanlarla bağlı idiomlar:

1. Smell a rat – bir kəsdən /nədənsə şübhələnmək, gözü su içməmək

Only Bob was in the room when I found that I have lost my phone. I smell a rat. Mən telefonu itirdiyimi biləndə təkcə Bob otaqda idi. Mən ondan şübhələnirəm.

2. Live a dog's life - çətinliklə, problemlə dolu həyat, yoxsulluq içində yaşamaq

Poor Jane really leads a dog's life - Yazıq Con, doğrudan da yoxsulluq içində yaşayır.

3. A frog in your throat - boğazı qurumaq
When I heard that bad news I had a frog in my throat - Mən o pis xəbəri eşidəndə boğazım qurudu.

4. Let the cat out of the bag - sirri açmaq
We'd planned a surprise party for Liza, but some guy she works with let the cat out of the bag - biz Lizaya surpriz doğum günü şənliyi planlaşdırmışdıq, amma onunla işləyən oğlanlardan biri sirri açdı.

5. Not say boo to a goose - utancaq, heç kimin toyuğuna kiş deməmək, heç kimin xətrinə dəyməmək

I remember her as a quiet little girl who wouldn't say boo - Mən onu utancaq, sakit, balaca qız kimi xatırlayıram.

Bədən üzvləri ilə bağlı idiomlar:

1. To talk behind smb's back - Bir kəsin arxasınca danışmaq, qeybət etmək

It is not polite to talk behind smb's back - Kiminsə arxasınca danışmaq ədəbsizlikdir.

2. Pull smb's legs -ələ salmaq, kimisə axmaq/gülünc vəziyyətə salmaq

Don't believe him. He's just pulling your leg - Ona inanma. O səni ələ salır.

3. Be dead on your feet - əldən düşmək, yorğun olmaq, ayaq üstə güclə dayanmaq

After working in the garden for hours he was dead on his feet-O, bağda bir neçə saat işlədikdən sonra ayaq üstə güclə dayanırdı.

4. Cat got your tongue - Utandığından danışa bilməmək, dilini pişik yeyib

Why don't you say anything? Cat got your tongue? - Niyə heç nə demirsən? Dilini pişik yeyib?

5. Fall into wrong hands - Pis əllərə düşmək

Mr Brown didn't want his son to fall into wrong hands- Cənab Braun oğlunun pis əllərə düşməsini istəmirdi.

6. Have your hands full - İş başından aşmaq, başını qaşımağa vaxtı olmamaq

I am preparing a new project. I have my hands full - Yeni layihə hazırlayıram. İşim başımdan aşır.

Rənglə bağlı idiomlar:

1. Once in a blue moon – Ayda, ildə bir dəfə, nadir hallarda

Since I live abroad I see my parents once in a blue moon - Xaricdə yaşadığıma görə valideyinlərimi ayda, ildə bir dəfə görürəm.

2. Be in the red - Əli aşağı olmaq
I can't give back your debt. I am in the red - Mən sənə borcunu qaytara bilmərəm. Əlim aşağıdır.

3. To give a black look- hirsli/ kinli/qəzəbli baxış

When I broke the vase my mother gave me a black look-mən güldanı sındıranda anam qəzəbli baxdı.

4. White as a sheet - rəngi solğun/ xəstə görünmək, kağız kimi olmaq

She turned as white as a sheet when she heard that her son had a car crash - Oğlunun maşın qəzası keçirdiyini biləndə onun rəngi soldu /ağardı

İngilis dilində idiomlar müxtəlif sahələrdə istifadə olunur:

Məsələn, bankda:

Open a bank account - bank hesabı açmaq, *pay in cash/by check* - nəğd ödəmək, çeklə ödəmək, *to go bankrupt* - müflis olmaq, *plough money into a business* - işə sərmayə yatırmaq

Hüquq və siyasətdə:

Be in power - qüvvədə olmaq, *make a business call* - işlə bağlı zəng etmək, *hold the line* - xətdə gözləmək

Səyahətdə:

Go through customs - gömrükdən keçmək, *go on vacation* - tətillə çıxmaq, *set off on a journey* -yola düşmək

İdiomların öyrənilməsi onları istifadə edən əcnəbi vətəndaşlarda:

a) Həmin dilin daşıyıcısı olduğunu və bu dildə kifayət qədər təcrübəli olduğunu göstərir;

b) Danışana öz fikrini dolayı yolla deyil, tez bir şəkildə ifadə etmək imkanı verir;

c) Söz ehtiyatını artırır və nitqin daha emosional, ifadəli olmasını təmin edir.

Beləliklə, məqalədə idiom haqqında verilən məlumat göstərir ki, idiomların istifadə sahəsi geniş və zəngindir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ingilis dilində geniş istifadə olunan idiomların strukturu, mənbəyi haqqında məlumat verilmiş, gündəlik həyatda, eləcə də müxtəlif sahələrdə istifadə olunan

idiomların Azərbaycan dilində qarşılığı verilmiş və onlara aid nümunələr göstərilmişdir.

Problemin aktuallığı. İngilis dilini öyrənən tələbələr rastlaşdığı idiomatik ifadələrin tərcüməsində çətinliklərlə üzləşirlər. Ona görə də tədris prosesində ingilis dilində olan idiomların Azərbaycan dilində tərcüməsinin verilməsinə, o cümlədən işlənmə qaydalarının izah olunmasına ehtiyac vardır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə ingilis dilini öyrənən tələbələrin idiomlarla bağlı üzləşdiyi çətinliklərə aydınlıq gətirilmiş və onların istifadəsi ilə əlaqədar müəyyən məsləhətlər verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Claudia Leah. Idioms - Grammaticality and Figurativeness. University of Oradea.
2. Martina Nemcova. Comparative Analysis of English and French Body Idioms Diploma Thesis. Brno, 2013.
3. Mustafayeva. S.B. Everyday English idioms with Azerbaijani equivalents in use. Bakı: Letterpress, 2008.
4. The Nature and Classification of English idioms. Chapter 2.

Email: ruqiyyesefero55@gmail.com

quliyevanermine55@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. **X.D. Hacıyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2020.

UOT 372.881.113.31

Nüşabə Rasim qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİ

Нушаба Расим гызы Гулиева
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Экономического Университета

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Nushaba Rasim Guliyeva
senior teacher of Azerbaijan State Economic University

EXERCISE SYSTEM USED FOR TEACHING THE FRENCH LANGUAGE

Xülasə: Xarici dilin öyrənilməsində müsbət nəticələrin əldə edilməsi müəllimin şəxsiyyətindən, ixtisas hazırlığından, habelə pedaqoji sənətə münasibətindən asılıdır. Müəllim öz ixtisasını dərindən bilməklə yanaşı, geniş məlumata malik, daxili aləmi zəngin, özünə və tələbələrinə tələbkar, dilöyrənmə prosesində öz potensialını sınaqdan keçirən, ümumi və ixtisas savadını daim artıran şəxsiyyət olmalıdır. Məqalədə qeyd olunur, ki fransız dilini xarici dil kimi öyrənənlərin, o cümlədən azərbaycanlı tələbələrin buraxdıqları səhvlərin böyük əksəriyyəti əsasən, dilin sistem və normalarının üst-üstə düşməməsi ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *çalışmalar, tələbələr, xarici dil, müəllim, təlim*

Резюме: Достижение положительных результатов в изучении иностранного языка зависит от личности, квалификации и отношения учителя к педагогической профессии. Помимо глубокого знания специальности, учитель должен быть хорошо образованным человеком, обладать богатым внутренним миром, быть требовательным к себе и своим студентам, иметь потенциал в лингвистическом процессе и постоянно повышать свою общую и профессиональную квалификацию. В статье отмечается, что подавляющее большинство ошибок, допущенных теми, кто изучает французский язык как иностранный, в том числе азербайджанскими студентами, в основном, связаны с частичным не совпадением языковых систем и норм.

Ключевые слова: *задания, студенты, иностранный язык, учитель, обучение*

Summary: Achieving positive results in learning a foreign language depends on the personality, qualifications and attitude of the teacher to the teaching profession. In addition to a deep knowledge of the specialty, the teacher must be a well-educated person, have a rich inner world, be demanding of himself and his students, have the potential in the linguistic process and constantly improve his general and professional qualifications. The vast majority of mistakes made by those who study French as a foreign language, including by Azerbaijani students, are mainly related to the partial mismatch of language systems and norms.

Key words: *assignments, students, foreign language, teacher, training*

Təhsilin başlıca məqsədi yetişməkdə olan gənc nəsli hərtərəfli, yəni müasir həyatın tələblərinə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşdırmaqdır. Bu mənada öz peşəsinin incəliklərinə dərindən yiyələnmiş müəllimlərə böyük ehtiyac duyulur. Müstəqil dövlət statusunu yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının

çoxsahəli beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənməyə başladı. Siyasi sabillik və sürətli iqtisadi inkişaf ictimai həyatın bütün sahələrində böyük dəyişikliklər aparılmasına imkanlar açdı. Bu yeniləşmə, öz növbəsində, təhsil sistemində də müsbət təsirini göstərdi və 1999-cu ildə təsdiq edilmiş “Təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda

qarşıya qoyulan vəzifələr onun bütün pillələrini, o cümlədən ali təhsilini də əhatə etməyə başladı.

Respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyevin müxtəlif ölkələrə səfərləri qarşılıqlı iqtisadi, mədəni, sosial əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradır. Belə bir şəraitdə isə xarici dil bilən mütəxəssislərə tələbat getdikcə artır. Xarici dil təlimi vasitəsilə gənclərdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırılır. Xarici dilə yiyələnmə gənclərin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır.

Xarici dilin öyrənilməsində müsbət nəticələrin əldə edilməsi müəllimin şəxsiyyətindən, ixtisas hazırlığından, habelə pedaqoji sənətə münasibətindən asılıdır. Müəllim öz ixtisasını dərindən bilməklə yanaşı, geniş məlumata malik, daxili aləmi zəngin, özünə və tələbələrinə tələbkar, dil-öyrənmə prosesində öz potensialını sınaqdan keçirən, ümumi və ixtisas savadını daim artıran şəxsiyyət olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, xarici dilə lazımi səviyyədə yiyələnməyən şəxs hərtərəfli və bacarıqlı mütəxəssis kimi yetişə bilməz.

Bu gün xarici dil müəlliminin əsas vəzifələrindən biri tədrisin ilkin mərhələsində əldə edilmiş vərdişlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına nail olmaqdır. Burada diqqət əsas etibarlı ilə, müvafiq vərdişlərdə çeviklik keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsinə yetirilməlidir. Deməli, xarici dil dərslərində interaktivlik yalnız tələbə-müəllim, tələbə-tələbə arasında münasibətlərin qurulmasını deyil, o cümlədən dilin aspektlərinin əlaqəli şəkildə təqdim edilməsini önə çəkir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin fransız dilində kommunikativ səriştəsi heç də qənaətbəxş deyil və hazırda kommunikativ cəhətdən səriştəli olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı müşahidə edilir. Bu da təlim prosesində ənənəvi metodlardan, aktuallığını itirmiş materiallar əsasında tərtib olunan dərslər və vəsaitlərdən istifadə edilməsindən irəli gəlir.

Dil daşıyıcıları olan fransız dili müəllimlərindən fərqli olaraq, dil daşıyıcıları olamayan və fransız dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlərin əksəriyyəti nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirir, qrammatik ma-

terialların dərsləklərdə verilən ardıcılıqla təqdim edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. Mənimsənilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsinə gəldikdə, burada çoxsaylı problemlərin mövcudluğu müşahidə olunur.

Fransız dilini xarici dil kimi öyrənənlərin, o cümlədən azərbaycanlı tələbələrin buraxdıqları səhvlərin böyük əksəriyyəti əsasən, dilin sistem və normalarının üst-üstə düşməməsi ilə bağlıdır.

Kommunikasiya prosesi, xüsusilə də şifahi nitq ünsiyyəti prosesi dil sisteminin təzahürü olan qrammatik qaydalarla deyil, dildə mövcud olan normalarla idarə edilir. Fransız dilini öyrənən tələbələrə qrammatik qaydalarla yanaşı, dildə mövcud olan və kommunikasiya prosesini idarə edən və onu tənzimləyən normaları aşılamaq zəruridir. Şübhəsiz, dili tədris edən müəllimlər tələbələrə real, həqiqi fransız dilini, yəni gündəlik həyatda istifadə edilən fransız dilini öyrətməlidir.

Məlumdur ki, sovet dövründəki təlim ənənəsinə uyğun olaraq müstəqillik illərində də xarici dillərin tədrisində tələbələrin nitq bacarıqlarının artması beynəlxalq əməkdaşlığın formalaşdırılmasından daha çox qrammatik qaydaların mənimsədilməsinə xidmət göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi sahəsində mövcud olan problemlər, əsasən, proqram və dərsləklərin, tədris metodikasının müasir tələbləri ödəməməsi və şəxsiyyətyönlü olmaması, bir çox müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, mövcud ixtisasartırma sisteminin müasir tələblərə cavab verməməsi ilə bağlıdır.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün xarici dillər intensiv tədris edilməli, bunun üçün ünsiyyət əsaslı (kommunikativ) yanaşma metodikasına üstünlük verilməli, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması sahəsində müasir və səmərəli ixtisasartırma / təkmilləşdirmə sistemi tətbiq edilməlidir.

Kommunikasiya bacarıqlarının maksimum inkişafı xarici dil müəlliminin qarşısında duran əsas, perspektivli, amma elə də asan olmayan bir məsələdir və onun həlli üçün nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafına, linqvistik, sosial-linqvistik və pragmatik kompetensiyaların təşkilinə istiqamətlənən tədrisin yeni metodlarının mənimsənilməsi vacibdir.

Fransız dilinin daha səmərəli təlim üsulları ilə mənimsədilməsi və dili öyrənən şəxsin ta-

mamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsi də dövrün başlıca tələblərindən sayılır.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, təlimin strateji istiqamətini və taktik istiqamətlərini təşkil edən metod və priyomlar fənnin tədrisi qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Dərs prosesinin müxtəlif mərhələlərinə uyğun metodların və üsulların seçilməsi daha məqsəduyğundur.

Təlimdə istifadə olunan metod və priyomların optimal nəticə verməsi aşağıdakı amillərin nəzərə alınması ilə şərtlənir:

- təlimin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi;

- xarici dil kursunun variativ xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

- tədrisin kommunikativ istiqamətdə təşkil - bununla əlaqədar aparıcı praktik istiqamətin (şifahi nitq və yaxud oxu) müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda təlimin məzmun və vasitələrinin seçilməsi;

- təlimin sistemli təşkili;

- dilöyrənmənin şüurlu xarakteri; tələbələr bilik və bacarıqları şüurlu sürətdə mənimsəməlidirlər. Dil öyrəndənlərin başqa dillər sahəsindəki bilik, vərdiş və bacarıqlarının əsasında fəndaxili və fənlərarası müqaisələr və tutuşdurmalar bu məqsədə xidmət edir.

- təlim prosesində tələbəyə fəal subyekt kimi yanaşma; bunun üçün əməkdaşlıq pedaqogikasının prinsip və metodlarından geniş istifadə edilməlidir; dil öyrəndənlərdə təşəbbüskarlıq, öz qüvvə və bacarıqlarına inam inkişaf etdirilməlidir. Bununla əlaqədar təlimdə tələbələrin dil üzərində müstəqil işinə mərhələdən-mərhələyə daha geniş yer verilməlidir.

- öyrənilən dilə ölkəşünaslığa aid bilik mənbəyi kimi yanaşılmalıdır; tədris prosesində tələbələrə dili öyrənilən xalqın tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, müasir həyat tərzini, milli ənənələri haqqında məlumat verilməlidir. Bu tələbin yerinə yetirilməsi tədris materialının, xüsusilə lügət minimumunun, təlim mətnlərinin və əlavə oxu materialının məqsəduyğun seçilməsi ilə şərtlənir.

- tədris diferensial yanaşma əsasında aparılmalıdır; diferensiaslaşma əsasən təlimin son mərhələsinə aid edilir. Diferensial təlim xüsusilə orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə aparılır.

- təlimdə fərdi yanaşma prinsipi nəzərə alınmalıdır; xarici dil müəllimi təlim prosesində, xüsusilə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə istifadə olunan çalışmaların seçilməsində dil öyrəndənlərin fərdi xüsusiyyətlərindən (qavrama, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s.) çıxış etməlidir.

Konkret şəraitdə isə müəyyən dil materialının öyrədilməsi və müvafiq nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması ilə əlaqədar metod və priyomların optimal seçilməsi aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- a) təlimin mərhələsi və bununla əlaqədar dil öyrəndənlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri;

- b) konkret tələbə qrupunun psixoloji xüsusiyyətləri: iş qabiliyyəti, fənnə münasibəti;

- c) təlim materiallarının linqvistik xüsusiyyətləri, onun həcmi və mürəkkəblilik dərəcəsi;

- ç) tələbələrin keçilən konkret materiala münasibəti, onların bu dərəcəyə marağı;

- d) dil materialının nitqdə əsas funksiyası: onun reseptiv, yaxud produktiv nitqə aid edilməsi;

- e) materialın keçilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vaxt;

- f) dil materialının dərslərdə təqdim olunma xüsusiyyətləri;

- g) materialla əlaqədar əyani vəsaitlərdən və İKT-dən istifadə imkanları.

Bu amillərdən çıxış edən xarici dil müəllimi yeni təlim metodlarından konkret təlim şəraitinə müvafiq olanı seçib istifadə etməlidir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, tədris prosesində onun əsas funksiyası biliyi ötürməsi deyil, biliyin formalaşdırılması şərtlərini yaratmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin mənimsənilməsi tələbənin fənnə yanaşması, marağı, meyilləri ilə, təlimin təşkilinin qiymətləndirilməsi və s. ilə müəyyənləşdirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə təqdim edilən çalışmalar sistemi də tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun seçilərək, onlarda kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasına xidmət etməlidir.

Xarici dildə, o cümlədən fransız dilində vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli yolu kommunikativ çalışmalardır. Məhz bu səbəbdən tədris olunan dilin müxtəlif sahələrində hər hansı bir nai-

liyyəti əldə etmək üçün xüsusi çalışmalar sistemləri yaradılması zəruridir.

Çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanmasına gəldikdə, bu məsələyə kifayət qədər metodik tədqiqatlar həsr edilmişdir. P.B. Qurviç, M.S. İlyiş, H.E. Palmer, Y.J. Passov, J.V. Raxmanov, A.A. Mirolyubov, J.D. Salistra, S.F. Şatilov, V.S. Setlin və s. kimi tədqiqatçıların əsərləri buna nümunə ola bilər.

Çalışmalar təlim prosesinin, o cümlədən hər hansı fəaliyyət növünün təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Tanınmış metodist-alim Y.J. Passov çalışmaların adekvatlığından danışaraq, bu xüsusiyyəti xarici dillərin tədrisi metodikasının əsas anlayışları sırasına daxil edir. Çalışmanın adekvatlığı nə deməkdir?

Çalışmanın adekvatlığı onun xüsusiyyətlərinin irəli sürülən məqsəd və yaxud məqsədlərlə uzlaşması, başqa sözlə, çalışmanın hər hansı məqsədə nail olmağa xidmət edən potensial imkanları kimi başa düşülür. Çalışmanın adekvatlığı, hər şeydən əvvəl, nitq fəaliyyətinin hər hansı növünün onun icra edilməsi prosesində mənimsənilmə göstəricisidir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, çalışmaların həmin istiqamətdə yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə məqsədə nail olmaq üçün heç də kifayət deyil, çünki hər hansı çalışmanın inkişaf etdirilən nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərinə (xarakterinə) adekvatlığı yalnız ümumi şəkildə strateji məsələlərin həll edilməsinə xidmət edir.

Metodik araşdırmalarda adekvatlığın təyin edilməsinin dörd yolu müəyyənləşdirilmişdir. Bunların birincisini inkişaf etdirilən nitq bacarığının mexanizmləri və keyfiyyətləri, ikincisini həmin nitq bacarığının tərkib hissəsi olan vərdişlərin keyfiyyətləri təşkil edir. Bundan əlavə, burada müvafiq vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasını səmərəli şəkildə təmin edən amilləri və nəhayət, çalışmaların təşkil edilməsi amillərini qeyd etmək lazımdır.

Eyni çalışmalar müxtəlif situasiyalarda, xarici dillərin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində və müxtəlif şəkildə təşkil edildikdə müvafiq dil və yaxud nitq vərdiş və bacarıqlarının bu və ya digər xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə müxtəlif dərəcədə adekvat ola bilər. Bu da, öz növbəsində, «adekvatlıq» anlayışını çevik və

mobil edərək, onun əsl metodik mənə kəsb etməsinə gətirib çıxarır.

P.B. Qurviç isə diqqətin nitqin formal və yaxud məzmun cəhətlərində cəmləşməsi dərəcə-sindən asılı olaraq aşağıdakı çalışma növlərini göstərir [2]:

- 1) formal;
- 2) formal-məzmunlu;
- 3) məzmunlu-formal (şərti-kommunikativ);
- 4) məzmunlu (real-kommunikativ).

Ən çox istifadə olunan çalışma sistemlərindən danışarkən, ilk növbədə dil və nitq çalışmalarını qeyd etmək zəruridir. Tanınmış alim S.F. Şatilovun təklif etdiyi təsnifata əsasən, nitq çalışmaları, öz növbəsində, şərti-nitq və real nitq tapşırıqlarına bölünür [3]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemini işləyərkən, müvafiq nitq və vərdişlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Nitq çalışmalarının dilin leksika və qrammatikasının tədrisi prosesində istifadə edilməsinin məqsədəuyğun olmaması və yaxud qeyri-mümkün olması onları şərti situasiyaları təmin edən şərti-kommunikativ çalışmalar ilə əvəz etməyə məcbur edir.

Nitq çalışmaları öyrəncilərə nitq bacarıqlarını aşılamaq məqsədini güdürək, mümkün qədər informatik və eyni zamanda stimullaşdırıcı olmalı, xarici dil prosesində istifadə olunan bütün çalışmaların təxminən 40-50 faizini təşkil etməlidir. Hər hansı çalışmalar sistemi mütləq nəzəri-metodik əsasında qurulmalıdır. Həmçinin burada müvafiq vərdiş və bacarıqların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yönəldilmiş çalışmaların dinləyib- anlama, dialoji və yaxud monoloji nitqin öyrədilməsi prosesində səmərəli şəkildə istifadə olunması və lazımı nəticəni əldə etmək üçün müvafiq nitq vərdiş və bacarıqlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Nitq çalışmalarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar tədris olunan xarici dildən ünsiyyət məqsədilə təbii şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır.

Kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasına xidmət edən çalışmalarında kommunikativ məqsəd önə çəkilməli, tələbələrin diqqəti ilk növbədə nitqin məzmunu və məqsədinə yönəl-

dilməli, məzmun və formanın vahidliyi təmin olunmalıdır.

Bundan əlavə, kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasına yönəldilmiş çalışmalar nitq fəaliyyətinin mümkün dərəcədə səhsiz həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Kommunikasiya yönümlü çalışmalar bir növ kompleks təşkil edir və hər bir təqdim olunan dil strukturunun məhz kompleks şəkildə avtomatikleşdirilməsi məqsədinə uyğundur. Burada bir sıra amillərin nəzərə alınması vacibdir. Bura tədrisin mərhələsi, tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, mənimsənilməli olan strukturun xüsusiyyətləri, tələbələrin ana dilindən müvafiq strukturla bağlı qazandıqları bacarıqlara əlaqələndirilməsi və s. kimi amillər daxil edilə bilər. Dilçilik, psixologiya və xarici dillərin tədrisi metodikasının əsas tezlərinin təhlili, istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin təhlili aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir:

1. Tələbələrə təqdim edilən mətnlərə gəldikdə, onlar konkret kontingent üçün maraqsız, köhnəlmiş olmamalıdır. Bundan əlavə, bu və ya digər xarici dilin Azərbaycanda tələbələrə tədris olunmasını nəzərə alaraq, mövzuların seçilməsi

prosesində tələbələrin milli və mədəni mənsubiyyətini nəzərə almaq vacibdir.

2. Ölkəşünaslıq xarakterli materiallar müxtəlif mövzulu və məzmunlu olmalı və tələbələri öyrənilən dildə nitq fəaliyyətinə cəlb etməlidir.

3. Təqdim olunan materiallar həddən artıq sadə olmamalı və xarici dildə diskussiya üçün şərait yaratmalıdır.

4. Müasir dövrdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi tələblərdə kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsini nəzərə alaraq, tədris materialları ali məktəbinin tələbələrinin öyrənilən dildə kommunikativ nitq fəaliyyətinə cəlb olunmasını təmin etməlidir.

Problemin aktuallığı. Fransız dilinin daha səmərəli təlim üsulları ilə mənimsədilməsi və dili öyrənən şəxsin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsi də dövrün başlıca tələblərindən sayılır.

Problemin elmi yeniliyi. Kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasına yönəldilmiş çalışmalar nitq fəaliyyətinin mümkün dərəcədə səhsiz həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Xarici dilin öyrənilməsində müsbət nəticələrin əldə edilməsi müəllimin şəxsiyyətindən, ixtisas hazırlığından, habelə pedaqoji sənətə münasibətindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çarşioğlu, 1993.
2. Гурвич П. Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах, Владимир, 1974, ч.2, 176с.
3. Шатилов С.Ф. Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту устной иноязычной речи. / Вопросы обучения грамматическому аспекту устной речи на иностранном языке в средней школе и вузе. Л., 1971, с. 1-63
4. Gilles Brougere. Jeu et education. Paris: L'Harmattan, 1995.
5. François Weiss. Jouer, communiquer, apprendre. Paris: Hachette, 2002.

E-mail: nushaba.kuliyeva@gmail.com

Rəyçi: dos. N.H. Nəbiyev

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2020.

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.8

Təhminə Mərdan qızı Rüstəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

ŞAĞIRDLƏRİN YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT FƏNNİNİN ROLU

Təhmina Mərdan Rüstəmovə
преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РОЛЬ ПРЕДМЕТА ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Tahmina Mərdan Rustamova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

THE ROLE OF THE SUBJECT EXPLOSIVE ART IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE SKILLS OF STUDENTS

Xülasə: Məktəbdə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində təsviri sənətin tədrisinin rolu olduqca böyükdür. Elmi məqalədə müəllif şagirdlərin bədii yaradıcılığının hasilatında, yaradıcılıq düşüncəsinin formalaşdırılmasında təsviri sənətin rəsm, qrafika, boyakarlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ tətbiqi sənət, memarlıq kimi növlərinin imkanlarını üzə çıxarmış və onların tədrisinin vacibliyini sübuta yetirmişdir.

Açar sözlər: *yaradıcılıq, təsviri sənət, şəxsiyyət, inkişaf, metodika, məqsəd*

Резюме: Роль преподавания изобразительного искусства в развитии творческих способностей студентов очень важна. В научной статье автор раскрыл возможности таких видов изобразительного искусства, как живопись, графика, живопись, скульптура, декоративно-прикладное искусство, архитектура в производстве художественного творчества и формировании творческого мышления.

Ключевые слова: *творчество, изобразительное искусство, личность, развитие, методология, цель*

Summary: The role of teaching fine arts in developing students' creative abilities is very important. In the scientific article, the author has revealed the possibilities of such kinds of visual arts as painting, graphics, painting, sculpture, decorative arts, architecture in the production of artistic creativity and the formation of creative thinking.

Key words: *creativity, fine art, personality, development, methodology, purpose*

Şəxsiyyətin tərbiyəsi və harmonik inkişafı olan məktəb təhsilinin əsas məqsədi onun incəsənətə cəlb olunması xaricində mümkün deyil. İncəsənətin başqa-başqa sahələrinin öyrənilməsi qavramanın və hissələrin aydınlaşdırılmasını, təsvir bacarığı, yaradıcılıq yanaşması və tənqidi yanaşmanı inkişaf etdirir, bütün bunların xaricində insanın hər hansı bir fəaliyyəti təsəvvür edilməzdir. **Təsviri sənət** incəsənətin bir növü-

dür. Xalq arasında incəsənət sözünün mənası bacarıq, ustalıq deməkdir. Təsviri sənət hər hansı bir əşyanı fəzada düzgün qeyd etmək və yaxud fikrindən keçəni təsvir etmək bacarığıdır. Təsviri sənət deyəndə insanın bədii yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Təsviri sənətə daxildir: rəsm, qrafika, boyakarlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ tətbiqi sənət, bəzən memarlıq. Rəsm təsvirin əsasını təşkil edir. Təsviri incəsənətin məqsədi:

- şagirdi yaradıcılıq və şərh işinə cəlb etmək və bu yolla onun üçün gözəlliyin hiss edilməsi və təsvir edilməsi vərdişini inkişaf etdirmək;

- incəsənət nümunəsinin ifadəedilmə vərdişinin formalaşdırılması;

- incəsənət nümunələrinin ifadəedilmə vərdişinin formalaşdırılması və bu əsasda incəsənətə daimi maraq və sevginin artırılması;

- incəsənətin universal dilinin öyrənilməsi və onun vasitəsilə milli və dünyanın mədəni dəyərləri ilə paylaşmaq, dünyanın vahidlik hissini formalaşdırılmasıdır.

Müasir məktəbin məqsədi elə bir şəxsiyyət formalaşdırmaqdır, hansı ki, bütün həyatı boyunca şəxsi inkişafı üçün hazır olacaq. Belə insanları tənqidi düşüncə, problemləri həll etmək bacarığı, yaradıcılıq düşüncəsi, vətəndaşlıq anlayışı, kommunikasiya qabiliyyəti, araşdırmaq qabiliyyəti, özünü qiymətləndirmək və öz təhsil fəaliyyətini təşkil etmək qabiliyyəti xarakterizə etməlidir.

Təsviri incəsənət belə bir şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyən rol oynayır.

1. Tənqidi düşüncə. İncəsənətin öyrənilmə prosesində hadisələrin dərk edilməsi və problemləri anlamaq bacarığının formalaşmasına, tənqidi və yaradıcılıq düşüncələrinin inkişafına dəstək göstərir:

a) şagirdlər tərəfindən bədii ideyaların hasilatı;

b) özünün və başqalarının yaradıcılığını xarakterizə etmək, qiymətləndirmək və analiz etmək;

c) milli və dünya mədəni irslərinin başqa-başqa kontekstlərində yerinə yetirdiyi rolunu dərk etmək.

2. Problemlərin həlli qabiliyyəti. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı problemlərin həlli qabiliyyətinin inkişafına dəstək göstərir:

a) tədris prosesində meydana gələn ideyaların həyata keçirilməsi təcrübəsi;

b) ən yaxşı nəticələri əldə etmək üçün lazımi materialı, təsviredici üsul və ya texnikanı seçmək və effektiv şəkildə istifadə etmək;

c) qarşıya qoyulan məsələnin həlli üçün lazımı təşəbbüs və məsuliyyəti aşkar etmək;

ç) stress, ümidlərin boşa çıxması və məğlubiyyətə üstün gəlmək və qarşıya qoyulan məqsədə ciddi şəkildə can atmaq.

3. Yaradıcılıq düşüncəsi. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı hadisələrə qarşı yaradıcı yanaşma ilə yanaşmaq bacarığına dəstək göstərir: orijinal bədii ideyaların əmələ gəlməsi və onların həyata keçirilməsi üçün qeyri-standart yolların axtarışı.

4. Vətəndaşlıq anlayışı. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı ictimai həyatda iştirak istəyi və bacarığının, milli anlayış duyğusunun inkişafına dəstək göstərir: sinif, məktəb və cəmiyyətin mədəni həyatı və firavanlığında rol oynamaq; mədəni irs və cəmiyyət qarşısında öz borcları və məsuliyyətlərini dərk etmək.

5. Kommunikasiya qabiliyyəti. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı kommunikasiya bacarığının inkişafına dəstək göstərir:

a) özünün və başqalarının işləri haqqında müzakirə və mübahisə etmək, mövqeyi əsaslandırmaq;

b) başqa-başqa vasitələrlə (şəkil çəkmək, yazmaq, müzakirə etmək) öz fikir və duyğularını ifadə etmək;

c) qrup işi zamanı başqaları ilə ünsiyyət qurmaq, əməkdaşlıq etmək və problematik məsələləri razılaşıdırmaq;

ç) tənqidi nəzəri bildirmək və əsaslandırmaq.

6. Araşdırmaq qabiliyyəti. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı informasiya əldə etmək və təhlil etmək bacarığının inkişafına dəstək göstərir:

a) çoxsaylı informasiya mənbələrindən istifadə etmək;

b) informasiyanı müqayisə etmək, tənqidi qiymətləndirmək və effektiv şəkildə təşkil etmək;

c) yaradıcılıq, araşdırmaq, müstəqil fikri formalaşdırmaq və fəaliyyət planını müəyyən etmək üçün informasiyadan istifadə etmək.

7. Özünü qiymətləndirmək və öz təhsil fəaliyyətini təşkil etmək qabiliyyəti. İncəsənətin öyrənilməsi zamanı özünü qiymətləndirmək və öz təhsil fəaliyyətini təşkil etmək qabiliyyətinin inkişafına dəstək göstərir:

a) öz imkanlarını və nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək;

b) emosiyalarını anlamaq və onları idarə etmək;

c) ardıcıl (ömrü boyunca) təhsil almaq vərdişini hasil etmək;

ç) fəaliyyətini düzgün və effektiv şəkildə planlaşdırmaq bacarığı;

d) təhsil və peşəkar inkişaf üçün münasib şərtlərdən istifadə etmək.

İbitdai pillədə incəsənətin tədris-tərbiyəvi sahəsinin pedaqoji potensialını onun əyani növ təbiəti müəyyən edir. Yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələrək, aşağı sinif şagirdlərində əyani praktiki düşüncə və aləmin emosional dərk edilməsi üstünlük təşkil edir, buna görə də onlar üçün oyuna əsaslanan fəallıqlar vacibdir, bu isə incəsənətin müxtəlif sahələrinin (musiqi, rəsm) öyrənilməsi xüsusiyyətinə çox yaxşı uyğun olur. İbitdai pillədə incəsənətin tədrisi əsasən, uşaqların emosional və əqli aləminə, əmək və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Baza pilləsində incəsənət sahələrində əldə edilən praktiki vərdiş-bacarıqlar özünü tapmaq və özünü təsdiq etmək prosesini asanlaşdırır. Eyni zamanda, bu yaş dövrü üçün əlamətdar olan dünyaya qarşı kəskinləşdirilmiş yanaşmanı əhəmiyyətli şəkildə yumşaldır, çünki incəsənət əsərlərini anlamaq bacarığı düşüncə və dünyagörüşə qarşı tolerantlığı nəzərdə tutur. İbitdai pillə şərti olaraq iki mərhələyə bölünür: keçid X və XI-XII siniflə, bu zaman şagird düşünülmüş seçimə hazırdır. Bu vaxt ona imkan verilir ki, öz maraqlarına əsasən müxtəlif fənn qrupları ilə əlaqədar olan fənlərdən birini seçsin. X sinifdə praktiki vərdiş-bacarıqların mənimsənilməsi in-

kişafı incəsənət nümunələrinin təhlilində istifadə etdiyi bədii üslublara, müəllifin fikrinin daha yaxşı anlanılmasına xidmət edir. Eləcə də şagirdlər müxtəlif növ layihələr həyata keçirirlər. Bütün bunlar estetik fənlər qrupundan (məktəbin təklif etdiyi imkanlar həddlərində) seçim etməkdə şagirdə yardım edir ki, XI və XII siniflərdə əldə edilən vərdiş-bacarıqlar və bilik dərinləşdirilsin və peşəkar əsaslar qoyulsun. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-2010-cu ildən VIII, IX və X siniflərdə estetik fənlər (1. Təsviri və tətbiqi incəsənət/əmək təlimi; 2. Musiqi) trimestr prinsipinə əsasən tədris edilir.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına nəzəri baxımdan yanaşaraq əldə olunan bilik və bacarıqları həyati qabiliyyətlərə çevirmək müasir təlim qarşısında qoyulan ən aktual məsələlərdən biridir.

Problemin yeniliyi. Elmi məqalə təsviri sənət tədrisinin şəxsiyyətin formalaşmasında, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində müxtəlif amillərin olmasının vacibliyini önə çıxarır. Bu amillərə: tənqidi düşüncə, problemin həlli qabiliyyətinin olması, yaradıcılıq düşüncəsi, kommunikasiya, araşdırma və digərləri aiddir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəblərdə təsviri sənətin tədrisində müəllimlərə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə K. Təsviri incəsənət. Bakı: Bakınəşr, 2016, 56 s.
2. Ələkbərova M. Təsviri sənət və onun metodikası. Bakı: "Avanqard E.H. MMC", 2012, 240 s.
3. İbrahimov T. Təsviri incəsənətin nəzəriyyəsi. Bakı: Ecoprint, 2017, 104 s.
4. Manafova M. J., Əfəndiyeva., Şahhüseynova S. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: Sabah, 2010, 876 s.
5. Təsviri sənət. <http://azgallery.az/az/content/37>
6. Təsviri sənətin nəzəriyyəsi: növləri və janrları. <https://kayzen.az/blog/kulturologiya/5583/t%C9%99sviri-s%C9%99n%C9%99tin-n%C9%99z%C9%99riyy%C9%99si->
7. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/saxviti%20da%20gamoyenebiti%20xelovneba_azer.pdf

E-mail: tahminarustamova.tr@list.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok, dos. Ç. Rüstəmov*
ped.ü.fəls.dok, dos. Y. Cəlilova

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2020.

UOT 372.8

Ayşən Elbrus qızı Rəsulova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Gəncə Dövlət Universiteti

**TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİNDƏN
FAYDALANMAQLA YUXARI SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİNİN HƏYATİ BACARIQLARININ
FORMALAŞDIRILMASI**

Айшан Эльбрус гызы Расулова
докторант по программе доктора философии
Гянджинский Государственный Университет

**ФОРМИРОВАНИЕ ЖИЗНЕННЫХ НАВЫКОВ СТАРШЕКЛАСНИКОВ НА
УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
ПРИНЦИПОВ ОБУЧЕНИЯ**

Aishan Elbrus Rasulova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

**THE FORMATION OF LIFE SKILLS OF SENIOR GRADUATES IN THE LESSONS OF
THE FINE ARTS USING THE PRINCIPLES OF EDUCATION**

Xülasə. Məqalədə təsviri incəsənət dərslərində təlim prinsiplərinə istinad etməklə, yuxarı sinif şagirdlərinə həyatı bacarıqlar aşılması işinin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələrindən bəhs olunur. Bu zaman elmi pedaqogikada mövcud olan və ayrı-ayrı pedaqoq-alimlər tərəfindən müəyyənləşdirilən təlim prinsipləri təsnif olunur. Sonra həmin təsnifat üzrə müqayisələr aparılır. Məqalədə təsviri incəsənət dərslərində hər hansı bir mövzunun tədrisi prosesində istinad olunan təlim prinsiplərindən istifadənin imkanları aydınlaşdırılır. Bu prosesdə təsviri incəsənət dərslərində təlim prinsiplərinə istinad etməyin modern iş təcrübəsindən nümunələr təqdim olunur.

Açar sözlər: *təsviri incəsənət, yuxarı siniflər, təlim prinsipləri, həyatı bacarıqlar, kreativ yanaşmalar, kompetensiyalara əsaslanma, dekorativ tətbiqi sənət, fənlərin inteqrasiyası, inteqrativ yanaşma*

Резюме. В статье освещаются сущность, содержание, цель и задачи обучения жизненным навыкам старшеклассников путем ссылки на принципы обучения на уроках изобразительного искусства. В то же время классифицируются принципы обучения, существующие в научной педагогике и определяемые отдельными учеными-педагогами. Затем проводится сравнение по данной классификации. В статье рассматриваются возможности использования принципов обучения, при прохождении любой темы на уроках изобразительного искусства. В этом процессе, на уроках изобразительного искусства представлены примеры современного опыта работы с опорой на принципы обучения.

Ключевые слова: *изобразительное искусство, старшие классы, принципы обучения, жизненные навыки, креативные подходы, компетентностный подход, декоративно-прикладное искусство, интеграция предметов, интегративный подход*

Summary. The article highlights the essence, content, purpose and objectives of teaching life skills to high school students by referring to the principles of teaching in the lessons of fine art. At the same time, the principles of teaching existing in scientific pedagogy and determined by individual academic teachers are classified. Then a comparison is made according to this classification. The article discusses the possibilities of using the principles of training, when passing any topic in the lessons of fine art. In this process, at the lessons of fine art, examples of modern work experience based on the principles of teaching are presented.

Key words: *fine arts, high school, principles of teaching, life skills, creative approaches, competency-based approach, arts and crafts, integration of objects, integrative approach*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin estetik tərbiyəsinin günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılması ilə bağlı fənn müəllimləri, o cümlədən təsviri incəsənət fənnini tədris edən müəllimlər qarşısında ciddi vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həlli üçün təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərin bədii zövqləri ilə yanaşı, onların şəxsiyyətyönlü inkişafının təmin olunması da qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab olunur. Çünki “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın 5 əsas istiqamətinin birinin şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılmasına həsr edilməsi təsviri incəsənət təliminin də yeni məzmununun yaradılması sahəsində görülən işlərin aktuallığını artırmış olur. Belə aktual məsələnin reallaşdırılması isə təsviri incəsənət müəllimlərinin bu işə məsuliyyətlə yanaşmalarını tələb edir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün orta ümumtəhsil məktəblərində təsviri incəsənətin tədrisi heç də qaneedici səviyyədə deyil. Xüsusilə kənd rayonlarında təsviri incəsənət müəllimlərinin çatışmazlığı ucbatından bu fənnin tədrisi qeyri-ixtisas fənn müəllimlərinə tapşırılır.

Nəticədə şagirdlər təsviri incəsənət haqqında yeni məlumatlar əldə etmək, rəssamların həyat və yaradıcılığı ilə tanış olmaq, daha yaxşı rəsm çəkmək qaydalarına yiyələnmək əvəzinə qeyri-ixtisas müəllimlərinin təsviri incəsənətə aid olmayan lazımsız, lüzumsuz tapşırıqlarını yerinə yetirməklə məşğul olurlar. Halbuki V-IX siniflərdə şagirdlər rəsm əsərləri ilə bağlı kompozisiyaların qanunauyğunluqlarını, maraqlı bədii obrazları yaratmağı, sujetli rəsmlər çəkməyi, müxtəlif dövrlərdə yaradılmış təsviri və dekorativ sənət nümunələri ilə tanış olmağı, bu nümunələrə münasibət bildirməyi, onları şərh etməyi, rəssamlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ tətbiqi sənətlə bağlı yenilikləri dəyərləndirməyin elmi əsaslarını öyrənməlidirlər. Bu fənnin köməyi ilə yuxarı sinif şagirdləri xalqımızın yaratdığı qədim sənət nümunələrinin özündə ehtiva etdiyi təsvir xüsusiyyətlərini, qədim əşyaların hazırlanmasında hansı materiallardan istifadə olunmasını, qədim boyalı qabların bəzək əşyalarının nəyi xatırlatmasını, eləcə də rəsm əsərlərindəki təbiət təsvirlərini öyrənməli və onların estetik dəyərini duyub, qavrayıb qiymətləndirməyi bacarmalıdırlar.

Qeyd olunan istiqamətdə həyata keçirilən işlər isə son nəticədə şagirdlərin həyatı bacarıqlarını formalaşdırmış olur. Bunun üçün təsviri incəsənət dərslərində müəllimlərin təlim prinsiplərinə istinad etmələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə ki, digər fənlərin tədrisində olduğu kimi təsviri incəsənətin tədrisində də, təsviri incəsənət müəlliminin təlim prinsiplərinə istinad etməklə təsviri incəsənət mövzularının müasir həyatla əlaqələndirilməsinə, təsviri incəsənət təliminin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə, təlim prosesində sistemliliyin, ardıcılığın gözlənilməsinə və eləcə də şagirdlərin yaş, fərdi, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına nail olmaları vacib sayılır.

Pedaqoji ədəbiyyatda təlimin prinsipləri müxtəlif adlar altında, müxtəlif tərkibdə, müxtəlif sayda təsnif olunsada, onlara ümumpedaqoji prinsiplər kimi istinad etməyin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan fənn müəllimlərinin onlara istinad etmələri ona görə vacib sayılır ki, mövcud prinsiplərə istinad etməklə, əgər bir tərəfdən tədris olunan mövzunun didaktik mahiyyətinin aydınlaşdırılması bu sahədə görülən işi asanlaşırısa, digər tərəfdən şagirdlərin təlim maraqlarının artırılmasına imkan yaranmış olur. Bu zaman şagirdlər fəallaşır, mövzu üzrə bilik və bacarıqları asanlıqla qavrayırlar. Təsviri incəsənət dərslərində də təlimin prinsiplərinə istinad etməklə mövzuların öyrədilməsi şagirdlərin estetik-bədii zövqlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların təlimə olan maraqlarını artırır, şüurluluq və fəallıq hissələrini yüksəldir, mədəni istirahətlərini təşkil edir, bütövlükdə onların şəxsiyyətyönlü inkişafını təmin etmiş olur.

Təsviri incəsənət dərslərində istinad olunan təlim prinsiplərindən birincisi təlimin müasir həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi hesab olunur.

Bu prinsip pedaqogikada ən çox işlənən və tədrisin səmərəliliyini artırmağa kömək edən prinsiplərdəndir. Əgər öyrədilən biliklər müasir həyatla, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilməzsə, həmin bilik şagird üçün mənasız yükə çevrilir. Belə olduqda şagirdlərin elmi biliyə marağı azalır, şüurluluq və fəallıq səviyyəsi aşağı düşür. Ona görə də müəllim istər fənnin, istərsə də ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi zamanı keçirilən materialın həyatı əhəmiyyətini şagirdlərə başa salmalıdır. Müəllim ayrı-ayrı fakt və hadi-

sələri, şagirdlərin yaşadıkları regionda, respublikada, dünyada baş verən proseslərlə əlaqələndirməli, dərslər canlı, yaradıcı keçilməsinə nail olmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, müəllimin özünün məlumatlılığı, elmi-nəzəri hazırlığı, geniş dünyagörüşü olmalıdır. Tədris ilinin bu cür qurulması şagirdləri praktik cəhətdən sosial-iqtisadi mədəni həyatda iştirak etməyə hazırlayır.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi kortəbii şəkildə, nəyinsə xatirinə həyata keçiril-məməlidir. Əlaqələndirmə keçilən mövzunun xarakterinə uyğun gəlməli, onu tamamlamalıdır (15, s. 273).

Əgər V-VI və VII-VIII siniflərdə təsviri incəsənətdə qəhrəman obrazı, təsviri incəsənətdə vətənpərvərlik motivləri mövzuları üzrə dərslər keçirilirsə, bu zaman şagirdlərin diqqəti milli qəhrəmanlarımızın igidliyi, qoçaqlığı, qəhrəmanlığı, mübarizliyi, cəsarətliliyi, ölməzliyi ilə əlaqədar təsviri incəsənət nümunələrinə yönəldilməlidir. Bu mövzuların hər birinin tədrisi zamanı milli qəhrəmanların hər biri ilə bağlı portretlərin, illüstrasiyaların, kompozisiyaların təqdimatına, təhlilinə həsr edilməli, şagirdlərə bu mövzular ətrafında tapşırıqların verilməsi zəruri sayılır.

Təsviri incəsənət dərslərində müəllimin istinad etdiyi təlim prinsiplərindən biri də təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici prinsipləri hesab olunur.

Bu prinsip altında təlimin təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları dayanır. Bunların hər biri qarşılıqlı əlaqədə görülür. Təlim təhsili həyata keçirmək prosesidir, təhsil isə təlim üçün həm əsas, həm də nəticə hesab edilir. Təhsilləndirici prinsip zamanı şagirdlər proqram üzrə nəzərdə tutulmuş bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəyirlərsə, tərbiyəedici funksiya zamanı şagirdlərlə əxlaqi, mənəvi, estetik, əmək, ekoloji, iqtisadi tərbiyə üzrə iş aparılır, onlara müsbət keyfiyyətlər aşılır, müvafiq adət və vərdişlər yaradılır. İnkişafetdirici prinsip deyəndə şagirdlərin fiziki və psixi qüvvələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. Fiziki qüvvələrə yerimək, qaçmaq, üzmək, tullanmaq və s. keyfiyyətlər daxildir. Psixi qüvvələrə isə duyğular, qavrayış, təsəvvür, təkəkkür, diqqət və s. aid edilir. Bunların hər biri şagirdlərə müəyyən tərbiyəvi təsir göstərə bilər. Ona görə də müəllim həmişə təlimin tərbiyəvi gücündən səmərəli istifadə etməli, istiqaməti düzgün müəyyənləşdirməlidir. Bu prinsipin tətbiqi zamanı müəllim-şagird mü-

nasibətlərində xeyirxahlıq, insanpərvərlik, sadəlik, qayğıkeşlik nümayiş etdirməli, hörmət və tələbkərlığın birləşdirilməsi özünü göstərməlidir (15, s. 274).

Deməli, təsviri incəsənət dərslərində hər hansı bir mövzunun öyrədilməsi zamanı şagirdlərin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması ilə kifayətlənmək düzgün sayıla bilməz. Ona görə ki, təsviri incəsənətlə bağlı proqram materiallarında elə mövzular var ki, onlar şagirdlərin estetik mədəniyyəti ilə yanaşı əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərini də formalaşdırmış olur. Məsələn, “Qrafika”, “Boyakarlıq”, “Heykəltəraşlıq”, “Dekorativ-tətbiqi sənətlər”, “Milli memarlıq abidələri”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına illüstrasiyalar”, “Xalçaçılıq, bədii tikmə, ağac üzərində oyma”, “Perspektiv qanunlarına əsasən təsvir edirik”, “Küçə rəsmi çəkirik”, “Dəniz rəsmi çəkirik”, “Azərbaycanın Dövlət gerbi”, “Emblem” kimi mövzuların tədrisində şagirdlər estetik dəyərlərlə, milli-mənəvi dəyərlərimiz, qəhrəmanlıq dastanlarımızın vətənpərvərlik elementləri ilə tanış olmaqla yanaşı, torpağı yad nəzərlərdən qorumaq, düşmənlə barışmazlıq kimi əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər aşılardan bədii təsvirlərlə də tanış olurlar. Belə bir təqdirdə şagirdlərə bir sıra həyatı bacarıqların aşılmasına zəruri ehtiyac duyulur. Bunun üçün isə təlimin tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici prinsipinə istinad etməklə şagirdlərin estetik-bədii zövqləri ilə yanaşı, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və bütövlükdə onları hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil işlərin həyata keçirilməsi vacib hesab olunur.

Məlum olduğu üzrə, təsviri incəsənət dərslərində proqram materiallarına əsasən şagirdlərə bir sıra zəruri bacarıqlar aşılır. Bu xüsusda professor F.B. Sadıqov yazır ki, təsviri incəsənət üzrə proqram materialları üç cür bacarığın yaradılmasını nəzərdə tutur:

1. Əşyanı praktik şəkildə düzəltmə (rəsm, yonma, applikasiya yolu ilə); 2. Təsviri incəsənət əsərlərini qiymətləndirməyi bacarmaq (sadə təhlil, əsərin estetik keyfiyyətlərini, yaxşı, pis cəhətlərini göstərmək, ifadə vasitələrini qeyd etmək); 3. Ətraf aləmlə ünsiyyət prosesində ona estetik münasibət bəsləmək (17, s. 208).

Əslində təsviri incəsənət dərslərində yuxarı sinif şagirdlərinə aşılması nəzərdə tutulan belə bacarıqlar həyatı bacarıqlardır. Hansı ki, bu

bacarıqlar içərisində rəsm çəkmək bacarığı, yonma bacarıqları, applikasiya yolu ilə işləmə bacarıqları, təsviri sənət əsərlərini təhlil etmə, təsviri sənət nümunələrinin estetik dəyərini şərh edə bilmək, bədii təsvir, ifadə vasitələrini görmək və dəyərləndirmək bacarıqları üstünlük təşkil edir. Unutmaq olmaz ki, estetik bacarıqlar təbiətdə, cəmiyyətdə və incəsənətdə olan gözəlliklərin duyulması, qavranılması və qiymətləndirilməsi prosesində yaranan bacarıqlardır. Bunun üçün təbiətdə olan gözəllikləri, o cümlədən güllərin, çiçəklərin, çayların, şlalələrin, göllərin, dənizlərin, ağacların, qayaların, dağların gözəlliklərini duymaq, qavramaq və qiymətləndirmək üçün onları təsvir etmək lazımdır. Hansı ki, təsvirlər zamanı rənglərin ahəngindən və təxəyyülün gücündən istifadə etməklə təsvir olunanlar şagirdlərin bacarıqları hesabına reallaşır. Əgər bu bacarıqlar həyat hadisələrinə əsaslanırsa, deməli belə bacarıqlar həyati bacarıqlar hesab olunur. Təlim prosesində belə həyati bacarıqları aşkara çıxarmaq, inkişaf etdirərək formalaşdırmaq üçün təsviri incəsənət müəllimlərinin təlimin aparıcı prinsiplərinə istinad etmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə prinsiplərdən biri elmilik prinsipidir.

Müdrilər demişkən, “Elmsiz təlim, təlimsiz elm ola bilməz”. Təlimdə elmlik prinsipi o deməkdir ki, şagirdlərə verilən məlumatlar, müəllimin pedaqoji işdə atdığı hər bir addım, dərslin hər hansı bir mərhələsində şagirdlərə aşılanacaq bilik, bacarıq və vərdislər elmi cəhətdən əsaslandırılır. Bu prinsipin köməyi ilə müxtəlif elmlər sahəsindəki yeniliklər təlimin məzmununa gətirilir. Elmlik prinsipinə bir sıra başlıca tələblər verilir:

1. Şagirdlərin elmi biliklərə yiyələnmələri üçün öyrəndikləri predmet və hadisələrin düzgün, obyektiv şəkildə qavramalarını təmin etmək lazımdır.

2. Şagirdlər predmetlərin mühüm əlamətlərini və xassələrini, predmet və hadisələr arasındakı əlaqələri və münasibətləri dərindən dərk etməlidirlər.

3. Tədrisin elmiliyi həm də terminlərin dəqiq tətbiqinə əsaslanır. Elmdə yalnız qəbul edilmiş terminlərdən istifadə etməli, və köhnə terminlər isə müqayisə edilməlidir.

4. Öyrənilən predmet və hadisələri düzgün mənimsəmək üçün şagirdlər onların müasir elmi

mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını dərk etməlidirlər. Öyrənilən hadisələrin inkişaf mənzərəsi onların təsəvvürlərində canlandırılmalıdır. Elmlik prinsipi tədris materiallarının öyrədilməsi ardıcılığında nəzərə alınmalıdır. İstər dərslərdə, istərsə də müəllimin şərhində şagirdə verilən biliklər ardıcıl, əlaqəli, şagirdlərin başa düşəcəkləri səviyyədə təqdim edilməlidir (15, s. 171).

Məsələn, VIII-IX siniflərdə “Avropa sənətkarlığı, parça, rəng və ornament”, “Avropa baş geyimləri”, “Geyimin cəmiyyətdə rolu”, “Rəssam əsərində zadəgan geyimləri”, “Azərbaycan sənətkarları”, “Təsviri sənətdə tarixi hadisələr və qəhrəmanlar”, “Təsviri sənətdə yeni dövrün ifadə vasitələri”, “XX əsrin təsviri sənəti”, “Azərbaycan təsviri sənətində müasirliyin əksi” mövzularının tədrisi prosesində şagirdlərə həmin mövzularla bağlı elmi biliklərə yiyələnməyin yollarını öyrətmək, qeyd olunan mövzularda işlənən bədii təsvir terminlərini dərindən mənimsəmək bacarıqlarını şagirdlərə aşılamaq təsviri incəsənət müəllimlərinin səriştəsindən asılıdır. Təsədüfi deyil ki, “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda səriştəyə əsaslanan təhsilin yeni məzmununun yaradılması müəllimlərin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr kimi qoyulur. Deməli, təsviri incəsənət dərslərində müəllimin elmlik prinsipinə istinad etməsi müəllimin səriştəsindən daha çox asılıdır. Çünki belə bir təqdirdə müəllim öz səriştəsindən, yəni kompetensiya imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin həyati bacarıqlarını formalaşdırma bilər. Bunun üçün təsviri incəsənət materiallarının vasitə kimi seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsviri incəsənət əsərlərinin elmi əsaslar üzərində öyrədilməsi zamanı müvafiq ardıcılığın və sistemliliyin gözlənilməsi də lazım gəlir.

Didaktik materialın tərtibi, biliklərin verilməsi sistem halında olmalıdır. Sistemlilik mövzunun məzmunundakı məntiqə əsaslanmalıdır. Mövzunun bitmiş hissələri, bölmələri bu sistemin başlıca ünsürləridir. Müşahidələr göstərir ki, təlimdə sistemliliyin və ardıcılığın pozulması biliklərin mənimsənilməsini son dərəcə çətinləşdirir (15, s. 174)

Əgər şagirdlər hər hansı tablo üzərində işləyərkən rənglərin uyurluğunu duyub, qavraya bilmirlərsə, onlardan ardıcılıqla istifadə edə bilməyəcəklər. Yaxud rəngli boya ilə müəyyən

kompozisiya üzərində işləyən IX sinif şagirdi rənglərin ahəngindən ardıcılıqla istifadə edə bilmirsə, o, bu işi sistem halında başa çatdırma bilməyəcəkdir. Deməli, təsviri incəsənət dərslərində müəllimin ardıcılıq və sistemlilik prinsipinə istinad etməklə şagirdlərə yanaşması onlara tapşırılan işin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə səbəb olacaqdır.

Təsviri incəsənət dərslərində orijinaldan rəsm etmək bacarığına yiyələnən şagirdlər bu sahədə uğur qazanan şagirdlər hesab olunur. Çünki hadisələrə əyani görünən əşyalara düzgün münasibət bəsləyən müəllimlər təsviri incəsənətlə bağlı şagirdlərə ən zəruri həyatı bacarıqları asanlıqla aşılamağa bilirlər. Başqa sözlə desək, təsviri incəsənət dərslərində müəllimlərin əyanilik prinsipinə istinad etməklə mövzu üzərində işləmələri şagirdlərdə daha ahəngdar həyatı bacarıqları aşılamağa müvəffəq olurlar.

Pedaqoji prosesdə istər tədris prosesində, istərsə də biliklərin verilməsi, bacarıq və vərdişlərin aşılınması zamanı, yəni təlimetmədə hər hansı bir mövzu ilə bağlı açıqlamaları şərh etməklə kifayətlənmək olmaz. Təlim zamanı mövzu ilə bağlı olan şəkil, tablolar, diaqram, cədvəl, portret, maddə, element, fakt, cisim, əşya, o cümlədən ağac, bitki, toxum, cücərti, həşərat, sürünən, uçan, üzən və digər vəsülələrdən olan canlılar və sair bu kimi öyrədici material və nümunələrin əyani şəkildə nümayiş etdirilməsi prinsip etibarilə təlim prosesinə xas olan əsas

ələmətlərdən hesab olunur. Dərsdə əyaniliyin yaradılması və beləliklə bu prosesə bir prinsip olaraq istinad edilməsi çox qədim tarixə malikdir. Elmi pedaqogikanın banisi görkəmli slavyan (bəzi mənbələrdə çex) pedaqoqu Yan Amos Komenski əyaniliyi "qızıl qayda" adlandırmış və "Böyük didaktika" əsərində əyaniliyin bir prinsip olaraq elmi mahiyyəti açıqlanmışdır (15, s. 278-279).

Problemə aktuallığı. Təsviri incəsənət dərslərində də əyanilik prinsipindən istifadə edilməsini qızıl qayda adlandırmaq olar. Belə qızıl qayda istinad edilərək qurulan dərslər yuxarı sinif şagirdlərində daha zəngin həyatı bacarıqları aşkara çıxarır, inkişaf etdirir, formalaşdırır və modernləşdirir.

Problemə elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq təsviri incəsənət dərslərində istinad edilməsi zəruri sayılan ümumpedaqoji prinsiplər təhlil edilir. Bu zaman ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi üçün önəmli olan təlim prinsiplərinə istinad etməyin yeni iş modeli təqdim edilir. Bu, məqalənin elmi yeniliyi hesab olunur.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədən təsviri incəsənət müəllimləri, təsviri incəsənətin digər fənlərlə inteqrasiyası prosesində iştirak edən fənn müəllimləri, habelə dərsdən və məktəbdənkənar tədbirlər üzrə mütəxəssislər faydalana bilərlər.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, təsviri incəsənət dərslərində təlim prinsiplərinə istinad etməklə yuxarı sinif şagirdlərinin həyatı bacarıqlarını günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Abbasov A.N. və b. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011.
3. Abbasov A.N. və b. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2012.
4. Məmmədova M., Mirzəyeva B., Əliyeva N. Təsviri incəsənət: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2018.
5. Rəcəbov Q., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Musiqi: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün musiqi fənninin üzrə dərslik. Bakı: Təhsil, 2019.
6. İsmixanov M., Vəliyeva S., Mollayeva E. Təhsilin əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2016.
7. Cəbrayilov İ.H. Müasir təhsil: problemlər və həlli yolları: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2018.
8. Cəfərzadə K., Cəlilova Y., Məmmədova M., Məlikov T. Təsviri incəsənət: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017
9. Cəfərzadə K., Məmmədova M., Təsviri incəsənət: Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018.
10. Cəfərzadə K., Məmmədova M., Təsviri incəsənət (ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik), Bakı: Bakınəşr, 2019.
11. Cəfərzadə K. Təsviri incəsənət: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cü sinfi üçün dərslik. Bakı: Yaz nəşriyyatı, MMC, 2016.
12. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. ASE-nin nəşri, IX cild, 1986.

- 13.Mehrabov A.O.. Azərbaycan Təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
- 14.Sadiqov.F.B. Azərbaycan muğamları (Азербайджанские мугамы). Bakı: Gənclik, 2016.
- 15.Sadiqov F.B. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2012.
- 16.Sadiqov F.B. Ümumi pedaqogika. Bakı: Maarif, 2018.

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof., F. B. Sadiqov*
ped.ü.fəls. dok., dos. S. Atayev

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2020.

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 371

Akif Nurağa oğlu Abbasov

*pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi*

FATEH SULTAN MƏHMƏTİN TƏHSİLİ

Акиф Нурага оглу Аббасов

*доктор наук по педагогике, профессор,
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики, Заслуженный учитель*

ОБРАЗОВАНИЕ СУЛТАНА МЕХМЕТА ЗАВОЕВАТЕЛЯ

Akif Nuragha Abbasov

*doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher
Scientific Secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

EDUCATION OF SULTAN MEHMET THE CONQUEROR

Xülasə. Məqalədə XV əsrin birinci yarısında Osmanlı Sultanı II Məhmətin uşaqlıq illərində aldığı təhlildən danışılır. Şahzadə Məhmətə əslən hər ikisi azərbaycanlı olmuş Molla Gürani və Ağ Şəmsəddin, xarici alimlər və Molla Ayaz dərs demişlər. Aldığı mükəmməl təhsil nəticəsində dünyagörüşü, həyata baxışı zənginləşən II Məhmət sonralar Osmanlı dövlətinin yeddinci Sultanı olmuş və Konstantinopolu fəth etmişdir.

Açar sözlər: *fateh, şahzadə, sultan, təhsil, Osmanlıda təhsil, mükəmməl təhsil*

Резюме. В статье повествуется о получении образования османским султаном Мехметом в первой половине XV века. Мехмету II преподавали двое азербайджанцев по происхождению Молла Гурани и Аг (Белый) Шамсаддин, иностранные ученые и Молла Аяз. В результате полученного образования Мехмет II обладал богатым мировоззрением и жизненными взглядами, а впоследствии став 7 Султаном Османского Государства покорил Константинополь.

Ключевые слова: *завоеватель, шахзаде (принц), султан, образование, Образование в Османской империи, идеальное образование*

Summary. The article tells about the education of the Ottoman Empire Sultan Mehmet in the first half of the 15th century. Mehmet II was taught by two Azerbaijanis by birth of Molla Gurani and Ag (White) Shamsaddin, foreign scholars and Molla Ayaz. As a result of his education, Mehmet II possessed a rich outlook and life views, and later became the 7th Sultan of the Ottoman Empire to conquer Constantinople.

Key words: *the conqueror, the prince, sultan, education, Education in the Ottoman Empire, perfect education*

Orta əsrlərdə istər müsəlman, istərsə də Avropa ölkələrində şahlar, sultanlar, imperatorlar və krallar övladlarının təhsilini və tərbiyəsini diqqət mərkəzində saxlayır, onların mükəmməl təhsil almaları üçün ən yaxşı müəllimləri seçirdilər.

Makedoniyalı İsgəndəri xatırlamaq kifayətdir. O, "Dünyanın sonuna və Böyük xarici dənizə" şüarı altında müharibələrə başlayarkən, təsadüfən qələbələr qazanmırdı. Aldıqları təhsil, yiyələndiyi

bilik və təcrübə, gördükləri tərbiyə sayəsində buna nail olurdular. Bu sahədə yaxşı müəllim, tərbiyəçi az rol oynamır. İsgəndərin müəllimi qədim yunan filosofu Aristotel idi. İsgəndər 16 yaşına qədər böyük filosofdan dərs almışdı.

Aristotel İsgəndərə və məktəb yoldaşlarına əxlaq, din, təbabət, fəlsəfə, məntiq və incəsənət dərsləri keçirdi. Böyük filosof İsgəndərdə Homerin yaradıcılığına, ələlxüsüs "İlliada"

əsinə dərin məhəbbət yaratmışdı. Aristotel hətta “İliada”nın izahlı nüsxəsini də ona hədiyyə etmişdi. İsgəndərdə əsərə maraq və ehtiyac o qədər güclü idi ki, həmin nüsxəni hərbi yürüşləri zamanı da özü ilə də aparırdı.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, dünyanın ən böyük və ən qüdrətli dövləti olan Osmanlı imperatorluğunda da Sultanların övladları, şahzadələr, xüsusən vəliəhdlər mükəmməl təhsillə əhatə olunur, bu məqsədlə dövrün ən savadlı müəllimləri və alimləri təlim və tərbiyə işlərinə cəlb edilirdilər.

Sultan II Murad xan Şahzadə Məhmətin yaxşı təhsil almasını və yetişməsinə istəyirdi. Ona görə də erkən yaşlarından onun üçün savadlı müəllimlər seçib ayırırdı.

Həmin ərəfədə müqəddəs Məkkə ziyarətindən gələn ilk Osmanlı şeyxülislamı Molla Fənari Molla Güranı da özü ilə Ədirnəyə gətirmişdi. Sultan Murad xan şeyxülislam Molla Fənari qəbul etdi. Söhbət zamanı oğlu Məhmət üçün savadlı bir müəllim axtardığını bildirdi. Bunu eşidən şeyxülislam dedi:

-Mən sizə ləyaqətli və dünyagörüşlü bir alimi və təcrübəli müəllimi məsləhət görürəm.

Sultan həmin şəxsə maraqlandı. Şeyxülislam bildirdi:

-Məsləhət bildiyim şəxs Molla Güranıdır. Misirdə alimlərdən təlim alıb, təfsir, hədis və fiqhda yüksək mərtəbəyə çatıb.

II Murad xan onun təqdimatından razı qaldı:

-Çox gözəl, çox pakizə. Molla Güranı görmək istərdim.

Osmanlı şeyxülislamı Molla Fənari Sultanla görüşüb ayrıldı. Tez bir zamanda Molla Güranı Sultanın hüsurunda oldu. II Murad xan Molla Güranı ilə söhbətindən bu qənaətə gəldi ki, şeyxülislamın namizədi çox önəmli, savadlı və təcrübəlidir, Məhmətin təhsilini və tərbiyəsini ona həvalə edə bilər.

Molla Güranı əvvəlcə Bursa mədrəsələrindən birinə müəllim təyin olundu. Sonradan şahzadələrin təhsili ilə məşğul olmaq üçün Manisaya göndərildi. Həmin zamanlar şahzadə Məhmətin altı yaşı vardı, Manisa sarayında idi.

Molla Güranı dərslərini riyaziyyat, həndəsə, təfsir, hədis, fiqh, kəlam və tarix fənləri üzrə aparırdı.

Fəqət atasının istəyinin əksinə olaraq Məhmətin oxumağa həvəsi yox idi. Müəllimini

incidirdi. İtişgil, dərrakəli, zəkali olsa da ərköyünlüyündən qalmır, məşğələ otağına gecikir, dərslər tez qurtarmasını səbirsizliklə gözləyir, təlimlər zamanı diqqəti yayınır, bəzən dərslərə hazırlıqsız gəlirdi.

Molla Güranı ona irad tutanda Məhmət qayıdib deyirdi:

-Oxumaq mənim nəyimə lazımdır? Mən böyüyəndə Sultan olacağam. Sultan yaxşı qılinc oynatmağı, nizə və ox atmağı, güləşməyi bacarmalı, düşmənləri yerində oturtmağı bilməlidir. Hə, bir də ölkəni idarə etməlidir. Mənə güləşməyi, ox atmağı, qılinc tutmağı öyrədin. Bu dərsləri mənasız hesab edirəm. Mühəribəyə ki-təblə yox, qılincə gedirlər! Biliklə yox, atla yola düşürlər!

Molla Güranı:

-Ay oğul, sən Şahzadəsən! – dedi. –Şahzadə mükəmməl təhsil almalı, elmlərə vəqif olmalıdır. Dünyanın gərdisindən xəbər tutmalıdır. Aqlımızı nurlandıran təhsildir, elmdir. Təhsil həyata, kainata açıq gözlə baxmağımıza kömək edir. Sultana bilik almaq, elm öyrənmək birinci növbədə şahzadəyə, lazımdır ki, ölkəni ağılla, dərrakə ilə idarə eləsin.

Məhmət laqeyd halda ona baxaraq:

-Sizin dediklərinizdən mənim aqlım bir şey kəsmir, - dedi. -Mən gedirəm ox atmağa, qılinc oynatmağa. Həvəsim olanda gələrəm, dərslər keçərik.

Məhmət qaçaraq getdi, Molla Güranı onun ardınca baxa-baxa qaldı. Son illər ərzində o, bir çox uşaqlara dərslər keçmişdi. Uşaqlar da, ata-anaları da onun təlimindən razı qalmışdı. Amma Məhmətlə heç cür bacarmırdı. Elə öz bildiyini edirdi. Ona görə başqa çarəsi qalmadı. Sonra Sultanın yanında xəcalətli qalacaqdı. Hələ yəqin ki, Sultan üstəlik şeyxülislam Molla Fənariyə də irad tutacaq: “Tərifli müəllimin bu idi?” deyə soruşacaqdı.

Molla Güranı Sultan Murad xanın Manisaya gəlməsindən xəbər tutub çox pərt halda onun hüsuruna getdi. Sultan onu çox hörmətlə qəbul etdi:

-Yaxın gəl, şərəfətli müəllim! İşlər necə gedir? Bizim Məhmətin dərsləri nə yerdədir?

Molla Güranı belə təmtəraqlı qarşılanmadan sonra Məhmətdən şikayətlənməyi özünə ayıb saydı. Bilmədi ki, nə desin, nə danışsın.

Onun susduğunu gören Murad xan özü dilləndi:

-Molla Güranı, cavab verməkdə nə isə çətinlik çəkirsən. Problem nədədir? Məhmət oxumur?

Molla Güranı dinmədi. Sultan yenə sözə başladı:

-Əlbəttə, oxumur. Yoxsa nə problem ola bilər ki? Yəqin səni də incidir. Bu uşaqlar belədir. Ərköyün olurlar. Məhmət də dəlisovun biridir.

Sultan ani fikrə getdi. Sonra ayağa qalxıb əlini pərt, halı pərişan şəkildə sakitcə oturmuş Molla Güranın çiyinə qoydu:

-Ürəyinizi sıxmayın, çarəsini taparıq.

Ertəsi gün Sultan özü dərs keçilən otağa daxil oldu:

Molla Güranı ayaq üstə idi, Məhmət əyləşmişdi, qarşısında kitab və yazı yazmaq üçün kağızlar vardı. Molla Güranı Murad xanın gəlişini gözləmədiyindən çaşıb qaldı, "Xoş gəldin" edib, mil dayandı. Məhmət tez ayağa qalxdı. Sultan Məhmətə müraciətlə:

-Eşitdiyimə görə, oxumaq istəmirsən? Dərdin nədir? Şahzadə də savadsız olar?

Məhmət başını aşağı saldı.

Murad xan sözünə davam etdi:

-Bundan belə məcbur olub oxuyarsan.

Murad xanın işarəsi ilə içəri bir dəyənək gətirdilər. Murad xan Məhmətə:

-Başını qaldır! – dedi.

Məhmət atasına qulaq asdı. Murad xan üzünü Molla Güraniyə tutdu:

-Bu dəyənəyi gətirmişəm ki, Məhmət sənə qulaq asmayanda bununla onun aşını-suyunu verəsən. Eşidirsən, Məhmət?

Məhmət başı ilə təsdiq etdi. Sultanın işarəsi ilə dəyənəyi otağın küncünə qoydular. Sultan xudahafizləşib çıxdı. Məhmət narazı nəzərlərlə müəlliminə baxdı, amma heç bir söz demədi.

Günlər keçdi. Ərköyünlüyündən atasının xəbər tutması və üstəlik döyülmək qorxusu Məhməti dərslərə diqqət göstərməyə məcbur edirdi. Əvvəlki vaxtlara nisbətən az-çox dərslərinə fikir verirdi. Amma bu müəllimini təmin etmirdi. O, Məhmətdən daha çox fəallıq və şüurluluq gözləyirdi.

Təbii ki, Molla Güranı heç zaman dəyənəyə əl atmadı. Ağillı, zəkali və dərrakəli Məhməti kötləməyə onun əli gəlməzdi. Məhmət də

bunu hiss etmişdi. Bilirdi ki, atası icazə versə də, müəllimi ona əl qaldırmaz. Bu yenə onu arxayınlaşdırmışdı.

Sonradan onun təhsili əslən azərbaycanlı olan Məhəmməd ibn Şeyx Həməzəyə - Ağ Şəmsəddin əfəndiyə tapşırıldı. Ağ Şəmsəddin tanınmış din xadimi və alim idi. Zahirən və daxilən gözəl şəxs, dünya elmlərinə vaqif bir şəxsdi. Bəzi mənbələrdə onun Şam şəhərində, digər mənbələrdə isə, Şamaxı şəhərində doğulduğu bildirilir. Yetmiş il ömür sürmüşdü.

Saqqalı ağappaq olduğundan və daim ağ libas geydiyindən ona Ağ Şəmsəddin, yaxud Ağ Şeyx deyirdilər. O, təbrizli Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin nəslindən idi. Ağ Şəmsəddin Anadoluda məşhur təsəvvüf alimi Hacı Bayram Vəlinin müridi olmuşdu.

Hacı Bayram Vəlidən təlim alan Ağ Şəmsəddin tez bir zamanda təsəvvüfün bütün sirlərini nə yiyələnmişdi.

Hacı Bayram Vəlinin II Murad xanla şəxsi tanışlığı vardı. Sultan ona böyük dəyər verirdi. Bir gün II Murad xan həтта dörd yaşlı oğlu şahzadə Məhməti də yanına alıb onun ziyarətinə getmişdi. Hacı Bayramın yanında ağ paltarda, ağ baş geyimində, dümağ saqqalda nurani bir şəxs də vardı. Hacı Bayram Vəli həmin adamı Sultana təqdim etdi:

-Mənim ardıcılıq Məhəmməd ibn Şeyx Həməzədir. Adına Ağ Şəmsəddin deyirlər.

Sultan söhbət zamanı Hacı Bayram Vəliyə:

-Hacı, mən Konstantinopolu almaq mənim çoxdankı arzumdur! Amma hələ ki, buna nail ola bilməmişəm, -dedi. Sonra əlavə etdi. -Konstantinopolu İslam şəhərinə çevirmək istəyirəm.

Hacı Bayram Vəli dərhal cavab vermədi. Bir qədər fikirləşib ehtiyatla:

-Çox gözəl arzu və istəkdir! Fəqət bu asan başa gəlməyəcək! Bu yolda çox qanlar tökülüb, səmərəsi olmayıb. Lakin Konstantinopolun bir zaman Osmanlı tərəfindən alınacağına mən də inanıram! Fəqət bunu nə sən, nə də mən görəcəyəm!

Sultan Murad xanın kefi pozuldu. Həтта bura gəldiyinə görə peşman oldu. Fikirləşdi: "Bu qoca xərifləyib deyəsən! Xeyir-dua vermək əvəzinə, nəş gətirir".

Xudahafizləşib getmək istəyirdi ki, Hacı Bayram dörd yaşlı uşağı – Məhməti və Ağ Şəmsəddini göstərərək sözünə davam etdi:

-Sultanım, cəsarət etdiyimə görə üzr diləyirəm. Doğru sözümdür. Konstantinopolun fətini biz, yəni nə sən, nə də mən görəcəyəm. Lakin Şahzadə Məhmətlə mənim müridim Ağ Şəmsəddin görəcəklər!

Sultan II Murad xanın kefi duruldu. Ağ Şəmsəddin onda xoş təəssürat yaratdığı üçün onu II Məhmətin müəllimi vəzifəsinə məsləhət bildi.

Lakin Məhmət nadincliyindən qalmırdı. Ağ Şəmsəddini də incidirdi. Onun hərəkətləri Ağ Şeyxi əsəbiləşdirirdi. Belə anlarda hövsələsini güclə basırdı.

Dəyənək məsələsindən Ağ Şəmsəddinin də xəbəri vardı. Arada küncə qoyulmuş dəyənəyi Məhmətə göstərərək:

-Bax səni cəzalandıracağam ha...

Məhmət də öz növbəsində nümayişkarane şəkildə:

-Mən Sultanın oğluyam, cəzalandıra bilməzsiniz! – deyə cavab verirdi.

Bir gün məlum oldu ki, dəyənək yoxa çıxıb. Ağ Şəmsəddin əlüstü başa düşdü ki, bu, Məhmətin işidir. Başa düşsə də, açıb-ağartmadı.

Şəxsiyyətinə sığıdırmadığı üçün Ağ Şəmsəddin Murad xana şikayət edə bilmirdi. Son zamanlar Məhmət lap ağ eləmişdi. Dözə bilməyən Ağ Şəmsəddin vəziyyəti Sultana anlatdı. Bunu eşidən Sultan haldan çıxdı, amma tez toxdadı. Nə isə düşünüb fikrini Ağ Şəmsəddinə dedi. Ağ Şəmsəddin ona qulaq asıb başını yellədi:

-Sultanım, məni əfv edin. Bunu bacarmaram. Yox, yox, nə danışırsınız?

Sultan təkid etdi:

-Mənim dediyin olacaq! Ağ Şəmsəddin! Olacaq!

Ağ Şəmsəddin kor-peşman sarayı tərək etdi. Özündə-sözündə deyildi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı.

Ertəsi gün müəllimi ilə şagird arasında yenə söz-söhbət oldu. Ağ Şəmsəddin acıqlı halda dedi:

-Məhmət, artıq səbrim tükənib. Cəza alacaqsan!

Məhmət qorxu-hürkü bilmədən onunla dilləşirdi:

-Sultan oğlunu heç kim cəzalandıra bilməz!

Bu zaman qapı açıldı. Sultan II Murad xan daxil oldu. Ağ Şəmsəddin üzünü Sultana tutaraq:

-Dərs gedir. Bu şəkildə sinfə girmək yaramaz! Xahiş edirəm, çölə çıxasınız! Nə zaman icazə versəm, onda gələrsiniz!

Sultan ayaq saxladı. Əlini sinəsinə qoyaraq üzrxahlıq etdi:

-Bağışlayın, müəllim. Üzr istəyirəm, - deyib otaqdan çıxdı.

Gözləri qarşısında baş verən hadisədən Şahzadə Məhmətin matı-mutu qurudu. Donmuş və hərəkətsiz vəziyyətdə xeyli qaldı. Müəllim Məhmətin özünə arxa bildiyi şəxsi – qüdrətli Osmanlı dövlətinin Sultanını otaqdan çıxarmış, onu içəri buraxmamışdı.

Bu zaman qapı döyüldü. Ağ Şəmsəddin:

-Buyurun, - dedi.

Murad xan müəllimin icazəsindən sonra otağa daxil oldu.

Murad xanla Ağ Şəmsəddinin planı öz təsirini göstərdi. Həmin gündən etibarən Şahzadə Məhmət bir daha ərköynlük və müəlliminə qarşı itaətsizlik etmədi, dərslərinə səylə hazırlaşmağa, yaxşı oxumağa, nümunəvi davranmağa başladı.

Məhmətin təfəkkürünün və dünyagörüşünün formalaşmasında və müsəlman inam və əqidəsinin möhkəmlənməsində İslam təhsilinin böyük rolu oldu.

Məhmət sonralar öz təcrübəsində elmlərin təcrübəyə tətbiqinin islam epistemologiyasının təsirindən bəhrələndi. Bu sahədə, təbii ki, Molla Güraniyə borclu idi.

Ağ Şəmsəddinin təlimi və təsiri Məhmətin həyatının lap erkən illərindən güclü təsir buraxmışdı. Bu təsir, xüsusən onun islamdan irəli gələn - Konstantinopolu tutmaqla Bizans imperiyasına son qoymaq kimi önəmli vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələndi. Hacı Bayram Vəlinin bir zamanlar uzaqqörənliklə dediyi söz həqiqətə çevrildi.

Məhmət orta əsrin məşhur alimlərindən olan Molla Ayazdan da dərs aldı.

Ona italyan, fransız, ərəb, fars, latın, yunan, İndoneziya və serb dillərini də öyrətmişdilər. Bu ona görə lazım idi ki, gələcəkdə xanədanın başına keçəndə idarə edəcəyi məmləkətlərdən və əcnəbi ölkələrdən gələn elçilərə və dövlət xadimlərinə öz dillərində müraciət edə, onları başa düşə bilsin.

Tarix və coğrafiya fənləri vasitəsilə Osmanlı sultanlarının və dünya cahangirlərinin hə-

yatı və döyüş təcrübələri ilə tanış olmaq imkanı qazandı və lazım olan təcrübəni topladı. Onların uğurlarının və yol verdikləri səhvlərinin səbəblərini öyrəndi, təhlil süzɡəcindən keçirdi. Nəticədə məqsədyönlü, planlı və sistemli hərəkət etmə fikrinin vacibliyinə əmin oldu.

Dini təhsili sayəsində özünün həyat tərzini, qanun və nizamını tənzimləyə bildi. Texniki biliklərə əsasən gələcəkdə müharibələri səmərəli aparmaq, çevik və sürətli hərəkət etmək, az itkiyə yol vermək üçün texnikalar, taktika və strategiyalar müəyyənləşdirə bildi. Hətta istirahət edərkən belə texniki işlərlə məşğul olmağa başladı.

Məhmət əcnəbi şəxslərdən çox şey öyrəndi.

Manisa sarayında italyan humanist Anconal Giriaco və başqa italyanlar ona dərs demişdilər. Onlar qədim yunan filosoflarının həyatı ilə

şahzadəni tanış edir, onun filosofların həyatlarına dair kitabları oxumasına nail olurdular.

Hazırda Topqarı Sarayının arxivində II Məhmətin şahzadəlik illərindən qalma qaralama dəftərləri saxlanır. Həmin dəftərlərdə latın və ərəb hərfləri, Roma büstlərini xatırladan insan rəsmləri və Osmanlı fiqurları əks olunub.

Problemin aktuallığı. Osmanlı imperiyasında təhsil məsələləri respublikamızda kifayət qədər araşdırılmadığından məqalə öz aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Osmanlı imperiyasının yeddinci sultanı Fateh II Məhmətin şahzadəlik illərindəki təhsili diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə pedaqogika və təhsilin tarixi ixtisası üzrə tədqiqat aparın şəxslər, o cümlədən doktorant və dissertantlar, magistrantlar, Osmanlı təhsili ilə maraqlananlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ülker Akkutay, Enderun mektebi. Ankara, 1984
2. Albert Howe Lybyer, Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi (trc. Seçkin Cılızoğlu). İstanbul, 1987, s. 73-80.

E-mail: prof.akif.@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

UOT 371

Kamal Həsən oğlu Camalov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllimi
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun I prorektoru

**MƏŞƏDİ HƏBİB ZEYNALOV YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ
KAMİLLİK VƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏRİN TƏBLİĞİ**

Камал Гасан оглы Джамалов
доктор философии по педагогике, доцент, Заслуженный учитель,
I проректор Нахчыванского Института Учителей

**ПРОПАГАНДА ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ И МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ
В ТВОРЧЕСТВЕ МЕШАДИ ГАБИБА ЗЕЙНАЛОВА**

Kamal Hasan Jamalov
*doctor of philosophy in Pedagogy, associate professor, Honored teacher, I Vice-Rector of the Nakhchivan
Institute of Teachers*

**PROPAGATION OF MORAL PERFECTION AND MORAL QUALITIES IN THE
CREATIVITY OF MASHADI HABIB ZEINALOV**

Xülasə. Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Qızdırmalı” imzası ilə çıxış edən mollanəsrəddinçi şair Məşədi Həbib Zeynalovun yaradıcılığından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Məşədi Həbib Zeynalov yaradıcılığında ideya-estetik prinsiplərə, fəlsəfi mahiyyətinə görə, insanın azad yaşamaq, işıqlı gələcək uğrunda mübarizə aparmaq, milli şüur və təfəkkürünü formalaşdırmaq hüququnu təmin edən görüşlər uğrunda mübarizə aparmışdır. Tədqiqatçı Məşədi Həbib Zeynalovun spesifikasını belə müəyyənləşdirir: Məşədi Həbib Zeynalov avam xalqın düşdüyü dini-fanatizmin bataqlığını “allahın neməti” kimi qəbul edənlərin, mənliliyini itirən yalançı axundların, mollaların, satqın məmurların, qoçuların, şahların, sultanların nə böyük fəlakətlər yaratdığını təsvir etmiş və nicat yolunu tapmağa çalışmışdır. Məşədi Həbib Zeynalovun ictimai-siyasi həyatın, pedaqoji-psixoloji, ədəbi-mədəni həyatın inkişafı üçün geniş imkanları, insanların məişətində və şüurunda mühüm dönüş yaratması, böyük ideallar uğrunda mübarizəsi təhlil-tədqiq süzgəcindən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *Mollanəsrəddinçi Məşədi Həbib Zeynalov, maarifçiliyin əhəmiyyəti, xurafatın təsviri, vətənpərvərlik duyğusu, psixoloji xüsusiyyətlər haqqında*

Резюме. В статье рассказывается о творчестве Мешади Габиба Зейналова, который является поэтом-молланасреддиновцем, выступившим в журнале “Молла Насреддин” с автографом “Гыздырмалы” (“Яростный”). Отмечалось, что Мешади Габиб Зейналов в своем творчестве боролся за идеи, обеспечивающие право человека жить свободно, бороться за светлое будущее, формировать национальное сознание и мышление по идейно-эстетическим принципам, философской сути. Исследователь определяет специфику Мешади Габиба Зейналова следующим образом: он описывал, какие большие бедствия вызвали те, кто воспринимал болото религиозного фанатизма народа как “благословение Аллаха”, а также потерявших свою честь и совесть ложных ахундов, мулл, продажных чиновников, разбойников, шахов, султанов, и искал пути к спасению. Был проведен критический анализ широких возможностей творчества Мешади Габиба Зейналова для развития общественно-политической жизни, педагогико-психологической и литературно-культурной жизни, создания в быту и сознании людей важных поворотных моментов, борьбы за большие идеалы.

Ключевые слова: *Молланасреддиновец Мешади Габиб Зейналов, значение просветительства, описание суеверия, чувство патриотизма, о психологических особенностях*

Summary. The article provides information about the creative activities of Mashadi Habib Zeinalov, the poet who used the pen name “Qızdırmalı” in “Molla Nasreddin” journal as a successor of it. It is noted that, Mashadi Habib Zeinalov struggled for the views providing the right to create national thinking and consciousness, ideological-aesthetic principles, fighting for freedom and bright future according to philosophical importance in his creativity. The researcher identifies M.H. Zeinalov’s specificity like this: Mashadi Habib Zeinalov described what terrible disasters kings, sultans, bullies, traitors, paid-off officers, false religious leaders, mollas, some people’s considering the swamp of religious fanaticism as a God’s grace which ignorant people fell into brought to the people and he also tried to find a solution. Mashadi Habib Zeinalov’s great opportunities for the development of social-political, pedagogical-psychological and cultural life, creating an important turning point in people’s life and minds, struggle for great ideals were looked through, studied and analyzed thoroughly and properly.

Key words: *Molla Nasreddinian Mashadi Habib Zeinalov, importance of enlightenment, description of superstition, a feeling of patriotism, about psychological features*

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində silinməz izlər qoyan molla-nəsrəddinçi şairlərdən biri də “Qızdırmalı” imzası ilə tanıdığımız Məşədi Həbib Zeynalovdur. Məşədi Həbib Zeynalov yaradıcılığına nəzər salan zaman görürük ki, onun maarifçilik ideyalarının yeri və əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərinə, görüşlərinə və ideyalarına zəruri ehtiyac var. Məşədi Həbib Zeynalovun pedaqoji-psixoloji və ya satirik əsərlərini, həmçinin, dövrünün ictimai fəaliyyət qaynaqlarını pedaqoji aspektdə, xüsusilə də pedaqoji-etik kontekstdə araşdırıb öyrənmək, eyni zamanda elmi cəhətdən dəyərləndirmək pedaqoji fikir tariximizdə yeni bir səhifənin açılması deməkdir. Onun “Yad et”, “Çolaq”, “Yorğan”, “Məmmədəlinin intibahnaməsi”, “Yat” və sair əsərləri mənəvi-əxlaqi kamilliyi və insani davranışa çağırışı, əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğini tutarlı dəlillərlə əsaslandırır.

Cəmiyyətdəki haqsızlıq, zülm, rəzalət, cəhalət, avamlıq, mütilik, üfunət iyi verən halların üstündən “pərdələri qovzamaq”, “sirləri açmaq” Məşədi Həbib Zeynalovun əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Məşədi Həbib Zeynalov xalqın milli adət və ənənələrindən, mənəvi-əxlaqi, psixoloji xüsusiyyətləri haqqında geniş bəhs etmişdir. Molla-nəsrəddinçilər kimi Məşədi Həbib Zeynalovun da yaradıcılığında başlıca məziyyətlərindən biri doğrucul, həqiqətpərəst olmasıdır.

Bildiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının irəli sürdüyü məramnamələrindən biri də xalqı cəhalət girdabından oyandırmaq idi. “Ay bədbəxtlər, ay fəqirlər nə vaxt oyanacaqsınız. Bir gözünüzü açın, bizim kimi adamlardan əql dərk eyləyin!” [1, 1906, №13] “Molla Nəsrəddin”in fikrinə məhəl qoymayanları Məşədi Həbib Zeynalov “Çolaq” adlı satirik şeirində belə təsvir edir:

Ay Molla dayı, bunca məzəmmət bizə yazma,
Qarnın doyacaq mı yeyəsən min kərə dolma?
Bədbəxt olardır ki, bir az ağı var, amma,
Xoş onlara kim kürəxər olmuş, ulağ olmuş,
Bəsdir, yaxamızdan çək əlin, sən də sağ olmuş
[1, 1908, №20].

Məşədi Həbib Zeynalov kinayədən istifadə edərək köhnə cəmiyyətin cəhalət bataqlığında yatdıqlarını heç bir işdə fəaliyyət, faydalı iş, cəmiyyət, xalq xeyrinə çalışmayan, həyatda həmişə durğunluq keçirən hacıları, kərbəlayıları, xanbəyləri, bisavad mollaları, həkimləri və onların əxlaq qaydalarını, hər bir işə əl atarkən onların yuxu tutmalarını, oyanarkən isə məzhəb davası salmalarını mahiranə bir tərzdə tənqid atəşinə tutur. Şeiri oxuyarkən köhnə cəmiyyətin tüfeyli həyat keçirən adamları insanın gözü qarşısında canlanır. Bunun səbəbi nədədir? Səbəbi orasındadır ki, Məşədi Həbib Zeynalov köhnə cəmiyyətin, köhnə adamların psixologiyasını, zəif iradələrini, çürük əxlaqi sifətlərini, durğun həyat keçirmələrini, öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutmalarını hamıdan yaxşı bilir və görürdü. Ona görə də Məşədi Həbib Zeynalovun satirik şeiri həyatidir, real həyatı olduğu kimi canlandırır:

Hər doktura getdim, dilədim, vermədi dərman,
İsrar elədim sə dedi: yox çarə, ey oğlan,
Bu qədər ki, bunlar gecə-gündüz axıdır qan,
Nə şəkklə, nə şübhə ki, cümlə inağ olmuş,
Bəsdir, yaxamızdan çək əlin, sən də sağ olmuş
[1, 1908, № 20].

Göründüyü kimi, Məşədi Həbib Zeynalov yetişən nəslin estetik bədii tərbiyəsinin inkişafına mane olan ünsürləri, gələcək nəsillərin fiziki

tərbiyəsinə mane olan yalançı din xadimlərini ifşa etmişdir.

Məşədi Həbib Zeynalov üzünü mürgüdə olan bütün Şərq dünyasına tutaraq qaranlıq mühitdə, ictimai sarsıntılar və məişət dramlarının törətdiyi faciələr içərisində yaşayan xalqın ağrı-acılarını, iztirablarını duymuş və bu gördüklərini öz əsərlərində əbədiləşdirmək üçün heç zaman solmayan satira boyaları tapmışdır:

Qovzama başın çocuğum, səbr elə,
Sübh deyil, durmagilən, yat hələ.
Durmaq o kəşcündi ki, iş anlaya,
Məmləkəti, ölkəni sahmanlaya,
Açma gözün, yüz də xoruz banlaya,
Salma əbəs yerdən özün əngələ,
Sübh deyil, durmagilən, yat hələ.

Böylədir əhvali-müsəlman, desən,
Bircə nəfər tapmasan insan, desən,
Bu meşədə var neçə heyvan, desən,
Tülkü, ilan, qurbağa, kərtənkələ,
Sübh deyil, durmagilən, yat hələ

[1, 1908, № 3. s. 2]

Ən mühüm cəhət də budur ki, Məşədi Həbib Zeynalov elin pis güzəranındakı məşəqqətlərini təsvir edərkən xalqın işıqlı gələcəyinə daim nikbin və ya optimist baxmış, inanmışdır. Həm də yalnız öz doğma vətəninə deyil, irtica gecəsinin daha qaranlıq, gündüzünün isə zülmətli olduğu başqa xarici ölkələrin – İran, Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya və Qafqaz, başqırd, tatar, uyğur və Rusiya müsəlmanları xalqlarının acı taleyini göstərərək onların da parlaq istiqbalına inam bəsləmişdir.

Mollanəsrəddinçi Məşədi Həbib Zeynalovun ictimai əhəmiyyətə malik, tərbiyəvi, mənalı gülüşünü mollanəsrəddinçilərin yaxın dostu Yusif Vəzir Çəmənəminli də gözəl təsvir etmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminli Məşədi Həbib Zeynalovun bu bənzətmələrini öz qələmi ilə belə xatırlayır: “Axşam saat ondur... Şəhərdə “müsəlman” deyilən burunlu-qulaqlı bütün məxluq yatmışdır. ...Nə etsinlər? Oxumaq, yazmaq yox, kitab yox, əyləncə yox... heyvani bir həyat. ...Atamın nüfuzundan qurtara bilmirəm. Neçə gündür avamlığı ilə başıma ip salıb oynadır: şənbə günü tək səbir gəldi, səfərimə razı olmadı, dünən saat xoş deyilmiş, bu gün “bəni yumə”-dir, nəhs gündür, sabah qəmər əqrəbdə olacaq...”

Müsəlman il uzununu saat xoşladır, fala baxdırır, qurana istixarə etdirir. Axırda da hamıdan geridə, kirli və vəhşi bir həyat keçirir. Bizim sadəliklə işimiz yoxdur, hər şey mürəkkəb və dolayışıqdır. Bircə ayların adına bax: Məhərrəm əl haram, Səfər əl müzəffər, Şəvval əl mükərrəm. Bircə adam adlarına bax: Məşədi İmamqulu, Kərbəlayı Ocaqverdi, Hacı Yaftıməli... Bircə adətlərə bax: məhərrəmlikdə xəncər götür, öz başını vur-yar qanın tökülsün, bədəninə deşdir, dərindən qıfıl, güzgü, ox as... Hər şey dolaşmaq, hər şey ağıl şaşdıracaq qədər axmaqdır... Mən də çürük mühitin meyvəsiyəm...” [2, s. 16-17].

Təbii ki, bu kimi baxış və görüşləri çox artırmaq olar. Cəlil Məmmədquluzadə yazır ki, zülm hədsiz, zülmət çox qatı idi. “Qulaqlar kar, gözlər kor, hisslər tar, zövqlər məhv...” idi.

Beləliklə, dövrün acı həqiqətləri mollanəsrəddinçilərin, o cümlədən Məşədi Həbib Zeynalovun “aclıq”, “matəm”, “ölülər”, “faciə” kimi mövzuları dönə-dönə işləmələrinə səbəb olur, bu isə onların, ancaq ilk baxışda şən və ürəkə açan görünən gülüşünə çox aydın hiss olunan bir qüssə, kədər gətirir. Məşədi “Yat” adlı satirik şeirində kinayəni sezdirə-sezdirə olsa da öz xalqını qeyrətlə çalışmağa, irəliləməyə, qabağa keçməyə çağırır. Ətalət və süstlüyə, fəaliyyətsizliyə qarşı çıxan şair: “yuxuda qalmaq” olmaz, qeyrətlə çalışmaq sayəsində millət yüksəlir – deyirdi. Şair öz xalqının həqiqi övladı olaraq, onu “hörmətli ad qazanmağa”, “ali məqama” çatmağa çağırırdı:

Yat, yuxuda Adəmi, Həvvanı gör,
Nuhilə Cərçisi, Məsihanı gör,
Gah behiştə, kəhi qılmanı gör,
Çün yaraşır böylə buxov tənbelə,
Sübh deyil, durmagilən, yat, hələ.

Qoy başuvun altına başmaqovu,
Ərşə yetir sövtü-xuruldaqovu,
Duymayalar ta ki, fırlıdaqovu,
Gərnəşibən çövrük, özün ver yelə,
Sübh deyil, durmagilən, yat, hələ

[1, 1908, №32].

Məşədi göstərir ki, həqiqi vətən eşqi, vətən məhəbbəti yalnız bu vətənin sərvətlərini öz əli ilə yaradan zəhmət adamları içərisində yaşayır, əsil vətənpərvərlər məhz bu zəhmət adamlarıdır. Varlılara, cəmiyyətin hakim dairələrinə

gəldikdə, onlar öz sərvətləri xatirinə vətənin hə-tə fəna hala düşməsinə arzu edirlər. Çoxluq təş-kil edən varlı təbəqələrin vətənsevmezlik əhval-ruhiyyəsini belə təsvir edirdi:

Bir oyadan olsa əgər filməsəl,
Küfr sözün qoy araya, çəksin əl,
Yaxud özün onlara qoyma məhəl,
Min desələr bağ belə, bostan belə,
Sübh deyil, durmagilən, yat, hələ.

[1, 1908, № 32]

Bu misraları əslində Məşədi Həbib Zeyna-lov vətənpərvərlik tərbiyəsi nümunəsində yazdığı poetik fikirlərdən biri hesab etmək olar. Çünki, Zeynalov belə poetik fikirlərlə özünün sağlam vətənpərvərliyinin fonunda sağlam vətənpərvərlikdə ciddi satira atəşinə tuturdu. Milli heysiyyatdan uzaqda duran, vətənpərvərlik duyğusuna ögey olan bu cür “qoçaqlardan” bəhs edərək Məşədi Həbib Zeynalov “Qızdırmalı” imzası ilə onların mənəvi aləminin boşluğunu aşkara çıxarıb deyirdi:

Yaxşı günüdür bu, əzizim, inan,
Şükr edəcəksən bu günə bir zaman,
Tülkü demişkən, bir azacıq dayan,
Bayram o dəmdir gələ sahibtələ,
Sübh deyil, durmagilən, yat, hələ

[1, 1908, № 32].

Göründüyü kimi, Məşədi Həbib Zeynalov bu sözləri vətəninin, onun övladlarının qüsurlarından, əsas dərdlərindən birini dərk edən, bu dərdləri ovutmağın, qüsurları aradan qaldırmağın yeganə çarəsini kəşf edən bir həkim kimi söyləyirdi. Eyni zamanda, Eyni torpaqda, eyni vətəndə yaşayan, eyni milliyyətə mənsub olan varlılarla yoxsullar arasındakı təzadı aşkara çıxaran şair ölkəni eyni milliyyətə mənsub adamların qanı ilə bir laləzara çevirməyi arzu edən varlı təbəqələrin vətənə, millətə qarşı xain əhval-ruhiyyəsini məharətlə təsvir etmişdir.

Nəzərə alsaq ki, vətənpərvərlik əxlaq tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən biridir, onda deməliyik ki, Məşədi Həbib Zeynalov belə satirik misralar vasitəsi ilə insanların əxlaqının saflaşdırılmasına qarşı mübarizə aparmaqla onların vətənsevərlik ruhunda tərbiyəsinə çalışmışdır.

Mollanəsrəddinçilərin, o cümlədən Məşədi Həbib Zeynalov yaradıcılığının baş mövzularından biri də cənub mövzusu, cənubi Azərbay-

can mövzusu olmuşdur. Zeynalov göstərirdi ki, xalqın qanını şüşəyə tutmaqda, hər cür azadlıq və tərəqqi ideyalarını boğmaqda Məmmədəli şah cəlladdır. Məşədi Həbib Məmmədəli şahı əsil istibdad mücəssəməsi sayır. Ümumiyyətlə, elə bir mollanəsrəddinçi təsəvvürümüzdə gətirə bilmərik ki, o, “Molla Nəsrəddin” jurnalında Məmmədəli şahın istibdadından bəhs etməsin. Mirzə Ələkbər Sabir Məhəmmədəli şahı “Məmmədəli, Məddəli, Məndəli” adı ilə bir neçə satirasında “Qəmi möhnət füzun oldu” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1909, № 9], “Doğrudan da, Məmmədəli, qeyrət həlal olsun sənə” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1909, №28], “Nədir, aya, yenə üsyanları iranlıların?” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1909, № 29], “Məmmədəli deyir ki” [“Günəş” qəzeti, 1911, № 11], “Əcdadına çəkdi, pədərin mütləq unuttu” [“Günəş” qəzeti, 1911, № 14], “Avropada Məmmədəlinin eşqbazlığı” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1911, № 4], “El çəkir namını min lənət ilə” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1911, № 5], “Məmmədəli deyir ki” [“Yeni həqiqət” qəzeti, 1911, № 19] əsas hədəflərdən birinə çevirmişdir. Məhəmmədəli şahın “Məmmədəli, Məddəli, Məndəli” kimi qəsdən təhrif edilərək çağırılan adlarına Əli Nəzminin “Məmmədəlinin vidası” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1909, № 44], Əli Nəzminin “1910-cu ilə vida” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1910, № 42], Əliqulu Qəmküsərin “Ey Məmmədəli” [“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1911, № 33], Əlabbas Müznibin “Məmmədəlinin axıncı nohəsi” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı.), Bayraməli Abbaszadənin “İranlıların naləsi” [163, 372], “Cavabi-Molla” [163, 375] (Mollanəsrəddinçi şairlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 512 s.) satiralarında rast gəlirik.

“Məmmədəli şah” [1, 1907, № 5], “Millət Məclisi”, “Məclisin dağılması” [1, 1907, № 35], “Məmmədəli şahın xitabəsi” [1, 1908, № 31] adlı karikatura və felyetonlarda jurnal Məmmədəli şahın inqilabçılara və ya mücahidlərə qarşı hazırladığı tədbirlər və fitnəkarlıqları öz dilindən ifşa edərək konstitusiyaya və xalq haqqında onun səhv, saxta düşüncəsi Məşədi Həbib Zeynalovun daha bədii, daha kəskin, daha uzunömürlü və daha populyar olan aşağıdakı misralarda öz ifadəsini tapır:

Necədi, məclisüvüz oldumu viran, mən ölüm,
Oldu ümmid evüvüz xak ilə yeksan, mən ölüm?

UOT 371

Aytəkin Telman qızı Məmmədova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universitetinin Pedaqogika-psixologiya kafedrasının müdiri

XX ƏSRİN 30- 50-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI

Айтәкин Тельман гызы Мамедова
доктор философии по педагогике, доцент,
заведующая кафедрой психологии и педагогики Сумгаитского Государственного Университета

РАЗВИТИЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 30-50-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Aytakin Telman Mammadova
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
head of the department of psychology and pedagogy of Sumgait State University

PRIMARY EDUCATION DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN IN THE 30-50 years OF THE XX CENTURY

Xülasə. XX əsrin 30-cu illərdə ölkənin sosializm prinsipləri əsasında yenidən qurulması məktəbin qarşısına yeni vəzifələr qoydu. Bu vəzifələrin reallaşdırılması savadsızlığın tam ləğvindən, ümumi icbari ibtidai təhsilin başa çatdırılmasından, politexniki təhsilin həyata keçirilməsindən asılı idi. Ümumi ibtidai icbari təhsili genişləndirmək məqsədilə ümumtəhsil məktəbləri sistemində dəyişiklik edildi. 1932/33-cü tədris ilindən etibarən respublikamızın ibtidai məktəblərində təhsil müddəti 5 ildən 4 ilə endirildi. 1934/35-ci tədris ilində ölkədə 2177 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Həmin illərdə ibtidai məktəblərdə 397 843 şagird təhsil alırdı. 1934-cü ildə respublikada ümumi icbari təhsil həyata keçirildi və 40-50-ci illərdə sürətlə inkişaf etdi.

Açar sözlər: *Azərbaycan, məktəb, təhsil, məzmun, cəmiyyət*

Резюме. Восстановление страны на принципах социализма в 1930-х годах поставило перед школой новый вызов. Реализация этих задач зависит от полной ликвидации неграмотности, завершения обязательного начального образования, внедрения политехнического образования. Внесены изменения в систему общего образования с целью расширения общего обязательного начального образования. В 1934/35 учебном году в стране насчитывалось 2177 начальных школ. В те годы в начальных школах обучалось 397843 ученика. В 1934 году в стране было введено обязательное образование, которое быстро развивалось в 40-50-х годах.

Ключевые слова: *Азербайджан, школа, образование, содержание, общество*

Summary. The introduction of socialism in the principles of socialism in the 1930s came as a new impetus. The realization of ethics is due to negligence of liquid liquidity, the observation of the irreplaceable image, the polytechnic image. Replacement in the system with a public image of the public image. In 1934/35 the colorful beauty in the stripes was painted in 2177. At the beginning of the school, read 397843 tips. In 1934, the first thing in the world was the obliquity of the image.

Key words: *Azerbaijan, school, education, content, society*

XX əsrin 30-cu illərdə ölkənin sosializm prinsipləri əsasında yenidən qurulması, əhalinin mədəni-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsi məktəbin qarşısına yeni vəzifələr qoydu. Bu vəzifə-

lərin reallaşdırılması savadsızlığın tam ləğvindən, ümumi icbari ibtidai təhsilin başa çatdırılmasından, politexniki təhsilin həyata keçirilməsindən asılı idi. Sovet hökuməti təhsil sahəsində

hədəflərini belə müəyyənləşdirmişdi: ümumi icbari ibtidai təhsildən sonra yeddiillik icbari təhsili başa çatdırmaq (30-cu illərin axırına kimi) və onillik təhsillə uşaqları daha geniş əhatə etmək. Ölkədə siyasi sistemin möhkəmlənməsi ilə bərabər kənd təsərrüfatı, sənaye və iqtisadi sahədə də uğurlu islahatlar həyata keçirilirdi. İqtisadi dayanıqlığın möhkəmlənməsi təhsil sahəsindəki uğurların əsas şərti hesab olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə digər sahələrlə yanaşı, savadsızlığın ləğvi və ümumi təhsilin həyata keçirilməsi partiya və sovet orqanlarının prioritet hesab etdiyi sahələrdən biri idi. Məktəblə bağlı istənilən bir məsələ dərhal ÜİK(b)P MK və SSRİ Xalq Komissarları Soveti tərəfindən müzakirə edilir, müvafiq qərar qəbul edilirdi. Azərbaycan K(b)P MK-a və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti də həmin qərarlara uyğun müvafiq qərarlar qəbul edirdi. Moskvanın görkəmli pedaqoq və psixoloqları SSRİ Xalq Maarif Komissarlığında, azərbaycanlı mütəxəssislər isə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında işə cəlb olunmuşdu. Məktəblə bağlı qərarlar yalnız siyasi deyil, həm də pedaqoji sənəd kimi dəyərlidir. Burada məktəb həyatı ciddi təhlil edilir, görülən işlər ümumiləşdirilir, perspektivlər müəyyənləşdirilirdi. Bu baxımdan “Ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında” ÜİK(b)P MK-nın 1930-cu il 25 iyul tarixli, “İbtidai və orta məktəb haqqında” ÜİK(b)P MK-nın 1931-ci il 5 sentyabr tarixli, “İbtidai və orta məktəbdə tədris proqramları və rejimi haqqında” ÜİK(b)P MK-nın 1932-ci il 25 avqust tarixli, “İbtidai, natamam orta və orta məktəbdə tədris işinin təşkili və daxili qayda haqqında” SSRİ Xalq Komissarları Soveti və ÜİK(b)P Mərkəzi Komitəsinin 3 sentyabr 1935-ci il tarixli qərarları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərarlarda məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin əsaslı şəkildə yenidən quruması, kəmiyyət və keyfiyyətə hərtərəfli inkişafı üçün göstərişlər verilmişdi.

Ümumi ibtidai icbari təhsili, həmçinin ümumi yeddiillik təhsili həyata keçirməklə onillik təhsili genişləndirmək məqsədilə ümumtəhsil məktəbləri sistemində dəyişiklik edildi.

1932/33-cü tədris ilindən etibarən respublikamızın ibtidai məktəblərində təhsil müddəti 5 ildən 4 ilə endirildi. Yeddiillik məktəblər əsasında onillik orta məktəblər təşkil edildi. 16 may 1934-cü ildə SSR XKS və ÜİK(b)P MK-nın

“SSRİ-də ibtidai və orta məktəblərin quruluşu haqqında” qərarı nəşr olundu. Qərarında göstərilirdi ki, “bütün SSRİ üçün ümumi olan ümumtəhsil məktəbləri tipi: ibtidai məktəb, natamam orta məktəb və orta məktəb müəyyən edilsin” (1, s.50). İbtidai məktəbdə 4 sinfin (I-IV siniflər), natamam orta məktəbdə 7 sinfin (I-VII sinif), orta məktəbdə 10 sinfin (I-X) olması, məktəblərdəki qrupların sinif adlandırılması, 7 yaşlı uşaqlar üçün hazırlıq sinfinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Hazırlıq sinfinin yaradılması, məktəblilərin bir səviyyədən (məsələn, ibtidai məktəbdən) digər səviyyəyə (məsələn, yeddiillik məktəbə) keçidi imtahansız həyata keçirilirdi. Bu yeni struktur o zamanlar xalq maarif sisteminin ən mühüm nailiyyəti hesab olunurdu. Bu sistem “həm orta ixtisas məktəbləri, həm də ali məktəblər üçün hazırlıqlı şagird heyəti yetişdirməyi təmin edirdi” (2, s. 173).

Ümumi təhsillə əhatə olunması 429 785 uşaqdan 387 107-si, yəni 90,8%-i 1933/34-cü tədris ilində təhsilə cəlb olunmuşdu. Respublikanın müxtəlif yerlərində təhsilə cəlb etmə səviyyəsi fərqli idi. Bu rəqəm Bakı şəhəri üzrə 91,8%, Naxçıvan MSSR-də 94,1%, DQMV-də 96,3% təşkil edirdi.

1934/35-ci tədris ilində ölkədə 2177 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi (2, s. 177). Həmin illərdə ibtidai məktəblərdə 397843 şagird təhsil alırdı. Azsaylı xalqlar arasında da icbari ibtidai təhsil həyata keçirildi. Lakin həmin uşaqların təhsillərini yeddiillik məktəblərdə davam etdirməsində ciddi çətinlik mövcud idi. Belə ki, azsaylı xalqların dillərində yeddiillik və ya orta məktəb açmaq qeyri-mümkün idi. Bu səbəbdən də həmin xalqların arzularına uyğun olaraq 1938/39-cu tədris ilindən etibarən həmin millətlərin uşaqlarının kütləvi məktəblərdə (Azərbaycan və rus dilində) oxumaları təmin edildi. Bu tədbir onların yeddiillik və orta təhsilə olan ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, xalqlar arasında inteqrasiya prosesinin güclənməsinə səbəb oldu. Bütün bu tədbirlər nəticəsində ümumi təhsilə cəlb edilən şagirdlərin sayı ilbəl artdı.

1935/36-cı tədris ilində 2 097 ibtidai məktəb olduğu halda, 1940/41-ci tədris ilində onların sayı xeyli azalmış (429 ibtidai məktəb), 1 668 olmuşdur. Şagirdlərin sayı isə əksinə, 5 547 nəfər artmışdır. Bunun əsas səbəbi ibtidai məktəblərin yeddiillik məktəblərə, yeddiillik məktəb-

lərin isə orta məktəblərə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdur. İbtidai məktəblər yerli əhalinin (istər kənd olsun, istərsə də şəhər) mədəni tələblərini ödəmirdi. İbtidai məktəblərin sayca azalması hesabına, natamam orta və orta məktəblər artmağa başladı. 1935/36-cı tədris ilində 981 yeddiillik məktəb olduğu halda, 1940/41-ci tədris ilində onların sayı 1 240, 1935/36-cı tədris ilində 109 orta məktəb olduğu halda, 1940/41-ci tədris ilində 192 orta məktəb olmuşdur. Şagirdlərin ümumi sayı 508 527-dən 653 071-ə yüksəlmişdir. İbtidai məktəblərdə şagirdlərin sayının qismən azalması ümumi icbari ibtidai təhsilin tamamilə başa çatdırılması, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması nəticəsində iki il bir sinifdə qalanların sayının azalması ilə bağlı idi. İcbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsinin ən uğurlu nəticəsi məktəbyaşlı qızların təhsilə cəlb edilməsi ilə bağlı idi. Əgər 1930/31-ci tədris ilində I-IV siniflərdə oxuyan qızlar bütün şagirdlərin 33,9%-ni təşkil edirdisə, 1933/34-cü tədris ilində onların sayı 41,7%-ə, 1939/40-cı tədris ilində isə 46,7%-ə yüksəlmişdi. Naxçıvan MSSR-də əhalinin hər min nəfərinə 221 şagird, DQMV-də 263 şagird var idi. Respublikada əhalinin savadlı hissəsi 1939-cu ildə 73,3 faizə çatdı (kişilər - 81,5%, qadınlar - 64,5%). Halbuki, 1926-cı ildə Azərbaycanda savadlı əhali cəmi 25,2% təşkil edirdi. Qızların təlimə cəlb edilməsi 1933-1934-cü dər ilində I-IV siniflərdə 41,7% olduğu halda, 1939-1940-cı dər ilində 46,7%-ə qalxdı, V-VII siniflərdə isə 24,5-dən 39,3 faizə çatdı” (3, s. 115).

Lakin bu inkişaf tendensiyasını müharibə illərində davam etdirmək mümkün olmadı. 1941-1945-ci illərdə məktəb müharibənin amansız qanunlarına tabe olmaq məcburiyyətində qaldı. Müəllimlərin cəbhəyə səfərbər olması nəticəsində bəzi ibtidai məktəblər bağlandı, uşaqların təhsildən yayınma halları artdı, nizam-intizam zəiflədi. İri şəhərlərdəki (xüsusilə Bakıda) bir neçə məktəb binası boşaldıaraq hospitala çevrildi. İbtidai kənd məktəblərini müəllim kadrları və tədris resursları ilə təmin etməkdə ciddi çətinliklər yaranmışdı.

1940/41-ci tədris ilində Azərbaycanda 1 668 ibtidai məktəbdə 406 153 şagird təhsil alırdısa, 1941/42-ci tədris ilində məktəblərin sayı 1 558-ə, şagirdlərin sayı 357 304-ə, 1943/44-cü tədris ilində məktəblərin sayı 1 371-ə, şagirdlərin sayı 288418-ə qədər enmişdi. Müharibənin

qanlı-qadalı illərinin yaratdığı əlverişsiz şərait nəticəsində üç il müddətində 240 ibtidai məktəb (14,3%) ləğv edilmiş, şagirdlərin sayı 117 735 (29%) nəfər azalmışdı. Məktəb binalarının çatışmazlığı nəticəsində yalnız şəhərlərdə deyil, bir çox kənd məktəblərində də üç növbəli məşğələlərə keçməyə məcbur olmuşdular, bununla bərabər dərş saatının müddəti ixtisar edilib 40 dəqiqəyə endirilmişdi.

Maarif cəbhəsindəki geriləmələr dövlətin təhsil siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Məktəbdən yayınan uşaqların qarşısını almaq, məktəbyaşlı uşaqları təhsilə cəlb etmək məqsədilə ciddi tədbirlər görmək lazım gəlirdi. ÜİK(b)P MK və Xalq Komissarları Soveti ümumi təhsil uğrunda aparılan mübarizəni ümumxalq mübarizəsi səviyyəsinə qaldırmağa nail oldu. Qəbul edilən “Müəllimlərin və şagirdlərin mədəni yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” (1942) qərarında milli respublikaların partiya və sovet rəhbərlərinə tapşırılırdı ki, ehtiyacı olan və ataları Qızıl Orduya çağırılan uşaqlara yemək, paltar, dərşlik və başqa məktəb ləvazimatı verməklə müntəzəm surətdə göstərilən kömək təşkil etsinlər”. Bu məqsədlə məktəblərin nəzdində internatlar təşkil edildi. Məsələn, 1943/44-cü tədris ilinin əvvəlində dövlət vəsaiti hesabına 1 500 şagirdi əhatə edən 40 yeni internat açıldı. Müharibə insanlara böyük fəlakətlər gətirmişdi. Müharibə minlərlə ailəni başsız qoymuşdu. Elə bunun da nəticəsində sahibsiz və baxımsız qalan uşaqların sayı xeyli artmışdı. Buna görə də 10 mindən artıq yurdsuz və baxımsız uşaqlar üçün nəzərdə tutulan uşaq evlərinin sayı artırılaraq 100-ə çatdırıldı. 1943-cü ildə SSRİ XKS-nın xüsusi qərarı ilə uşaqlar təhsil haqqından azad edildi. Bu tədbirlər əhali arasında qələbə inamı artırmaqla yanaşı, həm də 1943/44-cü tədris ilindən etibarən VIII-X siniflərdə oxuyan şagirdlərin sayının tədricən artmasına səbəb oldu. Yuxarı sinif şagirdlərinin məktəbə cəlb edilməsi ibtidai sinif şagirdlərində təhsilə marağı xeyli artırdı. 1943-cü ilən etibarən maddi imkanları zəif olan ailələrin uşaqlarına 90 175 ədəd sənaye talonu paylandı (2, s. 239).

Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin (biliyinin) və əxlaqının qiymətləndirilməsində beş ballıq sistemin təşkili, istehsalatdan mexaniki olaraq pedaqoji prosesə gətirilmiş sosializm yarışını metodonun aradan götürülməsi, 1943-cü ildə Azərbaycan XKS tərəfindən “Şagirdlər üçün qayda-

lar”ın təsdiqi, hər sinif üzrə davranış normalarının müəyyənləşdirilməsi məktəb həyatında canlanma yaratdı. Bununla yanaşı, 21 iyun 1944-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti “Məktəbdə təlim işlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərara görə, ibtidai, yeddiillik məktəbləri bitirənlərin buraxılış imtahanları, orta məktəbi bitirənlərin kamal attestatı almaları imtahanları müəyyənləşdirildi. Buraxılış siniflərində təlim uğurları və əla əxlaq ilə seçilən şagirdlərə qızıl və gümüş medalın verilməsi qərara alındı. 21 iyun 1944-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1943-cü ildə 15 nəfərdən az olmayaraq məktəbyaşlı uşağı olan və ən yaxın məktəbdən üç və daha artıq kilometr məsafədə olan kiçik yaşayış məntəqələrində birkomplektli məktəblər açmaq haqqında qərarı məktəbi əhaliyə yaxınlaşdırdı, məktəbin hamı üçün əlçatanlığını təmin etdi. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti məktəbyaşlı uşaq və yeniyetmələrin dəqiq uçotunu aparmaq məqsədilə respublikada ümumi icbari təhsil haqqında qanunun həyata keçirilməsi üzərində nəzarət qaydaları haqqında təlimat təsdiq etdi. Təlimat məktəbyaşlı uşaqların dəqiq uçotunun aparılmasını şəhər, rayon icraiyyə komitələrinin, qəsəbə və kənd zəhmətkeş deputatları sovetlərinin öhdəsinə qoyurdu.

1944/45-ci tədris ilində ibtidai məktəblərin həyatında ciddi dəyişiklik baş verdi. Belə ki, 8 yaşlı uşaqlarla bərabər 7 yaşlı uşaqların da birinci sinfə qəbul edilməsinə icazə verildi. Bu yanaşma iki cəhətdən maraqlı görünür: bir tərəfdən 7 yaşlı uşaqlar məktəbi bir il tez bitirməklə istehsalata qoşulacaqdı və ya ali, orta ixtisas və peşə məktəblərində təhsillərini davam etdirəcəkdilər. Digər tərəfdən, bu, pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən də məqsədə uyğun idi. Hökumət bu tədbirlə ictimai tərbiyə sistemində olan boşluğu doldurmağa çalışırdı. Belə ki, həmin dövrə kimi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri 7 yaşa qədər olan uşaqları əhatə edirdi. Məktəb isə 8 yaşlı tamam olan uşaqları qəbul edirdi. Uşaq bir il ictimai tərbiyədən kənar qalırdı. Bir il nəzarətsiz qalan uşağı məktəbə cəlb etməkdə müəyyən çətinliklər yaranırdı. 7 yaşlı uşaqların məktəbə cəlb edilməsi onları pedaqoji nəzarət altına almağa imkan verdi, bu isə valideynlərin cəbhədə, yaxud arxa cəbhədə məşğul olmaları ilə bağlı

uşaqlara nəzarət edə bilmədikləri dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ümumtəhsil sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə təhsil yaşının bir il aşağı salınması olduqca əlverişli idi. İlk baxışdan maraqlı görünən bu təşəbbüsün reallaşdırılması dövlətdən küllü miqdarda pul vəsaiti, yeni sinif otaqları və müəllim tələb edirdi. Təhsil dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri olduğuna görə, bütün çətinliklərə baxmayaraq, məktəb üçün zəruri vəsaitlərin ayrılmasına xüsusi göstəriş verilmişdi. “1946-cı ildə Azərbaycanda xalq maarifi üçün büdcədən 560 milyon manat, 1950-ci ildə isə 762 milyon manat, 1955-ci ildə 897 milyon manat vəsait ayrılmışdı ki, onun da 60%-dən çoxu ümumi təhsilin inkişafına sərf olunmuşdu” (4, s. 74). Bunun da nəticəsində, ilk növbədə, ibtidai məktəb şəbəkəsi bərpa olundu. İldən-ildə məktəblərin və şagirdlərin sayı artdı.

Həmin illərdə, müvafiq olaraq şagirdlərin sayında da artma və azalma olub. 1944/45-ci tədris ilində ibtidai məktəblərdə 321 444 şagird oxuduğu halda, 1945/46-cı tədris ilində 342 230, 1946/47-ci tədris ilində 391 399, 1947/48-ci tədris ilində 431 196, 1948/49-cu tədris ilində 436 214 şagird oxuyurdu. Qısa bir vaxt ərzində (cəmi 4 il) şagirdlərin sayı 114 770 nəfər artmışdı. 1949/50-ci tədris ilindən başlayaraq məktəblərin birləşməsi və ya bağlanması səbəbindən şagirdlərin sayı da azalmağa başlayıb. 1949/50-ci tədris ilində ibtidai məktəblərdə 426 510, 1950/51-ci tədris ilində 391 284, 1951/52-ci tədris ilində 339 417, 1952/53-cü tədris ilində 293 796, 1953/54-cü tədris ilində 270 351, 1954-1955-ci tədris ilində 269 979, 1955/56-cı tədris ilində 286 167 şagird oxuyurdu. 5 illik müddətində şagirdlərin sayı 140 343 nəfər azalmışdı. İbtidai məktəblərin yaxın məktəblərlə birləşdirilməsi, yeddiillik məktəbə çevrilməsi və ya bağlanması şagirdlərin sayının azalmasına səbəb olduğu kimi, məktəbyaşlı uşaqların sayının azlığı da ibtidai məktəblərin bağlanmasına gətirib çıxarırdı. 1949/50-ci tədris ilindən 1954/55-ci tədris ilinə kimi ibtidai məktəb şagirdlərinin sayı hər il azalırdı ki, bu da müharibə illərində doğumun xeyli aşağı düşməsi və qız uşaqlarının məktəbdən yayınması ilə bağlı idi.

30-40-cı illərin çətinliklərinə, repressiya və müharibənin ziyalı potensialının formalaşmasına vurduğu ağır zərbəyə baxmayaraq, məktəb

quruculuğu sahəsində, xüsusilə də ibtidai təhsil sahəsində böyük uğurlara nail olundu. İbtidai təhsil şəbəkəsinin genişlənməsi yeddiillik təhsilə, yeddiillik təhsil isə orta təhsilin genişlənməsinə səbəb oldu, icbari ibtidai və yeddiillik təhsil başa çatdırıldı.

Ədəbiyyat:

1. Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarı. Bakı: Azərnəşr, 1952.
2. Mehdizadə M. Azərbaycanada sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı: Azərnəşr, 1958.
3. Məmmədov M. Azərbaycan SSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi. Bakı: Azərnəşr, 1960, 224 s.
4. Культурное строительство СССР. 1956.

E-mail: telmanaytekin_82@mail.ru

Rəyçi: ped.ü.elm.dok., prof. **F.A. Rüstəmov**

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2020.

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

UOT378

Fikrət Kamal oğlu İsayev
fizika-riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Tibb Universiteti

Elaza Səməd qızı Hüseynova
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti

Dəstə Göyçə qızı Qasımova
Azərbaycan Tibb Universitetinin assistenti

KOBALT-60 γ -KVANTLARI İLƏ ŞUALANDIRMANIN GaS MONOKRİSTALININ REKOMBİNASİON XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Фикрет Камал оглы Исаяев
доктор наук по физико-математике, профессор
Азербайджанский Медицинский Университет

Элаза Самед гызы Гусейнова
доктор философии по физико-математике, доцент
Азербайджанский Медицинский Университет

Даста Гойча гызы Касымова
ассистент Азербайджанского Медицинского Университета

ДЕЙСТВИЕ γ -КВАНТОВ КОБАЛЬТА-60 НА РЕКОМБИНАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА МОНОКРИСТАЛЛА GaS

Fikret Kamal Isayev
doctor of sciences in physics and mathematics, professor
Azerbaijan Medical University

Elaza Samed Huseynova
PhD in Physics and Mathematics
Azerbaijan Medical University

Dasta Goyca Kasumova
assistant Azerbaijan Medical University

EFFECT OF γ - QUANTUM RADIATED BY COBALT60 ON RECOMBINATION PROPERTIES OF GaS MONOCRYSTAL

Xülasə: Məqalədə γ -kvantlarının p-GaS laylı monokristallarında fotoluminessensiya (və fotokeçiricilik) spektrlərinə təsiri və onların temperatur asılılığı tədqiq edilmişdir.

p-GaS monokristallarında şüalanmaya qədər və ondan sonra elektron və deşik keçidlərinin sxemi müəyyənləşdirilmişdir. Bu kristallarda yavaş və sürətli rekombinasiya mərkəzləri, habelə əsas yük daşıyıcıları üçün dayaz enerji səviyyələri aşkar edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, p-GaS kristallarında γ -şüalanmalarının rekombinasiya intensivliyi şüalanmanın dozasından asılıdır. Belə ki, 50 krad şüalanma dozasından artıq qiymətlərdə intensivlik eksponensial azalır.

Müəyyən edilmişdir ki, γ -kvantlarının təsirlə enerjisi 0,85 eV olan zolağı yaradan rekombinasiya şüalanma mərkəzləri kükürd vakansiyasının iştirakı ilə olan donor mərkəzlərlə bağlıdır, enerjisi 0,65 eV olan zolaq isə, qallium qəfəs altındakı məxsusi defektlərlə bağlıdır.

γ -şüalarının təsirinə məruz qalmış p-GaS laylı monokristalların fotoluminescent və fotoelektrik xassələrinin tədqiqatı göstərmişdir ki, onların radiasiya texnologiyasında ionlaşdırıcı şüaların yüksək keyfiyyətli detektorlar yaradılmasında, habelə radiasiyaya yüksək davamlı ftohəssas strukturların hazırlanmasında böyük perspektivləri var.

Açar sözlər: *fotoluminessensiya, monokristal, rekombinasiya mərkəzləri, radiasiya defektləri, kvant, akseptor səviyyələri, ftohəssaslıq, detektor, rekombinasiya şüalanması*

Резюме: В работе приводятся результаты различных исследований влияния γ -квантов на спектры фотолюминесценции (и фотопроводимости) и их температурные зависимости в слоистых монокристаллах GaS. Определена схема электронных и дырочных переходов в исходных и облученных монокристаллах p-GaS, в которых содержатся медленные и быстрые рекомбинационные центры, а также уровни прилипания для основных носителей зарядов.

Установлено, что интенсивность излучательной рекомбинации в кристаллах p-GaS зависит от дозы облучения, которая экспоненциально уменьшается выше 50 крад.

Выявлено, что центры излучательной рекомбинации, дающие полосу с энергией 0,85 эВ при облучении γ -квантами, обусловлены донорными центрами с участием вакансии серы, а полоса с энергией 0,65 эВ связана с собственным дефектом в подрешетке галлия, интенсивность излучения которой экспоненциально зависит от дозы облучения и температуры.

Проведенные исследования фотолюминесцентных и фотоэлектрических свойств слоистых монокристаллов p-GaS, облученных γ -квантами, показывают их перспективное использование в радиационной технологии с целью создания модифицированных детекторов ионизирующего излучения, а также для создания фоточувствительных структур с повышенной устойчивостью к радиации.

Ключевые слова: *фотолюминесценция, монокристалл, рекомбинационные центры, квант, акцепторные уровни, фоточувствительность, детектор, излучательная рекомбинация*

Summary: In this paper the results of various studies of the influence of gamma quanta on the spectra of photo-lumines (and photoconduction) and their temperature dependences in layered p-GaS monocrystals. The schemes of electron and hole transitions in original and irradiated p-GaS monocrystals in which there are slowly and fast recombination centers as well as the impurity levels for the majority charge carriers. It was found that intensity of radiation recombination in p-GaS crystals depends on the irradiation dose decreasing exponentially more than 50 krad.

Has been revealed that centers of radiation recombination possess 0,85 EV energy band upon irradiation with gamma quanta are due to donor centers by means of S vacancies but bands with the energy of 0,65 eV are related to intrinsic defects in the sublattice of gallium for which radiation intensity depends exponentially on the radiation dose and temperature.

The conducted investigations on the photo-lumines and photoconductive properties of p-GaS layered monocrystals irradiated by gamma quanta showed their prospective use in radiation technology with the aim of development of the modified detectors for ionizing radiation as well as preparation the photosensitive structures with enhanced stability to the radiation.

Key words: *photo-lumines, monocrystals, recombination centers, radiation defects, acceptor levels, photosensitivity, detector, recombination, radiation*

Məlumdur ki, $A^{III}B^{VI}$ qrupunun monokristalları geniş temperatur diapazonunda və işığın müxtəlif spektral oblastlarında işləyə bilən bir sıra fotoelektrik cihazlarının hazırlanması üçün perspektiv materiallardır. GaS kristallarının fotoelektrik xassələrinin öyrənilməsi əsasən onunla bağlıdır ki, onlardan rentgen və γ -şüalarının detektorlarının hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür. Bu cihazların hazırlanması texnologiya-

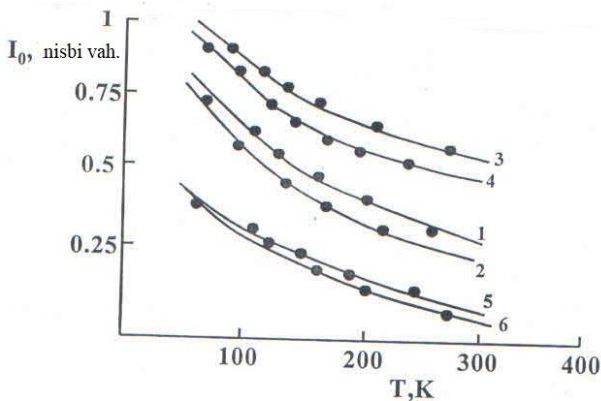
sına çox müxtəlif temperatur emalətmələri daxildir ki, bunlar da qaçılmaz sürətdə ilkin materialın məxsusi və yaradılan defektlər ansamblını dəyişirlər. Axırıncılar da öz növbəsində ilkin materialın xassələrini dəyişirlər. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif xarici amillərin GaS-in fotoelektrik xassələrinə təsirinə aşqar vurulmamış nümunələrdə tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlar həmçinin radiasiyaya yüksək

davamlı fotonəssas quruluşların yaradılmasında laylı GaS monokristalların işlədilməsinin perspektivini aşkar etmək üçün də çox lazımdır.

Bu məqalədə γ -kvantlarının laylı p-GaS monokristallarında fotoluminessensiya spektrlərinə və onların temperatur asılılıqlarına təsirinin müxtəlif tədqiqatları təqdim olunur.

Məxsusi müqaviməti $10^9 \text{ Om} \cdot \text{sm}$ olan və Bridjmen metodu ilə yetişdirilmiş p-GaS monokristal nümunələri tədqiq olunmuşdur. Nümunələri həyəcanlandırmaq (şüalandırmaq) üçün ^{60}Co mənbəyinin γ -kvantlarından istifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, lüminessent şüalanması o zaman yaranır ki, fotokeçiricilikdə mühüm rol oynayan rekombinasiya prosesi və yaxud qeyri-bərabər yükdaşıyıcıların tutulması, şüalandırıcı olurlar. Ona görə də, fotoluminessensiya və fotokeçiricilik hadisələrinin öyrənilməsi onların hər ikisinin mexanizm xüsusiyyətləri haqqında faydalı informasiya verə bilər. Bu informasiyalar da şüalanma mərkəzlərinin təbiətinin aydınlaşdırılmasında, onların parametrlərinin təyin olunmasında, həmçinin onların qeyri-bərabər yük daşıyıcılarının rekombinasiya prosesində vacib rol oynayır. Şüalandırılmamış GaS kristallarında və şüalanmanın kiçik dozalarında dalğa uzunluğu $\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$ olan (şək.1, əyri 1) intensiv eksiton şüalanması və maksimumu $\lambda=0,55 \text{ mkm}$ olan geniş zolaq müşahidə olunmuşdur.

Nümunələri 30 krad doza ilə şüalandırdıqdan sonra maksimumları $\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$ (şək.1, əyri 2), $\lambda_2=0,52 \text{ mkm}$ və $\lambda_3=0,66 \text{ mkm}$ olan xeyli intensivlikli quruluşsuz zolaq aşkar olunur. Yüksək şüalanma dozalarında (şək.1, əyri 3) aşkar olunan $\lambda_3=0,66 \text{ mkm}$ maksimum yox olur və asılılığın xarakteri şüalanmadan əvvəlki kimi qalır.

Şəkil 1. Lüminessensiya zolaqlarının intensivliklərinin temperatur asılılığı

1; 2 – 10 krad (dalğa uzunluğu $\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$, $\lambda_2=0,62 \text{ mkm}$)

3; 4 – 50 krad (dalğa uzunluğu $\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$, $\lambda_2=0,62 \text{ mkm}$)

5; 6 – 200 krad (dalğa uzunluğu $\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$, $\lambda_2=0,62 \text{ mkm}$)

Əgər nəzərə alınsa ki, GaS-də 77 K temperaturda keçidlərin enerjisi 2,7 eV edir [1], ona şüalanma zolağında uyğun $\lambda_1=2,5 \text{ mkm}$, $\lambda_2=2,75 \text{ mkm}$ və $\lambda_3=1,85 \text{ mkm}$ maksimumlarının keçid enerjisindən istifadə edib, fotoluminessensiyanı yaradan lokal mərkəzlərin enerjisini təyin etmək olar. Onlar uyğun olaraq 0,2 eV, 0,45 eV-ə və 0,85 eV-a bərabərdir. Alınmış nəticələrin analizi göstərir ki, p-GaS-də şüalanma eyni bərabər şəkildə olmayan elektronların $E_{+0,45} \text{ eV}$ və $E_{0,85} \text{ eV}$ lokal enerji səviyyələrində dəşiklərlə rekombinasiyası nəticəsində yaranır. Şəkil 1-də lüminessensiya zolaqlarının intensivliyinin temperaturdan asılılığı göstərilmişdir. Şəkildən görünür ki, nümunəni 10 krad dozaya qədər şüalandırdıqda lüminessensiya zolağının intensivliyi faktiki dəyişmir (şüalandırılmamış nümunələrdə olduğu kimi qalır). Bu halda intensivlik temperatur artdıqca eksponensial qaydada azalır. Şüalandırma dozasını 50 krada qədər yüksəltəndikdə isə, lüminessensiya zolaqlarının ($\lambda_1=0,48 \text{ mkm}$, $\lambda_2=0,62 \text{ mkm}$) intensivliyi 40 % artır. Temperaturu qaldırdıqda intensivlik, şüalandırılmamış nümunələrdə olduğu kimi, azalır, yüksək dozalarda isə zolaqların intensivliyi 77 K temperaturda azalır. Bu halda intensivliyin azalması xətti, temperatur yüksəldikcə isə tədricən olur. Beləliklə, şüalandırma dozası artdıqca lüminessensiya zolaqlarının intensivliyi əvvəlcə artır (aşağı şüalandırma dozasından başlayaraq), yüksək dozalarda isə - azalır. Bu, energetik səviyyənin yükünün dəyişməsi və akseptor xarakterli radiasiya defektinin əmələ gəlməsilə bağlıdır. Deməli, aşkar vurulmamış p-GaS kristallarının γ -kvantlarla şüalandırılması çox da dərinde yerləşməyən enerjisi 0,23 eV olan akseptor dayaz səviyyələrini yaradırlar. Bunlar da r-rekombinasiya mərkəzlərini aktivləşdirən dərinde yerləşən donorları kompensə edirlər ki, bu da fotonəssaslığı və r-mərkəzlərlə bağlı olan lüminessensiyanın güclənməsinə səbəb olur. P-GaS kristallarında təcrübi tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, akseptora şüalanma ilə müşa-

yiət olunan keçidlər keçiricilik zonasından (qısdaldığı tərkibli) və donor-akseptor cütünün daxilində donor səviyyəsindən (uzundaldığı tərkibli) baş verirlər ki, bunlar da temperaturdan və şüalanma dozəsindən asılıdır. Buradan demək olar ki, p-GaS kristallarında həssaslıq mərkəzi mürəkkəb quruluşa malik əmələgəlmədir, onun tərkibinə nəzarət edilməyən aşqarlar və GaSe və JnSe tipli kristalların məxsusi defektləri daxildir. Şüalanma verməyən rekombinasiya mərkəzləri tərkibinə nəzarət olunmayan aşqarlar və qallium qəfəsaltından ən yaxın vakansiyalar daxil olan komplekslərlə bağlıdır. Fərz edilir ki, $\lambda=0,52$ mkm maksimumlu fotolüminessensiyalı kristal qəfəsinin düyün nöqtələri arasında yerləşən sulfid atomları yaradır, bunlar da şüalanma yüksəldikcə, eksponensial qaydada artırlar. $\lambda=0,65$ mkm dalğa uzunluğundakı fotolüminessensiyanın yaranmasına isə qallium vakansiyaları səbəb olur.

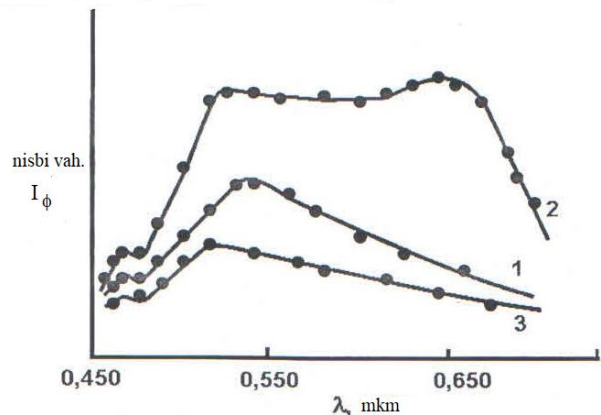
Fotoleçiricilik və fotolüminessensiyanın stasionar xarakteristikalarının tədqiqi, o cümlədən γ -kvantlarının təsirindən sonra, re-kombinasion modeli müəyyən etməyə imkan verir. Kristalların radiasion fotoaktivliyi və lüminessensiyası, habelə fotocərəyanın istilik sönməsi üçsəviyyəli rekombinasiya sxemi çərçivəsində kifayət qədər izah oluna bilirlər ki, bu sxemlərin də tərkibinə əsas yük daşıyıcıları üçün xarakterik olan yavaş-r, sürətli – s və dayaz – t səviyyələri daxildir.

Məlumdur ki, termodinamik tarazlıq halında yüksək həssaslığın alınması (yaranması) üçün r- və s- səviyyələri dəşiklərlə tam dolu olmalıdırlar. Bu halda elektronların N_{r0} konsentrasiyası $N_{r0} \ll N_r$, $P_{r0} = N_r$, $N_{s0} \ll N_s$ şərtinə uyğun olmalıdır, burada N_r və P_{r0} , N_s – r və s – mərkəzlərinin uyğun konsentrasiyalarıdır. GaS halında cərəyanın əsas daşıyıcıları dəşiklərdir və $N_a > N_d$ şərti ödənilir.

Şəkil 2-də GaS monokristallarının fotolüminessensiya spektrləri göstərilmişdir (1. Şüalandırmaya qədər, 2. D=30 krad, 3. D=100 krad). Görünür ki, γ -kvantları ilə şüalandırma dozası artdıqca 30 krada qədər $\lambda_{max}=0,51$ mkm maksimumlu fəhəssaslıq artır, $\lambda_a=0,62$ mkm maksimumlu isə - azalır. Bu, tərkibinə V_s daxil olan yavaş rekombinasiya mərkəzlərinin konsentrasiyasının artması və V_{Ga} konsentrasiyasının azal-

ması ilə izah olunur. Alınmış nəticələrin əsasında r- mərkəzlərinin təbiəti haqqında fikir yürütmək çətindir, lakin fərz etmək olar ki, bu mərkəzləri tərkibinə kükürd və qallium vakansiyaları daxil olan defektlər kompleksləri yaradırlar. Həqiqətən də aşqar maksimumunun (0,62 mkm) azalması göstərir ki, V_{Ga} konsentrasiyası azalır, fikrimizcə bu, onların Ga_i [2] mərkəzlərilə qarşılıqlı təsirinə görə baş verir.

Radiasiya defektlərinin əmələ gəlməsini şüalandırılmış GaS kristallarında fotolüminessensiya spektrlərinin tədqiqi təsdiq edir (şəkil.2, əyri 2, 3). Görünür ki, şüalandırılmış nümunədə (30 krad) lüminessensiyanın həyəcanlaşma spektrində eksiton zolağından ($\lambda_1=0,48$ mkm) əlavə, şüalandırılmamış p-GaS nümunəsinə nəzərən $\lambda_2=0,48$ mkm və $\lambda_3=0,66$ mkm maksimumlu, daha yüksək intensivlikli zolaqlar yaranır. Qeyd edək ki, $\lambda_1=0,48$ mkm qısdaldığı maksimumu sərbəst eksitonların şüalandırıcı rekombinasiyası ilə əlaqələndirilir və onun energetik vəziyyəti udma spektrində $n=1$ syalı maksimumun energetik vəziyyətinə uyğun gəlir

[5].

Şəkil 2. GaS monokristallarının fotolüminessensiya spektrləri:

1 – şüalandırmağa qədər;
şüalandırmadan sonra: 2-D=30 krad; 3-D=100 krad

Məlumdur ki, [3] kükürd atomlarının kristalın düyün nöqtələri arasında yerdəyişməsi üçün lazım olan hədd enerji qallium atomları üçün analoji enerjiden 2 dəfə azdır. Ona görə də fərz etmək olar ki, 0,53 mkm zolağını akseptorlar yaradır, onların da rolunu kristal qəfəsin düyünlərarası kükürd (S_i) atomları oynayırlar. Bu

halda şüalanma sərbəst elektronların S_i akseptorları tərəfindən tutulan deşiklərlə rekombinasiyası nəticəsində baş verir.

Lüminessensiya maksimumunun (0,53 mkm) spektrin qısdalğalı tərəfinə yer-dəyişməsini və onun intensivliyinin şüalanma dozasının artması ilə azalmasını (şək.2, əyri 3) yüklü donorlar kimi çıxış edən Ga_i [4-6] atomlarının şüalanma mərkəzlərinə ekranlayıcı təsiri ilə və S_i atomlarının müxtəlif axınlara (V_s , defektlər toplusuna, dislokasiyalara və s.) qoşulması ilə izah etmək olar. Qeyd edək ki, 0,66 mkm lüminessensiya zolağının fikrimizcə, tərkibinə Ca_i^+ atomları daxil olan kompleks yaradır. Lüminessensiya zolağının (0,66 mkm) intensivliyinin GaS-də şüalanma dozasının yüksəlməsilə (100 krad) azalması kompleksin dağılması ilə bağlıdır, onun da nəticəsində Ca_i^+ atomları yaranır (V_{Ca} ilə anniquliyasiya edir).

Beləliklə, γ -kvantlarının p-GaS laylı monokristallarında fotolüminessensiya (və fotokeçiricilik) spektrlərinə təsiri və onların temperatur asılılığı tədqiq edilmişdir.

p-GaS monokristallarında şüalanmaya qədər və ondan sonra elektron və deşik keçidlərinin sxemi müəyyənləşdirilmişdir. Bu kristallarda yavaş və sürətli rekombinasiya mərkəzləri, habelə əsas yük daşıyıcıları üçün dayaz səviyələr mövcuddur.

Sübut olunmuşdur ki, p-GaS kristallarında γ -şüalanmasının rekombinasiya intensivliyi γ -şüalandırmanın dozasından asılıdır, bu intensivlik 50 krad şüalanma dozasından artıq qiymətlərdə intensivlik eksponensial azalır. Müəyyən edilmişdir ki, γ -kvantlarının təsirilə enerjisi 0,85 eV olan zolağı yaradan rekombinasiya şüalanma mərkəzləri kükürd vakansiyasının iştirakı ilə olan donor mərkəzlərlə bağlıdır, enerjisi 0,65 eV olan zolaq isə qallium qəfəsaltındaki məxsusi defektlərlə bağlıdır. Onun da intensivliyi eksponensial qaydada şüalanma dozasından və temperaturdan asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Tağıyev B.Q., Niftiyev Q.M., Aydayev F.Ş., Zolin B.F., Briskina Ç.M., Markuliyev Ç.M. GaS monokristallarında E_r^{3+} foto- və elektrolüminessensiyası // Optika və spektroskopiya. Cild 62, №2, 1987, 461-463 s.
2. Rouz A. // Fotokeçiricilik nəzəriyyəsinin əsasları. M., 1966, 189 s.
3. Abrikosov N.X., Bankina B.F., Poretckaya L.B., Skudnova E.B., Çijevskaya S.N. // Yarımkəçirici xalkogenidlər və onların əsasında məhlullar. M.: Hayka, 1975, 218 s.

γ -şüalarının təsirinə məruz qalmış p-GaS laylı monokristallarının fotolüminessent və fotoelektrik xassələrinin tədqiqatı göstərmişdir ki, onların radiasiya texnologiyasında ionlaşdırıcı şüaların yüksək keyfiyyətli detektorlar yaradılmasında, habelə radiasiyaya yüksək davamlı fotohəssas strukturların hazırlanmasında böyük perspektivləri var.

Problemin aktuallığı: GaS kristallarının fotoelektrik xassələrinin öyrənilməsi, onların müxtəlif xarici amillərin, xüsusilə ionlaşdırıcı şüaların (rentgen şüaları mə qamma (γ) kvantlarının fotolüminessensiya və fotokeçiricilik spektrlərinə təsirinin tədqiqi elm və texnikanın (o cümlədən ali məktəb elminin də) qarşısına qoyulan aktual məsələlərdəndir. Belə ki, belə tədqiqatlar rekombinasion modeli müəyyən etməyə imkan verir. Bu tədqiqatlar, həmçinin radiasiyaya yüksək davamlı fotohəssas quruluşların yaradılmasında laylı p-GaS monokristallarının işlədilməsinin perspektivini aşkar etmək üçün də çox zəruridir. Belə tədqiqatlar universitetlərin fizika, texnika və tibb fakültələrinin tələbələri üçün də faydalı olaçağı hesab edilir, belə ki bu tip mövzular onların uyğun tədris materialları ilə də əlaqəlidir.

Problemin elmi yeniliyi. GaS monokristallarında γ -şüalanmaya qədər və ondan sonra elektron və deşik keçiriciliyinin sxemi müəyyən edilmişdir. Radiasiya defektlərinin rolu izah edilmişdir. Bu kristallarda yavaş və sürətli rekombinasiya mərkəzləri, habelə əsas yük daşıyıcıları üçün dayaz enerji səviyələri aşkar edilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, p-GaS kristallarında γ -şüalanmasının rekombinasiya intensivliyi γ -şüalandırmanın dozasından asılıdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi: γ -şüalarının təsirinə məruz qalmış p-GaS laylı monokristallarının fotolüminessent və fotoelektrik xassələrinin tədqiqi göstərmişdir ki, onların radiasiya texnologiyasında ionlaşdırıcı şüaların yüksək keyfiyyətli detektorlar (qeyd edicilər) yaradılmasında, habelə radiasiyaya yüksək davamlı fotohəssas quruluşların (rentgen və γ -şüalarının detektorlarının, fotodiodların və sair fotoelektrik cihazlarının) hazırlanmasında böyük perspektivləri var.

Kobalt-60 γ -kvantları ilə şualandırmanın GaS monokristalının rekombinasion xassələrinə təsiri

4. Abdullayev Q.B., Belenkiy Q.L., Xəlilov V.X., Salayev E.Y. // *GaS*-də $n=0$ eksitonun əsas halının şüalanma xətlərinin nazik quruluşu. FTP 1973, 7, №4, 818-820 s.
5. Əsgərov K.Ə., İsayev F.K., Əmirov C.Q. // Bir sıra laylı yarımqeçiricilərdə defektəmləgəlmə və diffuziya prosesləri. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s.125.
6. Voytesexovskiy A.V., Voloşin V.O., Qoldman M.B., Koxanenko A.P. // Darzonalı yarımqeçiricilərin radiasiya fizikası // Almatı: Qılım, 1998, 165 s.

E-mail: fikstisayev11@gmail.com

Rəyçilər: *fizika ü.fəls.dok., dos.Ş.Ş. Əmirov*
fizika ü.fəls.dok., dos.C.Ə. Rəhimov

Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2020.

UOT 372.881.11

Səidə Əsədulla qızı Hüseynova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Slavyan Universiteti

SİNONİM VƏ DUBLET FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK NÖVLƏRİ: ZOOFRAZELOGİZMLƏR

Saida Asadulla gızı Huseynova
докторант по программе доктора философии
Бакинский Славянский Университет

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СИНОНИМИЧНЫХ И ДУБЛЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ: ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМЫ

Saida Asadulla Huseynova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku Slavic University

SEMANTIC TYPES OF SYNONYM AND DOUBLET IDIOMS: ZOOPHRASEOLOGIES

Xülasə: Semantik bölgülər cərgəsində zoofrazeologizmlərin özünəməxsus və müstəsna yeri vardır. Məqalədə zoonim komponentli frazeologizmlərdən, onların sinonim cərgəsindən bəhs edilir. Müasir Azərbaycan dilində də zoofrazeologizmlər dilin frazeoloji qatında önəmli yer tutur. Azərbaycan dilindəki sinonim cərgədəki frazeologizmlərin çox vaxt yalnız biri zoonim komponentli olur. Zoonim komponentli dedikdə ev və vəhşi heyvanların, quşların, həşəratların adları nəzərdə tutulur. Müasir Azərbaycan dilində zoonim komponentli sinonimik cərgələr bəzən dublet səciyyəsi də daşıyır. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *zoonim, semantika, zoofrazeologizm, sinonim, dublet*

Резюме: Зоофразеологизмы занимают уникальное и исключительное место в ряду семантических разделений. В статье рассматриваются фразы зоонозного компонента и их синонимическая последовательность. В современном азербайджанском языке зоофразеологизмы играют важную роль во фразеологическом слое языка. Зачастую только одна из синонимических фраз в азербайджанском языке имеет зооним компонент. Компонент зооним означает названия домашних и диких животных, птиц и насекомых. В современном азербайджанском языке синонимические строки с компонентом зооним иногда имеют дублетные признаки. В статье были использованы различные научные источники.

Ключевые слова: *зооним, семантика, зоофразеологизм, синоним, дублет*

Summary: Zoophraseologies have a unique and exceptional place in the line of semantic divisions. The article deals with zoonym-component idioms and their synonyms. Zoophraseologies take a significant place in the phraseological level of modern Azerbaijani language. The phraseologies in the synonymic line of the Azerbaijani language are often zoonym-composed. The zoonym component refers to the names of domestic and wild animals, birds and insects. Various scientific sources were used in writing the article.

Key words: *zoonym, semantics, zoophraseology, synonym, doublet*

Azərbaycan, eləcə də əksər dünya dillərində frazeologizmlər öz məna tutumu, tarixən formalaşaraq geniş məna zənginliyi və sabitliyi ilə seçilən dil vahidləri olmaqla ifadə etdiyi mənalari, semantik yükü və insanların həyata müxtə-

lif baxışlarını əks etdirmə baxımından fərqlənir. Təbii ki, bu zaman onların təşkil olunub formalaşmasında iştirak edən ayrı-ayrı sözlərin leksik mənalari xüsusi rol oynayır. Belə ki, frazeologizmlərin yaranmasında iştirak edən müxtəlif

sözlər bütövlükdə frazeologizmlərin ümumi mənasının yaranmasında aparıcı olur.

Frazeoloji vahid və ya frazeoloji birləşmə deyərkən çox vaxt bir ümumi məna ifadə edən, sözlərə ekvivalent olan ayrı-ayrı sözlərin birliyi nəzərdə tutulur. Dildə ayrı-ayrı sözlərin məcazi mənalar kəsb edərək frazeoloji vahid kimi işlənməsi zamanı müəyyən əşya və hadisələr arasında oxşarlığın özünü göstərməsi, insanların hər hansı münasibətlərinin ifadə olunması da mühüm rol oynayır və bu zaman sözlərin də frazeologizmləşməsi, frazeoloji vahidə çevrilməsi müşahidə oluna bilər. Məhz buna görə də dilçilikdə müəyyən məqamlarda işlədilən *tülkü* (hiyləgər adam mənasında), *dəvə* (kinli adam mənasında), *cin atına minmək* (əsəbiləşmək, özündən çıxmaq mənasında) və s. kimi söz və ifadələrin frazeoloji vahid hesab edilməsi təsadüfi deyildir.

Frazeologizmlər dildə hazır şəkildə işlənən, tarixən formalaşmış, sabitləşmiş məcazi mənalar ifadə edən, bir çox hallarda ayrı-ayrı sözlərin ekvivalenti kimi işlənən dil vahidləri olmaqla müxtəlif xüsusiyyətlərinə və ayrı-ayrı əlamətlərinə görə təsnif edilir. M. Mirzəliyeva yazır: "...hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirləli aləmlərinə açılan pəncərədir" (1,25). Həmin əlamət və xüsusiyyətlərə görə frazeologizmlərin hərtərəfli araşdırılması və qruplaşdırılması əhəmiyyətli dilçilik problemlərindəndir.

Bu məsələyə münasibətdə M. Mirzəliyeva frazeologizmlərin altı prinsipə görə təsnif olunmasını məqsədəuyğun hesab edir. Bu prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri; əmələgəlmə prinsipinə; semantik quruluşuna; semantik qovuşma prinsipinə; leksik tərkibinə, ekspressiv və üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri (1, s. 73).

Təbii ki, tədqiqatçının təqdim etdiyi bölgüdə müəyyən mübahisəli məqamlar olsa da, bu prinsiplər əsasında frazeoloji vahidlərin qruplaşdırılması onlar haqqında tam və əhatəli təsəvvür əldə olunmasına, bütün xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yaxından kömək etmiş olur. Həmin təsnif bütövlükdə maraqlı və əhəmiyyətlidir. Lakin bizi araşdırdığımız mövzu ilə bağlı daha çox həmin dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətlərinə görə növləri maraqlandırır və ona görə də

frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqədar olan məsələlər haqqında müəyyən məlumatların verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilindəki frazeologizmlər ifadə imkanları, semantik məzmunu baxımından müxtəlif qruplara bölünə bilər. Bu zaman həm onların əmələ gəlməsində iştirak edən leksik vahidlərin mənası, həm də onların ümumilikdə ifadə etdiyi məna tutumu və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bunları nəzərə alaraq onların bir neçə növünü qeyd etmək olar:

- a) Somatik frazeologizmlər;
- b) Fitofrazeologizmlər;
- c) Zoofrazeologizmlər;
- ç) Rəng adları ilə bağlı frazeologizmlər;
- d) İnsan hiss və duyğuları ilə bağlı frazeologizmlər;
- e) Dini-mifoloji zəmində olan frazeologizmlər.

Semantik bölgülər cərgəsində zoofrazeologizmlərin özünəməxsus və müstəsna yeri vardır. "...Obrazlı-fonoloji əsaslarda o faktorlar durur ki, onlar hər hansı bir xalqın sosial-iqtisadi yaşayış tərzini, onun maddi və mənəvi aləmini, adət və ənənələrini, dini-mifoloji təsəvvür və inanclarını xarakterizə edir" (2, s. 23). Bu mənada Azərbaycan dilində, eləcə də digər dillərdə işlənən zoofrazeologizmlər birbaşa xalqın sosial-iqtisadi həyatı, xalqın yaşadığı coğrafi mühitlə əlaqəlidir.

Dilimiz zoonimləri özündə hifz edən frazeologizmlərlə zəngindir. Zoofrazeologizmlərin dilimizdə işlənmə tarixi çox qədimdir. Zoofrazeologizmlərin müəyyən bir qismini atalar sözləri və sabit birləşmələr təşkil edir. Xalqımızın qədim tarixi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "*at ayağı kölük olur, ozan dili çevik; at yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır; aslan ənikə yenə aslandır; qurd balası qurd olar; dəvə yaxına baxar, uzağı otlar*" kimi zoofrazeologizmlərlə rastlaşırıq. Mahmud Kaşğarının "Divan"ında *ev buzovundan kələ olmaz//ev kələsi öküz olmaz; arpasız at qaçmaz, arxasız igid qələbə çalmaz* kimi işlənən sabit birləşmələr zoonim komponentli ifadələrdir.

B.A. Larinə görə "...frazeologizmlər həmişə dolayısı ilə xalqın dünyagörüşünü, ictimai – siyasi quruluşunu, dövrün ideologiyasını əks etdirir" (3, s. 158). Bu baxımdan dildə işlənən

bütün frazeologizmlər, o cümlədən heyvan adlarını özündə əks etdirənlər birbaşa xalqın dünya görüşü ilə bağlıdır.

Bununla yanaşı, zoofrazeologizmlər həm də mənsub olduğu xalqın yaşadığı coğrafi mühiti, fauna və floranı özündə əks etdirir. Hər bir millətin dil daşıyıcılarının nitqində işlənən zoofrazeologizmlərin tərkibində işlənən zoonimlər birbaşa o xalqın həyatında, məişətində önəmli rol oynayan heyvanlar olur. Məsələn, tədqiqatçı Q. Mahmudova qeyd edir ki, qazaxların dilində “dəvə” komponentli frazeologizmlər digər türk dillərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Müəllif bunu qazaxların məişətində, həyatında “dəvə” amilinin çox önəmli olduğu ilə izah edir. “Qazax xalqı üçün dəvənin mahiyyəti o qədər böyükdür ki, onu görmək mümkün deyil” (4, s. 110). Və yaxud ingilis dilində belə bir frazeoloji vahid var: *albatross around one's neck* (hərfi tərcümədə: kiminsə boynundan albatros quşu kimi asılmaq). “Albatros” adlı quş bizim təbiətə, faunaya tam yad anlayışdır (5, s. 53). Belə bir frazeologizmin bizim dildə işlənməyəcəyi təbiidir. Bir dilin əhatə etdiyi dairədə onun mühiti, şəraiti, adət və ənənəsi, ictimai münasibətlər və s. nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn, bu tip zoofrazeologizm Azərbaycan dilində işlənən “qaraquş sümüyü ölçər udar” sabit birləşməsinə qeyd edə bilərik.

Azərbaycan dilçiliyində zoofrazeologizmlər müəyyən qədər tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu tədqiqatlar əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılmışdır. A. Hacıyeva ingilis dilindəki zoometaforizmləri tədqiqata cəlb edərkən əldə etdiyi dil faktlarını Azərbaycan dili materialları ilə müqayisəli şəkildə öyrənmişdir. Alim zoofrazeologizmləri semantik xüsusiyyətlərinə görə beş yerə bölmüşdür: ev heyvanlarının, vəhşi heyvanların, quşların, balıqların, həşəratların adları ilə ifadə olunan frazeologizmlər (5, s. 51). A. Hacıyevadan fərqli olaraq biz Azərbaycan dilində işlənən, tərkibində quş, ev və vəhşi heyvan, balıq, həşərat adları işlənən bütün dublet və sinonimlik səciyyəsi daşıyan frazeologizmləri zoofrazeologizmlər adı altında öyrənməyi qərara aldıq. Tədqiqatçı A. Hacıyevanın “İngiliscə-azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti” də bu sahədə yazılıb hazırlanmış əsərlərdən sayılır. Əsərdə 777 zoofrazeologizm verilmişdir (7). Lüğətdə ingilis dilindəki zoofrazeologizmlər və onların Azərbaycan di-

lindəki ekvivalentləri verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində isə dilimizdəki zoonim komponentli frazeologizmlərin hamısını əks etdirən lüğət hələlik hazırlanmamışdır.

Azərbaycan dilindəki zoofrazeologizmlər heyvanların xüsusiyyətlərini, mənfi və müsbət çalarları özündə əks etdirir. “Dil faktlarından göründüyü kimi, bütün dillərdə bu heyvan və quşlara məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər insanların üzərinə köçürüləndə öz xarakterinə görə antonim olurlar” (5, s. 82). Məsələn, *aslan*, *şir*, *pələng*, *qartal* - cəsarətliliyi, qorxmazlığı, döyüşkənliyi, igidliyi; *tülkü* - hiyləgərliyi; *canavar*, *ilan*, *əqrəb* – amansızlığı, qəddarlığı; *quzu*, *dovşan* - məsumluğu; *ceyran*, *maral* - gözəlliyi; *donuz*, *meymun*, *qurbağa*, *soxulcan* - eybəcərliyi əks etdirir. Məsələn, *danalar meydanda kəl ola bilməz*; *yatma tülkü kölgəsində qoy yesin aslanlar səni*; *çaqqal var gödən yırtır*, *qurdun adı bədnamdır*; *quşu quş ilə tutarlar*; *şir əlindən tac alırsan*; *yurdunda bayquş ulamaq*; *at ölüb itin bayramıdır*; *quş nəğməsindən tanınar*, *azad quş*, *köçəri quş*; *köçəri quş (insan haqqında)*; *quş kimi yemək*, *quş kimi dimdikləmək*; *cücəni payızda sayarlar*; *yaxşı quş dimdiyindən bəlli olar*, *heç kəsin toyuğuna kiş deməz*; *bir güllə ilə iki dovşan vurmaq*; *hər kəsin öz qarğası özünə qırğıdır*; *islanmış toyuğa dönmək/cücəyə dönmək* və s.

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də zoofrazeologizmlərin yaranmasındakı başlıca amil məcazlaşmadır. “...söz ünsiyyət zamanı geniş mənə çalarına malik olur və sözün məcazlaşma prosesi başlayır. Sözün məcazlaşması da məxsus olduğu xalqın həyat tərzilə, milli xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə bağlıdır” (5, s. 53). Leksik səviyyədə olduğu kimi, frazeoloji səviyyədə də məcazlaşma çoxmənənliliyin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilindəki zoofrazeologizmlərin də müxtəlif mənə növlərinə rast gəlirik. Çoxmənənlilik faktları sırasında “bülbul kimi ötmək” 1) çox gözəl, şirin avazla oxumaq; 2) çox gözəl və sərbəst şəkildə danışmaq, nəyisə nəql etmək; 3) gizli saxlanılan informasiyaya dair ciddi təzyiq altında ifadə verilməsi, danışılması (bülbul kimi ötməyə başladı və s. kimi çoxmənəli zoofrazeologizmlər formalaşmışdır (7, s. 4).

Azərbaycan dilində komponentlərinin biri heyvan adları ilə ifadə olunan frazeologizmlərlə bərabər, tərkibində quş adlarını özündə həfz edən frazeologizmlərə də rast gəlinir. Dilçilikdə quş

adları “ornitonim” termini ilə verilir. “Ornitonimli frazeoloji vahidlər dilin özəllikləri və dil daşıyıcılarının etnokulturoloji dəyərlər sistemi haqqında vacib məlumat daşıyıcısı olmaqla bərabər, həmin dilin yayıldığı coğrafi arealın ornitofaunası haqqında ətraflı məlumat vermiş olur” (7, s. 4). Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq məqalədə ornitonim komponentli, həm də zoonim komponentli sinonim və dublet səviyyəsi daşıyan zoofrazeologizmlər haqqında məlumat verməyi lazım bildik.

Ornitonim tərkibli frazeologizmlər də xalqın etnik və coğrafi mühiti ilə bağlı ortaya çıxır. Azərbaycan dilində ornitonim komponentli frazeologizmlər çoxdur. Məsələn, *bülbül kimi cəhcəh vurmaq; səməndər quşu kimi yanmaq; qaşqaldaq kimi dazmaq; qaz yerinə qoymaq, qaz kimi yolmaq; qazlamaq; qazdan ayıq// qaz kimi ayıq; qaz vurub, qazan doldurmaq; qonşunun toyuğu, qonşunun gözünə qaz görünər; qaz gəlmək yerdən, toyuq əsirgənməz; dünənki cücə bugünkü xoruza ağıl öyrədir; quşu gözündən vurmaq; yoluq toyuq; kimsənin toyuğuna daş atmaq// kimsənin toyuğuna “kiş” deməmək; bişmiş toyuğun gülməyi gəlmək* və s.

“Dilimizdə ən çox işlənən “*Quş qoymaq*” ornitonimli frazeoloji birləşməni isə tipik frazeoloji omonimiya faktı kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, burada həm 1. mövcudluğunu təsbit etmək (məs: Sənəddə razılaşdığınız bəndlərin qarşısında quş qoymağınız tələb edilir); 2. qeyd etmə xatirinə, hesabat naminə, başdansıvdu müəyyən bir işi görmək (məs: Əsl kitab bayramı, yoxsa “quş qoymaq” xatirinə təd-bir?); 3. müəyyən hadisə, məfhum və ya anlayışla bağlı müsbət hesab olunmayan reaksiyanın ifadə edilməsi (məs: Bunlara bir quş qoymaq olar, zətən bunlardan başqa bir şey də gözləməyə dəyməz) mənaları öz əksini tapır (7, s. 11).

Dilimizdə ornitonim komponentli frazeologizmlərə variantlar şəklində də rast gəlmək olur. Məsələn: *qanadsız quş kimi // qanadsız quş tək; ilan ağzından qaçıb qurtaran quş kimi // ilan ağzından çıxan kimi // ilan boğazından çıxan kimi; alıcı quş dimdiyindən bilinər //ət yeyən quş dimdiyindən bilinər // quş nəğməsindən, aslan nəril-tisindən bilinər; quş iliyi // quş südü* və s.

Azərbaycan dilindəki zoofrazeologizmlərin etimologiyasını araşdırdıqda onların mənşəyinin xalqın etnik tarixi ilə bağlı olduğunu görürük. Məsələn, F. Vəliyevanın fikrincə, “*xoruzu*

qoltuğuna vermək” ifadəsi Azərbaycan xalqının tarixi adət-ənənələrinə uyğun olaraq elçilik zamanı əldə edilmiş razılaşma pozulduqda oğlan evinin gətirdiyi xoruzun geri qaytarılması ilə əlaqədar şəkildə meydana çıxmışdır və müasir dilimizdə həmin ifadə ciddi semantik təkamülə məruz qalaraq: “müəyyən bir razılaşmadan vaz keçmək” mənasını verir (7, s. 13).

“*Quşu qonmaq*” frazeoloji birləşməsinin də etimologiyası ovçuluq ənənələrinə gedib çıxır. Ov zamanı quşun şikara hücum etməsi müsbət bir hal sayılmışdır. Azərbaycan folklorunda şahzadənin özünə həyat yoldaşı seçməsi zamanı qızıl quş uçuraraq onun seçiminə ümid bağlanması halları da təsvir edilmişdir. Yəni sevgi obyektini seçimi də orta əsrlər sarayında əlahiddə imtiyazlara malik qızıl quşa həvalə edilə bilərdi. Bütün bunlar isə “quşu qonmaq” frazeoloji birləşməsinin yaranma səbəbi ola bilər (7, s. 15).

Zoofrazeologizmlərdə omonimlik, çoxmənalılıq, antonimlik kimi mənə növləri olduğu kimi, sinonimlik də təzahür edir. Sinonim zoofrazeologizmlər iki qrupa bölünür:

1. Müasir Azərbaycan dilindəki sinonim frazeoloji cərgədəki frazeologizmlərin birini zoofrazeologizmlər təşkil edir. Məsələn, *bir yuvanın quşu // bir bezin qırağı; dəli olmaq// qarğa beyni yemək; qəpiyə güllə atmaq//cibində siçan oynamaq; xoruzunu qoltuğuna vermək // papağını qoltuğuna vermək; itə dönmək (dan.)// qanı qaralmaq // hirsli təpəsinə vurmaq; itin sözüünü demək (dan.)// ağzından çıxanı demək; kürkünə birə düşmək (dan. zar.)// canına vəlvələ düşmək; milçəkdən fil düzəltmək//qaşınmayan yerdən qan çıxarmaq; ağız deyənə qulaq eşitmir//it yiyəsini tanımır; arığın qoruqda nə iti azıb ki, vurub qıçını sındıralar//nə yaraşır arığa, gedib girə qoruğa// tülkünün meydanda nə işi var ki, dərisini soyarlar; arpa-samanı artıq düşmək//yalı artıq düşmək//arpası artıq düşən eşşək yiyəsinə şıllaq atar; ayaz qılinc kimi kəsir// belə havada heç iti də çölə buraxmazlar* və s.

2. Sinonimik cərgədə bəzən hər iki və yaxud üç frazeoloji vahid zoofrazeologizmdən ibarət olur. Məsələn, *kürkünə birə düşmək // qarnına ağrı düşmək; xoruz quyuya baxan kimi// dəvə nalbəndə baxan kimi; Allah dəvəyə qanad versə, uçurmamış dam qalmaz//dəvənin qanadı olsa uçurmamış dam-daş qalmaz; at oynatmaq// at çapmaq// meydan sulamaq* və s.

Müasir Azərbaycan dilində zoonim komponentli sinonimik cərgələr bəzən dublet səciyyəsi də daşıyır. Məsələn, *Qəpiyə güllə atmaq// cibində siçan oynamaq; Həddindən artıq şişirtmək// milçəkdən fil // milçəkdən dəvə düzəltmək; hansı yuvanın quşu olduğunu bilmək//dabbaqda göünü bələd olmaq//beş barmağı kimi tanımaq* və s.

Bir nüansı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, leksik sinonimlərlə müqayisədə frazeoloji sinonimlərdə eynimənalılıq daha güclü olur. Yəni leksik sinonimlərlə müqayisədə frazeoloji sinonimlərdə üslubi fərqlər az olur. Frazeoloji sinonimlər birbaşa dilin zənginləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlik yalnız ədəbi dildəki frazeologizmlər arasında yox, danışiq dilindəki frazeologizmlərlə ədəbi dildəki frazeologizmlər arasında da olur. Leksik sinonimlikdə sözlər işləndikcə, illər keçdikcə biri passiv fonda keçir. Amma frazeoloji sinonimlikdə cərgədəki bütün frazeoloji vahidlər aktivliyini qoruyub saxlayır. Sinonim frazeologizmlərdə

həm mənə, həm də üslubca yaxınlıq olur. Azərbaycan dilində zoofrazeologizmlərin cərgədəki sayları da zəngin olur. Bəzən, zoonim komponentli frazeoloji cərgədə frazeologizmlərin sayı ikidən də çox olur. Bəzi zoonim komponentli frazeologizmlərdə sinonim sözlərdən istifadə olunur, bəzilərinə isə olunmur. İkinci tipə aid olan frazeologizmlər dildə daha çox işlənir.

Problemin aktuallığı. Sinonim və dublet frazeologizmlərin dildəki yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, struktur tiplərinin öyrənilməsi, funksional üslubi xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas nüanslardandır.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycan dilindəki sinonim və dublet frazeologizmlərə dilçiliyin prizmasından baxılır və bu dil vahidləri konseptual şəkildə təhlil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə Azərbaycan dilinin frazeoloji qatındakı zoofrazeologizmlərin sinonimliyinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsində önəmli əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyası. I cild. Bakı: Nurlan, 2009.
2. Кайдаров А.Т., Сатенова С.К. Коморативные зоофраzeологизмы связанные со скотоводством в казахском языке// Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, № 4, с. 23-26
3. Ларин Б.А. О народной фразеологии (Доклад на X Республиканском совещании по диалектологии, Институт языкознания им. Потебни в Киеве, прочитанный 12 мая 1959 г.) / Б. А. Ларин // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. М.: 1977.
4. Mahmudova Q. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009.
5. Hacıyeva A. Zoometaforizmlər (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) Bakı: Nurlan, 2007.
6. Hacıyeva A. İngiliscə-azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004.
7. Vəliyeva F. Azərbaycan və ingilis dillərində ornitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri: Filol.ü.f. dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2014.

E-mail: saida.huseynova@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., prof. İ.Z. Qasimov*
dos. S.Ə. Əhmədova

Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2020.

UOT 371

Zəhra Bilal qızı Muradova
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ-MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Захра Биалл гызы Мурадова
доктор наук по педагогике, старший научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской республики

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
НАРИМАН НАРИМАНОВА**

Zahra Bilal Muradova
doctor of sciences in pedagogy, senior researcher of
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

PEDAGOGICAL AND ENLIGHTENING ACTIVITY OF NARIMAN NARIMANOV

Xülasə. Məqalədə təhsili millətin nicatında görən, şərqin böyük dahisi, ictimai-siyasi-ədəbi fəaliyyəti ilə tanınan Nəriman Nərimanovun pedaqoji-maarifçi fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Daim millətin savadlanmasına, inkişafına, tərəqqisinə can atan Nəriman Nərimanov hələ seminariyada təhsil aldığı müddətdən etibarən xalqın savadlanması istiqamətində yollar axtarmış və fəaliyyətə başlamışdır. Həmçinin, dövrün ictimai mahiyyət kəsb edən məsələlərinə diqqət yönəldərək o, ədəbi əsərləri ilə xalqın maarifləndirilməsinə, təhsil və tərbiyəsinə xidmət göstərmişdi ki, bütün bunlarda məqalədə açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *təhsil, tərbiyə, cəhalət, fanatizm, yaradıcılıq*

Резюме. В статье нашло отражение педагогическая и просветительская деятельность Н.Нариманова, увидевшего спасение нации в образовании, великого гения Востока, известного своей общественно - политической и литературной деятельностью. Н.Нариманов, постоянно стремящийся к грамотности, развитию, прогрессу нации, еще со времен, когда учился в семинарии, искал пути решения этих проблем и тогда еще начал свою деятельность в этих направлениях. Он также уделял большое внимание вопросам общества того времени и своими литературными произведениями служил просвещению, образованию, воспитанию народа. В статье также нашло отражение его деятельность в этих направлениях.

Ключевые слова: *образование, воспитание, невежество, фанатизм, творчество*

Summary. The article reflected the pedagogical and enlightening activity of N. Narimanov, who saw the salvation of the nation in education. He was the great genius of the East, known for his socio-political and literary activities. N.Narimanov, constantly striving for literacy, development, progress of the nation, since the time when he studied at the seminary, he was looking for ways to solve these problems and then he began his work in these directions. He also paid great attention to the issues of society of that time and his literary works served to enlightenment, education and upbringing of the people.

Key words: *education, upbringing, ignorance, fanaticism, creativity*

Azərbaycan xalqının taleyində həlledici rol oynayan böyük simalardan biri olan Nəriman Nərimanovun görkəmli dövlət xadimi, siyasətçi, yazıçı və həkim kimi öz xalqına və gürücü xalqına əvəzsiz xidmətləri unudulmur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyasının bir

neçə şəhərində, Gürcüstanda, paytaxtımızda və daha bir neçə rayonda, kənddə və şəhərdə onun adı əbədləşdirilmiş, heykəlləri ucaldılmış, adına prospektlər, küçələr salınmışdır. Bakı şəhərinin ən böyük rayonlarından birinə Nərimanovun adı verilib. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı şəhərində nəhəng heykəli ucaldılmışdır.

“1970-ci ildə Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 100 illik ildönümünü qeyd etmək lazım idi. Lakin millətçi ermənilər Sovet İttifaqı KP MK-ya məktublar yazaraq Nərimanovun bir millətçi olduğunu, bir çox xətlər elədiyini və 100 illik yubileyinin keçirilməsinin gərəksiz olduğunu söyləyirdilər. Nərimanovun heykəlini ucaldarkən nə əziyətlər çəkdik”.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev o zaman çıxışlarının birində belə demişdi. Ulu Öndər böyük dövlət və ədəbiyyat xadimi Nəriman Nərimanovun siyasi və ədəbi irsini yüksək qiymətləndirərək onu Şərqi dahisi kimi tanıdığını bildirmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimiz, başda “Respublika” qəzetinin baş redaktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədov olmaqla Nəriman Nərimanovun həyatı və yaradıcılığı haqqında dəyərli elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu il aprelin 14-də dahi şəxsiyyətin 150 illik yubileyinin təntənə ilə qeyd olunması ilə bağlı respublika prezidenti İlham Əliyev cənabları sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan xalqı onun yubileyini böyük təntənə ilə qeyd edəcək.

Təhsili millətin nıcatında görünən Şərqi böyük dahisi Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi-ədəbi fəaliyyəti çox genişdir. Odur ki, biz bu yazıda onun yalnız təhsil sahəsindəki xidmətlərindən söz açırıq.

Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi şəhərində dünyaya gələn Nəriman Nərimanov yoxsul bir ailədə anadan olmasına baxmayaraq təhsilə maraqla göstərmiş, böyük qardaşından, əmisindən yazıb-oxumaq öyrənib. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də ilk dəfə həmin illərdə tanış olub. Bu marağın, oxuyub öyrənməyə həvəsin bəhrəsi olaraq 1882-ci ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına daxil olub. Seminariyada oxuduğu illərdə, o, Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatı klassiklərini öyrənməyə başlayıb. Orada

əsl ziyalı kimi yetişən Nərimanov xalqın, millətin gerilikdən çıxmasının səbəbini təhsildə, maariflənmədə görürdü. Millətin dini fanatizm içərisində boğulması onu dərinəndən narahat edirdi. Ona görə də ilk növbədə dərslərin hazırlanmasını və müasir biliklər verən məktəblərin açılmasını vacib hesab edirdi. Sonralar bu məqsədlə bir neçə dərsliyi özü tərtib etmişdi. Gəncədə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hacı Qara” komediyasının tamaşaya qoyulması münasibəti ilə söylədiyi çıxışında demişdi: “Heç millət qılınc və tufənglə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, qabağa gedib tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb həmişə zəlalətdə bulunubdur. Hənzür zəlalətdə qalmış millətlərdən biri də bizim müsəlman millətidir.”

Daim millətin savadlanmasını ön planda saxlayan Nərimanov buna nail olmaq üçün yollar axtarırdı. “Bəs lazım gəlmirmi bu dərdin dərmanını tapaq?”, “Necə verək tərbiyə?”-deyə özünə verdiyi suallara özü də cavab verirdi: “Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar. Ona görə lazımdır məktəblərimiz ola. Məktəb açılınsa ki, orada bizim uşaqlar rus və türk dilini oxuyub və lazım olan tərbiyəni əxz edib gələcəkdə həm özləri və həm ata-anaları xoşbəxt olalar.”

Yazdıqlarından da açıq görünür ki, tərtib etdiyi dərslərin lazımı səmərəni verməyəcəyini deyir, ümumxalq maarifində məktəblərin böyük əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı. “Bu tövr camaat işləri bir adamın gücü ilə başa gəlməz”-deyirdi. Nərimanov Gəncədəki savadlı gənclərin məktəb açmaq niyyətlərini alqışlayır, ona dəstək verirdi. “Məktəb. Məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər!”-deyə qətiyyətlə bildirirdi. O, Azərbaycan dili müəllimi hüququ verən komissiyanın üzvü kimi elmi, bilikli gənclərə yaxşı zəmanət verir, onlara himayə göstərirdi. Nərimanovun zəmanət verdiyi bir çox gənclər sonradan tanınmış şəxsiyyətlər oldular. Təbii ki, onların inkişaf etməsində Nərimanovun həlledici köməyi olmuşdur. Abdulla Şaiq, Mehdi Hacınski, Qafur Rəşid və başqaları onun himayəsi ilə yetişmişdilər. Abdulla Şaiqin müəllim təyin olunmasına isə şəxsən köməklik göstərmişdi. Belə ki, 1901-ci ildə Abdulla Şaiq Bakı Dövlət Duması tabeliyində olan maarif şöbəsinin rəhbərliyinə yazılı surətdə müraciət edərək müəllim vəzifəsinə təyin olunmasını xahiş edib. O zaman

azərbaycanlıların dövlət vəzifələrinə yaxın buraxılmadığını bilən Nərimanov şöbənin müdiriyyətinə işləyən tanışı Mixail Aqenyeviçə məktub yazaraq Abdulla Şaiqin yaxşı müəllim olduğunu və rus dilini bildiyini qeyd edib. Sonra xahiş edib ki, ona Azərbaycanadakı rus-tatar məktəblərindən birində dərs verməyə icazə verilsin. Cavab müsbət olub. Onun kimi bir çox başqaları da Nərimanovun köməyi ilə dövlət idarələrinə qulluğa götürülmüşdülər.

Xatırlatmaq lazım gəlir ki, Nərimanovun tərcümeyi-halında qeyd olunur ki, seminariyanı bitirdikdən sonra Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim vəzifəsinə təyin olunub. Burada o, mövhumata, xurafata və nadanlığa qarşı mübarizə aparıb. Qızılhacılıda rus dili müəllimi işlədiyi bir il ərzində əhəlinin maarifləndirilməsi istiqamətində xeyli iş görüb. Kənd əhalisi məktəbi “Nərimaniyyə məktəbi” adlandırmışdılar. Lakin bir il sonra məktəb bağlandı. Səbəb isə maliyyə çatışmazlığı idi.

Böyük ziyalının əsas məramı dini fanatizm və cəhalət içərisində boğulan soydaşlarımızın təhsilə cəlb edilməsi və savadlanması idi. Ancaq kənd və əyalət auditoriyası ona darısqallıq edirdi. Həm də yalnız müəllimlik fəaliyyəti ilə kifayətlənməyən Nəriman Nərimanov Bakıya gələrək Bakıda geniş ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır, tez-tez müşavirələr keçirir, daha aktual mövzu olan vətənpərvərlik, maarifləndirmə və s. kimi problemlər haqqında çıxışlar edir. Əhəlinin savadlanması üçün bütün bunlarla yanaşı, Nərimanov dərsliklər tərtib edir, bədii əsərlər və məqalələr yazır. Nərimanovun Azərbaycan dilinin qrammatikası, ruslar üçün Azərbaycan dili və azərbaycanlılar üçün rus dili dərslikləri, məhz həmin dövrdə yaranmış və müəllimlərə çox böyük fayda verib. Həmin illərdə Nəriman Nərimanov maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi üçün “Təzə xəbərlər” adlı qəzet, “Sovqat” və “Məktəb” adlı jurnallar nəşr etmək haqqında məsələ qaldırıb. Sonralar Cəfər Cabbarlı məktəbli ikən “Məktəb” jurnalında kiçik şeirləri ilə çıxış edirdi, bu, onu yaradıcılığa daha da həvəsləndirirdi. Onun kimi başqaları da vardı.

Nəriman Nərimanov Bakıda müsəlman kütlələri üçün ilk xalq qiraətxana-kitabxanasını təşkil edib. O zaman Bakıda bura “Nəriman qiraətxanası” kimi tanınmışdı. Əvvəldən kitabxana açmaq istəyən Nərimanov bu iş üçün böyük məb-

ləğ pul tələb olunduğundan ucuz başa gələn qiraətxana-kitabxana açmağa çalışıb. Uzun sürən mübarizədən sonra Nərimanova qiraətxana açmağa icazə verilir. Bu məsələ mətbuatın diqqətini cəlb edir və “Kaspi” qəzeti 1893-cü il 20 noyabr tarixli sayında yazırdı: “Bizə məlum olduğuna görə, bu yolda indiyədək heç bir təşəbbüs göstərilməmişdir, lakin inamla demək olar ki, həm qəzetə, həm də kitabxana və qiraətxanaya çox ehtiyac duyulur və söz yox ki, bunlar maarifləndirici vasitələr kimi, “zülmət səltənətinə”, xurafat və mövhumat, cahillik və nadanlıq, ailə istibdadı, durğunluq və ətəlet səltənətinə işıq saçmaqda böyük fayda verə bilər...”

Baxçasarayda çap olunan “Tərcüman” qəzeti 1894-cü il 3 aprel tarixli sayında Bakıda qiraətxana açılmasını təqdir edir və yazırdı ki, kaş başqa müsəlman cəmiyyətləri də belə addımlar atsın. Nəhayət, Nərimanov rəsmi icazəni alan kimi S.Qənizadənin, H.Mahmudbəyovun, Bakı milyonçuları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, Musa Nağıyevin, doktor S.Axundovanın və başqalarının maddi və mənəvi dəstəyi ilə Qorçakov küçəsində dar bir mənəzə qiraətxana açır. O dövrün ziyalılarından bir çoxu qiraətxanaya qəzet və jurnallar, əlyazmalar, broşuralar, kitablar hədiyyə edirlər. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nümayəndələri olan Mirzə Fətəli Axundzadənin, Qasım bəy Zakirin, Məhəmməd Füzulinin, Nizami Gəncəvinin və başqalarının əsərləri qiraətxananın qiymətli xəzinəsi idi. Maarifçi ziyalılar buraya Azərbaycan, rus və Şərqi ədəbiyyatının müxtəlif qiymətli nüsxələrini gətirmişdilər. Cəmi 26 gün ərzində qiraətxanaya 710 nəfər oxucu gəlmişdi, ziyalılar qəzetləri çox böyük həvəslə oxuyur və başqalarına ötürürdülər. Qiraətxanaya gələnlərin sayı sürətlə artır, digərlərinin də marağına səbəb olurdu. Azərbaycanlılarla bərabər bura ruslar, ermənilər, gürcülər, ləzgilər, yəhudilər də həvəslə gəlirdilər. “Tərcüman” və “Novoye obozreniye” qəzetləri qiraətxananın fəaliyyəti barədə vaxtaşırı məqalələr dərc edirdilər. Təəccüb doğuran o idi ki, artıq qiraətxanaya tək-tək olsa da qadınlar da ayaq açmışdılar. Bu isə mühafizəkar Şərqi nadir hadisə sayılırdı.

Ancaq milli kitabxana yaratmaq amalı Nərimanovu heç vaxt tərk etməirdi və bu istiqamətdə işlərini davam etdirirdi.

Bununla yanaşı, ziyalı dövrün ictimai mahiyyət kəsb edən məsələlərinə diqqəti yönəldərək biri-birinin ardınca geniş məzmun kəsb edən "Nadanlıq", "Şamdan bəy", "Nadir Şah", "Bahadır və Sona" kimi ədəbi əsərlər yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl nümunələrini yaradıb. Bununla kifayətlənməyən dramaturq rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qoqolun məşhur "Müfəttiş" komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə edib. Geniş və çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən Nəriman Nərimanov istedadını üzə çıxarmaqla yanaşı, onun yüksək şəxsi keyfiyyətlərini, eləcə də, vətənpərvərlik mövqeyini nümayiş etdirib. Həmin illərdə Azərbaycan və rus dillərini öyrənənlər üçün dərsliklər tərtib edib. Dünyagörüşünü artırmaq, təhsilini yüksəltmək məqsədi ilə Nəriman Nərimanov Odessadakı Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olub. Elm öyrənmək marağı o qədər güclü olub ki, özünün imkanı çatmasa da, təhsil xərclərini ödəmək və ailəsinə dolandırmaq üçün neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevə müraciət etməli olub. Bilirdi ki, Hacı Zeynalabdin təhsil almağa gedənlərə himayə göstərir və ondan da pul əsirgəməz. Nərimanovun parlaq gələcəyini görən Tağıyev kontorundan hər ay Nərimanova və ailəsinə lazımı miqdarda pul göndərirdi. Beləliklə də, Nərimanov universiteti bitirərək Bakıya gəlib və burada Qaraşəhər xəstəxanasında həkim işləməyə başlayıb.

Qeyd etməliyik ki, Odessa həyatı Nərimanov üçün inqilabi məktəb rolunu oynayıb. Ancaq Bakı Nəriman Nərimanovun inqilabi və ədəbi fəaliyyətinin yeni mərhələsi üçün geniş bir meydan olub. O, burada özünə yaxın silahdaşlar toplayıb, "Hümmət" təşkilatının işində yaxından iştirak edib, siyasi və ədəbi mövzularda məqalələr yazıb, mühazirələr oxuyub. Qısaca desək, böyük ziyalımız harada yaşasa, harada işləsə sadə xalqın maariflənməsi işinə töhfələr verməyə çalışıb.

1906-cı ildə birinci Zaqafqaziya müsəlman müəllimləri qurultayının hazırlanmasına və keçirilməsinə rəhbərlik edib. Bu tədbirin hazırlanması və keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malik elmi-ictimai hadisə hesab olunurdu.

1909-cu ilin əvvəllərində Nərimanov partiyanın tapşırığı ilə Tiflisə gedib, həmin ilin martında orada inqilabi təbliğat apardığına görə həbsə olunub. Yeddi ay Metex qalasında saxlandıq-

dan sonra iki il müddətinə Həştərxana sürgün edilib. O, Həştərxanda da qızgın surətdə ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olub. O, Dağıstanda universitet açmağa nail olub və ona rəhbərlik edib.

1913-cü ildə Bakıya qayıdan Nəriman Nərimanov fəhlələr arasında təbliğatla məşğul olub. Həmin ildə o, Azərbaycan bolşevikləri və inqilabi hərəkatın vəziyyəti haqqında çıxış etmək üçün Moskvaya çağırılıb. Leninin təklifi ilə, o, Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilib. Nərimanov Qaraşəhər xəstəxanasında həkim işləməklə bərabər ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətini də davam etdirib. "Pir", "Bir kəndin sərgüzəşti" və digər hekayələrini yazıb. Artıq 1917-ci ildə Nəriman Nərimanov "Hümmət" Təşkilatı Mərkəzi Komitəsinin sədri və RSDF(b)P Bakı Komitəsinin üzvü, "Hümmət" qəzetinin baş redaktoru təyin edilib.

1918-ci ilin martında Nərimanov Bakı Sovetində şəhər təsərrüfatı üzrə xalq komissarı təyin olunub. Həmin ilin iyun ayında ağır xəstəliklə əlaqədar olaraq Həştərxan şəhərinə müalicəyə göndərilib. Sağlamlığı bərpa olunduqdan sonra şəhərdə bir sıra partiya orqanlarında fəaliyyətini davam etdirib. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra Nərimanov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri, sonra Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsində işləyib. Yüksək vəzifələrdə işlədiyi illərdə azərbaycanlı gəncləri xarici ali məktəblərdə təhsil almalarına hər cür yardım göstərmiş.

Təəssüf ki, bəzi bədxahlar onu Kommunist Partiyasının yüksək postlarında işləməsinə, kommunist olmasına ona irad tutaraq gözdən salmağa çalışıblar. Belələrinin cavabını ulu öndərimiz Heydər Əliyev belə verib: "Şəxsiyyətləri itirmək olmaz. Bizdən ötrü Mirzə Fətəli Axundov da, Əhməd bəy Ağayev də, Məmməd Əmin Rəsulzadə də böyük şəxsiyyətlərdir, Nəriman Nərimanov da. Ancaq son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin Azərbaycana düşmən olmaları barədə deyilən fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz.

...Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir. Amma onu da bilin ki, Nəriman Nərimanov müstəqil demokratik dövlətin xadimlərinin hamısını qoruyub saxlayan adamlardan olmuşdur...Tarixi təhrif etmək

olmaz. Tarixi təhrif edənlər xalqa xəyanət edirlər. Onu çəşdirirlər. Buna son qoymaq lazımdır. Gələcəkdə buna yol vermək olmaz...”

Qədirbilən xalqımız öz böyük oğlunun xatirəsini daim əziz tutur. 2018-ci ildə “M-Studio” Memarlıq və Dizayn Şirkəti SOCAR-ın Gürcüstan nümayəndəliyinin maliyyə dəstəyi ilə “Nəriman Nərimanovun xatirə ev muzeyi”ni layihələşdirmiş və inşa edərək ictimaiyyətin istifadəsinə vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “M-Studio” MMC tərəfindən muzeyin ilkin forması saxlanmış və milli üslubu dəyişdirilməmişdir. Həmin layihəyə əsasən Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə muzeyin yeni mövzu-ekspozisiyası qurulmuşdur. Muzeyin inşası və yenidən qurulması 2018-ci il aprelin 12-də başa çatdırılmışdır. Hazırda muzeyə Renata Məhəmməd qızı Dəlivelova rəhbərlik edir. Onun bildirdiyinə görə, muzeyi ziyarət edənlər arasında turistlərlə bərabər azərbaycanlılar və gürcülər çoxluq təşkil edir. Maraqlananların sayı isə getdikcə artır. Bu il aprel ayının 14-də burada Nəriman Nərimanovun 150 illik təntənəli yubiley tədbiri keçiriləcəkdir.

Bir ziyalı olaraq xatırlatmaq istəyirəm ki, yubiley ərəfəsində böyük ictimai xadimin doğulduğu Gürcüstanda ucaldılan abidəsi baxımsız vəziyyətə düşsə də onun abadlaşdırılması yerli əhəmiyyəti qurumları və şəxsləri düşündürmür. Buna ancaq təəssüflənirik və cavabdehlərin yadına salmaq istərdik ki, Nəriman Nərimanov eyni zamanda Gürcüstan vətəndaşı olub və bu ölkə üçün də çox iş görüb. Ona görə də böyük şəxsiyyətin abidəsinə bu cür münasibət xoşagəlməzdir və tezliklə dəyişməlidir. Bu, bir ziyalı, vətəndaş kimi məni narahat edir, qüruruma toxunur.

Ürək ağrısı ilə qeyd edirəm ki, böyük ədibin Marneuli rayonunun mərkəzində yerləşən heykəli qəzal vəziyyətdədir.

Borchalitiv xəbər verir ki, azərbaycanlıların sıx yaşadığı rayonun Rustaveli küçəsindəki parkda ucaldılan abidə toz və çirk içində olmaqla yanaşı, postamentində də çatlar əmələ gəlib.

1980-ci illərin əvvəllərində qoyulan monumentdə bu günə qədər heç bir əsaslı təmir-bərpa və abadlıq işləri aparılmayıb. Heykəlin yerləşdiyi park da uzun illərdir ki, baxımsız vəziyyətdədir. Parkın daş döşəməsi bəzi yerlərdə dağılıb, fontan və yelləncəklər işləmir, skamyalar və fənərlər köhnəlib. Fontanın ətrafının daş

döşəməsi dağılıb, hovuzun yerində ot örtüyü əmələ gəlib. Fontan ərazisi tullantılarla doludur.

Parkda köhnə mədəniyyət evi də yerləşir və buranın da təmir-bərpa ehtiyacı var. Mədəniyyət evi rəsmi olaraq indi N.Nərimanovun adını daşımada da, binanın üzərində köhnəlmiş və çətinliklə oxunan lövhədə görkəmli xadimin adı həkk olunub. Görünür, bura vaxtilə Nərimanovun adını daşıyırmış. Sovet dövründə mədəniyyət evinin qarşısında hər il görkəmli şəxsiyyətə həsr olunmuş “Nərimanoba” bayramı təntənə ilə qeyd edilirmiş.

Təəssüf doğuran odur ki, park Marneuli rayon bələdiyyəsinin binası qarşısında yerləşir. Park rayon mərkəzində istirahət məkanı olmaqla yanaşı, bayram və digər tədbirlərin keçirilməsi üçün əsas yerlərdən biridir. Buranın acınacaqlı vəziyyəti rayon rəhbərliyinin gözü qarşısında olsa da, ancaq nədənsə diqqətdən kənardadır.

Marneuli sakinləri deyirlər ki, Nəriman Nərimanovun heykəli və park Sovet İttifaqı dağılından sonra baxımsız qalıb. Lakin onlar böyük şəxsiyyəti ehtiramla anırlar və onun xatirəsinin rayonda yaşadılmasını dəstəkləyirlər.

Qeyd edilməlidir ki, Nəriman Nərimanov Marneulidə yaşadığı illərdə Gürcüstan üçün böyük xidmətlər göstərmiş. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rayonun Qızılhacılı kəndində bir neçə il müəllim və həkim kimi fəaliyyət göstərmiş. Bölgədə savadsızlığın aradan qaldırılmasında, maarifçilik ideyalarının yayılmasında, cəhalətə və xurafata qarşı fəal mübarizə aparıb. Əhalini pulsuz müayinə və müalicə edib, kasıbların nəfinə xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olub. ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi Tiflisdə yaşayıb və işləyib. Həmin müddətdə Tiflisin qaynar ictimai həyatında yaxından iştirak edib. Onun xidmətləri əvvəllər yüksək qiymətləndirilib. Bir sıra obyektlər, o cümlədən Qızılhacılı kənd məktəbi də vaxtilə Nəriman Nərimanovun adını daşıyıb.

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi və böyük ədibinin Gürcüstanda göstərdiyi əvəzsiz xidmətlərin müqabilində onun bu ölkədəki heykəlinin baxımsız vəziyyətdə qalması Nəriman Nərimanovun xatirəsinə böyük laqeydlikdir.

Böyük şəxsiyyətin heykəlinə laqeyd münasibət bundan sonra da davam edərsə, abidə uçub dağıla bilər. Bu isə heç kəsə başucalığı gətirməz.

Məqalənin elmi yeniliyi: Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı pedaqoji-maarifçilik fəaliyyətinə dair məlumatların ümumiləşdirilməsi.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Nəriman Nərimanovun pedaqoji-maarifçi fəaliyyətinin ali təhsil müəssisələrində öyrənilməsi və tətbiqi pedaqoji baxımdan əhəmiyyətlidir.

E-mail: zahra.muradova@hotmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.* **İ.H. Cəbraylov**,
ped.ü.fəls.dok., dos. **M.A. İbadova**

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2020

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı.
Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (E-mail).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами.
Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters.
Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96
Tel: 493-96-21, 493-30-06
E-mail: a.abbasov@arti.edu.az
gulizade.gunel@mail.ru
<http://www.arti.edu.az/az/>

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 17.03.2020
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 13,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 76.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
Tel.: 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az